

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

МИТРОФАНЕНКО ЮРІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ

УДК 94(477.7:63:65:46:7) «1917 – 1922»

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕВОЛЮЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПЕРІОДУ
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1922 рр
. НА ТЕРЕНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело .....Ю. С. Митрофаненко

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор

Турченко Федір Григорович

ЗАПОРІЖЖЯ – 2024

АНОТАЦІЯ

Митрофаненко Ю. С. **Революційні трансформації періоду визвольних змагань на теренах Центральної України 1917 – 1922 рр.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – історія України.

Локальний вимір Української революції 1917 – 1921 рр. залишається перспективним майданчиком для наукових історичних студій. У дисертації представлено аналіз процесів революційних трансформацій (суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних, релігійних, військово-політичних) доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України, одного з найменш досліджених історико-географічних регіонів середнього рівня Правобережжя.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що вперше в українській історичній науці здійснено спробу комплексно розкрити актуальну тему, яка до цього часу не була предметом спеціального історичного дослідження. Причина цієї проблеми криється в топонімічній та термінологічній невизначеності поняття «Центральна Україна» як дослідницького концепту. З урахуванням сучасних методологічних підходів та на основі широкого кола архівних документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, мемуарів, періодичної преси, уперше виокремлено в самостійний об'єкт наукового вивчення особливості процесів революційних трансформацій на території Центральної України. Як синонім до поняття «Центральна Україна» запропоновано використання терміну «Серединна Україна».

Історіографічний аналіз засвідчив, що окремі аспекти Української революції на території Центральної України висвітлено в працях, які стосуються інших регіонів, зокрема Півдня та Правобережжя. Водночас комплексних досліджень, присвячених вивченню визвольної боротьби у 1917 – 1922 рр. на

центральноукраїнських теренах, у сучасній українській історіографії не було створено.

Аналіз історіографії дослідження вибудовано на комплекснопорівняльній основі. Автором виокремлено та проаналізовано декілька історіографічних напрямів, які стосуються проблематики дисертації. Першу групу складають праці з теорії і методики історичної регіоналістики. Друга історіографічна група – це дослідження, які висвітлюють окремі аспекти історії повстанського руху на теренах Центральної України. Третім історіографічним напрямом, дотичним до аналізу процесів суспільно-політичних трансформацій на центральноукраїнських теренах, є проблематика феномену «множинної суверенності», зумовленого появою та функціонуванням селянських республік. Окрема історіографічна група – це дослідження, які розкривають особливості розв'язання аграрного питання в Україні в добу визвольної боротьби 1917 – 1922 рр.

Незважаючи на згадані здобутки істориків, наразі в історіографії немає цілісного дослідження, присвяченого процесам аналізу визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на території Центральної України.

Основою джерельної бази є значна кількість неопублікованих архівних документів. Проведено архівну евристику в державних архівах Кіровоградської, Дніпропетровської, Черкаської, Запорізької, Полтавської, Київської областей; Галузевого державного архіву СБУ, архівів Тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської та Черкаської областей; Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Також було використано документи фондів Олександрійського краєзнавчого музею, Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, Літературно-меморіального музею імені І. Карпенка-Карого, музею «Історії євреїв Єлисаветграда», особистого архіву автора дисертації.

Окрім архівних джерел, для вивчення та висвітлення теми дисертаційного дослідження опрацьовані збірники документів і матеріалів, одноосібні та колективні монографії, наукові статті у фахових виданнях, матеріали наукових конференцій, мемуари та публіцистика, періодичні видання початку ХХ ст.

Уперше в історіографії визначено критерії меж Центральної України як історико-географічного регіону другого (середнього) рівня, який є частиною Правобережжя України, одного з п'яти макроісторичних регіонів України. Критеріями меж Центральної України обрано найбільш сталі одиниці: водні артерії України. У географічному сенсі східною межею Центральної України визначено р. Дніпро; західною – р. Південний Буг, Синюха, Гнилий Тікич; північною – р. Рось; південною – р. Південний Буг. Автором дисертації підготовлено дві карти Центральної України, розміщені в додатках до дисертації.

Історичними підставами для виокремлення цього регіону визначено низку вказаних нижче наступних чинників. Так у XVI – XVIII ст. ядром Центральної України були козацькі землі. На цій основі наприкінці XIX – на початку XX ст. формуються риси, які відрізняють цей регіон від сусідніх, інспіруючи в свідомості населення відчуття цілісності краю: розвиток кооперативного руху, поява українського професійного театру як вияву української ідентичності. Це накладалося на виразно представлені в регіоні загальноукраїнські тенденції націотворення: діяльність «Громад» та «Просвіт». Поширенню національної ідеї на теренах Центральної України сприяла діяльність таких особистостей як М. Кропивницький, І. Тобілевич, М. Садовський, М. Заньковецька, Є. Чикаленко, М. Левитський, В. Винниченко. Це дає нам підстави поєднати обрані за визначеними критеріями території в один соціокультурний та історичний простір.

Доведено, що Українська революція 1917 – 1921 рр. супроводжувалася інтенсивною інтеграцією Центральної України до єдиного національно-територіального простору, а українське населення краю підтримувало суспільно-політичні та соціокультурні трансформації, ініційовані Центральною Радою. З'ясовано, що українське населення регіону виступило проти виокремлення території Катеринославської та Херсонської губерній з-під влади Центральної Ради під юрисдикцію Тимчасового уряду. Натомість підтримало рішення III Універсалу про приєднання цих теренів до складу УНР.

Установлено, що міські думи частини міст Центральної України, значною мірою неукраїнські за складом, які підтримували органи російської влади, під впливом більшовицького перевороту, проголошенням УНР та під тягарем невирішених економічних проблем, зумовлених політичною кризою в Росії, в листопаді 1917 р. прийняли резолюції на підтримку Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

З'ясовано, що серед найбільш чисельних етнічних спільнот багатонаціонального регіону були великороси, євреї, поляки. Виявлено, що процеси українського національного та державного відродження в умовах суспільно-політичних трансформацій позначилися на їхній активності та самоорганізації. Діяльність громадських, культурно-просвітницьких, спортивних та політичних організацій згаданих етнічних спільнот у цей період значно активізувалася.

Визначено, що спроби російських більшовиків приєднати частину теренів Центральної України до складу Донецько-Криворізької республіки не знайшли підтримки в населення цього регіону, навіть серед тих місцевих рад, які підтримували більшовиків.

Установлено, що в період Української революції 1917 – 1921 рр. населення Центральної України переважно підтримувало процеси національного державотворення. Регіон став центром формування та розвитку вільнокозацького руху. Доведено, що в 1918 р. населення Центральної України чинило потужний спротив більшовикам, яким не вдалося встановити цілковитий контроль над територією цього регіону. Обґрунтовано, що перебування Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України в 1918 р. та їхня тривала культурно-просвітницька місія вплинули на формування почуття духовної соборності українців – і галичани й мешканці центральноукраїнського регіону відчували себе представниками єдиної нації.

З'ясовано, що Центральна Україна з 1918 р. стала важливим осередком спротиву російській окупації України. Виявлено, що впродовж 1918 – 1921 рр. антибільшовицькі повстання відбувалися не лише в сільській місцевості, а й у

великих містах Центральної України: Єлисаветграді, Нікополі, Кривому Розі. Визначено особливості антиросійських повстань у містах цього регіону.

Розкрито особливості феномену «множинної суверенності» на території Центральної України. Уточнено дату та обставини створення Холодноярської організації; встановлено чисельність жертв єврейського погрому отамана Н. Григор'єва в Єлисаветграді. Розглянуто особливості розвитку анархістського руху на теренах Центральної України в 1918 – 1921 рр.

Доведено, що населення Центральної України підтримувало армію УНР Першого Зимового походу в січні – квітні 1920 р. Уперше розглянуто вплив селянських повстань на успішне завершення Першого Зимового походу та захоплення Вознесенська у квітні 1920 р.

Уточнено біографії персоналій визвольних змагань 1917 – 1922 рр., які брали участь у революційних подіях на території Центральної України: М. Никифорової, Н. Григор'єва, С. Коцура, П. Ткаченка, В. Чучупака, Ф. Богдана, А. Гулого-Гуленка, О. Копцюха.

Виявлено, що в 1918 – 1922 рр. населення Центральної України вирізнялося підтримкою антиросійського повстанського руху, який на цих теренах тривав навіть після завершення процесів Української революції 1917 – 1921 рр.

Установлено, що під час визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Центральна Україна була важливим регіоном боротьби за незалежність. На цих теренах відбувалися значущі події, що мали вагомий вплив на результати військово-політичної боротьби за державність, так і на соціокультурні процеси, «революцію сприйняття», коли під впливом революційних трансформацій виокремилися процеси розвитку української національної ідентичності мешканців регіону; формування почуття духовної соборності українців, особливо в період перебування на цих теренах галичан із легіону Українських Січових Стрільців.

Уперше в історіографії локальний контекст подій перших визвольних змагань 1917 – 1922 рр. у Центральній Україні вписано до загальноукраїнського історичного контексту Української революції, визначено своєрідні риси боротьби за державність на теренах цього регіону.

Ключові слова: Центральна Україна, історико-географічний регіон, Серединна Україна, трансформація, Українська революція, визвольні змагання, Вільне козацтво, Центральна Рада, Гетьманат, повстанський рух, соборність, Українські Січові Стрільці, Директорія, множинна суверенність, Перший Зимовий похід, Другий Зимовий похід.

SUMMARY

Mytrofanenko Y. S. Revolutionary transformations of the period of liberation struggles 1917-1922 in the territory of Central Ukraine. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The dissertation is the first study in the national historiography, which concerns the history of Central Ukraine, one of the least scientifically meaningful historical regions of our state, the period of revolutionary transformations of 1917 – 1922. The author defined and substantiated the criteria for the boundaries of Central Ukraine as a historical region of the second level of the Right Bank of Ukraine. In the work on the basis of a wide range of sources, some of which are first introduced into scientific circulation, the features of the processes of the Ukrainian revolution of 1917 – 1922 are analyzed. in the vastness of this region. According to the problem-chronological principle, the author analyzes events related to socio-political, social, interethnic, sociocultural, military-political transformations on the territory of Central Ukraine during the Ukrainian Revolution. The analysis of the processes of the Ukrainian revolution in the territory of Central Ukraine, especially the most significant, those that had a significant impact on the processes of Ukrainian state-building during 1917–1922; reconstructed the motivations of the driving forces of the revolutionary processes of the liberation struggle, its supporters and opponents; The biographies of influential participants of the liberation struggle in Central Ukraine are clarified. The local context of the events of the first liberation struggle in Central Ukraine is inscribed in the all-Ukrainian historical context of the era, highlighting the peculiar features of the struggle for statehood in this region.

Propose its own definition of the historical region «Central Ukraine» as an analytical category, conceptualize its image. 1) Introduce new historical sources into scientific circulation: written, visual, oral, associated with the course of the liberation struggle of 1917 – 1922. in Central Ukraine. 2) Analyze the array of published sources relating to the events of the Ukrainian revolution in these territories, offer your own author's interpretation of the documents. 3) To carry out an analysis of historiographical heritage, including its own, which relate to the era of the Ukrainian revolution in the territory of this region. 4) To study the most significant processes of revolutionary transformations of the era of the liberation struggle of 1917 – 1922. according to the geographical and chronological framework of the study. 5) Analyze interethnic relations in terms of multicultural ethnic and religious composition of the population of Central Ukraine. 6) Synthesize information about the events of the liberation struggle, military struggle, on the territories chosen for research. 7) To carry out a biographical analysis of the personalities - participants in the processes of the Ukrainian.

The scientific novelty of the work is seen in the absence of research concerning the process of liberation struggle on the territory of Central Ukraine. The dissertation is part of the field of local studies of the social history of the Ukrainian revolution, which, in our opinion, will contribute to the understanding of its territorial diversity.

The theoretical significance is determined by the fact that for the first time in historiography the concept of «Central Ukraine» was developed; criteria for its geographical boundaries are proposed; an analysis of the historiography of the events of the liberation struggle of 1917-1922, which took place in the region, was carried out; systematically analyzed the processes of liberation struggle on the territory of Central Ukraine. The study expands the geographical dimension of the historiography of the Ukrainian revolution, allows it to fit into the scientific discourse.

Further study of the processes of revolutionary transformations in the territory of Central Ukraine, which until then had not been the object of attention of scientists and had not received a balanced assessment in historiography, will contribute to modern assessments of the center-regions balance in the crucial events of the revolutionary period of 1917 – 1922. And the criteria for the territorial boundaries of Central (Middle) Ukraine

have been defined and substantiated, a research methodology has been developed, based on which the use of interdisciplinary methodological optics, the coordinated application of social and national paradigms, the methodology of microhistory and biographical studies, will be the beginning of a critical rethinking of the role and importance of this region in the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1922.

The author's narrative was created with original interpretations of the complex of historical sources introduced into scientific circulation: written, oral, visual, cartographic, which relate to the processes of the liberation struggle of 1917 – 1922. on the territory of Central Ukraine.

Key words: Central Ukraine, Middle Ukraine, history-geography region, transformation, Ukrainian revolution, liberation contests, free cosacs, Central Rada, Hetmanat, insurgent movement, sobornist, Directory, multiply sovereignty, First Winter Campaign, Second Winter Campaign.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у фахових виданнях України

1. Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр. *Південний архів (історичні науки)*, 2023, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>
2. Митрофаненко Ю. Військова боротьба між військом УНР Першого Зимового походу та Червоною армією на теренах Центральної України (лютий – квітень 1920 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету: Історичні науки*. 2023. № 34. С. 97 – 105. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.14>
3. Mytrofanenko Yu. Anarchist movement in the territory of Central Ukraine 1917 – 1921. *Zaporizhzhia Historical Review*, 2023. 7(59). <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2446>
4. Митрофаненко Ю. «Історичний контекст новели Юрія Липи «Рубан»»: критичний аналіз літературного джерела доби визвольних 1917 – 1922 рр. *Південний архів (історичні науки)*. 2023. № 41. С. 67 – 75. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8>
5. Митрофаненко Ю. Аксіологічний контекст історичної прози Юрія Яновського: традиції трактування та інновації осмислення. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 141 – 146 <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.19>
6. Митрофаненко Ю. Події та постаті Української революції 1917 – 1921 рр. у публіцистиці Євгена Маланюка. *Південний архів. (історичні науки)*. 2022. № 38. С.68-75. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-9>
7. Митрофаненко Ю. Голокост на Кіровоградщині: історіографія та перспективи дослідження. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 37. С.60-67. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-8>
8. Митрофаненко Ю. Рецензія на книгу «Провідники повстанського руху Придніпров'я». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 35. С. 24 – 30 URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-35-4>
9. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи елисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги Володимира Антонова-Овсієнка

«Записки про громадянську війну». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34 – 38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6>

10. Митрофаненко Ю. Образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917 – 1920-х рр. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*, 2016. Вип 14. С. 125 – 135.

11. Митрофаненко Ю. Життєві та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з Єлисаветградщиною. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*, 2015. Вип. XIII. С. 43 – 53.

12. Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920-х рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*, 2014. Вип. XI. С. 113 – 123.

13. Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*, 2013. Вип. 18. С. 220 – 226.

14. Митрофаненко Ю. Політична боротьба в УНР у 1918 – 1919 рр. та поширення отаманщини. *Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць*. Д.: Вид-во ДНУ, 2013. С. 152 – 158.

15. Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*, 2012. Вип. 16. С. 122 – 126.

16. Митрофаненко Ю. Духовно-культурні цінності у світогляді та діяльності отаманів революційного періоду 1917 – 1920-х рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 10. С. 253 – 259.

17. Митрофаненко Ю. Справа отамана Волинця. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*. 2011. Вип. IX. С. 206 – 214.

18. Митрофаненко Ю. Отаманщина як історичне явище: погляд Володимира Винниченка та Симона Петлюри. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*, 2011. Вип. 14. С. 94 – 100.

19. Митрофаненко Ю. Висвітлення проблеми отаманщини на шпальтах української преси 1919 року. *Гілея. Історичні науки*. 2011. № 52. С. 16 – 19.

**Наукові праці в періодичних виданнях,
що входять до бази даних Web of Science та Scopus**

20. Kyryliuk O., Mytrofanenko Yu., Dmytruk V., Doroshchuk N., Kryvko I., Pryimachok O., Vakulyk I. Humor as an opposition to enemy propaganda in the conditions of the struggle for the independence of Ukraine (20th–21st centuries): historical and linguistic aspects. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. Special Issue (13/02-XXXV). Pp. 53–62. https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130235/papers/A_09.pdf

21. Mytrofanenko Yu., Zhytkov O., Doroshchuk N. Socio-economic relations in Central Ukraine on the threshold of and during the Ukrainian revolution (1881–1922): the agrarian question. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. V. 9. № 3. С. 151 – 161. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-3-151-161> <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:001059440600017>

22. Mytrofanenko Yu., Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East European Historical Bulletin*. 27, 2023, pp. 259 – 271. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281540>

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічна база дослідження, джерелознавчий та історіографічний аналіз	
1.1. Теоретичне обґрунтування концепту «Центральна Україна» та методологічні оптики дослідження.....	26
1.2. Історіографічний аналіз	44
1.3. Джерельна база.....	62
РОЗДІЛ 2. Формування національної ідентичності населення Центральної України в умовах революційних трансформацій 1917 – 1922 рр.	
2.1. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій періоду Центральної Ради.....	91
2.2. Вільнокозацький рух	126
2.3. Вплив соціокультурних процесів на формування духовної соборності населення Центральної України.....	148
РОЗДІЛ 3. Феномен «множинної суверенності» в Центральній Україні	
3.1. Холодноярська організація.....	181
3.2. Повстанський рух під проводом отамана Н. Григор'єва.....	219
3.3. Анархісти на теренах Центральної України 1918 – 1921 рр.	254
РОЗДІЛ 4. Військово-політична боротьба на теренах Центральної України 1918 – 1922 рр.	
4.1. Міський антибільшовицький повстанський рух 1918 – 1921 рр.	279
4.2. Перший Зимовий похід армії УНР у Центральній Україні.....	309
4.3. Селянський антиросійський повстанський рух 1919 – 1920 рр.	336
4.4. Антибільшовицький селянський повстанський рух 1921 – 1922 рр.	378
Висновки.....	409
Список використаних джерел та літератури.....	423
Перелік умовних скорочень.....	453
Додатки.....	454

ВСТУП

Актуальність. Ця робота стосується історії Центральної України, одного з найменш досліджених та науково осмислених історичних регіонів нашої держави, доби Української революції 1917 – 1921 рр. Вибір теми зумовлено двома основними чинниками: актуальністю проблематики боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр. в умовах сучасної російсько-української війни та недостатнім вивченням окремих локальних вимірів періоду визвольних змагань. Незважаючи на увагу дослідників до різноманітних аспектів української історичної регіоналістики, терени Центральної України залишаються на маргінесі уваги науковців, а подіям, реконструйованим краєзнавцями, бракує системності, узагальнень, наукової методології та теоретичного обґрунтування, виважених висновків.

Наукова новизна роботи вбачається у відсутності дослідження, що стосується процесу визвольних змагань на території Центральної України. Дисертація є складовою царини локальних студій соціальної історії Української революції, яка, на нашу думку, сприятиме осмисленню її територіального розмаїття.

Актуальність дослідження спричинена також потребою вивчення та досягнення процесів революційного періоду 1917 – 1922 рр. у регіональному вимірі, що давно є перспективним напрямом зарубіжної історіографії та цікавим майданчиком для наукових студій українських істориків. Без вивчення та наукового осмислення локального виміру процесів Української революції 1917 – 1921 рр. неможливе цілісне досягнення цієї проблематики, оскільки значна частина населення на початку ХХ ст. мала локальне розуміння світу, тому більше цікавилася і, відповідно, брала участь у революційних процесах на рівні території проживання та діяльності¹.

---

¹ Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 74.

Об'єкт дослідження – Центральна Україна як окремий історико-географічний регіон другого (середнього) рівня Правобережжя.

Предмет дослідження – процеси революційних трансформацій на території Центральної України доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування концепту «Центральна Україна», як історико-географічного регіону України; аналіз процесів Української революції на теренах Центральної України, особливо найбільш значущих, тих, що мали суттєвий вплив на процеси українського державотворення впродовж 1917–1922 рр.; реконструкція мотивації рушійних сил революційних процесів визвольних змагань, її прихильників та опонентів; науково-теоретичне обґрунтування значення революційних трансформацій, що відбувалися на теренах Центральної України впродовж періоду визвольної боротьби.

Головний результат дисертації вбачається у створенні авторського нарративу з оригінальними інтерпретаціями введеного до наукового обігу комплексу історичних джерел: писемних, усних, візуальних, картографічних, які стосуються процесів визвольної боротьби 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України.

Одним із основних завдань роботи є прагнення вписати локальний контекст подій перших визвольних змагань у Центральній Україні до загальноукраїнського історичного контексту епохи, виокремивши своєрідні риси боротьби за державність на теренах цього регіону. На нашу думку, досягнені результати роботи сприятимуть відкриттю нових дослідницьких напрямів, пов'язаних з історичною регіоналістикою.

Термін «трансформація», використаний у назві роботи, видається вдалим з огляду на значення цього поняття, яке влучно характеризує специфіку подій, що відбувалися на українських теренах, зокрема й у Центральній Україні, упродовж 1917–1922 рр. За визначенням, трансформація – це історичний процес змін у суспільстві. З позицій мікро та макроісторії цих змін зазнає і окремий індивід, і соціум, до якого він належить. У період визвольних змагань 1917 – 1922 рр. відбулася ціла низка трансформацій (суспільно-політичних, культурно-просвітницьких, військових, соціально-економічних, світоглядних). В

умовах цих кардинальних змін індивід та соціум, до якого він належав, обирали для себе різні моделі поведінки: пристосовувалися або чинили опір, визначалися між різними політико-державними структурами організації суспільства, надавали підтримку тій чи іншій формі організації влади.

Географічні межі дослідження – терени Центральної України як історико-географічного регіону середнього рівня, який є частиною Правобережжя, одного з п'яти макроісторичних регіонів України (Правобережжя, Лівобережжя, Південь, Слобожанщина, Західна Україна). Центральна Україна – це регіон між Заходом та Сходом, Північчю та Півднем України. До цього часу географами та істориками не було визначено чітких меж Центральної України, тому ми пропонуємо окреслити її межі по річках. На півночі – р. Рось ;на сході – р. Дніпро; на заході – р. Синюха, Гнилий Тікич, Південний Буг; на півдні – р. Південний Буг. На відміну від інших критеріїв, річки є більш сталими категоріями, наприклад у порівнянні з територіально-адміністративними одиницями, які час від часу зазнають змін.

З позицій історико-культурного та історико-географічного районування сусідами Центральної України на заході є Східне Поділля, Брацлавщина. На півночі – Київщина. На сході – Придніпров'я та Запорожжя. На півдні – Причорномор'я. На підтримку нашої версії визначення критеріїв меж Центральної України відзначимо, що багато природних та фізико-географічних зон України співпадають із окресленими нами межами Центральної України.

Відповідно до сучасної політичної мапи України – це терени сучасної Кіровоградської, Дніпропетровської, Черкаської, Полтавської, Запорізької областей. На території Кіровоградської та Черкаської областей, за дослідженнями географів, знаходиться географічний центр України. Різні підходи до вирахування географічного центру не виводять їх за межі двох вище згаданих областей. Один з таких знаків було встановлено в Добровеличківці (Кіровоградська область), інший – у Мар'янівці Шполянського району Черкаської області. Третій географічний центр вирахований поблизу Багачевого на території Звенигородського району Черкаської області. Геометричним центром України є смт Добровеличківка (Новоукраїнського району Кіровоградської області).

У добу визвольних змагань 1917 – 1922 рр. терени Центральної України належали до Херсонської, Київської, Полтавської, Катеринославської, Кременчуцької з 1920 р., Миколаївської з 1921 р. губерній. Нині це території окремих районів Кіровоградської, Дніпропетровської, Черкаської, Миколаївської, Полтавської, Запорізької областей, розташованих на Правобережжі України.

Офіційно визнаних та затверджених меж Центральної України як історико-географічного регіону апріорі бути не може, про них історики та географи можуть лише дискутувати та домовлятися. Сучасний науковий підхід до наукових історичних наративів, не обмежує авторські інтерпретації минулого, залишаючи опонентам терени Центральної України, як майданчик для наукових студій, пов'язаних із різними напрямками історичних та міждисциплінарних наукових досліджень, що стосуються меж цього регіону та розуміння його як історичного чи історико-географічного.

Під час аналізу визвольних змагань у Центральній Україні іноді не будемо обмежуватися її кордонами. Часом будемо згадувати події, що відбувалися поза межами регіону, але мали вплив на революційні процеси в Центральній Україні, або були наслідком подій на обраних для наукового аналізу територіях.

Хронологічні межі дослідження 1917 – 1922 рр. Вибір нижньої межі зумовлений початком підтримки населенням Центральної України процесів українського державотворення. Верхньої – припиненням організованої, чисельної повстанської боротьби російській більшовицькій окупації в 1922 р. після арешту холодноярських отаманів у вересні цього року.

Для усвідомлення передумов визвольних змагань 1917 – 1922 рр. автор виходитиме за ці хронологічні рамки. Згадки про події 1923 р. важливі для з'ясування долі учасників антибільшовицького повстанського руху на теренах Центральної України та наслідків їхньої боротьби.

На перебіг подій у Центральній Україні впливали її природні та економічні особливості. Розгалуджена мережа залізниць (понад 3 тис. км), розлогі степи, значна кількість лісів стали ареною запеклої військової боротьби між прихильниками різних державних та бездержавних моделей організації

суспільства, регулярних та повстанських армій. Тому на цих теренах відбувалися події, що мали вагомий вплив на формування української національної ідентичності та духовної соборності; процеси державотворення України; боротьби за незалежність у формі військового спротиву різним формам російської окупації краю.

Крім цих подій, що мали місце в інших регіонах України в умовах революційного періоду 1917 – 1922 рр., маємо виокремити низку інших, що яскраво підкреслюють своєрідні риси Української революції в Центральній Україні. Наприклад, потужне антибільшовицьке «Народне повстання» в Єлисаветграді 1918 р. Містяни без підтримки регулярних частин вибили з міста військові підрозділи російських більшовиків та анархістів, виключно власними силами. На окрему увагу заслуговує аналіз опору російській окупації краю в 1919 році, коли жителі Центральної України чинили опір як російським червоноармійцям, так і російським білогвардійцям. На теренах цього регіону відбулася нетривала спроба союзу Махна і Петлюри.

Перебування Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України в 1918 р. та їхня тривала культурно-просвітницька місія вплинули на формування почуття духовної соборності українців, коли галичани та місцеві мешканці відчували себе представниками єдиної нації.

Існування кількох селянських республік стало прикладом поширення феномену «множинної суверенності» на території цього регіону. Це лише декілька епізодів, які виокремлюють значення Центральної України в процесах визвольної боротьби 1917 – 1922 рр. Ці та інші приклади детальніше буде розглянуто в основному тексті дисертації. Вони в комплексі створюють синтез особливостей революційних процесів, які відбувалися в сусідніх регіонах.

Основне завдання дослідження – концептуалізувати образ Центральної України, як аналітичної категорії, що є придатною для подальших плідних наукових студій. На нашу думку, без аналізу подій на цих теренах, що нерідко випадають з історичного дискурсу, неможлива цілісна картина процесів визвольної

боротьби за незалежність та соборність України в 1917 – 1922 рр. Досягненню дослідницької мети сприятиме процес розв’язання низки інших завдань:

1. Запропонувати власне визначення поняття «Центральна Україна» як аналітичної категорії, концептуалізувати її образ.
2. Ввести до наукового обігу нові історичні джерела: писемні, візуальні, усні, пов’язані з перебігом визвольних змагань 1917 – 1922 рр. у Центральній Україні.
3. Проаналізувати масив опублікованих джерел, що стосуються подій Української революції на цих теренах, запропонувати власну авторську інтерпретацію документів.
4. Здійснити аналіз історіографічного доробку, включно із власним, який стосується доби визвольних змагань на теренах цього регіону.
5. Дослідити найбільш вагомні процеси революційних трансформацій періоду Української революції 1917 – 1921 рр. відповідно до географічних та хронологічних рамок дослідження.
6. Проаналізувати міжнаціональні відносини з погляду на мультикультурний етнічний та релігійний склад населення Центральної України.
7. Синтезувати інформацію про події Української революції 1917 – 1921 рр. на обраних для дослідження теренах.
8. Здійснити біографічний аналіз персоналій – учасників процесів Української революції на території Центральної України в 1917 – 1922 рр.
9. виправити недостовірну інформацію, яка стосується подій боротьби за незалежність у Центральній Україні.

Джерельна база дисертації є широкою та репрезентативною. Під час роботи над науково-популярними виданнями, дотичними до теми дослідження, виявлено значний масив джерел, які допомагають реконструювати процеси боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України. Для написання тексту дисертації було використано матеріали обласних державних архівів

Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Київської, Полтавської та Черкаської областей; Галузевого державного архіву Служби Безпеки України; архівів тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської та Черкаської областей; Центрального державного архіву вищих органів влади в Україні; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Літературно-меморіального музею Івана Карпенка-Карого в місті Кропивницькому; архіву Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, музею «Історія євреїв у Єлисаветграді», Олександрійського краєзнавчого музею; матеріалів з особистого архіву автора дисертації.

З опублікованих джерел – це збірки документів, які стосуються діяльності українського національно-визвольного руху періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Також використано опубліковані документи з Державного архіву Дніпропетровської області та Обласного управління СБУ в Дніпропетровській області, присвяченого персоналіям отаманів Придніпров'я. Проаналізовано значну кількість мнемонічного нарративу (его-джерела): спогади, щоденники учасників визвольних змагань, які брали участь або були свідками подій визвольної боротьби 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України.

Важливу групу документів становлять матеріали періодичних видань різного політичного спрямування революційного періоду, які дозволяють не лише зрозуміти громадянську або політичну позицію автора, а й містять окремі офіційні документи, повідомлення, які щоправда потребують ретельної верифікації. Також автор здійснив польові дослідження, під час яких вдалося записати спогади про події та учасників повстанського руху, зокрема Чорного Ворона (Миколи Скляра).

Крім писемних джерел, у дослідженні використовують усні, візуальні, картографічні, джерела. У додатках розміщено дві карти Центральної України, створені автором.

Значна частина документів вперше вводиться автором до наукового обігу. Автор дисертації долучився до підготовки збірки опублікованих документів та написання археографічної передмови до видання «Єлисавет. Шлях до України.

1917 – 1923 рр.», яка містить 240 документів². Також у роботі використано матеріали з приватних архівних колекцій.

Отже, комплекс джерел є достатнім та репрезентативним для створення оригінального авторського нарративу з інтерпретацією подій на теренах Центральної України в добу визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Авторські гіпотези та концепції подій ґрунтуватимуться на комплексі різного виду джерел, тому можуть вважатися науково обґрунтованими та виваженими. Основою для дослідження є маловідомі архівні документи або введені до наукового обігу за участі автора порівняно недавно, тому є недостатньо опрацьованими та інтерпретованими.

Аналіз історіографії теми засвідчив, що терени Центральної України не були об'єктом досліджень науковців у добу СРСР, за винятком видання «Історії міст і сіл України», у якій розглянуто цей період упередженим та суб'єктивним поглядом комуністичної історіографії, без урахування принципів історизму, об'єктивності та багатофакторності.

Інтерес до проблематики визвольних змагань на території Центральної України з'явився лише на початку 90-х рр., коли співпали два чинники – проголошення незалежності України, які спричинили позитивні зміни в українській історичній науці, та визначенням географічного центру України на теренах спочатку Кіровоградської, а потім і Черкаської областей. У XXI ст. дослідники почали активніше послуговуватися терміном «Центральна Україна», однак слід зазначити, що цю дефініцію використовували переважно краєзнавці та дослідники з Центральної України, частіше Кіровоградської області. Професійні історики, не пов'язані з цим краєм, розглядали події на цих територіях у контексті географічних меж Правобережжя або Півдня України.

Весь історіографічний доробок, що стосується проблематики подій революційних трансформацій доби визвольних змагань у Центральній Україні

---

² Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. Упор. Вівсяна І., Житков О, Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л., передм. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. 288 с.

можна поділити на дві групи. До першої належать праці з теорії та методики історичної регіоналістики. До другої ті, що стосуються боротьби за незалежність 1917 – 1921 рр., у яких згадуються та аналізуються події, що мали місце на території регіону в контексті аналізу революційних процесів в Україні. Їх значення полягає в тому, що автори розглядають події визвольної боротьби в цьому регіоні, як складову загальнонаціональних процесів. Тим паче, що на теренах Центральної України відбувалося чимало подій, які мали значний вплив на процеси поза її межами. Серед найбільш вагомих та значущих подій варто відзначити:

1. Перебування, найдовше з-поміж усіх теренів Наддніпрянської України, легіону УСС у Центральній Україні, що мало вагомий вплив на розвиток духовної соборності та національної ідентичності мешканців цього регіону.
2. Зародження та розвиток Холодноярської повстанської організації.
3. Генезис григор'євського руху (листопад 1918 р. – липень 1919 р.), що мав вагомий вплив на розвиток революційних подій у 1919 р. та спричинив великий за кількістю жертв єврейський погром в Україні.
4. Активна діяльність анархістських організацій, реорганізація Повстансько-Партизанської армії України (махновців) у серпні 1919 року та початок рейду тилами білогвардійців восени 1919 р.
5. Тривале перебування Армії УНР Першого Зимового походу на теренах Центральної України в січні – квітні 1920 р. Підтримка місцевим населенням українського війська, яка позитивно вплинула на результати та значення цієї військової операції.
6. Потужний та чисельний антиросійський рух отаманів Центральної України, що тривав аж до осені 1922 року.

Методологія. Дисертація базується на оригінальному використанні розроблених методик досліджень, які стосуються наукової царини історичної регіоналістики³. Тема дослідження спонукає застосувати інтердисциплінарний

---

³ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії НАН України, 2003.

підхід, пов'язаний із використанням методичних оптик історії, географії, літератури, конфліктології, психоісторії, історичного краєзнавства. В основі дослідження – територіальний метод. Тому головний акцент роботи полягає у підготовці цілісного системного нарративу відповідно до географії подій: аналізі сукупності процесів, що відбувалися на теренах Центральної України із застосуванням міждисциплінарного інструментарію. Обрана методологічна стратегія сприяє кореляції та застосуванню дослідницьких методик таких наукових галузей як історія, географія, література, психоісторія, конфліктологія. З історичних методів дослідження застосовано критичний метод аналізу джерел та літератури; методи та прийоми мікроісторії, біографістики, регіоналістики, компаративістики. Використано метод кількісного аналізу, методики усної історії, історико-порівняльний метод, гендерні студії. Персоналістичний вимір дослідження полягає в уточненні фактів біографії відомих особистостей визвольних змагань 1917 – 1922 рр., вихідців із Центральної України, або вагомих історичних персоналій, що мали вплив на події революційного періоду на досліджуваних теренах.

Теоретичне значення полягає в тому, що вперше в історіографії розроблено концепт «Центральна Україна»; запропоновано критерії його географічних меж; здійснено аналіз історіографії подій визвольних змагань 1917 – 1922 рр., які відбувалися на території регіону; системно проаналізовано процеси визвольних змагань на теренах Центральної України. Дослідження розширює географічний вимір історіографії Української революції, дозволяє вписати її в науковий дискурс.

Практичне значення роботи полягає в можливості подальшого використання матеріалів дисертації під час розробки спецкурсів у вищих навчальних закладах, зокрема Центральної України: Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської, Миколаївської, Запорізької областей. Результати дослідження вже вплинули на встановлення пам'ятників та меморіальних дощок учасникам визвольних змагань (3 пам'ятники та 5 меморіальних дощок) на території Кіровоградської та Дніпропетровської областей. Тому й надалі можуть використовуватися для вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність

1917–1922 рр. на теренах Центральної України, бути застосованими в топонімічній політиці та комеморативній практиці. Іншим важливим результатом досліджень є реекспозиція музеїв, реалізація важливих мистецьких проєктів, зокрема «Галичина та Подніпров'я. Відновлення національних зв'язків», виставок Українського інституту національної пам'яті, присвячених процесам Української революції 1917 – 1921 рр.. Завдяки дослідженням із цієї проблематики вдалося відкрити нові музейні комплекси, що в свою чергу посприяло інвестиціям із державного бюджету в інфраструктуру села Розумівка (Кіровоградська обл.) на будівництво дороги до місця останнього бою отамана Чорного Ворона (Миколи Скляра).

Також сподіваємося, що результати дисертації стануть гарним дискусійним майданчиком для дослідників у царині історичної регіоналістики періоду визвольної боротьби 1917 – 1922 рр. На нашу думку, терени Центральної України мають гарний потенціал для майбутніх історичних досліджень. Усвідомлюємо, що зміст дисертації охопив лише частину історії Центральної України навіть у хронологічних межах обраної теми. Також сподіваємося, що ця праця знайде відгук у фахівців та матиме ефект виклику для подальших наукових пошуків, здобутків, теоретичних узагальнень та дискусій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення представлені в доповідях на 5 міжнародних та 9 всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях:

– міжнародних: Міжнародна наукова конференція: «Голокост у регіональному вимірі: передумови, жертви, стратегії порятунку, дослідження та збереження пам'яті» (Херсон, 2022); Міжнародна науково-практична конференція «VI Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 2022 р.); I Міжнародна науково-практична конференція «Слово в сучасній науковій парадигмі: євроінтеграційний контекст» (Кропивницький, 2022); I Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету до 160-ї річниці від дня народження В.І.Вернадського (Київ, 2023 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Слово в сучасній науковій парадигмі: євроінтеграційний контекст» (Кропивницький, 2023).

– всеукраїнських: «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка» (Харків, 2021); XII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція: «Історія Дніпровського Надпоріжжя» (Дніпро, 2021); Наукова конференція до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка (Київ, 2021); Всеукраїнська наукова конференція, приурочена 70-річчю від дня народження професора О. М. Завальнюка (Кам'янець-Подільський, 2021); XXXII, XXXIII та XXXIV сесіях Дніпровського осередку наукового товариства імені Шевченка (Дніпро, 2021 – 2023); «Крути: проблеми державотворення (ВУТ «Просвіта»)» (м. Ніжин, 2022 р.); «Олександр Федьков – авторитетний дослідник...» (м. Кам'янець-Подільський, 2022 р).

Особистий внесок дисертанта полягає в постановці та самостійному вирішенні важливої наукової проблеми історичної регіоналістики, введенні до наукового обігу нових джерел. Основні результати здійсненого дослідження викладено в 28 працях: 19 статей у наукових фахових виданнях України, 2 – у виданнях, що входять до бази даних Web of Sciences, 1 – Scopus, 6 – у виданнях, які не належать до фахових.

Структура дисертації. Дисертаційна праця складається з анотації, вступу, 4 розділів, 13 підрозділів, висновків, списку джерел, списку наукової літератури, додатків (2). Загальний обсяг праці – 454 сторінки, обсяг основного тексту – 409 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

1.1. Теоретичне обґрунтування концепту «Центральна Україна» та методологічні оптики дослідження

Українська регіоналістика залишається перспективним напрямом наукових студій. Одним із найменш досліджених регіонів залишаються терени Центральної України. Ця наукова проблема виникла під впливом кількох чинників. Перший – просторова невизначеність, притаманна історикам під час використання поняття «Центральна Україна»⁴. Це пояснюється відсутністю науково обґрунтованих критеріїв меж Центральної України, як дослідницького концепту. Інша проблема, яка виникає під час використання істориками дефініції «Центральна Україна» – термінологічна. Для позначення теренів цього регіону дослідники застосовують різні поняття: Південь, Степова Україна, Херсонщина, Наддніпрянщина⁵. Під впливом термінологічної невизначеності постає проблема множинного трактування цього поняття, що не сприяє його чіткій концептуалізації.

Згадані нюанси ускладнюють процес дослідження цього регіону, розчиняють його в макрорегіонах – Правобережжя, Наддніпрянщини, Подніпров'я – та не сприяють виокремленню, осмисленню та узагальненню особливостей Центральної

---

⁴ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. С. 238, Мондзік М., Коженювський М., Лятавець К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 рр. К.: Ніка-Центр, 2017. 288 с.

⁵ Курас, І., Солдатенко, В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). К.: ІПіЕНД НАН України, 2001. С. 5; Ковальчук, М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. 352 с.; Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.). *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2015. С. 24 –27.

України як історичного регіону. На проблемі актуалізації уваги дослідників до історії регіонів, їхнього виокремлення з макрорегіонів, наголошували історик Валентин Іваненко в статті «Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний вимір», історики Федір та Галина Турченки в монографії «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)»⁶.

Основи української історичної регіоналістики було закладено Володимиром Антоновичем, Михайлом Грушевським, Олександром Оглоблиним, Дмитром Багалієм, Наталією Полонською-Василенко. Вони використовували порайонне історичне дослідження та земельний напрям наукових студій. Проблематика історичної регіоналістики стала предметом аналізу знаного дослідника Івана Лисяка-Рудницького. На сторінках двотомника «Історичні есе» в статті під назвою «Роля України в новітній історії» у підрозділі цієї публікації під назвою «Регіональні різновиди» автор привернув увагу до своєрідних рис кожного регіону та відмінностей між ними. На його думку, вже на початку XVIII ст. Україна була конгломератом регіонів, які протягом XIX – XX ст. сформувалися в єдиний національний комплекс, але кожен із них зберіг оригінальні риси. І. Лисяк-Рудницький здійснив порівняльний аналіз історичних регіонів України, виявивши в них спільне та відмінне⁷.

Серед сучасних дослідників значну увагу проблематиці історичної регіоналістики приділила на сторінках своїх ґрунтовних праць історикinja Ярослава Верменич. Дослідниця запропонувала оригінальне визначення поняття історичний регіон, визначила прикметні ознаки цього терміну, розробила методикy досліджень

---

⁶Іваненко В. Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний вимір. Придніпров'я історико-краєзнавчі дослідження. Дніпропетровськ, 2004. № 1. С. 5–12.; Турченко Ф., Турченко Г. «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)». К.: Генеза, 2003. С. 6 – 7. ; Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.

⁷Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. Роля України в новітній історії. К.: Основи, 1994. С. 153 – 160.

історичних регіонів України. Праці Я. Верменич є концептуальними для дослідників царини історичної регіоналістики⁸.

Варто відзначити й колективну монографію «Регіональна і національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості», у яких простежено динаміку формування регіональної та національної ідентичності українців у першій половині ХХ ст; проаналізовано вплив модернізаційних змін на ставлення українців про територію як життєвий простір; показано як події Української революції 1917 – 1921 рр. вплинули на прискорення процесів формування національної ідентичності та її змагальність із регіональною та імперською⁹.

На формування проблематики дисертації та визначення дослідницьких завдань вплинув аналіз праць істориків, які послуговувалися терміном «Центральна Україна». Побіжний огляд окремих фахових публікацій переконав, що серед істориків відсутній єдиний погляд на розуміння концепту «Центральна Україна», часом панує топонімічна невизначеність стосовно меж цього історичного регіону. У дослідженнях фігурують різні межі Центральної України, однак їхнє обґрунтування відсутнє, тому критерії вибору залишаються незрозумілими. На нашу думку, це – одна з причин, чому, в порівнянні з іншими регіонами, Центральна Україна опиняється на маргінесі наукових регіональних студій.

Від формування проблематики дослідження перейдемо до аналізу конкретних історіографічних прикладів. Загалом історики нечасто використовують термін «Центральна Україна» у своїх працях. Одним із тих, хто послуговується цим поняттям, є історик Ярослав Грицак. У своїх дослідженнях він використовує

---

⁸ Верменич Я. Соціокультурна динаміка регіонального розвитку України: методологічні підходи дослідження. *Народна творчість та етнологія*, 2021, 1 (389), С. 16 – 30; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії НАН України, 2003.

⁹ Піскун В., Ковальчук М., Горбач Ю., Старовойтенко І., Преловська І., Себта Т., Черченко Ю., Ковальчук В., Кузьменко Л. Регіональна та національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості: колективна монографія. К.: «Видавництво Людмила», 2021.

терміни «Центральна Україна» та «Центр України», ототожнюючи їх¹⁰. Розглянемо конкретні приклади застосування науковцем цієї дефініції. У книзі «Глобальна історія України: подолати минуле» Я. Грицак під час аналізу процесів Української революції 1917 – 1921 рр. пише: «14 грудня Директорія зайняла Київ... Та вже за два тижні Київ знову взяли більшовики. Уряд і війська УНР (Української Народної Республіки) відступили в Центральну Україну»¹¹. Що розуміє Я. Грицак під Центральною Україною, помічаємо з іншої праці цього автора: «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття». У розділі «У вогні війни і революції: 1914 – 1921 рр.» натрапляємо на таку тезу: «2 лютого 1919 р. Директорія й уряд покинули Київ й перебралися на Поділля, спочатку у Вінницю, пізніше – до Рівного, а з середини червня – до Кам'янця-Подільського»¹²

Аналіз фрагментів двох книжок цього автора, присвячених проблематиці визвольних змагань 1917 – 1922 рр., дозволяє зрозуміти, що до Центральної України Я. Грицак включив Поділля та Волинь. Однак тепер в уважного читача постає питання: а до якого історичного регіону Я. Грицак відносить терени Києва, Катеринослава, Єлисаветграда, якщо міста Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський – це територія Центральної України? На сторінках праці Я. Грицака ми не знаходимо відповіді на це питання. Будь-яке обґрунтування критеріїв меж Центральної України, як історичного регіону України, відсутнє, тому читачі та дослідники можуть лише здогадуватися про них.

У книжці «Глобальна історія України: подолати минуле» натрапляємо ще на таке речення: «...Уряд і війська УНР відступили в Центральну Україну. Там у липні 1919 року до них приєдналися уряд та армія ЗУНР, котрі програли війну в Галичині й перебралися на колишні підросійські землі» (підкреслення наше. –

---

¹⁰ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. С. 238, 242; Грицак, Я. Хто такі українці і чого вони хочуть? *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. К.: Критика, 2011. С. 321–341; Грицак, Я. Неевклідова Україна. *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. К.: Критика, 2011. С. 167–195.

¹¹ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. С. 238

¹² Грицак, Я (1996). Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. К.: Генеза, 1996. С. 145.

Авт.)¹³. Тобто Західне Поділля з Кам'янцем, куди відступила Галицька армія, Я. Грицак вважає Центральною Україною.

В іншому випадку під час аналізу єврейських погромів в Україні 1919 р., які історик чомусь називає «відмітною ознакою Української революції», Я. Грицак зауважує, що впродовж 1919 р. базою армії УНР була саме Центральна Україна, але знову не зазначає її територіальних меж¹⁴. На нашу думку, це вносить значну плутанину в розуміння і без того складного перебігу подій визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Можемо лише припустити, що Я. Грицак використав поняття Центральна Україна, як синонім до Великої України або Наддніпрянської України, розташованої між Західною та Східною Україною. Однак навіть у такому просторовому трактуванні цього концепту залишається незрозумілим: як шлях відступу армії УНР в лютому 1919 р. з Києва на Поділля та Волинь можна вважати відступом до Центральної України?¹⁵.

Аналіз праць Я. Грицака свідчить про множинність трактувань терміну «Центральна Україна», наслідком чого стала проблема просторової невизначенности цього історичного регіону. Географічний погляд на загальноприйнятті чи загальнодомовлені науковцями межі Центральної України, під якими найчастіше розуміють території сучасних Кіровоградської, Черкаської, Полтавської, Дніпропетровської та Вінницької областей, та аналіз військових подій 1919 р. з урахуванням територіального методу дозволяє зробити висновок, що терени Центральної України військо УНР контролювало хіба що на початку 1919 р. та в серпні 1919 р. Зазначимо, лише за умови, що Київщину ми погодимося визнати частиною Центральної України, хоча сам автор цієї версії Я. Грицак не вважає Київ частиною цього регіону: пригадаємо тезу про відступ армії УНР з Києва до Центральної України¹⁶.

На підставі аналізу декількох праць одного з найбільш авторитетних істориків України та Європи помічаємо вище окреслену проблему топонімічної та

---

¹³ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С. 238

¹⁴ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С. 242.

¹⁵ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С. 242.

¹⁶ Там само. С. 238.

термінологічної невизначеності під час використання дефініції «Центральна Україна», відсутність її теоретичного обґрунтування та критеріїв обраних територіальних меж цього регіону.

Професор Іван Курас у вступній статті до колективної монографії «Соборництво та регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.)», яка вийшла 2001 р., наголосив на важливості вивчення регіональних аспектів української історії, без осмислення яких неможливо зрозуміти минуле, як окремих регіонів, так і держави в цілому. Він запропонував власне бачення регіонального поділу України, сформованого під впливом історичних обставин: «Добре відома специфіка розвитку окремих регіонів (Донецький та Криворізький басейн, Лівобережжя взагалі; Східна Галичина, Буковина, Закарпаття – західні терени; Південь – так звана Новоросія, Південно-Західний край, а точніше Подніпров'я – центральна частина України від Полтавщини до Західної Волині та Полісся включно»¹⁷. Подібний поділ викликає чимало питань: від використання російських імперських наративів (мова про «Новоросію») та критеріїв обраних меж так званого «Південно-Західного краю», що на думку І. Кураса простягається від Подніпров'я аж до Західної Волині, до нерозуміння, на яких підставах Криворіжжя потрапило виключно до Лівобережжя, бо значна його частина – це також територія Правобережжя. На відміну від Я. Грицака, І. Курас зазначає, що він має на увазі під «Центральною Україною», однак обґрунтування критеріїв обраних меж він також не наводить¹⁸.

Одне з останніх досліджень, присвячених проблематиці Центральної України в зарубіжній історіографії – це колективна монографія польських істориків під назвою «Поляки в Центральній та Східній Україні 1832 – 1921 рр.»¹⁹. В основі книжки – територіальний метод. Але її автори жодним рядком не пояснюють, чому

---

¹⁷ Курас, І., Солдатенко, В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). К.: ІПіЕНД НАН України, 2001. С. 4 – 5.

¹⁸ Курас, І., Солдатенко, В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). К.: ІПіЕНД НАН України, 2001. С. 4 – 5.

¹⁹ Мондзік М., Коженювський М., Лятавець К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 рр. К.: Ніка-Центр, 2017. 288 с

до складу Центральної України вони включають терени від Галичини до Донбасу. Обґрунтування визначених авторами меж Центральної України на сторінках монографії відсутнє, тому його критерії залишаються невідомими.

Дослідники з Кіровоградщини Борис Шевченко та Вадим Колечкін в анотації до видання «Битва за Центральну Україну (Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні-березні 1944 року)» пишуть, що книга присвячена подіям історії Кіровоградщини в роки Другої світової війни. Тобто в цьому випадку під Центральною Україною краєзнавці мають на увазі виключно територію Кіровоградської області²⁰.

Краєзнавці Кіровоградщини найчастіше послуговуються дефініцією «Центральна Україна», розуміючи під нею лише терени цієї області, чим теж необґрунтовано просторово звужують цей концепт. Подібний підхід до розуміння меж Центральної України в їхніх дослідженнях, пов'язаний із кількома чинниками: географічним та аксіологічним. У 90-ті-рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. з'явилися праці географів, яким вдалося вирахувати географічний та геометричний центри України²¹. Використовуючи сучасні наукові методи, вчені вперше визначили координати географічного центру України. Головним підходом до наукових обчислень обрали принцип рівновіддаленості від крайніх меж кордонів нашої держави: південної, північної, східної та західної. Географічним та геометричним центром України почали вважати координати Добровеличківки, населеного пункту Кіровоградської області. Однак невдовзі географами було запропоновано ще декілька варіантів географічного центру України: другий – північно-східна

---

²⁰ Колечкін В., Шевченко Б. Битва за Центральну Україну (Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні-березні 1944 року). Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2021. (Серія «Студії з історії Центральної України»). 420 с.

²¹ Шевченко В. Про географічний центр території України. *Український географічний журнал*. 1993. № 1. С.23–28; Муніч Н. В асоціації вчителів географії. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2002. № 4. С. 2–7.

околиця села Мар'янівка Шполянського району Черкаської області, третій – м. Багачеве, Звенигородський район Черкаської області²².

Дослідження географів отримали відгук насамперед в соціумі Кіровоградської області. Намагаючись уникнути згадки прізвища Сергія Кірова – одного з організаторів Голодомору 1932 – 1933 рр. – у назвах досліджень, присвячених історії області, краєзнавці почали послуговуватися термінами: Центр України; Центральна Україна; Центральноукраїнський²³. Краєзнавці Кіровоградщини для назв своїх часописів обирали топоніми, пов'язані з Центральною Україною: «Між Бугом і Дніпром: науково-краєзнавчий вісник Центральної України» або «Музейний вісник Центральної України». Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у Кропивницькому почав виходити часопис «Україна-Центр». Альтернатив цьому терміну тривалий час не було. Він був фахово обґрунтований географами, знайшов відгук у істориків та виявився аксіологічно вдалим, бо сприяв декомунізації простору області, ще задовго до прийняття законів про декомунізацію 2015 р.

А наукова регіональна еліта прагнула легітимізувати використання дефініції Центральна Україна як назву альтернативну Кіровоградщині. Два провідних вищі області обрали назви з цим коренем замість Кіровоградський: Центральноукраїнський національний технічний університет та Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка.

Це не перший подібний приклад спроби теоретичного обґрунтування наукового концепту для подальшого використання, як у науковому загалі, так і поза його межами. Вдалим прикладом застосування подібних дослідницьких стратегій

---

²² Муніч, Н. В асоціації вчителів географії. Краєзнавство, географія, туризм. 2002. № 4. С. 2–7.

²³ Білошапка, В., Кузик, Б. Кіровоградщина: історія і сучасність Центру України. (В 2 т.). Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2010.; Шевченко С. Специфіка подій української національно-демократичної революції та національно-визвольних змагань на терені Центральної України. *«За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920-х роках): матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції*, 2002. С. 15–23; Хмара С., Шевченко Б. (Упорядн). ОУН і УПА на центральноукраїнських землях. Документи і матеріали. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022, 200 с.; Голобородько В. Нариси з історії міст, посадів, містечок і сіл Центральної України: збірка краєзнавчих нарисів Василя Нікіфорова, 2018. Олександрія, 420 с.

професор В. Іваненко назвав історію появи концепту «Дніпровське Надпоріжжя» як альтернативу «Дніпровському Запоріжжю». Спочатку цю дефініцію вживали виключно в географічному контексті, а в подальшому – як одиницю культурно-історичного змісту²⁴.

Під час перейменовальної кампанії в 2015 р. лунали пропозиції перейменувати Кіровоградську область на Центральноукраїнську. На думку географів, це дозволило б локалізувати назву цього краю та зробити її легкопізнаваною²⁵. До слова, жодна з інших областей, віднесених до переліку центральноукраїнських: Полтавська, Дніпропетровська, Запорізька, навіть найближча до географічного центру Черкаська, не використовує топонім, пов'язаний із географічним центром України.

На підставі попередніх теоретичних обґрунтувань та авторських узагальнень може скластися враження, що під Центральною Україною ми розуміємо виключно території Кіровоградської та Черкаської областей. Однак це не так. Одним із наукових завдань дисертації було заявлено визначення та обґрунтування критеріїв Центральної України як історико-географічного регіону. Нами буде запропоновано вироблені підходи до визначення меж Центральної України без прив'язки до адміністративних кордонів областей, бо вони ніколи не були сталими територіальними одиницями. Власне, ці критерії і є теоретичним обґрунтуванням меж Центральної України як історико-географічного регіону. Для розв'язання цього завдання було застосовано міждисциплінарний інструментарій.

Перш за все варто підкреслити, що під центром можна вважати території, рівновіддалені від окраїн. У нашому випадку від крайніх географічних точок України, ретельно вирахованих географами. Саме такий підхід в основі висновків

---

²⁴ Іваненко В. Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний вимір. *Придніпров'я історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2004. № 1. С. 5–12

²⁵ Домаранський А. Перейменування міста Кіровограда: труднощі, необхідність, критерії реалізації процесу *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кіровоград, 2015. С. 37–41.

В. Шевченка та В. Грицевича, які дозволили встановити географічний та геометричний центри України²⁶. Маємо всі підстави зазначити, що Центральна Україна – це територія між Північною та Південною, Західною та Східною Україною.

Наступним завданням є визначення та обґрунтування меж Центральної України. За логікою, це мають бути терени, як рівновіддалені від окраїн, так і наближені до географічного центру. У цьому випадку для визначення меж історико-географічного регіону «Центральна Україна» ми пропонуємо обрати гідронімічний критерій, тобто окреслити його межі водними артеріями країни. На сході такою річкою, на нашу думку, є р. Дніпро; на заході – р. Гнилий Тікич, Синюха, Південний Буг; на півночі – р. Рось; на півдні – р. Південний Буг. На відміну від територіально-адміністративних кордонів, які з легкістю змінюються людьми, річки є більш сталими одиницями. До того ж, розмежовувати кордони по річках є часто вживаною практикою.

Визначені критерії меж Центральної України дозволяють встановити сусідство з іншими подібними історичними регіонами. На сході ним є Придніпров'я з Надпоріжжям та Запоріжжям. На заході – Східне Поділля, Брацлавщина. На півночі – Київщина. На півдні – Причорномор'я (Українське Причорномор'я).

Запропонована версія меж Центральної України частково збігається з підходом історика М. Грушевського, застосованим під час територіально-адміністративної реформи в УНР 6 березня 1918 р. Центральна Рада після визволення Києва від російської більшовицької окупації схвалила адміністративну реформу. Поділ на губернії скасовувався. Натомість було запропоновано розподіл на землі, який враховував історичні, географічні, етнографічні особливості України, а для їхніх назв було застосовано питоми українські топоніми.

---

²⁶ Шевченко В. Про географічний центр території України. *Український географічний журнал*. 1993. № 1. С. 23–28; Муніч Н. В асоціації вчителів географії. *Красназнавство, географія, туризм*. 2002. № 4. С. 2–7.

М. Грушевський запропонував 31 адміністративну одиницю²⁷. З погляду на сучасні наукові обрахунки, у центрі УНР опинилися землі: «Черкащина» (центр – Черкаси) та «Низ» (центр – Єлизавет, нині Кропивницький). На півночі сусідом «Черкащини» були «Київ з околицею (20–30 верст)»; «Пороссе» (центр – Біла Церква). Поруч із землею «Низ» було «Помор'є» (центр – Миколаїв). На сході – «Січа» (Катеринослав). На заході – «Брацлавщина» (Вінниця) та «Побожже» (Умань)²⁸.

У переліку земель, покладених на карту, найближчими до центру України в кордонах 1918 р. були саме «Черкащина» та «Низ». Згадаємо при нагоді й підхід М. Грушевського, який відокремлював від «Черкащини» «Київ з околицею» в радіусі 30 верст. Скористаємося підходами авторитетного історика та дозволимо собі обґрунтувати північну межу Центральної України територіями, наближеними до Києва.

Наступним етапом теоретичного обґрунтування меж Центральної України є відповідь на питання: території яких областей входять до неї з погляду на сучасний територіально-адміністративний поділ? Обрані критерії дозволяють нам відповісти на це питання шляхом накладання визначених меж цього регіону на сучасну політичну карту України. Згідно сучасному територіально-адміністративному устрою – це території окремих районів шести областей. Кіровоградська – Кропивницький, Новоукраїнський, Олександрійський райони; Черкаська – Черкаський та Звенигородський; Дніпропетровська – Дніпровський, Кам'янський, Криворізький, Нікопольський; Полтавська – правобережжя Дніпра, частина Кременчуцького району; Запорізька – правобережжя Запорізького району; Миколаївська область – північні терени Баштанського, Вознесенського, Первомайського районів басейну Південного Бугу.

Постає питання виключення з Центральної України частин Черкаської та Кіровоградської областей, на території яких вираховані географічні центри нашої

---

²⁷ Єлизавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник документів. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 49 – 50.

²⁸ Там само.

держави. Західні райони Кіровоградщини за Синюхою (Голованівський та західну частину Новоукраїнського районів), Уманський район Черкащини включено до сусіднього для Центральної України та наближеного до цих теренів історико-культурного району – Східне Поділля. А Золотоніський район із Каневом – до Київщини.

Актуальною є також ідеологічна, державницька оболонка просторового образу Центральної України в умовах тимчасової окупації нашої держави Росією. Українські дипломати постійно підкреслюють, що Крим, Донбас, Херсонщина, Запоріжжя є тимчасово окупованими територіями України. Важливим символом суверенної соборної України може стати чіткий, науково обґрунтований та легко впізнаваний образ її центральної частини, відповідно до кордонів 1991 р.

Одним із завдань дисертації було заявлено оновлення понятійного апарату української історичної регіоналістики. Висновки географів, на нашу думку, дозволяють історикам привернути увагу до поняття «Серединна Україна». Вперше згадки про «Серединну Україну» зустрічаємо в 20-і рр. ХХ ст. у працях Степана Рудницького, історика, який, з легкої руки М. Грушевського, став географом: «Приблизно в самій середині великої нашої України, так само далекій від північних, як і південних, від західних і від східних меж України лежить містечко Чигирин»²⁹ (підкреслення наше. – Авт.).

С. Рудницький, який майстерно використовував інтердисциплінарний методологічний інструментарій, називав території між Чигирином та Єлисаветградом «осердям території України». Стосовно Чигирин він зауважив: «Розташований він немов дивним випадком в осерді нинішньої української території»³⁰. Під «нинішньою територією» слід розуміти Україну в кордонах УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки) в 20-і рр. ХХ ст. Чигирин С. Рудницький назвав «осердям України». При цьому вчений мав на увазі не колишній столичний статус цього міста, провінційного у час його наукової діяльності, а географічне положення Чигирин. Про Єлисаветград, Кривий Ріг,

---

²⁹ Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія. (В 5 кн.) К.2. К.: Темпора. С. 642.

³⁰ Там само. С. 205.

Нікополь, міста віднесені за нашими критеріями до Центральної України, С. Рудницький писав як про важливі промислові центри «усередині країни»³¹ (підкреслення наше. – Авт.).

Дослідження істориків та географів дозволяють нам запропонувати використання дефініції «Серединна Україна» як синонім до поняття «Центральна Україна» – регіону, розташованого посередині між півднем та північчю, сходом та заходом країни. В історіографії ми зустрічаємо подібні підходи трактувань в контексті досліджень, пов'язаних, наприклад, із Центральною (Центрально-Східною) Європою. Альтернативою цьому терміну є поняття «Серединна Європа»³².

Наступним завданням теоретичного обґрунтування концепту «Центральна Україна» є відповідь на питання: це історичний регіон першого чи другого рівня? Згідно усталеній в українській історіографії традиції в сучасній Україні існує п'ять великих історичних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна, Південна Україна. Відповідно підходам зарубіжної та вітчизняної історичної регіоналістики у межах великих регіонів можуть бути виокремлені регіони другого, середнього рівня (підрегіони, мікрорегіони). Наприклад у складі макрорегіону Західна Україна виокремлюють Галичину, Закарпаття, Буковину, Волинь як історичні регіони середнього рівня. На важливості виокремлення мікрорегіонів із макрорегіонів, виявлення їхніх унікальних рис, наголошували Я. Верменич, В. Іваненко, Ф. Турченко та Г. Турченко в згаданих у роботі працях.

На нашу, думку Центральна України є історичним регіоном другого середнього рівня, який є частиною Правобережжя України. Створені в процесі теоретичного обґрунтування концепту «Центральна Україна» географічні карти допомагають окреслити його межі та виявити своєрідні риси цього регіону. Для цього скористаємося вдалою цитатою українського публіциста Анатолія

---

³¹ Рудницький С. .Історія. Геополітика. Географія. Кн.2. К.: Темпора. С. 94.

³²Каганов Ю. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, ХІХ., 2005.С. 333–341.

Стріляного, який відзначив, що без згадки про козацтво українську історію написати неможливо³³. Цю влучну історичну метафору можна прикласти також і до теренів Центральної України, вона допомагає визначити специфіку регіону. Ці терени були одним із центрів зародження анклавів українського козацтва, місцем заснування запорозьких фортець: Томаківської, Микитинської, Чортомлицької, Підпільненської, – тривалий час населення цих теренів було носієм козацьких традицій, які відроджувалися на цьому ґрунті в різні періоди історії³⁴.

Історичним ядром Центральної України були саме козацькі землі. Це дає нам підстави пов'язати їх в один соціокультурний та історичний простір. Можливо, саме цей факт і використав М. Грушевський, коли в 1918 р. обирав назву для новоутвореної територіально-адміністративної одиниці УНР під назвою «Низ» із центром в Єлисаветі (нині Кропивницький), в осерді Центральної України. Чітке обґрунтування землі «Низ», як історичного концепту зустрічаємо в працях його учня, історика та географа С. Рудницького: «Запорозьким Низом називається здавна ця частина чорноморського низу обабіч Дніпра, між Богом і Кальміусом та Озівським морем, де були давні землі Запорозької Січі та її паланок. Чорноморський Низ обіймає цілу Херсонщину і цілу Катеринославщину»³⁵. Цитата С. Рудницького потребує уточнення. Під Херсонщиною вчений мав на увазі не тільки території сучасної Херсонської області, на яких розташовувалася Кам'янська та Олешківська січі, а й землі сучасної Кіровоградської області. Терени цього краю в XVIII ст. входили до складу Кодацької, Буго-Гардівської та

---

³³ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021. С. 114.

³⁴ Кизименко П. Козаки не за порогами, або сучасна територія Кіровоградщини як невід'ємна складова частина Вольностей «Війська Запорозького». Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. 24 с.; Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.). *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2015. С. 24 –27.; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К.: ЗАТ «Віпол», 2010. С. 183 – 184.

³⁵ Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія. Кн.2. К.: Темпора. С. 651.

Інгульської паланок Війська Запорізького, тому тривалий час зберігали козацькі традиції³⁶.

У добу визвольних змагань 1917 – 1922 рр., на думку Ісака Мазепи – активного учасника та аналітика буремної епохи, який у 1920 р. побував на цих теренах, – саме ці землі стали найбільш сприятливим ґрунтом для відродження історичних традицій у формі організації парамілітарних загонів Вільного козацтва: «Катеринославщина й Херсонщина були невичерпним джерелом сирого, але доброго бойового козацького матеріалу. Традиції колишніх «Вольностей Війська Запорозького», здається збереглися тут у більшій мірі, ніж у інших районах України»³⁷. (підкреслення наше. – Авт.).

У цьому випадку під Херсонщиною слід розуміти терени сучасної Кіровоградщини, бо до складу Херсонської губернії в добу визвольних змагань входили території Єлисаветградського та Олександрійського повітів, нині терени Кропивницького та Олександрійського районів. Саме тут у 1917–1918 рр. діяли чисельні мілітарні вільнокозацькі підрозділи, які чинили потужний спротив російській більшовицькій агресії³⁸. А на початку 1919 р. Єлисавет навіть став тимчасовим адміністративним центром Херсонської губернії у складі УНР після втрати контролю над Півднем України наприкінці 1918 – на початку 1919 р.

Наведені вище критерії визначення меж та теоретичного обґрунтування концепту «Центральна Україна» дозволяють вважати його історико-географічним

---

³⁶ Кизименко П. Козаки не за порогами, або сучасна територія Кіровоградщини як невід’ємна складова частина Вольностей «Війська Запорозького», Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992. 24 с.; Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.). *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2015. С. 24 –27.; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К.: ЗАТ «Віпол», 2010. С. 163, 183 – 184.; Шевченко С. Кіровоградщина – козацький край. Кіровоград, 2001. 28 с. Митрофаненко Ю. Фортеця св. Єлисавети в історії українського козацтва. *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кіровоград, 2015. С. 37–41.

³⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. К.: Темпора, 2003. С.66.

³⁸ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Початок революційної стихії. 1917 – 1918 рр. В 3 к. К. 1. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 10 – 30.

регіоном другого рівня, частини Правобережжя. Сподіваємося, що результати дисертації стануть гарним дискусійним майданчиком для дослідників у царині історичної регіоналістики та картографії. На нашу думку, терени Центральної України як окремого історико-географічного регіону мають перспективу для майбутніх наукових студій.

Після обґрунтування концепту Центральна Україна, запропонованого погляду на її межі як історичного регіону запропонуємо *аналіз теоретико-методологічних засад*. У роботі застосовано комплексні методики дослідження. Зокрема, використано такі загальнонаукові методи: а) аналіз і синтез, які уможливили теоретичні узагальнення й структурування обраного матеріалу; б) описовий, що допоміг на основі використання прийомів спостереження й систематизації здійснити ґрунтовний опис процесів революційних трансформацій на теренах Центральної України у добу боротьби за державність 1917 – 1922 рр.; в) індукції та дедукції, завдяки яким вдалося виокремити своєрідні риси процесів Української революції на території цього регіону, вписати їх у загальноукраїнський контекст.

Дисертація базується на використанні методик досліджень, які стосуються наукової царини історичної регіоналістики. В основі дослідження – територіальний метод, який ґрунтується на визнанні факту, що простір зберігає своє значення як основна структурна домінанта дослідження (хорологічний або ареологічний підхід). У нашому випадку головний концепт дослідження – простір Центральної України. Для дослідження процесів революційних трансформацій 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України застосовується міждисциплінарний інструментарій історії, географії, літератури, соціології, конфліктології, історичного краєзнавства.

На першому етапі, у процесі опрацювання джерел, реконструювалися історичні факти, які були висхідним матеріалом для теоретичного узагальнення. Для аналізу історичних джерел та літератури було застосовано критичний метод.

Керуючись принципами історизму та багатofакторності, дисертант прагнув розглянути події без використання будь-яких ідеологічних стереотипів, які витворювалися історіографією.

Зі спеціально-історичних методів у дисертації було застосовано метод історіографічної періодизації та класифікації, джерелознавчого аналізу. Серед конкретно-історичних методів використовувалися проблемно-хронологічний, генетичний, також застосовувалися метод періодизації, історико-типологічний, методики історичної компаративістики та біографістики.

Метод періодизації використано для виявлення сутнісно відмінних етапів структури та функції певного об'єкта на певний час, на конкретному часовому зрізі. У дослідженні також використовувалися методики історичної біографістики. Чимало уродженців Центральної України відігравали вагомий роль у революційних процесах 1917 – 1922 рр. Варто лише згадати такі прізвища, як Володимир Винниченко, Всеволод Голубович, Олександр та Володимир Шульгини, Євген Маланюк, Андрій Гулий-Гуленко, Ольгерд Бочковський, Фотій Мелешко, Василь Недайкаша, Андрій Долуд, родина Чучупаків та Коцурів, Юрко Тютюнник та багато інших військових і політичних діячів Української революції. Якщо етнічні українці перебували переважно в лавах прихильників різних форм української державности, то представники єврейської спільноти були серед лідерів більшовицького руху. Варто лише згадати таких особистостей, як Лев Троцький, Григорій Зінов'єв та багато інших.

Крім вище згаданих постатей, які були уродженцями цього краю, під час визвольних змагань на теренах Центральної України 1917 – 1922 рр., яку в силу її географічного положення не могла оминути жодна з воюючих сторін, перебували відомі постаті революційної доби. Для частини з них Центральна Україна стала місцем важливих подій, які суттєво вплинули на перебіг подій революційної доби. Мова про такі персоналії як Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург фон Лотрінген), Ничипір Григор'єв (Серветников), Нестор Махно, Юрій Горліс-Горський, Павло Пашевський, Кирило Стеценко, а також інших яскравих, але менш відомих особистостей. Значна кількість впливових для того часу персоналій, яких доля пов'язала з Центральною Україною, зумовила використання методу біографістики для аналізу їхньої діяльності. Таким чином було застосовано персоналістичний підхід, який дозволив вписати біографії цих особистостей у

контекст аналізу процесів суспільно-політичних трансформацій на теренах Центральної України. Це дозволило уточнити та виправити неточності в біографії учасників визвольних змагань, пов'язаних із Центральною Україною, насамперед це стосується, М. Никифорової, А. Гулого-Гуленка, О. Копцюха, П. Ткаченка, Ф. Богдана, А. Чучупака.

Окрема увага під час використання методу історичної біографістики приділятиметься гендерним студіям. У дослідженні використано компаративний метод при аналізі таких двох персоналій: Марії Никифорової та Галини (Агафії) Кузьменко. Під час аналізу сутності феномену селянських республік та зіставлення з особливостями повстанського руху різних епох застосовувалися історико-порівняльний та історико-типологічний метод. В основу генетичного методу покладено уявлення про те, що кожна система проходить у своєму розвитку кілька етапів: зародження, формування, пік розвитку, зникнення або перетворення в іншу систему. Цей метод було застосовано для аналізу феномену «множинної суверенності», що знайшов своє втілення на теренах Центральної України в добу визвольних змагань у формі появи кількох селянських республік. Застосування генетичного методу дозволило відстежити ментальні зв'язки лідерів та рушійних сил цих квазідержавних утворень з традиціями народоправства попередніх історичних періодів.

Для аналізу різних форм феномену «множинної суверенності» на території Центральної України використовувався історико-типологічний метод із залученням прийомів історичної компаративістики. Застосування цього методу дозволило виокремити своєрідні риси різних форм селянських республік, які періодично виникали та діяли на території Середньої України.

Дослідження присвячено проблемам соціально-політичної історії, тому було використано підходи соціологів до вивчення девіантних суспільних груп. Зокрема, соціологічні теорії Чарльза Тілі³⁹. Крім того, до теоретико-методологічної бази

---

³⁹ Гіденс Е. Соціологія. К.: Основи, 1999. С. 584 – 586.

було залучено методи конфліктології, які дозволили визначити сутність конфліктів між органами влади та отаманськими формуваннями.

Таким чином аналіз застосування сукупності сучасних принципів, підходів, методів історичного дослідження, використання міждисциплінарного інструментарію уможливили об'єктивно визначити значення Центральної України, як історичного регіону середнього рівня, в процесах Української революції, їхнього впливу на результати боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр.

1.2. Історіографічний аналіз

Історіографія досліджень пов'язаних із процесами революційних трансформацій на території Центральної України доби визвольних змагань має декілька напрямів. Один із найбільш чисельних стосується історії появи та генезису Холодноярської організації, як важливої складової процесів визвольних змагань на теренах Центральної України, бо географічно ця місцевість розташована в кордонах сучасних Черкаської та Кіровоградської областей. Українська історіографія Холодноярської організації бере свій початок від 30-х рр. ХХ ст., коли львівський часопис «Літопис Червоної калини» надрукував низку матеріалів з історії холодноярських повстанців. Їх автором був військовий діяч УНР М. Середа⁴⁰. Яків Водяний створив п'єсу «Холодний Яр», яка хоча й стосувалася подій у Холодному Яру, але була далекою від історичних реалій повстанської боротьби у добу Української революції⁴¹.

Спогади Ю. Горліса-Горського були спровоковані появою цих матеріалів і мали на меті спростувати їх, оскільки, на його думку, були недостовірними та далекими від реалій повстанської війни. Перша його праця про Холодний Яр мала назву «Рік у Холодному Яру». Узимку 1920 р. Ю. Городянин (пізніше Горліс-Горський) приєднався до холодноярських повстанців, де протягом 1920 – 1921 рр. був осавулом Полку (Куреня) Гайдамаків Холодного Яру, з осені 1920 р. –

---

⁴⁰Середа М. Холодний Яр *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 12. С. 11 – 14.

⁴¹Водяний Я. Водяний Я. Холодний Яр. Історична драма на 4 дії. Тернопіль – Львів, 1928.

Холодноярської бригади. Після поразки Української революції 1917 – 1921 рр. Ю. Горліс-Горський відбув кілька ув'язнень у більшовицьких катівнях, а згодом опинився в Галичині. У Львові в 1934 р., ймовірно за підтримки Андрея Шептицького, він вперше видав роман «Холодний Яр».

Автори «Історії українського війська» згадують про військові події на території Центральної України в контексті військових операцій армії УНР на цих теренах, розгортання повстанського руху, а також перебування УСС у Центральній Україні⁴².

Крім Ю. Горліса-Горського, про повстанців Холодного Яру писали свідки тих подій: М. Дорошенко⁴³, І. Лютий-Лютенко⁴⁴, С. Полікша⁴⁵ та Ю. Степовий (брат командира Олександрійської (Степової) дивізії Костя Пестушка (Блакитного)⁴⁶. Їхні книги відтворюють окремі цікаві моменти з історії повстанської боротьби в Холодному Яру, але в цілому ґрунтуються на мемуарах Ю. Горліса-Горського. Також позитивні спогади про Холодний Яр залишили учасники Першого Зимового походу – зокрема, М. Омелянович-Павленко⁴⁷ та О. Доценко⁴⁸.

У незалежній Україні інтерес до історії Холодноярської організації відновив Роман Коваль, який перевидав роман «Холодний Яр», поділивши його на розділи, що значно полегшило читачеві сприйняття мемуарів Ю. Горліса-Горського. Окрім того, Р. Коваль підготував декілька книг з історії повстанської боротьби, а також

---

⁴² Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Л.: Видавництво «Світ», 1992. С. 451.

⁴³ Дорошенко М. Стежками холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 рр. Філадельфія, 1973. 220 с.

⁴⁴ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру. Детройт: Друкарня: NamtramckPrinting, 1986. 151 с.

⁴⁵ Полікша С. Кубанець Ф. Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч. 5. С. 16 – 18.

⁴⁶ Степовий Ю. В Херсонських степах. Мюнхен, 1947. 127 с.

⁴⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917 – 1920 . К.: Темпора, 2004. 608 с.

⁴⁸ Доценко О. Зимовий похід. Варшава, 1932. 398 с.

створив низку біографічних нарисів повстанських отаманів.⁴⁹ Першу збірку документів із історії Холодного Яру ще у 1996 р. також видав Р. Коваль⁵⁰.

Серед сучасних українських істориків повстанцям Холодного Яру свої розвідки присвятили В. Щербатюк⁵¹, В. Савченко⁵², Д. Красносілецький⁵³, О. Літовко⁵⁴. Але найбільш змістовні дослідження здійснив харківський історик Сергій Лунін. Його розвідки з історії Холодноярської організації ґрунтуються на історичних джерелах, вперше залучених до наукового обігу. С. Лунін здійснив ретельну верифікацію фактів, які Ю. Горліс-Горський навів у своїй книзі, уточнив біографічні дані особистостей, які згадуються на сторінках роману «Холодний Яр». Це дозволило спростувати низку міфів, які увійшли до української історіографії. С. Лунін зробив вагомий внесок у історіографічний доробок проблематики Холодного Яру⁵⁵. У контексті своїх досліджень про Холодноярську організацію згадували історики В. Лободаєв⁵⁶, М. Ковальчук⁵⁷, П. Стегній⁵⁸. Детально на їхніх знахідках ми зупинимося нижче.

---

⁴⁹Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. К.: Операція «Заповіт» (Чекістська справа № 206). К., Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007; Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001. 288 с. та інш.

⁵⁰Героїзм і трагедія і Холодного Яру. К.: 1996.

⁵¹Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012. 528 с.

⁵²Савченко В. Отаманщина. Х.:Фоліо, 2011. 379 с.

⁵³Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921 – 1922 рр. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка*. Вип. 12. С. 140 – 149.

⁵⁴Літовко О. Історіографічний нарис Холодноярської республіки. *Історичні етюди: зб. наук. праць*. Вип. 4. 2014. С. 252 – 253.

⁵⁵Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. Х.: КСД, 2007. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Археографічний аналіз. *Холодний Яр*. Х.: КСД, 2007

⁵⁶Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.). К.: Темпора, 2010. 608 с.

⁵⁷Ковальчук М. Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)). К.: Видавничий дім «Стилос», 2012.

⁵⁸Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР 1921 - 1923 (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук. Кременчук, 2000. 230 с.

Епізоди війни більшовиків та білогвардійців проти Холодного Яру детально дослідили Р. Коваль⁵⁹, С. Лунін⁶⁰, Д. Красносілецький⁶¹, В. Савченко⁶², М. Ковальчук⁶³. У 1921 – 1922 рр. більшовикам таки вдалося зламати опір повстанців. Перипетії боротьби більшовиків з холодноряцями в цей період детально проаналізовано Р. Ковалем⁶⁴; П. Стегнієм⁶⁵; Д. Красносілецьким⁶⁶, В. Савченко⁶⁷.

Після Другої світової війни советський окупаційний режим намагався знищити пам'ять про антибільшовицький повстанський рух на теренах Центральної України. Але комуністичній владі так і не вдалося остаточно стерти пам'ять про повстанську боротьбу в Холодному Яру, яка в добу незалежної України стала одним із потужних чинників формування патріотизму. Нині, в умовах новітньої російсько-української війни, використання гасла та символіки холодноряців частинами ЗСУ та добровольчими батальйонами доводить, що історія повстанської боротьби Холодноряцької організації залишається вагомим чинником у формуванні дієвого патріотизму. Це і є одним із важливих здобутків сучасної української історіографії Холодного Яру для розвитку національної свідомості українців на сучасному етапі державотворення.

Іншим історіографічним напрямом, що стосується аналізу процесів суспільно-політичних трансформацій на центральноукраїнських теренах, є проблематика феномену «множинної суверенності», тобто процесу створення та функціонування

---

⁵⁹ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001.

⁶⁰ Лунін С. Операція ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 р. та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. URL: <http://www.historians.in.ua> (дата звернення 6.11.2023)

⁶¹ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів "Холодного Яру" в 1921 – 1922 рр. *Наукові записки КДПУ ім.В. Винниченка*, 2012. Вип. 12. С. 140 – 149.

⁶² Савченко В. Отаманщина. Х.:Фоліо, 2011.

⁶³ Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2012.

⁶⁴ Коваль Р. Операція «Заповіт» (Чекістська справа № 206). Київ-Вінниця: «Державна картографічна фабрика», 2007. 227 с.

⁶⁵ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 –1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012.

⁶⁶ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921 – 1922 рр. *Наукові записки КДПУ ім.В. Винниченка*, 2012. Вип. 12. С. 140 – 149

⁶⁷ Савченко В. Отаманщина. Х., 2011. С. 94 – 116; 349 – 350.

цілої низки селянських республік: Холодноярської, Чигиринської, Канізької, квазідержави отамана Н. Григор'єва. Ця доволі малодосліджена та багатоаспектна тема є предметом окремого розділу дисертації. Зокрема, в контексті аналізу суспільно-політичних трансформацій на теренах Центральної України, увагу буде сфокусовано на підходах керівників та рушійних сил цих своєрідних квазідержавних організацій до питання незалежності України у складних умовах військово-політичної боротьби 1918 – 1922 рр. Зазначимо, що до предмету аналізу не включено явище «більшовицького політичного регіоналізму», пов'язане з існуванням Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської радянських республік, до організації яких селянство було малопрічетне⁶⁸. Поява цих республік була ініційована більшовиками, а не пов'язана з історичними особливостями регіону та своєрідними рисами селянського світогляду революційного періоду. Тому це явище хоча й належить до виявів регіоналізму, але все-таки відмінне за метою творення, лідерами, рушійними силами. Зокрема, центрами подібних республік були міста, а не села, та й ставлення селянських мас до їх виникнення було в основному негативним⁶⁹.

Першими увагу проблемі існування селянських республік приділили учасники національно-визвольної боротьби. Зокрема, Ю. Горліс-Горський залишив ґрунтовні мемуарні свідчення з історії Холодноярської організації⁷⁰. Окремі згадки про селянські республіки містяться в аналітичних спогадах І. Мазепи – про Пашківську⁷¹, Я. Орла-Гальчевського – Пашківську та Летичівську⁷², М. Омеляновича-Павленка – Холодноярську й Чигиринську⁷³ та інших. Кожен з них залишив згадки про стосунки з представниками «республік», із якими довелось

---

⁶⁸ Вінцковський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 80 – 92.

⁶⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Т. 2. Торонто, 1968. 248 с.

⁷⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Дрогобич: Відродження, 2006. 324 с.

⁷¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: у 3 т. Т. 2. К.: Темпора, 2003. 608 с.

⁷² Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 360 с.

⁷³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917 – 1920 – і рр. К.: Темпора, 2004. 608 с.

контактувати в умовах революційного періоду, визначив характер настроїв їхніх лідерів та рушійних сил до процесів державотворення.

Проблематика виникнення та функціонування селянських республік привернула увагу дослідників періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Зокрема, ґрунтовні роботи Ю. Котляра стосуються історії Висунської та Баштанської республік⁷⁴, праці Р. Ковалю – Холодноярської республіки⁷⁵. О. Солодар розглянув фрагменти існування Чигиринської республіки Свирида Коцура⁷⁶. До категорії фахівців із подібної проблематики слід віднести праці дослідників гуляйпільської республіки (махновщини). Насамперед, В. Верстюка⁷⁷, В. Волковинського⁷⁸, В. Чопа⁷⁹, М. Ковальчука⁸⁰. Інші дослідники приділили увагу сторінці історії феномену «множинної суверенності» на Одещині, Поділлі та Закарпатті, зокрема Летичівської, Меджибізької, Гуцульської республік⁸¹. Ю. Митрофаненко здійснив спробу узагальнити досвід створення селянських республік, що був яскравим виявом революційних трансформацій, об'єднавши їх

---

⁷⁴ Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 92 с.

⁷⁵ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001. 288 с.

⁷⁶ Солодар О. Як були коцурці... Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009. 40 с.; Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2020. 390 с.

⁷⁷ Верстюк В. Селянський повстанський рух на Україні (1918 –1921). К.: «Наукова думка», 1991. 365 с.

⁷⁸ Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. К.: Перліт Продакшн, 1994. 256 с.

⁷⁹ Чоп В. Українське питання в історії махновського руху. *Політична і військова діяльність Нестора Махна*. Запоріжжя, 1998. С. 83 – 99.

⁸⁰ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К.: Темпора, 2012. 352 с.

⁸¹ Митрофаненко Ю. Справа отамана Волинця. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті* : [зб. наук. пр]. Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. Вип. 9. С. 206 – 214; Масляник О. Гуцульська республіка повернення із забуття *За вільну Україну*. 1991. – 31 січня; Вінцовський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 80 – 92; Берестова Н. Утворення селянських республік як результат селянського повстанського руху в роки Української революції 1917 – 1921 рр. *Актуальні розробки природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2023»*. С. 68 – 71.

дефініцією «множинна суверенність», яка давно застовується в західній соціології для характеристики подібних феноменів революційної доби⁸².

Третім історіографічним напрямом є аналіз досліджень історичної регіоналістики, пов'язаний із дослідженням процесів суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій на теренах Центральної України періоду визвольної боротьби 1917 – 1922 рр. Важливе значення під час аналізу особливостей селянського руху має регіональний підхід, який дозволяє реконструювати події у межах певного району, здійснити порівняльний аналіз процесів у загальноукраїнському вимірі. Першим про повстанський рух на території Центральної України змістовно згадав Ю. Горліс-Горський на сторінках роману «Холодний Яр»⁸³. Збірка спогадів більшовиків про революційні події «Роки боротьби», незважаючи на свою тенденційність, містить згадки про повстанські рухи різних напрямів, що дозволяє реконструювати події, пов'язані з антибільшовицьким повстанням⁸⁴.

Окремі аспекти історії селянських повстанських рухів на центральноукраїнських теренах досліджували Ф. Шепель⁸⁵, В. Сергеев⁸⁶, В. Постолатій⁸⁷, Ю. Митрофаненко⁸⁸. Крім того, проблематика селянських рухів

---

⁸² Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920-х рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*. 2014. Вип. XI. С. 113 – 123.

⁸³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 263 – 266.

⁸⁴ Роки боротьби. Збірник спогадів та матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 29.07.2023)

⁸⁵ Шепель Ф. Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників, записана чекістами в тридцять років минулого століття. *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2002. С. 99 – 127.

⁸⁶ Сергеев В. На зламі. Кременчук, 2011. 247 с.

⁸⁷ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2002. С. 64 – 71.

⁸⁸ Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 220 – 226; Митрофаненко Ю. Голокост на Кіровоградщині: історіографія та перспективи дослідження. *Південний архів. (історичні науки)*. 2022. № 37. С.60-67. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-8>; Митрофаненко Ю. Військова боротьба між

розглядалася під час краєзнавчої конференції, присвяченої подіям революційної доби 1917 – 1920-х рр. в Україні⁸⁹, а також висвітлена в навчальному посібнику «Кіровоградщина. Історія рідного краю»⁹⁰.

Процеси антибільшовицької боротьби на теренах Центральної України періоду 1917 – 1922 рр. частково висвітлено в працях сучасних істориків. Дослідник військової історії УНР М. Ковальчук у трьох своїх ґрунтовних монографіях, присвячених боротьбі армії УНР та українських повстанців із російськими червоноармійцями та білогвардійцями приділив увагу військовому протиборству на теренах Центральної України. Вище ми згадували, що в своїх працях М. Ковальчук не використовує цю дефініцію, однак встановлені нами критерії її меж дозволяють простежити за їхнім перебігом на сторінках цих високофахових досліджень. М. Ковальчук – один із небагатьох істориків, який використовує документи з архівосховищ США, Чехії, Росії, Польщі, що робить його праці особливо цінними для української історіографії. У книзі «Невідома війна 1919 р.», присвяченій військовим операціям Дієвої армії УНР проти російських білогвардійців, він згадує про перебіг повстанського руху на теренах

військом УНР Першого Зимового походу та Червоною армією на теренах Центральної України (лютий – квітень 1920 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету: Історичні науки*. 2023. № 34. С. 97 – 105. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.14>; Митрофаненко Ю. Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині 1918 – 1940- і рр. *Український визвольний рух*. 2013. № 18. С. 84 – 97; Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917 – 1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81 – 117; Митрофаненко Ю. «Козацькі проєкти» на Катеринославщині в добу Української революції 1917 – 1919 рр. *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини*. 2016. С. 15 – 27; Митрофаненко Ю. Український повстанський рух 1917 – 1921 рр. на теренах Чорнолісся верхів'їв Інгульця. *Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу (1 березня 2018 року, м. Кропивницький)*, 2018. С. 55 – 58; Митрофаненко Ю. Вільнокозацький рух на Катеринославщині 1917 – 1919 рр.: історіографія та перспективи дослідження. *XII Дніпропетровська історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя»*. С. 158 – 160.

⁸⁹ Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках). Кіровоград, 2002. 203 с.

⁹⁰ Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн. *За ред. І. Козир*. Кіровоград, 2012. 432 с.

Центральної України, військові операції махновців проти російських білогвардійців у серпні-вересні 1919 р⁹¹.

Найбільша кількість інформації про поцеси визвольних змагань у Централній Україні міститься на сторінках монографії «Без переможців», у якій аналізується український повстанський рух проти російських білогвардійців, який мав значний масштаб у цьому регіоні. Дослідник дійшов висновку, що найбільшу підтримку на цих теренах мала саме національна течія повстанського руху⁹².

У книзі «Битва двох революцій» знаходимо дані про розбудову українського війська, парамілітарних загонів Вільного козацтва, військову боротьбу проти більшовицьких військ на теренах Катеринославщини за участі регулярних підрозділів армії УНР та загонів вільного козацтва. Окрім солідної джерельної бази, праці М. Ковальчука цінні авторськими висновками та узагальненнями, які спростовують чимало міфів, що стосуються перебігу визвольних змагань 1917 – 1922 рр⁹³.

Володимир Лободаєв у дисертаційному дослідженні з історії Вільного козацтва та створеній на її основі монографії звертає увагу на появу та генезис вільнокозацького руху, який набув значного поширення саме на теренах Центральної України. У монографії «Революційна стихія 1917 – 1918 рр.» міститься чимало документів з історії вільного козацтва, які підтверджують думку І. Мазепи про те, що саме центральноукраїнські терени були найбільш плідним ґрунтом для відродження козацьких традицій у формі парамілітарних вільнокозацьких підрозділів⁹⁴.

---

⁹¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К.: Темпора, 2006. 575 с.

⁹² Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). К.: Темпора, 2012. 352 с.

⁹³ Ковальчук М. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. К.: Стілос, 608 с.

⁹⁴ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні (1917 – 1918 рр.). К.: Темпора, 2010. 672 с.

Значна кількість праць, які стосуються перебігу подій визвольних змагань на території Центральної України належить досліднику-публіцисту Роману Ковалю⁹⁵. Саме він започаткував та сприяв популяризації досліджень, присвячених повстанському руху на теренах Центральної України. Значна частина праць Р. Ковалю, присвячена історії Холодноярської організації. Термін «Холодноярська республіка» цей дослідник не використовує. Окрім значної кількості праць з історії Холодного Яру та персоналії Юрія Горліса-Горського, Р. Коваль увів до наукового обігу чимало документів з історії повстанського руху, візуальних джерел: фото повстанців та холодноярських старшин. У Галузевому державному архіві СБУ йому вдалося виявити матеріали справи єлисаветградських чекістів під назвою «Операція «Заповіт» («Щирі», «Справа лицарів лісу», «Єлисаветградська справа»). Саме ці документи дозволяють встановити верхню межу визвольної боротьби проти російської більшовицької окупації на теренах Центральної України. Після арешту холодноярських отаманів у Звенигородці 29 вересня 1922 р. більшовикам вдалося зламати організований чисельний спротив українських повстанців російському комуністичному режиму⁹⁶.

Володимиру Гораку належить перше фахове дослідження з історії григор'євського повстанського руху, яке охопило насамперед терени Центральної України. Нагадаємо, що неофіційною столицею григор'євців була Олександрія. Одна з резиденцій отамана знаходилася в селі Верблюжка Олександрійського повіту Херсонської губернії. А розпочалося повстання в Єлисаветграді в травні 1919 р., тому на сторінках праці В. Горака ми знаходимо чимало інформації про перебіг подій Української революції 1917 – 1921 рр. на теренах Середньої України, пов'язаних із трансформаціями структур влади, які опинилися в епіцентрі одного з найбільших селянських повстань 1919 р.⁹⁷.

---

⁹⁵ Коваль Р. Операція «Заповіт»: Чекістська справа № 206. Історичний нарис. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 232 с.

⁹⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. Іст. Дослідження. Фастів: Політ-фаст, 1999. 224 с.

⁹⁷ Там само.

Крім В. Горака, постаті отаманів, що очолювали повстанські загони, які діяли на теренах Центральної України, досліджували Ю. Дмитренко⁹⁸, М. Шатайло⁹⁹, А. Лисенко¹⁰⁰.

Традиції аналізу повстанського руху на Катеринославщині було започатковано істориком В. Ченцовим, який у 1994 р. упорядкував збірник документів під назвою «Звіт Катеринославської губернської НК з 1.01. 1920 по 1.11. 1921 рр»¹⁰¹. Значну увагу аналізу повстанського руху на Катеринославщині приділив історик Дмитро Архірейський – автор дослідження «Махновська веремія», присвяченого історії махновщини, зокрема й на території Центральної України, та публікацій, пов'язаних із постаттю отамана Іванова з Криворіжжя¹⁰². Щоправда, дослідженням Д. Архірейського властива термінологічна невизначеність, особливо під час використання термінів повстанство, отаманщина, махновщина¹⁰³. Краєзнавець Олександр Мельник дослідив антибільшовицький повстанський рух на Криворіжжі в 1919 – 1923 рр¹⁰⁴.

У якості синтетичного історіографічного аналізу селянського повстанського руху на Катеринославщині, Правобережжя якої включено нами до теренів Центральної України, варто виокремити дослідження «Провідники повстанського руху Придніпров'я». Аналіз історіографічної складової вміщено в історичному

---

⁹⁸ Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... *Україна*. 1990. № 11-12.

⁹⁹ Шатайло М. Генерал Юрко Тютюнник Л.: Світ, 2000. 144 с.

¹⁰⁰ Лисенко А. Військова та політична діяльність отамана Н. Я. Григор'єва у 1918–1919 рр. *УІЖ*. 2009. №. 6. С. 63–80.

¹⁰¹ Звіт Катеринославської губернської НК від 1.01. 1920 по 1.11. 1921 років. Упор В. Ченцов. Д., 1994.

¹⁰² Архірейський Д., Буланова А. Повстанство Катеринославщини у 1920 – 1921 рр. «За звітом Катеринославської губернської надзвичайної комісії». *Універсум історії та археології*. 2019. 2(27). С. 44 – 55; Архірейський Д. Махновська веремія. Тернистий шлях Револьюційної повстанської армії України (махновців) 1918 – 1921 рр. К.: Темпора, 2015. 296 с.; Архірейський Д. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови. *Грані*. 2005. № 4 (42). С. 15 – 21. № 6 (44). С. 15 – 22

¹⁰³ Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д. В. Архірейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126–140.; Митрофаненко Ю. «Рецензія на книгу «Провідники повстанського руху Придніпров'я». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 35. С. 24-30

¹⁰⁴ Мельник О. Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі (1919–1923). Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2018.

нарисі Юрія Пахоменкова «Повстанський рух Придніпров'я»¹⁰⁵. Він відзначив появу низки досліджень біографій повстанських отаманів Придніпров'я, згадавши праці О. Мельника, Н. Ковальнової, Д. Архірейського, А. Демартино, Н. Ковальнової, О. Чепурко.

Події повстанського руху на Катеринославщині 1920 р. подано Ю. Пахоменковим фахово та змістовно. А от у контексті аналізу процесів 1921 р. твердження автора «про стрімкий та бурхливий підйом повстанського руху восени 1921 р. в районі Чорного лісу» під впливом Другого Зимового походу не підтверджується історичними джерелами¹⁰⁶. Невдалий рейд армії УНР не пожвавив повстанської активності навіть тих отаманських загонів, що діяли на Поділлі та Поліссі куди увійшли Подільська та Волинська групи війська УНР, не кажучи про більш віддалені від походу терени. Про що свідчать спогади як повстанців, так і учасників Другого Зимового походу. Старшина Подільської групи Дмитро Зоренко згадував про розмову з одним із повстанців: «Старшина від Орлика (отамана Федора Артеменка, який діяв на Київщині – прим. авт.) оповідав нам, що два місяці тому його організація була міцна і ще тоді Орлик міг дати самої «до 2.000 шабель, а охотників міг зібрати багато тисяч. Тоді вони сподівалися нашого приходу, але тепер справа з повстанням є безнадійна»¹⁰⁷. Джерел на підтвердження своєї версії про вплив Другого Зимового походу на спалах повстанської активності у грудні 1921 р. поблизу Холодного Яру Ю. Пахоменков не наводить.

Процеси визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на теренах Центральної України було проаналізовано сучасними авторитетними дослідниками військової історії УНР. Одним із таких є Ярослав Тинченко, автор кількох монографій, упорядник бібліографічних довідників, збірок спогадів та архівних документів доби Української революції 1917 – 1921 рр. Найбільший інтерес для дослідників

---

¹⁰⁵ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. Упор.: Юрій Пахоменков, Олександр Чепурко. Д.: Герда, 2021. С. 17 – 29.

¹⁰⁶ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. С. 25.

¹⁰⁷ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919 – 1922 рр. К.: Темпора, 2017. С. 152.

процесів визвольних змагань на території Центральної України може становити його книга «Лицарі Зимових походів 1919 – 1922 рр.». Цінність цієї праці полягає у використанні автором документів із недоступних у зв'язку з російсько-українською війною документів із російських архівів¹⁰⁸. Документи, використані Я. Тинченком під час написання цієї книги, дозволяють реконструювати перебіг військових дій між армією УНР Першого Зимового походу та Червоною армією на теренах Центральної України в лютому-квітні 1920 р. Окрім того, у російських архівах Я. Тинченку вдалося відшукати документи, які дозволяють з'ясувати маловідомі факти з біографії отамана А. Гулого-Гуленка та спростувати недостовірні факти його біографії, особливо ті, що стосуються дати та причин смерті¹⁰⁹. Інша праця Я. Тинченка містить дані з історії формування збройних сил на центральноукраїнських теренах у 1917 – 1919 рр¹¹⁰.

Події Першого та Другого Зимового походів у контексті подій або персоналій, пов'язаних із Центральною Україною, також було проаналізовано істориками Андрієм Руккасом (мова про події Першого Зимового походу) та Ярославом Файзуліним, який звернув увагу на плани очільників Другого Зимового походу, що стосувалися його розгортання на теренах Центральної України¹¹¹.

Значну увагу процесам визвольних змагань на території Серединної України періоду 1917 – 1922 рр. приділив історик Володимир Щербатюк – автор монографії «Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія». У дослідженні В. Щербатюка проаналізовано понад п'ятдесят дисертацій, більше сотні монографій та майже триста наукових статей, які стосуються селянсько-повстанського руху в Україні. Важливими, потужними та

---

¹⁰⁸ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919 – 1922 рр. К.: Темпора, 2017. 760 с.

¹⁰⁹ Там само. С. 338 – 345.

¹¹⁰ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії). К.: Темпора, 2008. 480 с.

¹¹¹ Ковальчук М., Руккас А. Перший Зимовий похід армії УНР. *На бії за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах та революціях*. К.: КСД, 2015. С. 200 – 223.; Файзулін Я. Бесарабська повстанська група в Другому Зимовому поході армії УНР: збірник наук. праць. *Проблеми вивчення Української революції 1917 – 1921 рр.* К.: Інститут історії НАНУ України, 2011. Вип. : С. 367 – 388.

впливовими осередками українського повстанства періоду визвольних змагань були саме терени Центральної України. Окрім ґрунтового історіографічного дослідження, яке не втратило актуальності, В. Щербатюк фахово проаналізував військово-політичну діяльність Холодноярської організації; визначив осоловості Звенигородського повстання; причини, хід та наслідки селянських повстанських рухів на теренах Центральної України; дослідив низку персоналій отаманського руху, зокрема постать отамана Квітковського¹¹².

Історик Віктор Ревегук фахово розглянув діяльність повстансько-партизанських загонів на території Полтавщини у період визвольних змагань, а Юрій Котляр ґрунтовно дослідив аспекти повстанського руху на території Миколаївщини¹¹³.

Окрема історіографічна група – це дослідження, які стосуються розв’язання аграрного питання в Україні в добу визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Інформацію про спроби вирішення аграрного питання в Центральній Україні цього періоду зустрічаємо в наукових працях, присвячених проблематиці селянської революції в Україні. Різні аспекти цього питання висвітлено на сторінках двох колективних монографій, які стосуються особливостей аграрних відносин в Україні в першій чверті ХХ ст.: «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)» та «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр.?». Авторами статей, у яких висвітлено аспекти аграрних відносин в Україні на початку ХХ ст., є знані фахівці С. Корновенко¹¹⁴,

---

¹¹² Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012. 528 с.; Щербатюк В. Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100-річчя події). Наукові записки. Серія: історичні науки. Вип.25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім.В. Винниченка, 2019. С. 26 – 44.

¹¹³ Ревегук В. За волю України: нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині. Полтава, 2007. 300 с.; Котляр Ю., Левченко Н. Регіональний зріз Української революції 1917 – 1921 рр. Миколаївщина. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 122 – 147; Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 183–201

¹¹⁴ Корновенко С. Суб’єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94; Корновенко С., Тельвак В. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український селянин*. 2021. № 25. С. 64 – 68.

Н. Ковальова, О. Михайлюк, Н. Земзюліна. Їхні статті є складовою монографії «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)»¹¹⁵. В. Лободаєв, Б. Малиновський, Д. Михайличенко, М. Ковальчук, П. Ісаков проаналізували підходи до вирішення аграрного питання в Україні періоду визвольних змагань різними учасниками революційних подій в Україні в книзі «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр.»¹¹⁶.

Значний інтерес для дослідників аграрних відносин в Україні може становити видання творів Степана Рудницького за редакцією історикині Ольги Ковалевської. Це п'ятитомне видання містить чимало важливих статистичних даних, які стосуються вирішення аграрного питання в Україні, детально проаналізованих С. Рудницьким за допомогою економічних, історичних та географічних методичних оптик¹¹⁷.

Серед представників зарубіжної історіографії, дотичних до проблематики історичної регіоналістики, варто виокремити публікацію Марка Бейкера «Питання одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр.». У цій статті він привернув увагу до проблематики історичної регіоналістики, запропонувавши оригінальний метод дослідження процесів визвольних змагань 1917 – 1922 рр.: «Пропоную альтернативний підхід до вивчення революційного періоду: представлення складностей тих багатьох революційних змін. Один із способів полегшити виконання цього завдання – закцентуватися на одному регіоні, області, губернії, місті, волості чи навіть селі»¹¹⁸. Перевага подібного прийому вбачається науковцем у можливості наблизитися до осмислення подій та висновків на локальному прикладі, не намагаючись поставити

---

¹¹⁵ Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.

¹¹⁶ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. Під заг. редакцією В. Лободаєва. Х. : КСД, 2017. 400 с.

¹¹⁷ Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Політика. Географія. У 5 кн. К.: Темпора, 2018.

¹¹⁸ Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр.». *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 74.

досвід цього регіону в ширший національний контекст. Підходи американського історика вплинули на вибір теми дисертації та застосування відповідних методичних оптик.

У роботі використано дослідження відомого американського історика Тимоті Снайдера, зокрема, праці «Червоний князь», присвяченої персоналії Вільгельма фон Габсбурга Лотрінгена (Василя Вишиваного) та «Криваві землі: Європа між Сталіним та Гітлером». Якщо перша застосовувалася для аналізу впливу ролі В. Вишиваного на процеси розвитку національної ідентичності мешканців Центральної України під час перебування на цих теренах Українських Січових Стрільців, то друга була одним із прикладів вдалого застосування територіального методу дослідження під час написання Т. Снайдером фундаментальної праці з історії тоталітарних режимів та їхньої політики в Україні¹¹⁹. Окремі аспекти селянських повстанських рухів, поширених на теренах Центральної України, насамперед григор'євського, розглянуто в працях А. Адамса, А. Граціозі¹²⁰.

У монографії польських істориків М. Мондзіка, М. Коженювського, К. Лятавеца, Д. Тарасюка «Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 роках» проаналізовано суспільно-політичну діяльність поляків в умовах Української революції 1917 – 1921 рр.¹²¹

Найбільша кількість досліджень, що стосується процесів суспільно-політичних, соціокультурних, військово-політичних аспектів визвольної боротьби на теренах Центральної України належить автору дисертації, історику Юрію Митрофаненку. Зацікавленість цією проблематикою, пов'язана з історичним краєзнавством, спричинило появу досліджень, пов'язаних з історичною регіоналістикою періоду визвольних змагань на теренах Центральної України.

---

¹¹⁹ Снайдер Т. Червоний князь. К.: Грані-Т, 2011. 296 с.; Снайдер Т. Криваві землі. К.: Дуліби, 2015. С. 5.

¹²⁰ Адамс А. Велика Українська Жакерія. Україна 1917 – 1921 рр. Дослідження з питань революції. Кембрідж-Масачусетс, 1977. С. 268 – 277; Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 350 с.

¹²¹ Мондзік М., Коженювський М., Лятавец К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 рр. К.: Ніка-Центр, 2017. 288 с.

Історіографічний доробок Ю. Митрофаненка з цієї теми значний – це більше двадцяти статей у фахових виданнях, які висвітлюють різноманітні аспекти перебігу процесів Української революції на теренах Середньої України¹²². Ціла низка науково-популярних статей стала складовою проєкту «Наша революція 1917 – 1921 рр.», який редагував історик Геннадій Єфіменко.

У 2018 р. Ю. Митрофаненко став ініціатором та керівником дослідницького проєкту «Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд», метою якого було дослідження процесів визвольних змагань на теренах сучасної Кіровоградської області. Ю. Митрофаненку вдалося сформувати авторський колектив, який під його редакцією спромігся підготувати три книги, де проаналізовано процеси суспільно-політичних та соціокультурних трансформацій на теренах Кіровоградщини, що складає вагомий частку території Центральної України. Зокрема, Інна Вівсяна у кількох працях дослідила та проаналізувала процес перебування Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України, назвавши їхню соціокультурну діяльність «соборницькою місією». Дослідник Р. Базака розглянув висвітлення процесів Української революції на шпальтах єлисаветградської преси. Історикиня Марина Долгих проаналізувала розвиток музичного мистецтва в умовах буремного революційного періоду 1917 – 1922 рр. Краєзнавці Василь Білошапка, Віктор Сергєєв, Василь Доценко висвітлили окремі регіональні аспекти Української революції на теренах Центральної України. Володимир Босько здійснив персоналістичний вимір досліджень у жанрі історичної біографістики, привернувши увагу до вагомий внеску уродженців

---

¹²² Mytrofanenko Y., Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East European Historical Bulletin*. 27, 2023, pp. 259 – 271; Mytrofanenko Y., Zhytkov O., Doroshchuk N. Socio-economic relations in Central Ukraine on the threshold of and during the Ukrainian revolution (1881–1922): the agrarian question. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. V. 9. № 3. С. 151 –161. Mytrofanenko Y., Kyryliuk O., Dmytruk V., Kryvko I., Prymachok O., Vakulyk I. Humour as an opposition to enemy propaganda in the conditions of the struggle for the independence of Ukraine (20 th – 21 st centuries): historical and linguistic aspects. *AD ALTA-journal of interdisciplinary research*, 2023, 13, 2, pp. 53 – 62.

цього регіону з багатоетнічним національним складом, що вплинув на революційні процеси 1917 – 1922 рр.¹²³.

Однак під час своїх наукових студій учасники цього дослідницького проекту обмежувалися аналізом подій, які відбувалися виключно на території Кіровоградщини, тобто їхні праці не охоплювали всі терени Центральної України. Проте ці дослідження мали вагомим значення для аналізу процесів суспільно-політичних трансформацій цього регіону періоду Української революції 1917 – 1921 рр., створили ґрунт та перспективу для подальшого вивчення, осмислення та узагальнення подій, що відбувалися на цих землях, їх місця та значення в історії визвольних змагань на території Центральної України.

---

¹²³ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922. Український погляд. В 3 кн. Під заг. редакцією Ю. Митрофаненка. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018 – 2020.

1. 3. Джерельна база

Згідно з класифікаційними принципами сучасного джерелознавства, у дисертації застосовано схему класифікації джерел за їх типово-видовими характеристиками, формою походження та призначенням. Основою джерельної бази є широке коло неопублікованих архівних документів. До роботи залучено матеріали кількох архівних установ України: Державних архівів Кіровоградської, Дніпропетровської, Черкаської, Запорізької, Полтавської, Київської областей; Галузевого державного Архіву СБУ, архівів тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської та Черкаської областей; Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального архіву державних громадських об'єднань України. Також було використано документи фондів Олександрійського краєзнавчого музею, Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, Літературно-меморіального музею імені І. Карпенка-Карого, музею «Історії євреїв Єлисаветграда», особистого архіву автора дисертації. За своїм змістом та зовнішньою формою вони є достатньо репрезентативними, вірогідними, автентичними.

Значну групу джерел становлять судово-адміністративні документи, які включають в себе архівно-кримінальні справи учасників боротьби за незалежність України 1917 – 1922 рр. Це протоколи слідства, судових засідань, допитів, допитні листи, дані свідків, пояснення обвинувачених, вироки суддів. Необхідно зазначити, що серед судово-адміністративних матеріалів трапляються нормативні документи: зразки посвідчень, накази, відозви повстанських загонів та організацій. Ці документи вдалося виявити в Галузевому державному архіві СБУ та архівах тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської і Черкаської областей. Значний масив подібних документів з Архівного підрозділу УСБУ в Дніпропетровській області опубліковано в збірці документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я»,

впорядкованій у 2021 р. істориками Юрієм Пахоменковим та Олександром Чепурком¹²⁴.

Друга група джерел – це листівки, відозви отаманів повстанських загонів, які діяли на теренах Центральної України, звіти представників Дієвої армії УНР про діяльність повстанських загонів, доповіді, телеграми.

До третьої групи належать матеріали періодичних видань. За походженням їх можна поділити на більшовицькі, повстанські національного спрямування, білогвардійські та анархістські.

Четверта група джерел – це его-документи, наративні джерела особового походження, авторами яких були учасники революційних подій на теренах Центральної України.

В архівах тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської, Дніпропетровської, Черкаської областей виявлено архівно-слідчі справи учасників антибільшовицького повстанського руху на території Центральної України. Частина з них, зокрема матеріали Архіву тимчасового зберігання управління СБУ в Кіровоградській області, вперше вводяться до наукового обігу. Вони стосуються діяльності антибільшовицьких організацій, виявлених чекістами в Єлисаветграді в 1921 р. Неопубліковані джерела слідчо-кримінальних справ доповнюються матеріалами Архівного підрозділу Управління СБУ в Дніпропетровській області з архівно-слідчими справами отаманів та учасників повстанського руху на Придніпров'ї, оприлюднені в книзі «Провідники повстанського руху Придніпров'я» наприкінці 2021 р., тому вони не втратили наукової новизни, а також недостатньо опрацьовані дослідниками.

Серед архівного матеріалу фондів ЦДАВОВУ та ЦДАГОУ наявні також джерела наративного характеру: спогади отаманів І. Струка, опис історії Київської групи Ю. Тютюнника з фонду № 3504 – «Рукопис фондів», які містять інформацію про діяльність загонів цих отаманів на території Центральної України. Також з архівосховищ ЦДАВОВУ використано справи фондів Ф. 1078, які містять

---

¹²⁴ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. *упоряд.: Ю. Пахоменков, О. Чепурко*. Д.: Герда, 2021. 288 с.

інформацію про взаємини Генерального штабу армії УНР з повстанськими загонами отамана Н. Григор'єва в період його перебування у складі армії УНР, коли його загони формувалися на теренах Центральної України. У Ф. 3217 (Штаб 1-ї Запорізької дивізії військ УНР, табор Пікуліци, Водовиці) вдалося відшукати документи, які висвітлюють період перебування армії УНР Першого Зимового походу в Центральній Україні. Серед них копію наказу про запровадження вітання: «Слава Україні!» після успішної операції по захопленню Вознесенська 17 квітня 1920 р.

Документи ЦДАВОВУ, які стосуються перебування війська УНР у Середній Україні, доповнюються джерелами з Державного архіву Кіровоградської області Фонд П-1 (Єлисаветградський повітовий комітет компартії більшовиків України Одеського губернського комітету компартії України, м.Єлисаветград Одеської губернії), що вперше вводяться до наукового обігу. Вони дозволяють реконструювати хід та наміри більшовиків у військовій боротьбі проти армії УНР на теренах Центральної України в квітні 1920 р.

Справа № 210 фонду 1078 містить цікавий аналітичний звіт Івана Лютого-Лютенка, представника уряду УНР, про особливості повстанської боротьби в Холодному Яру в 1921 – 1922 рр. під проводом Г. Нестеренка-Орла та Л. Загороднього цікаві особисті характеристики отаманів.

До фонду № 2248 «Штаб Південно-Східної групи армії УНР» випадково потрапила справа з обвинувачення отамана А. Гулого-Гуленка більшовиками, яка дозволила встановити обставини його арешту під час підготовки антибільшовицького повстання 1922 р.

У фонді № 1 ЦДАГОУ справа № 63 також випадково опинилася листівка з наказом А. Гулого-Гуленка як отамана повстанців Херсонщини, Катеринославщини і Таврії про організовану боротьбу з російськими більшовицькими окупантами. Цей документ вперше вводиться до наукового обігу. Серед інших матеріалів цього архіву в роботі використано джерела з фонду № 57 (Колекція листівок з історії КПУ), що містять листівки та відозви українських повстанців, які в 1919 р. перебували в союзі з червоними.

До матеріалів фонду 1077 (Військове Міністерство Української Держави, 1918 рік) випадково потрапила лише одна справа 1919 р., яка стосується історії Київської групи Ю. Тютюнника, сформованої з колишніх григор'євців. Матеріали про Ю. Тютюнника знаходимо також у ф. 3504. Серед документів ф. 57 (Колекція документів з історії КПУ) вдалося виявити листівки дивізії Н. Григор'єва, які допомогли визначити характер відносин між отаманом, повстанцями та керівництвом Червоної армії, на яке повстанці мало зважали, виконуючи накази свого командування.

Галузевий державний архів СБУ зберігає матеріали про керівників отаманського руху, зібрані представниками ОДПУ та НКВС. Це багатотомні справи Ф. 5 – «Справи nereабілітованих осіб», спр. № 66646 під загальною назвою «Петлюрівські отамани» у 29 томах. У процесі дослідження було використано справи отаманів Гайового, Орлика, Гулого-Гуленка, Усатого-Головка, Заболотного, Гуляй-Біди, Шляхового, Гончара, Левченка, Гризла. Загони отаманів А. Гулого-Гуленка та С. Гризла діяли на теренах Центральної України впродовж 1917 – 1921 рр.

У Ф.13 (Фонд друкованих видань) зберігається протокол допиту Ю. Тютюнника В. Балицьким, у якому повстанський ватажок розкриває цікаві особливості повстанського руху на теренах Центральної України. Він звернув увагу на психологічні особливості командирів нерегулярних формувань, які визначали характер їхніх стосунків із підлеглими, політиками та командуванням.

Також у Галузевому державному архіві СБУ вдалося виявити й інші справи, які стосуються персоналій отаманів українського повстанського руху Центральної України. Мова насамперед про справи холоднорських старшин Гната Зінкевича та Юрія Горліса-Горського. Їх матеріали є надзвичайно цінними для дослідників холоднорської організації на теренах Серединної України. Справу Г. Зінкевича, яка містить інформацію і про Ю. Горліса-Горського, який назвав себе В. Сім'янцевим, вдалося відшукати досліднику Сергію Луніну, а справу Ю. Горліса-Горського, яка тривалий час зберігалася в Державному архіві

Вінницької області, знайшов історик Ярослав Файзулін. Нині обидві ці справи зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України.

Цікаві знахідки було виявлено в архівах тимчасового зберігання СБУ в Кіровоградській та Черкаській областях. В Архіві тимчасового зберігання СБУ Кіровоградської області автору вдалося виявити дві справи, які стосуються історії підпільного антибільшовицького руху в Єлисаветграді (нині Кропивницький). Як вдалося встановити під час аналізу документів, обидві справи були сфабриковані, а організації – фіктивні, тобто створені працівниками каральних органів советської влади. Однак матеріали цих справ свідчать про антибільшовицькі настрої значної частини населення Єлисаветграда, одного з найбільших за кількістю населення міст Центральної України. Справи містять чимало цікавих оригінальних документів, візуальних та картографічних джерел.

В Архіві тимчасового зберігання СБУ Черкаської області досліднику Олександру Солодару вдалося знайти справу отамана Мамаєва – командира Білоярського куреня Холодноярської бригади армії УНР Якова Опанасовича Щириці. Ця справа, окрім матеріалів допиту Я. Щириці, містить й інші оригінальні документи, які стосуються історії повстанського руху на Черкащині.

В Галузевому державному архіві СБУ зберігається ще один цікавий масив документів, який вдалося виявити та оприлюднити досліднику Роману Круцику. У 2014 р. він видав ці матеріали під оригінальною назвою «Чекістське досє окупованої України». Історія створення цього документу цікава. В 1944 р. обласні управління МДБ України отримали завдання здійснити паспортизацію міст і сіл України. Це завдання доручили працівникам міністерства внутрішніх справ, за результат роботи відповідали заступники начальників обласних УДБ із кадрових питань. Це була перша спроба своєрідних «краєзнавчих досліджень» в СРСР. Хронологічні рамки були окреслені першою половиною ХХ ст. Паспорти областей було створено протягом 1944 – 1950 р. Було зібрано матеріали по кожній з областей України з урахуванням територіально-адміністративного поділу повоєнного періоду станом на 1950 р., до яких було додано карти. За структурою паспорт поділявся на дві частини. Перша – узагальнюючий нарис з історії області першої

половини ХХ ст. У другій містилася характеристика найбільших міст області та райцентрів. Історії окремих сіл у документі не представлені, але події на території цих населених пунктів також згадуються¹²⁵.

Варто зазначити, що історична картина першої половини ХХ ст. на території тодішньої України у працівників каральних органів вийшла більш об'єктивною, ніж у авторів «Історії міст і сіл УРСР». Чому? Бо автори «Історії міст і сіл», окрім дослідницького завдання, отримали наказ приховати від читачів факти національно-визвольного руху на теренах України в 1917 – 1922 рр. та під час Другої світової війни. А от перед представниками МВС поставили іншу задачу: подати більш-менш об'єктивну картину висвітлення історії України в першій половині ХХ ст. Як не дивно, але для виконання поставленої мети працівники каральних органів більшою мірою, ніж краєзнавці, послуговувалися принципом багатофакторності. Більш того, у своєрідному «чекістському досьє окупованої України», як назвав його дослідник Роман Круцик, трапляються навіть елементи просопографічного аналізу. Зокрема, автори паспортів звертають увагу на національність, стать, вік, соціальний статус учасників антисоветських повстанських рухів, присутні елементи біографістики: перераховуються прізвища отаманів.

Тому й достовірність інформації в їхніх звітах набагато вища, а розбіжності в інформації з історії населених пунктів у порівнянні з «Історією міст і сіл України» настільки суттєві, що складається враження, ніби читаєш історії різних населених пунктів. Паспорти рясніють згадками про численні «банди», а прізвища «бандитів», тобто отаманів та учасників повстанських рухів, згадуються в прив'язках до районів, де вони діяли¹²⁶.

---

¹²⁵ Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів: у 3 Т. упор. Круцик Р. М., Жовтий С. А.. Київ: Видавництво Преса України, 2015.

¹²⁶ Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів: у 3 Т. упор. Круцик Р. М., Жовтий С. А.. Київ: Видавництво Преса України, 2015.; Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції. К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2011.

З фондів Державного Архіву Київської області використано дві справи ф. Р-2798 (Канцелярія Київського губернського комісара). Серед справ фонду документи, присвячені маловідомому епізоду історії Холодного Яру доби визвольних змагань. Зокрема, конфлікту Селянської спілки «Вільних козаків» з ігуменею Мотронинського монастиря Мелітімою та роллю влади УНР у розв'язанні цього цього конфлікту. Першим увагу до цього документу привернув Володимир Лободаєв у книзі «Революційна стихія», присвяченій історії вільнокозацького руху на території України.

У фонді Ф. Р – 3050 (Київська районна комісія єврейського суспільного комітету допомоги постраждалим) справа № 37 містить накази та відозви українських отаманів: Ю. Тютюнника, А. Волинця та інших менш відомих представників отаманських формувань, які стосуються боротьби з більшовицькою окупаційною владою.

Також автором використано документи, які стосуються суспільно-політичних, соціокультурних, військово-політичних процесів визвольних змагань на теренах Центральної України з архівів Кіровоградської, Полтавської, Запорізької, Дніпропетровської та Черкаської областей. Переважно це документи більшовицької влади, які стосуються їхньої боротьби з повстанцями Центральної України. Значна кількість джерел із історії антиросійського повстанського руху, які вперше вводяться до наукового обігу, зберігаються у фонді Р – 2289 Державного архіву Полтавської області. Найбільшу кількість документів містять справа № 4 «Оперативні зведення повітвиконкомів про боротьбу з бандитизмом» та справа № 5 «Звіти відділів губревкому. Доповіді губернської наради з питань боротьби з бандитизмом, комітету допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, губернської надзвичайної комісії». Джерела фонду Р-2048 дозволяють проаналізувати стосунки між повстанцями Полтавщини та Холодного Яру, які були особливо активними влітку-восени 1920 р.

Державний архів Черкаської області Ф-Р 2289 (Чигиринський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) містить значний масив документів, пов'язаних з історією повстанської боротьби в

Холодному Яру: постанови Ради робітничо-селянських депутатів оборони України від 17 липня 1919 р. про придушення «куркульських» заколотів в селах, про стан Чигиринського повіту в зв'язку з заколотом Григор'єва; звернення інформбюро Холодного Яру та отамана Уварова до населення; постанова військово-революційного суду I куреня Червоного козацтва Директорії.

Чимало документів, які стосуються процесів революційних трансформацій на теренах Центральної України зберігається в Державному архіві Кіровоградської області. Зокрема, на увагу заслуговує справа № 97 «Звіти про політичне становище в районах, де діють банди та подіях по Єлисаветградському повіту. 1920 р.» фонду Р – 347, яка містить чимало джерел з історії антиросійського повстанського руху на території Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, що стосуються спалаху повстанського руху на теренах Центральної України влітку-восени 1920 р.

Серед матеріалів Державного архіву Кіровоградської області вдалося виявити маловідомі для наукового кола справи з обвинуваченнями Герасима Нестеренка-Орла – отамана Холодноярської бригади 1921 – 1922 рр, священника Автонома Чучупака – брата отаманів Холодного Яру, повстанця Федора Богдана.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається оригінальний документ. Це дослідницька кваліфікаційна робота Володимира Крутя для вступу до аспірантури Комуністичної Академії Ц.В.К.С.Р.С.Р. Робота присвячена григор'євському руху, датується 1930 р. Незважаючи на партійний підхід, заангажованість автора та тенденційність висновків, вона містить оригінальні висновки, цікавий фактичний матеріал та посилання на вже втрачені джерела.

Документи фондів метричних книг, які зберігаються в Державних архівах Черкаської та Кіровоградської областей, допомогли з'ясувати маловідомі факти біографій отаманів, провідників повстанського руху Центральної України: Василя Чучупака та Андрія Гулого-Гуленка.

Серед опублікованих документів з історії Української революції на теренах Центральної України привертають увагу дослідження дніпровських істориків: Володимира Ченцова, Олександра Чепурка, Юрія Пахоменкова, Надії Юзбашевої.

Мова про збірки документів «Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів» та «Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів та матеріалів». У анотації до першого зі згаданих видань зазначено, «що на його сторінках висвітлюється історія національно-визвольної боротьби повстанців Криворіжжя та Дніпровського Надпоріжжя – регіонів України, які сьогодні розташовані в межах Дніпропетровської області і є частиною Придніпров'я». У книзі наведено документи радянських репресивних каральних органів державної безпеки (ВУНК, ДП, НКВС), які містять інформацію як про методи боротьби советського режиму з повстанцями, так і розкривають подробиці життєписів керівників та організаторів повстанських загонів»¹²⁷.

Джерельну базу цієї збірки склали оригінали або копії документів, які зберігаються в Архівному підрозділі УСБУ в Дніпропетровській області та Державному архіві Дніпропетровської області, віднайдені укладачами видання Олександром Чепурком та Юрієм Пахоменковим. Більшість із цих документів вперше вводиться до наукового обігу, що є найбільшою цінністю цього видання.

Книгу умовно можна поділити на дві частини: документи, вміщені в розділі «Повстанські ватажки: мовою документів», та аналітичні матеріали до цих джерел, які складаються зі вступної статті Дмитра Архірейського, історичного нарису Юрія Пахоменкова та археографічної передмови Олександра Чепурка¹²⁸. Також Ю. Пахоменков у додатку до нарису подає перелік отаманів та командирів українських повстанських загонів Катеринославщини 1918 – 1922 рр. Книга має ілюстровані додатки: фото деяких повстанських ватажків¹²⁹. Видання надає можливість ознайомитися з біографіями маловідомих учасників повстанського руху Придніпров'я.

---

¹²⁷ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). *Упоряд.: Ю. Пахоменков, О. Чепурко*. Д.: Герда, 2021. С. 4.

¹²⁸ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. *Упоряд.: Ю. Пахоменков, О. Чепурко*. Д.: Герда, 2001. С. 4.

¹²⁹ Там само. С. 270 – 274.

Найбільшою цінністю книги, розрахованої на науковців, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією повстанського руху, є документи, віднайдені в архівних установах його упорядниками.

Архівний матеріал подається за чіткою структурою. Матеріалам справи передують коротка інформаційна біографічна довідка на провідника повстанського руху. Укладачам вдалося відшукати 15 архівно-слідчих справ колишніх учасників повстанського руху, які були порушені проти них більшовицькими карально-репресивними органами в 1920–1930-і роки¹³⁰. Архівні документи, віднайдені О. Чепурком та Ю. Пахоменковим, ілюстративний матеріал, біографічні довідки отаманів є цінним матеріалом для дослідників Придніпров'я та всієї України, що вже має свою електронну версію¹³¹.

Третя частина аналітичних матеріалів книги «Провідники повстанського руху Придніпров'я», автором якої є О. Чепурко, написана фахово, змістовно, з характеристикою документів, упорядкованих автором, та їх критичним аналізом. О. Чепурко формулює ряд цікавих дослідницьких проблем, що становлять науковий та суспільний інтерес, пов'язаних із застосуванням дефініції «комбатант» до провідників українського повстанства та юридичною реабілітацією отаманів Придніпров'я¹³².

Видання становить безумовний інтерес для дослідників, членів реабілітаційних комісій, які отримали багатий матеріал для перегляду справ засуджених советською владою отаманів, так і для пересічного читача. Кожен охочий має можливість ознайомитися зі змістом важкодоступних для нього документів. Книга є вдалим прикладом для дослідників із інших міст України, які можуть здійснити подібну пошукову роботу в архівах СБУ своїх областей.

---

¹³⁰ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). С. 38 – 270.

¹³¹ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/zbirnyk-dokumentiv-providnyku-povstanskogo-ruhu-prydniprovyu> (дата звернення 14.08.2023).

¹³² Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. С. 36.

Інша археографічна збірка, укладена дніпровськими краєзнавцями, має назву «Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів» побачила світ 2016 р¹³³. Значна частина джерел цього збірника – це документи Державного архіву Дніпропетровської області. Також використано документи з фондів Державного архіву Запорізької області. Укладачі збірки – Ю. Пахоменков та Н. Юзбашева. Документи збірника відображають процес українського національного державотворення на Придніпров'ї в 1917 – 1921 рр. Частина Придніпров'я географічно належить до історико-географічного регіону «Центральна Україна», тому становить значний інтерес для дослідників цих теренів у добу визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Видання складається з 225 документів, що хронологічно охоплюють різні складові процесів Української революції на Придніпров'ї від суспільно-політичних та соціокультурних процесів до повстанського руху проти російського більшовицького окупаційного режиму, який тривав на цих теренах до 1922 р. Відповідно до визначених нами меж Центральної України, лише частина Придніпров'я (Правобережжя) є її складовою, тому автором дисертації було відібрано документи для висвітлення подій, які відбувалися на території Серединної України.

Третій збірник документів, присвячений історії визвольної боротьби на Катеринославщині, частина якої належить до Центральної України, упорядкував Володимир Ченцов ще 1994 р. Вона має назву «Звіт Катеринославської губернської НК з 1.01. 1920 по 1.11. 1921 рр.»¹³⁴. Збірник містить документи та матеріали, які стосуються боротьби каральних більшовицьких органів із українським повстанським рухом на Катеринославщині. Це одне з перших видань, присвячених повстанській боротьбі проти більшовицького окупаційного режиму на теренах, які частково охоплюють межі Центральної України.

Важливою збіркою опублікованих документів є видання «Українсько-національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Док. і матеріали»,

---

¹³³ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів. Д.: Ліра, 2016. 372 с.

¹³⁴ Звіт Катеринославської губернської НК з 1.01. 1920 по 1.11. 1921 рр. укладач В. Ченцов. Дніпропетровськ, 1994.

упорядковані Владиславом Верстюком. До неї увійшли 529 документів, які розкривають національні аспекти Української революції від падіння самодержавства до проголошення Української Народної Республіки. Основу видання складають архівні документи та матеріали преси. Вони відтворюють широку географію національно-визвольного руху, його впливу на суспільно-політичні, соціокультурні процеси українського державотворення та формування української нації. Серед значної кількості архівних документів та матеріалів часописів нам вдалося викоремити тридцять чотири документи, які стосуються процесів суспільно-політичних трансформацій на теренах Центральної України¹³⁵.

У 2022 р. було видано збірку документів під назвою «Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр.»¹³⁶. Вони складають вагому частину документальної бази дослідження, оскільки терени Центральної України значною мірою охоплюють територію сучасної Кіровоградської області. Автор дисертації був керівником авторського колективу, який здійснював пошукову роботу в Державному архіві Кіровоградської області. Її результатом стала поява збірки документів, вагома частина яких вперше вводиться до наукового обігу, тому на її аналізі зупинимося детальніше.

Видання містить документи, що стосуються подій визвольної боротьби 1917 – 1923 рр., відібрані шляхом фронтального обстеження фондів. Сама назва збірки орієнтує читача та дослідника, які будуть використовувати цю книжку, що в ній зібрані документи, які насамперед стосуються історії зародження та реалізації українського питання на колишніх теренах Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, сучасних територій Кіровоградської області у добу Української революції.

Видання містить археографічну передмову та 240 документів. Значна їх частина – маловідомі джерела Державного архіву Кіровоградської області.

---

¹³⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Док. і матеріали. Упор.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.

¹³⁶ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Упор. Вівсяна І., Житков О., Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2022. 286 с.

Більшість із них вперше вводиться до наукового обігу. Запропонована збірка покликана ознайомити дослідників із документами різного походження, що стосуються перебігу подій Української революції на теренах Центральної України. Джерельна база видання різноманітна: газетні публікації, матеріали засідань органів місцевого самоврядування, накази різних органів влади, листівки, більшовицькі звіти про боротьбу з українським повстанством, кримінальні справи учасників повстанського руху. Більша їх частина – це матеріали елісаветградських часописів. Вагома частина яких – не лише публіцистичні матеріали, а й офіційні документи органів влади, які друкували на своїх шпальтах елісаветградські часописи. Документи подаються мовою оригіналу: російською та українською зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей. Діловодство в міській думі, органах більшовицької влади велося переважно російською мовою, тому документи подано без перекладу. Також російською мовою друкувалася частина часописів. Матеріали з їхніх шпальт подаються мовою оригіналу зі збереженням авторського стилю. Кожен документ має порядковий номер та заголовок, супроводжується архівною легендою із зазначенням номеру фонду, опису, номеру справи або інвентарного номеру.

Щодо принципу розміщення джерел у збірці документів. Вони опубліковані за хронологічним принципом. Нижньою межею було обрано 1917 р. Документи свідчать, що навесні 1917 р. у місті активізувалося українське питання. Серед дослідників цієї доби відсутній єдиний погляд на її хронологічні рамки. Натомість існують три версії: 1914 – 1923, 1917 – 1921, 1917 – 1923 рр. Авторський колектив збірника зупинився на третьому з цих варіантів: 1917 – 1923 рр. Чому? Нижня межа дискусій серед членів групи не викликала суперечок, а от верхня обговорювалася. Зупинилися на 1923 р. з кількох причин. По-перше, СРСР було утворено 6 липня 1923 р. У 30-х рр. ХХ ст. Іосіф Сталін волюнтаристським рішенням переніс дату утворення СРСР на 30 грудня 1922¹³⁷. Заснування СРСР поклато край формально

---

¹³⁷ Єфіменко Г. 6 липня як червоний день календаря: причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12734/22-Yefimenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 02.10.2022)

незалежній з грудня 1920 р. УСРР і на тривалий час позбавило Україну шансу на відновлення державності, що було визначальною рисою та головною метою Української революції з січня 1918 р., коли було вперше проголошено незалежність України. Гасло суверенної України підтримали навіть ліві українські партії: УПСР та УСДРП, які вимагали від Москви суверенітету для радянської України.

По-друге, 29 вересня 1922 р. у Звенигородці під час операції «Заповіт», у якій активну участь приймали чекісти Єлисаветграда, марно іншою назвою цієї справи була «Єлисаветградська справа», заарештували холодноярських отаманів. Суд над повстанськими ватажками мав відбутися в лютому 1923 р. Проте повстанці зірвали це судилище. Вони зуміли вбити конвоїра, вирватися з-за ґрат, захопили зброю, витримали кількогодинний бій у стінах Лук'янівської в'язниці та не далися в руки ворога.

У 1923 р., втративши значну кількість провідників, повстанський рух у Центральній Україні почав згасати.

Серед значної кількості документів, які вперше вводяться до наукового обігу варто відзначити декілька. Значний інтерес для дослідників становить документ № 212, у якому згадується хронологія змін влади в Єлисаветграді. Назва документу «Зміна влад та подій у м. Єлисаветграді в хронологічному порядку»¹³⁸. Він складений єлисаветградською повітовою надзвичайною комісією в 1921 році. Згадані в ньому події, їхня назва та оцінка потребують критичного наукового аналізу. Вже перший пункт цього переліку порушує хронологічну послідовність подій. Невідомо за якою логікою першою в цьому переліку згадано подію під назвою «Переворот після 27 лютого 1919 р. У серпні внаслідок провокації криваве зіткнення юнкерів та ополченців». Навіть якщо припустити, що невідомий упорядник подій помилився, вказавши 1919, а не 1918 рік, то незрозуміло, чому подія лютого опинилася перед січнем 1918 року. Події під пунктами 4-5: «Відступ військово-революційного комітету та тимчасова влада міської думи. Два напади на

---

¹³⁸ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Збірник архівних документів. С. 240 – 241.

місто Марусі Никифорової. 5) Влада «проходящих» ешелонів (Беленкович, Полупанов)» відбулися в березні 1918 року за нов. ст. – це складові частини події, що увійшла в історію міста під офіційною назвою «Народне повстання». Подія, позначена першою в хронологічному списку, пов'язана з цим повстанням. Мова про «переворот 27 лютого та провокацію», що призвела до кривавих зіткнень. Саме так більшовики називали повстання єлисаветградців проти більшовиків та анархістів лютого (ст.стиль) – березня 1918 р. У цьому можна легко переконатися ознайомившись зі збіркою спогадів «Роки боротьби», присвяченою революційним подіям у Єлисаветграді 1917 – 1920-х рр¹³⁹.

Пункти 16 та 17 стосуються григор'євського повстання і також потребують наукових коментарів. Під час єврейського погрому, який вчинили бійці дивізії отамана Никифора Григор'єва в Єлисаветі у травні 1919 р., загинуло 390 осіб (Док. № 107 – 108), а не дві тисячі, як зазначено в цьому документі¹⁴⁰. Місто від григор'євців звільнили загони Павла Ткаченка (до речі, колишнього григор'євця), а не Ткачова. У документі, що стосується цих подій за № 110 він згадується як «Ткаченко»¹⁴¹. Детальніше біографію Павла Ткаченка проаналізовано в статті автора археографічної передмови під назвою «Невідомі аспекти Української революції 1917 – 1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір»¹⁴².

За старим стилем у цьому документі зазначено дату захоплення міста «компаніївськими селянами»: липень 1919 р. (Док. № 125)¹⁴³. Результатами повстання тоді скористалися білогвардійці, що контролювали Єлисаветград до 24 січня 1920 р. Дата відновлення радянської влади в місті знову подається за ст. стилем 11 січня 1920 р.

Останнє речення документу, датованого 1921 р., «в повіті всі ці роки, одні

---

¹³⁹ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційної боротьби на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 03.10. 2022)

¹⁴⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Збірник архівних документів. С. 115 – 116.

¹⁴¹ Там само. С. 118.

¹⁴² Митрофаненко Ю. Невідомі аспекти Української революції 1917 – 1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром: Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. 2019. С. 33 – 40.

¹⁴³ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Збірник архівних документів. С. 139.

банди змінювалися іншими навіть нині» свідчить про активну діяльність антибільшовицьких повстанських загонів у 1921 – 1922 рр. Найчастіше в документах згадуються прізвище «Завгороднього» (Ларіона Загороднього). У документах збірника є згадка про загибель відомого отамана Іванова, який діяв на Катеринославщині та Херсонщині, що, до речі, не відповідає дійсності¹⁴⁴ (Док. № 208). У матеріалах під номерами № 213, 216, 217, 219, 222 – 225 йдеться про успішну боротьбу чекістів із повстанськими організаціями Центральної України, а також зафіксовано зміни настроїв селянства до повстанців під впливом голоду 1921 – 1923 рр., непу та амністії. Зокрема, у 1922 р. чекістам вдалася операція «Заповіт», коли було заарештовано кілька десятків отаманів та учасників повстанського руху Центральної України (Док. № 222 – 225)¹⁴⁵.

Безумовний інтерес для дослідників мають матеріали судових справ Герасима Нестеренка-Орла – отамана Холодного Яру (Док. № 239 – 240); священнослужителя Автонома Юхимовича Чучупака, брата отаманів Холодного Яру (Док. № 235 – 236) та повстанця Федора Богдана (Док. № 237 – 238)¹⁴⁶. Ці джерела маловідомі навіть для фахівців, тому становитимуть значний інтерес для істориків. Зокрема, справа Ф. Богдана дозволяє поставити крапку в питанні імені та прізвища колоритного отамана, постать якого неодноразово згадується на сторінках роману Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр»¹⁴⁷.

Документи, що стосуються подій Української революції 1917 – 1921 рр. на теренах Центральної України, присутні в збірниках документів «Громадянська війна на Україні». Найбільший масив цих документів стосується антибільшовицького заколоту отамана Н. Григор'єва, що тривав упродовж травня 1919 р.

Важливим джерелом для висвітлення подій процесів визвольних змагань 1917 – 1922 рр. є матеріали преси, які охоплюють період 1917 – 1922 рр. Періодичні

---

¹⁴⁴ Там само. С. 238.

¹⁴⁵ Там само. 249 – 257.

¹⁴⁶ Там само. С. 263 – 271.

¹⁴⁷ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2006. 432 с.; Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. *Переклад та коментар С. Лунін*. С. 38.

видання – синтетичний вид джерельної бази, які вміщують документи різних видів. Також ці часописи містять достатньо інформації про суспільно-політичні, соціокультурні, військово-політичні події, що відбувалися в Центральній Україні упродовж 1917 – 1922 рр. Серед елисаветградських часописів достатньо інформативно події суспільно-політичних трансформацій на теренах Центральної України висвітлювалися виданнями: «Голос Півдня», «Наше життя», «Війна та мир», «Друг народа», «Республіканець». Оригінальні матеріали розміщувалися на шпальтах анархістських часописів, що виходили в Єлисаветграді: «Набат», «Вільний голос». Серед більшовицьких видань чимало інформації про революційні події на теренах краю висвітлювалося газетою «Вісті Єлисаветградської Ради Робітничих та Селянських депутатів». Інформацію про події антибільшовицького повстання 1918 р. подавала газета «Вісник Одеського земства».

Серед часописів Черкащини достатньо інформативними були матеріали газети «Чигиринські вісті», «Народня воля». На сторінках цих видань чимало уваги приділялося діяльності боротьбі українських повстанців проти ворожих військових та політичних режимів.

Вагоме місце в дослідженні посідають наративні джерела особового походження: мемуари учасників визвольних змагань. Події Української революції на теренах Центральної України знайшли своє відображення в его-джерелах. Серед значного масиву мемуаристики, у якій згадується про перебіг процесів визвольних змагань на території регіону, виокремимо найбільш вагомі, змістовні та аналітичні. Мова насамперед про спогади політичних та військових діячів, які були активними учасниками процесів революційних трансформацій у Центральній Україні. Достатньо інформативними є спогади Михайла Омеляновича-Павленка – командувача армією УНР Першого Зимового походу. Упродовж січня – квітня 1920 р. українське військо перебувало на території Центральної України: сучасних Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської областей. На сторінках мемуарів М. Омеляновича-Павленка знаходимо аналіз військових операцій армії УНР Першого Зимового походу проти білогвардійських та більшовицьких російських окупаційних військ. Також командарм аналізує стосунки української армії з

місцевим населенням і робить висновок про прихильність селянства Центральної України до українського війська та ідеї боротьби за незалежність. На його думку, тривале перебування армії УНР Першого Зимового походу на території Центральної України мало позитивний вплив на настрої українського війська та результат військових операцій. Найбільшим успіхом можна вважати захоплення міста Вознесенськ у квітні 1920 р.¹⁴⁸.

Події Першого Зимового походу на території Центральної України згадуються також на сторінках мемуарів інших його керманічів та учасників. Мова насамперед про Юрка Тютюнника, який був заступником Михайла Омеляновича-Павленка під час цього рейду, та Петра Дяченка – командира Полку Чорних запорожців¹⁴⁹. За структурою аналізу подій Першого Зимового походу на теренах Середньої України вони подібні до мемуарів М. Омеляновича-Павленка, бо висвітлюють хід рейду на території Центральної України, аналізують успіхи та невдачі військових операцій, настрої населення та стосунки з українським військом. Ці спогади не містять суттєвих розбіжностей аналізу військово-політичної ситуації, яка склалася на території цього регіону в січні-квітні 1920 р., та взаємно доповнюють одне одного, тому дозволяють скласти цілісну картину подій військової боротьби за незалежність на цих теренах.

Мемуари згаданих діячів доповнюються інформативними спогадами іншого учасника Першого Зимового походу – Олександра Доценка, ад'ютанта Головного Отамана УНР Симона Петлюри. З-поміж інших їх вирізняє значна кількість документів: частина з них подається в основному тексті, інша розміщується в додатках до книги¹⁵⁰.

Серед політичних діячів Української революції спогади про процеси суспільно-політичних трансформацій на території Центральної України під час

---

¹⁴⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. К.: Темпора, 608 с.

¹⁴⁹ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К.: Книга роду, 2008. 312 с.; Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К.: Стікс, 2010. 448 с.

¹⁵⁰ Доценка О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 р.). URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/7992-dotsenko-o-zimoviy-pohid-6-12-1919-6-5-1920/> (дата звернення 29.07. 2023)

Першого Зимового походу залишив Ісак Мазепа. У 1920 р. він був прем'єр-міністром УНР періоду Директорії. Навесні 1920 р. І. Мазепа перебував на теренах Центральної України і намагався доєднатися до українського війська Першого Зимового походу. Епізоди свого перебування на цій території І. Мазепа занотував на сторінках мемуарно-аналітичної праці «Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.». Зі спогадів дізнаємося про військові та політичні успіхи українського війська, позитивне ставлення населення до української армії. І. Мазепа також фіксує значне зростання чисельності більшовицького війська в Україні, яке ешелонами прибувало на терени Центральної України з Росії¹⁵¹.

Достатньо інформативними мемуарами про події Української революції в 1920 р. на теренах Середньої України є спогади Павла Тичини. Він відвідав ці території під час гастролей з капелою Кирила Стеценка, яка мала за допомогою українського музичного мистецтва пропагувати советську владу в Україні, намагаючись створити в населення враження про те, що ця влада не є чужою для українців. Також це турне мало стати альтернативою гастролям капели Олеся Кошиця за кордоном, яка вирушила у мистецький тур Європою та світом за наказом голови Директорії С. Петлюри для популяризації ідеї української державності. Гастролі капели К. Стеценка тривалий час відбувалися на теренах Центральної України (сучасні Кіровоградська та Черкаська області). П. Тичина ретельно нотував настрої українського селянства, намагався з'ясувати причини невдоволення українського населення советською владою. Водночас відзначив прихильність українців до української пісні. Також його спогади підтверджують значний розмах повстанського руху на території Центральної України, який П. Тичина порівняв із «кип'ячим казаном повстань». Розмах повстанського руху вплинув на маршрут капели у зворотньому напрямку до Києва через Поділля¹⁵².

---

¹⁵¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. К.: Темпора, 2003. 608 с.

¹⁵² Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. Київ: «Радянський письменник», 1982. 263 с.

Крім П. Тичини, цікаві спогади про перебування на теренах Центральної України в добу суспільно-політичних трансформацій залишили й інші митці: Євген Маланюк, Микола Куліш, Володимир Сосюра¹⁵³.

Цікаві нюанси з історії повстанського руху на теренах Центральної України знаходимо в спогадах учасників визвольної боротьби за українську державність: Фотія Мелешка, Михайла Михайлика, Михайла Дорошенка, Івана Лютого-Лютенка, Омеляна Лісничого¹⁵⁴.

Окрему групу мемуарів про перебування на території регіону складають спогади Українських Січових Стрільців. У них згадується період тривалого перебування усусів у Центральній Україні з квітня по жовтень 1918 р. Місцем тривалої дислокації був Єлисаветград та його околиці, а до цього – територія Запорозжя. Галичани відзначили сильні українські традиції Центральної України: запорозьку спадщину та насамперед розвиток українського професійного театру, пов'язаного з іменами Марка Кропивницького та родини Тобілевичів. Перебування Українських Січових Стрільців на території Центральної України знайшло потужний відгук у їхній мемуарній спадщині та фольклористиці¹⁵⁵. Деякі із стрілецьких пісень були пов'язані з перебуванням галичан саме на цій території. Враження від перебування на згаданих теренах знаходимо навіть у автобіографії Вільгельма фон Габсбурга Лотрінгена (Василя Вишиваного)¹⁵⁶.

Спогади галичан про гарні стосунки з населенням Центральної України узгоджуються з мемуарами місцевих мешкнців, про що свідчать мемуари Софії

---

¹⁵³ Сосюра В. Третя рота. К: Радянський письменник, 1988. 358 с.; Кузякіна Н. Траєкторії долі. К.: Темпора, 2010. 640 с.; Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать. К: Вид. центр «Просвіта», 2002. 368 с.

¹⁵⁴ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру, М. Дорошенко Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 років. К., 2015.; Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 20– 24.; Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.; Лісничий О. Спогади про буремні роки (1917 – 1919 рр.); К.: ТОВ «Бізнес-Поліграф», 2010. 220 с.

¹⁵⁵ Роки боротьби на Єлисаветчині. 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 1. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 204 – 206.

¹⁵⁶ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: Науково-документальне видання. К.: Темпора, 2008. С. 109 – 134.

Тобілевич, дружини Івана Тобілевича (Карпенка-Карого), під промовистою назвою «Рідні гості» та Фотія Мелешка «Українські січові стрільці на Єлисаветградщині». Автори цих спогадів позитивно згадують про взаємини із галичанами упродовж всього періоду їхнього перебування в Центральній Україні¹⁵⁷.

Цікаві мемуари, пов'язані з процесами революційних трансформацій у цьому регіоні, які стосуються подій 1918 – 1919 рр. залишила Тіна Книщенко (Харитина Пекарчук) – учасниця визвольних змагань 1917 – 1922 рр., нагороджена жетоном за участь у Першому Зимовому поході. Її спогади містять оригінальні оцінки зміни влади в Україні 1918 р., коли за умов перевороту гетьмана Павла Скоропадського і ліквідації Центральної Ради та УНР, вона відмовилася присягати на вірність Гетьманату. Також спогади Х. Пекарчук відтворюють події протигетьманського повстання на території Центральної України. Єлисаветград тоді став одним із перших міст в Україні, у якому відновилася влада УНР¹⁵⁸.

Деяку інформацію про перебіг революційних подій у Центральній Україні знаходимо у спогадах махновців: Н. Махна, П. Аршинова, В. Белаша, С. Чубенка, Г. Тепера. Вони стосуються періоду перебування анархістів на цих теренах у червні – вересні 1919 р. Це був важливий період в історії махновщини: час відновлення сил після поразки від російських білогвардійців на південному сході України та реорганізації власних збройних сил; встановлення та розриву контактів із отаманом Н. Григор'євим та його ліквідації¹⁵⁹.

Цікавими є мемуари Михайла Дорошенка – уродженця села Цибулеве, яке було одним із центрів повстанського руху цього регіону. Спогади М. Дорошенка висвітлюють епізоди зародження та генезису повстанського руху на території Холодного Яру, становлення та розвитку цієї організації. Щоправда, вони

---

¹⁵⁷ Тобілевич С. Рідні гості. Нью-Йорк, 1954. 56 с.

¹⁵⁸ Пекарчук Х. Вояцьким шляхом. URL:

http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309af

¹⁵⁹ Махно Н. Спогади. Кн. 2-3. К.: Видавництво «Україна», 1991. С. 15 – 18; Тепер Г. Махно: від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924; Аршинов П. Історія махновського руху. Запоріжжя: Дике поле, 1995. 239 с.; Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махна. К.: РВЦ «Проза», 1993. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007844>

потребують ретельної верифікації, бо часом автор плутає персоналії, подає неправильні варіанти імен та прізвищ керманців повстанського руху Холодноярської організації. Частина спогадів очевидно написана під впливом мемуарів Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» – одного з найбільш змістовних джерел з історії повстанської боротьби в Центральній Україні у своєрідній авторській інтерпретації¹⁶⁰.

Згадує М. Дорошенко про повстанський рух під проводом отамана Н. Григор'єва. Для нього григор'євський рух став одним із негативних символів отаманщини, яку він нещадно критикував. Цей деструктивний чинник Української революції М. Дорошенко визначив як спадкове явище, яке несло у собі руїну. Кожен з отаманів хотів творити Україну під своїм власним проводом, тому не бажав співпрацювати з іншими та підпорядковуватися центральній владі. На його думку, у своїй боротьбі вони відзначалися властолюбством, авантюризмом, безвідповідальністю. Незважаючи на те, що М. Дорошенко належав до учасників повстанського руху, він негативно оцінив роль отаманщини в історії боротьби за незалежність. Одним із прикладів отаманщини на теренах Центральної України, окрім григор'євщини, він вважав повстанський рух під проводом отамана Свирида Коцура, який зашкодив єдності повстанського фронту в боротьбі з російськими більшовицькими окупантами. А холодноярська організація, на його думку, не змогла реалізувати свій потенціал, бо не спромоглася об'єднати навколо себе інші потужні повстанські організації¹⁶¹.

Однією з таких структур могла стати 1-а Олександрійська повстанська повітова дивізія, також відома під назвами Степова або Олександрійська дивізія. Важливим джерелом із її історії є книга під назвою «В Херсонських степах». Її автор – рідний брат отамана Олександрійської (Степової дивізії) Юрко (Федір) Степовий. У цій книзі проаналізовано особливості біографії Костя Пестушка, засновника та отамана дивізії, висвітлено її бойовий шлях: від моменту створення

---

¹⁶⁰ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру, М. Дорошенко Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 років. К.: Видавництво ФОП «Стебеляк», 2015. С. 155 – 348.

¹⁶¹ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру, М. Дорошенко Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 років. К.: Видавництво ФОП «Стебеляк», 2015. С. 155 – 348.

навесні 1920 р. до саморозпуску в листопаді 1920 р. Стосовно жанру цього твору точаться дискусії. Одні сучасники та дослідники відносять цю книгу до мемуарної літератури, інші називають художнім твором. Першу історіографічну традицію започаткував Микола Капустянський – генерал-квартирмейстер Дієвої армії УНР, який назвав твір Юрка Степового «В Херсонських степах» «цінним внеском в нашу історичну мемуарну літературу»¹⁶².

Низка краєзнавців із Кропивницького, зокрема Борис Шевченко та Сергій Мілютін, ставлять під сумнів це твердження. На їхню думку, ця книга – не мемуари, а художній твір¹⁶³. Підставами для цього вони вважають художню форму викладу матеріалу, при цьому краєзнавці ігнорують використання Юрком Степовим документів на сторінках цієї книги та не зважають на визначення жанру твору, як мемуарної літератури, М. Капустянським, який був автором однієї з перших аналітичних праць, присвячених аналізу військових операцій Дієвої армії УНР проти Червоної армії. Прихильники цієї версії не беруть до уваги факт такої форми написання мемуарів, що набула популярності після виходу друком роману Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр»¹⁶⁴. Цей твір набув значної популярності серед представників української еміграції, членів ОУН та вояків УПА. Факти, подані Ю. Горлісом-Горським у книзі, були неодноразово верифіковані, як його сучасниками, так і дослідниками. Серед яких треба відзначити Романа Ковалю, Сергія Луніна, Олександра Солодара. Тому Ю. Степовий міг скористатися прикладом Ю. Горліса-Горського та написати спогади у формі художнього роману. В окремих випадках відчувається вплив згаданого автора, трапляються і запозичення епізодів його твору, щопрада без посилання на Ю. Горліса-Горського. Тому питання стосовно жанру цього твору залишається відкритим. На користь опонентів версії віднесення твору «В Херсонських степах» до жанру мемуарної

---

¹⁶² Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2021. С. 79.

¹⁶³ Шевченко Б. Олександрійська повстанська повітова дивізія отамана Блакитного. Вересень – жовтень 1920 року. *Музейний вісник Центральної України. Випуск II. Український повстанський рух у 1917 – 1921 роках*. Кропивницький: Поліграф-сервіс, 2022. С. 19 – 34.

¹⁶⁴ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр*. Дрогобич: Відродження, 2006. 432 с.

літератури, окрім художніх та ліричних відступів, може слугувати вік автора цього твору: на момент створення 1-ї Олександрійської повстанської повітової дивізії Ю. Степовому було дванадцять років. На нашу думку, цього віку було цілком достатньо, щоб пам'ятати події відтворені ним у книзі, пов'язані зі спалахом повстанського руху на теренах Центральної України в травні – листопаді 1920 р.

Про події в Холодному Яру в добу визвольної боротьби 1917 –1920-х рр. широкому загалу українців стало відомо завдяки роману Ю. Горліса-Горського (справжнє прізвище Городянин) – старшини армії УНР, який під час Першого Зимового походу 1919 – 1920-х рр. захворів та лишився лікуватися в Мотронинському монастирі, що на теренах Холодного Яру, а одужавши, продовжив боротьбу вже в лавах повстанців. Його роман «Холодний Яр» залишається цінним джерелом з історії повстанського руху на теренах Центральної України.

Однак Ю. Горліс-Горський не був автором перших спогадів та історичних праць про події в Холодному Яру. Поява його роману була спричинена мемуарами інших учасників революційних подій в Україні, у яких вони згадували про холодноярських повстанців. Традиційно історію українського визвольного руху починали писати її вороги – працівники НК та Д.П.У (чекісти). Автором, який уперше згадав про Холодноярську організацію, був чекіст Борис Козельський у книзі «Петлюрівське повстанство. Шлях зрадництва і авантюр». Незважаючи на вороже ставлення до українського визвольного руху, він із повагою відгукнувся про повстанців Холодного Яру. Ця аналітична праця вийшла друком ще в 1927 р. у Харкові, тобто за кілька років до згадки про Холодний Яр учасниками повстанського руху¹⁶⁵.

Незважаючи на цінність наративних джерел, вони мають суб'єктивний характер: містять неперевірені дані та суб'єктивні висновки, тому потребують ретельної верифікації.

---

¹⁶⁵Козельський Б. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстанство). Х.: Державне видавництво, 1926.

Події визвольних змагань на теренах Центральної України знайшли своє відображення на сторінках художніх творів, авторами яких були учасники революційних процесів 1917 – 1922 р. Мова про художні твори, написані на ґрунтовній джерельній базі, їх авторами були Юрій Липа та Юрій Яновський. Історичною основою циклу творів Юрія Яновського стали події Української революції 1917 – 1921 рр. Зокрема, своєрідної трилогії «Чотири шаблі» – «Вершники» – «Байгород». Ці твори не поєднано сюжетною лінією, але в них розглянуто проблеми цього буремного періоду доби визвольних змагань. Автор дисертації звертає увагу на перспективність нового прочитання творів Ю. Яновського, шляхи їх використання для нових досліджень з історії України. Вони можуть бути предметом літературного аналізу, реконструкції подій, усвідомлення історичних уроків процесів Української революції 1917 – 1921 рр. Важко не погодитися з професором В. Панченком, який зазначив: «я не знаю, хто ще так як Яновський змалював громадянську війну на Україні як трагедію народу, який знищує сам себе»¹⁶⁶.

Відзначимо, що використання застарілого концепту «громадянська війна» в контексті аналізу подій визвольних змагань 1917 – 1922 рр. у праці фахового літературознавця, який вдало поєднував науковий міждисциплінарний інструментарій, пов'язане з датою виходу його книжки 2001 р. У той період українські науковці доволі часто послуговувалися цим терміном¹⁶⁷. Зараз ним користуються одиниці, а авторитетний історик Станіслав Кульчицький рекомендує уникати вживання концепту «громадянська війна» під час аналізу подій Української революції 1917 – 1921 рр. навіть у контексті боротьби Директорії з Гетьманатом: «Потрібно переглянути наявний в історіографії стереотип, що бій під Мотовилівкою був єдиним епізодом громадянської війни всередині українського табору... Не було навіть цього епізоду: під Мотовилівкою зустрілися збройні загони російських офіцерів-монархістів, які вже збиралися перейти на службу до

---

¹⁶⁶ Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. Кіровоград: Мавік, 2002. С. 94.

¹⁶⁷ Архирейський Д. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови. *Грані*. 2005. № 4 (42). С. 15 – 21. № 6 (44). С. 15 – 22.

білогвардійського генерала Антона Денікіна, і січові стрільці Євгена Коновальця, які вирішили відмовитися від участі в українсько-польській війні, що розгоралася в Галичині, тому що, на їхню думку, події на Великій Україні мали більше значення для національної державності»¹⁶⁸.

Історик Ярослав Тинченко у примітці (у якості післямови) до праці Миколи Капустянського «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році» зазначив: «Ключ до розуміння внутрішніх суперечностей на Україні в 1918 - 1919 рр. дає у своєму талановитому до геніальності творі «Вершники» Ю. Яновський»¹⁶⁹.

А історик Ігор Лиман назвав твори Ю. Яновського, присвячені подіям Української революції, одним із перших зразків жанру «альтернативної історії».¹⁷⁰

Крім цього роману, апогеєм якого є новела «Подвійне коло», Ю. Яновський створив ще декілька творів, які стали в нагоді не лише читачам художньої літератури, але й історикам. Письменник використав у своїх книжках низку подій, які комуністична цензура намагалася приховати або переписати на зручний для себе лад. Сильною стороною всіх творів Ю. Яновського є глибокий аналіз минулого України, пошук причини успіхів та поразок. Ось один із прикладів: «все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та раптом все летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і – ганьба! – стають рабами, незвойовані, неподолані не полі бою, не примушені силою до покори»¹⁷¹.

Новела «Рубан» Юрія Липи – вояка армії УНР, письменника – є надзвичайно цікавою для істориків та літературознавців. У цьому творі художньо змальовано

---

¹⁶⁸ Кульчицький С. Симон Петлюра «Я вірю, я певний, Україна, як держава буде..» К.: Парламентське видавництво, 2022. С. 303.

¹⁶⁹ Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ –Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання. *Передм. Я. Тинченко*. К.: Темпора, 2004. С. 256.

¹⁷⁰ Чоп В., Лиман І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918 – 1921 рр). Запоріжжя: Дике поле. С. 12.

¹⁷¹ Яновський Ю. Чотири шаблі. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1990. С. 331.

події селянського повстанського руху на території Центральної України, згадано чимало повстанських ватажків-отаманів¹⁷². Юрій Липа, як багато сучасників отаманщини та її дослідників, намагається дати відповідь на питання: чому не вдалося створити міцного та сталого союзу між повстанськими частинами та владою УНР? Тут він продовжує дискусію, яку інший Юрій – Юрій Яновський – розпочав на сторінках роману «Чотири шаблі», який був відразу розкритикований за симпатії автора до повстанців¹⁷³.

Крім різноманітного масиву писемних джерел, у дослідженні використовуються усні джерела, записані під час польових досліджень, останнє з яких датовано 2021 р., коли на території с. Розумівка з уст Анастасії Зеленько була записана розповідь про перебування на території села отамана Чорного Ворона. Також серед усних джерел чимало інформації стосується одіозних постатей революційного періоду Марії Никифорової, Нестора Махна, Никифора Григор'єва, Пилипа Хмари та інших повстанських ватажків Центральної України¹⁷⁴.

Під час роботи над дослідженням було виявлено візуальні джерела: світлини учасників повстанського руху та українських січових стрільців. Частина з них була оприлюднена автором у книзі «За Україну! За її долю! За честь і волю! За народ!» Фотолітопис до Української національної революції 1917 – 1921 рр.» у розділі «Український повстанський рух 1917 – 1921 рр.»¹⁷⁵.

Аналіз джерельної бази свідчить, що її інформаційний потенціал, на нашу думку, є достатнім для висвітлення теми та формулювання концептуальних висновків. Проте з огляду на часткову нестачу окремих груп джерельного матеріалу, глибоке вивчення Центральної України як дослідницького концепту

---

¹⁷² Липа Ю. Рубан. Козаки в Московії. Львів: Червона калина, 1995. С. 182 – 229;

¹⁷³ Митрофаненко Ю. Історичний контекст новели Юрія Липи «Рубан»: критичний аналіз літературного джерела доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр.: *Південний архів (історичні науки)*, (41), 67–75. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8>

¹⁷⁴ Бокій Н., Брайченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю: навчальний посібник. Кіровоград, 1994.

¹⁷⁵ За Україну! За її долю! За честь і волю! За народ! Фотолітопис до української національної революції 1917 – 1921» К.: ТОВ «Видавничий Дім «Ін Юре», 2017. С. 98 – 115.

періоду Української революції 1917 – 1922 рр. вимагає комплексного аналізу всієї сукупності джерельної бази та ретельного зіставлення різних груп джерел.

Висновки до I розділу

Автором дослідження запропоновано теоретична концептуалізація та обґрунтування дефініції Центральна Україна як важливого дослідницького концепту, який ще не отримав збалансованої оцінки в українській історіографії. Наукове обґрунтування цього концепту, визначення критеріїв меж цього історичного регіону середнього рівня, який є частиною Правобережжя України можуть стати продуктивним майданчиком для наукового дискурсу в царині історичної регіоналістики. Карти, створені автором, доповнюють науковий дослідницький наратив.

Дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності та багатофакторності. Принцип історизму застосовувався на всіх етапах дослідження: реконструкції загальної картини подій; теоретичного узагальнення; формулювання висновків. В його основі територіальний метод: автором розроблено критерії меж Центральної України та здійснено критичний аналіз подій революційних трансформацій в цьому регіоні Правобережжя періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. У роботі використовуються інтердисциплінарний підхід, пов'язаний із застосуванням методичних оптик географії, історичного краєзнавства, літератури, конфліктології.

Основний масив використаних джерел – це документи українських архівних установ. Частина джерел вперше вводиться автором до наукового обігу. В дисертації використовуються як опубліковані, так і неопубліковані документи. Деякі з них побачили світ у 2021 – 2022 рр., тому ще недостатньо опрацьовані істориками. Аналіз джерел подається в оригінальній авторській інтерпретації. Також вони доповнюються матеріалами періодичних видань та масивом еґо-документів: мемуарів, епістолярної спадщини учасників визвольних змагань, щоденників, творів художньої літератури, пов'язаних із художнім осмисленням

цього періоду революційних трансформацій. У роботі використовуються візуальні джерела, деякі світлини вперше вводяться до наукового обігу. Подібний підхід при застосуванні сучасних підходів наукового історичного дослідження дозволив проаналізувати один із найменш вивчених історико-географічних регіонів України.

Історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок, що комплексні, системні, узагальнюючі праці, які стосуються Центральної України як історичного регіону, відсутні. А дослідження, у яких використовується назва «Центральна Україна», не містять критеріїв обґрунтування територіальних меж об'єкту дослідження. Подібна ситуація виникла під впливом географічної, термінологічної та концептуальної невизначеності цього регіону. Натомість історія Центральної (Серединної) України розглядалася дослідниками в контексті вивчення історії Півдня або Правобережжя України, оскільки різні автори включали центральноукраїнські терени до складу цих історичних регіонів. Частково історія Центральної України відображена в дослідженнях, присвячених Придніпров'ю, Поінгуллю, Поділля. Автором дисертації використано та проаналізовано вагомий доробок та спадок української історіографії, застосовано апробовані методики історичної регіоналістики¹⁷⁶. Окрема увага приділена працям краєзнавців Дніпропетровської, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської областей, які містять цікавий масив джерел та інформації з історії регіону, що став предметом дослідження.

На сьогодні не існує узагальнюючої історичної праці, присвяченої комплексному аналізу подій на теренах Центральної України доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Запропоноване дослідження є першою спробою наукового осмислення цього історико-географічного регіону, що є одним із найменш досліджених у царині української регіоналістики. Комплексне дослідження з історії цього регіону є складовою праць царини історичної регіоналістики, яка є важливою передумовою осмислення процесів українського державотворення, його територіального розмаїття.

---

¹⁷⁶ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії НАН України, 2003.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1917 –1922 рр.

2.1. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій періоду Центральної Ради

Історія Центральної України, як історико-географічного регіону Правобережжя Наддніпрянщини, мала свої національні, економічні, політичні та соціокультурні особливості. На початку процесів революційних трансформацій, які розпочалися в 1917 р., терени Середньої України входили до складу Київської, Херсонської, Катеринославської та Полтавської губерній. У XVIII ст. ці території були частинами різних імперій: Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, що вплинуло на формування національного складу цього регіону. Більшість мешканців цього терену були українцями, значну його частину становили росіяни, євреї, поляки. Строкате за національним складом населення Центральної України підтримало процеси революційних трансформацій, які розпочалися після повалення самодержавства в Росії та створення Української Центральної Ради, що стало початком Української революції. Документи та матеріали преси свідчать, що мешканці міст, містечок та сіл різних національностей Середньої України з ентузіазмом зустріли звістку про повалення царизму, а українське населення краю долучилося до підтримки Центральної Ради та розбудови України на засадах демократії, автономії та соціалізму. І. Мазепа – уродженець Катеринославщини, учасник процесів визвольної боротьби цього періоду вважав, що терени Центральної України мали сприятливий історичний ґрунт для процесів відновлення національної ідентичності, бо своєю історією були пов'язані з козацькими традиціями краю: «Катеринославщина й Херсонщина була в той час невичерпним джерелом сирого, але доброго боєвого козацького матеріалу. Традиції колишніх «Вольностей Війська Запорозького», здається збереглися тут у більшій мірі, ніж в інших районах України». У той же час І. Мазепа відзначив, що

всю цю «розбурхану, малосвідому масу треба було збити до купи, підпорядкувати сильному українському проводові», зазначивши, що сил для реалізації цього завдання у зрусифікованому Катеринославі, було замало¹⁷⁷.

Погоджуючись із думкою одного з перших ґрунтовних аналітиків процесів Української революції 1917 – 1921 рр. додамо, що таких свідомих проактивних сил для організації мас бракувало на те тільки «зрусифікованому Катеринославу», а й іншим містам Центральної України, що мали значно вищий, ніж Катеринослав відсоток українського населення. Мова насамперед про Єлисаветград та Олександрію. Тому організація мас була основним завданням української влади та свідомої інтелігенції. З початком Української революції у березні 1917 р. у Катеринославі було засновано «Українське учительське товариство» та «Українське видавництво». Активно виявляли свою ідентичність, долучаючись до процесів Української революції, представники й інших теренів Центральної України. Зокрема, з інформації про з'їзд Товариства Українських Поступовців та його постанови дізнаємося, що 25 – 26 березня 1917 р. у його роботі взяли участь делегати з Єлисаветграда та Кременчука. Автор звіту відзначив, що учасники зібрання привезли багато цікавих новин з України і розповіли про діяльність своїх громад. Делегати ухвалили рішення про підтримку автономії України. Одним із найближчих завдань було визначено вивчити досвід громадсько-політичної діяльності галичан. Цей пункт свідчив про розуміння духовної соборності України та усвідомлення значення досвіду галичан у питаннях реалізації ідеї української автономії. Також важливим було рішення приступити до «націоналізації всіх громадських установ України». Термін «націоналізація» потребує додаткового пояснення. Вважаємо, що в цьому випадку під ним слід розуміти процеси «українізації» громадських установ. Також з'їзд Товариства Українських поступовців висловив свою підтримку Тимчасовому уряду. Останнє рішення свідчило про відсутність конфлікту між рушійними силами української та російської революцій, прагненням українців до порозуміння з російською владою

---

¹⁷⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. С. 66.

у вирішенні питання української автономії¹⁷⁸

31 березня 1917 р. представники Чигиринських повітових земських зборів надіслали голові Тимчасового уряду Г. Львову телеграму з пропозицією вдосконалити пункт про відміну національних обмежень і висловили сподівання, що невдовзі буде прийнято рішення про дозвіл на використання української мови до вживання в усіх урядових та громадських установах на територіях, у яких переважало українське населення та запровадження навчання українською мовою в усіх середніх та вищих навчальних закладах, розташованих на цих територіях¹⁷⁹.

Подібні прагнення до навчання рідною українською мовою знайшли своє втілення в постанові I Губернського з'їзду вчителів початкових шкіл і земських робітників Катеринославської губернії про українізацію освіти, прийнятих 28 березня 1917 р. У ньому, зокрема, зазначалося: «З'їзд представників освіти Катеринославської губернії висловився за необхідність негайної українізації нижчої, середньої та вищої школи, і загалом всіх засобів просвітництва українського народу. Для цього треба з педагогічним тактом організувати курси української мови, історії, літератури та географії України для всіх учителів і загалом для всіх діячів із народної освіти аби негайно було відкрито шкільні та народні бібліотеки з гарним підбором українських книг»¹⁸⁰.

Найбільший відсоток українського населення з усіх теренів Центральної України мали Єлисаветградський та Олександрійський повіти Херсонської губернії, а серед мешканців міст – Єлисаветград та Олександрія. Про події Лютневої демократичної революції 1917 в Росії мешканці Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, що складала значну площу Серединної України, дізналися в березні 1917 р. із різних джерел. Єлисаветградська газета «Голос Юга» писала про настрої міщан: «Звістка про петроградські події

---

¹⁷⁸ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 86 – 87.

¹⁷⁹ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 107 – 108.

¹⁸⁰ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї.: збірник док-ів і мат-лів. Д.: Ліра, 2016. С. 37.

викликала у всіх прошарках суспільства велику радість. На вулицях зовсім незнайомі люди вітали одне одного. У місті весь час царює порядок»¹⁸¹. У Єлисаветграді в березні 1917 р. було скасовано жандармське відділення, а міська поліція склала присягу новій владі. Враховуючи непередбачувану реакцію окремих прошарків містян на ці зміни, керівник загальноміського комітету Горшков та секретар міської думи Крамаренко звернулися до населення міста зі зверненням у якому зазначалося, що порушники порядку мають нести відповідальність за будь-якого режиму. Для впливу на населення міська влада залучила також духовенство. Представники єлисаветградського духівництва звернулися до населення з проханням визнати нову владу та виконувати її накази. Духівництво підтримало Єлисаветградський виконавчий комітет і закликала до цього населення міста. У зверненні згадувалося про важливість єдності громади міста та нової влади, як запоруки перемоги над ворогом «тевтонами-німцями».¹⁸²

Незважаючи на спроби запобігти безладу та заворушенням у місті, їх не вдалося уникнути. З перших днів революції міста Центральної України відчували вплив рейкової війни або «влади вокзалу», коли ешелони військових намагалися встановити контроль над містами цього регіону. Цей чинник неодноразово впливатиме на військову та політичну ситуацію в містах Серединної України, тому їхні мешканці вдаватимуться до руйнування залізничних колій, щоб запобігти втручання «заїжджих гастролерів», так вони називали військові частини, що прибували до міста, в життя громади.¹⁸³

Логічним продовженням революційних змін в Росії стали процеси Української революції, які не могли оминати терени Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Національний склад населення цих територій був строкатим, але українці склали його вагомий прошарок. Українську революцію в Єлисаветграді та Олександрії зустріли схвально. В квітні 1917 в часописі «Вісті Олександрійського повітового земства» вийшла друком стаття Леоніда Чернова-

---

¹⁸¹ Там само. С. 15

¹⁸² Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 20

¹⁸³ Там само. С. 20 – 21.

Малошийченка, майбутнього письменника епохи «розстріляного відродження», під назвою «Свято волі», яка, на нашу думку, влучно характеризує настрої, які панували серед мешканців Центральної України на самому початку доби революційних трансформацій: « Прийшло дивне і бажане, прийшло те, чого ждали віками, на що надіялись, за що боролись і вмирили. Прийшло несподівано, приголомшило, оп'янило, осліпило, немов у темному нічному небі раптом заблищало сонце. Всі були приголомшені. Стояли, не рухаючись, не знаючи, що робити, чи вірити собі – так несподівано прийшла воля. Як глибоко повинні були прогнати підвалини старого ладу, якщо так безболісно стався злам. І так несподівано зруйнувалось старе приміщення, що події не вкладались у голову. Те, що раніше тривало десятки років, нині збулось за одну годину. Може, через це ми ще і не раділи по-справжньому. А можливо це тому, що воля дісталась нам даром, без будь-яких зусиль, як подарунок»¹⁸⁴.

19 березня 1917 р. відбулося перше засідання української громади міста Єлисаветград на чолі з Миколою Левитським. Знаний та авторитетний організатор кооперативного руху на теренах краю та України виступив із промовою, в якій здійснив екскурс у історичне минуле України із наголосом на її прагненні до волі. Політичним гаслом всіх доповідачів було прагнення автономії України на засадах федеративної республіки. На зібранні також виступив Верховинець, галичанин, який поділився досвідом галичан у боротьбі за культурне та національне самовизначення. Його виступ свідчив про розуміння українською громадою Єлисавета (Єлисаветграда) процесів української соборности.

Головним завданням рада визначила для себе організацію місцевої української громади для вирішення політичних, економічних та культурних завдань. На потреби української справи було зібрано близько 400 рублів. Завершили засідання виконанням двох українських славнів. У тексті повідомлення не було зазначено, які саме пісні було виконано. Можемо припустити, що учасники першого засідання

---

¹⁸⁴ Роки боротьби 1917 – 1922 на Єлисаветчині. Український погляд. Початок революційної стихії. Книга перша. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 115 – 116.

української громади міста Єлисаветград заспівали «Ще не вмерла Україна...» та «Заповіт» Тараса Шевченка, який часто виконувався у якості українського славня в 1917 – 1918 рр.¹⁸⁵

Привертає на себе увагу ще один факт, згаданий у повідомленні про це зібрання. Його автор відзначив доповідь А. Ф. Шафонського, який «у блискучій промові вказав на небезпеку, яка загрожувала свободі з боку німецького європейського самодержця і закликав до енергійної підтримки народного уряду у великій боротьбі»¹⁸⁶. Події 1918 р. продемонстрували, що найбільша небезпека для свободи була не з боку «німецького самодержця», а від російської сторони. І що саме прибуття німецьких та австро-угорських військ на терени Центральної України сприятиме перемозі українського населення над російськими більшовиками.

29 березня 1917 р. у Зимовому театрі Єлисаветграда, де 27 жовтня 1882 р. Марко Кропивницький поставив п'єсу «Наталка Полтавка», яка вважається датою створення українського професійного театру, відбулося перше зібрання робітників-українців усіх міських заводів. Єлисаветград мав декілька підприємств, найбільшим із яких був завод сільськогосподарських машин, заснований 1874 р. підприємцями з Великої Британії Робертом і Томасом Ельворті. На цьому заводі працювало до п'яти тисяч робітників. У приміщенні міського театру були присутніми більше ста робітників. Серед них було чимало представників української інтелігенції, акторів української трупи, студентів. Цього разу на зборах знову головував М. Левитський – «артільний батько», нагадаємо, що перший селянський кооператив створили саме на теренах Центральної України в селі Федвар (нині Підлісне) Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Роль секретаря виконував Василь Нікітін – майбутній голова елисаветградської «Просвіти». Зібрання прийняло ряд резолюцій, виконання яких мало поліпшити процес відродження української нації на центральноукраїнських теренах шляхом

---

¹⁸⁵ Митрофаненко Ю. Образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917 – 1920-х рр. *Наддніпрянська Україна*. 2016. Вип 14. С. 125 – 135.

¹⁸⁶ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 22 – 23.

українізації освіти та поліпшення її якості. У резолюції з цього приводу зазначалося: «Збори робітників-українців елисаветградських заводів визнають, що сучасна школа в Україні не відповідає своєму призначенню, шкодить українському народові, знижуючи його культурний рівень, що впливає на його економічне становище»¹⁸⁷. Станіслав Рудницький теж вважав низький рівень освіти одним із найвагоміших чинників, які суттєво впливали на зубожіння українського населення¹⁸⁸.

Для вирішення цієї проблеми учасники зборів пропонували запровадити навчання рідною українською мовою за підручниками, адаптованими для українських дітей. Закликали негайно організувати для вчителів народних шкіл курси української мови, літератури та історії України, аби підготувати їх до нової роботи. Також зазначили потребу викладання цих дисциплін в учительських інститутах, семінарах, гімназіях та університетах в Україні. Учасники зібрання прагнули поповнити заводські елисаветградські бібліотеки українськими книгами та газетами.

Учасники зборів прийняли рішення звернутися до міського комітету, членів земської та міської управи з пропозицією друкувати оголошення як російською, так і українською мовами. Привертає увагу ідея звернення до священнослужителів з проханням у найближчий Великдень читати Євангеліє від Іоана українською мовою. Завершилися збори обранням постійної ради робітників-українців у складі дванадцяти осіб¹⁸⁹.

Аналіз рішення цих зібрань свідчить про прагнення М. Левитського охопити українською національною ідеєю широкі кола Єлисаветграда, де поруч з українцями найчисельнішими етнічними групами були російська, єврейська та польська.

6-8 квітня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес. Його метою було затвердження різноманітних аспектів українського

---

¹⁸⁷ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 23.

¹⁸⁸ Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія. Кн. 4. С. 616

¹⁸⁹ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 23 – 24.

державотворення та легітимізації української влади серед населення України. З поміж учасників з'їзду було чимало представників Серединної України. Провідними діячами Центральної Ради стали І. Мазепа та В. Біднов. А вже 21 – 22 травня 1917 року в Катеринославі у Великій Театральній залі Комерційного зібрання відбувся «Український національний з'їзд Катеринослащини», про який докладно повідомляв часопис «Народна воля». Автором матеріалу про роботу з'їзду був його учасник П. Коробчанський¹⁹⁰. Час проведення з'їзду, напевне, було обрано не випадково. Він співпав з Шевченківськими днями – річницею перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі, що з моменту цієї події 1861 р. упродовж всього часу мав сакральне значення для українців. Пам'ять Кобзаря з'їзд вшанував урочистим виконанням «Заповіту».

Перейдемо до аналізу роботи представницького зібрання свідомого українства Катеринослащини. У з'їзді брали участь 451 делегат від різних українських організацій: військових, волосних та селянських комітетів, споживчих товариств, селянської спілки, робітничих гуртків, політичних партій різного спрямування. Окрім українців були присутні навіть представники російської преси. Окрім делегатів на з'їзд прибуло 300 гостей. Отже, загальна кількість учасників становила 751 особа. Це було потужне представництво за чисельністю та складом учасників. За спогадами І. Мазепа, до моменту цього з'їзду «український рух на Катеринослащині розвивався несміливо та поволі»¹⁹¹. І. Мазепа, який теж був учасником цього зібрання, відзначив, що з'їзд був скликаний згідно з постановою Центральної Ради для поширення ідей вищого представницького органу України серед мас. Таке рішення знайшло повну підтримку на Катеринослащині, тому зібрання вийшло доволі чисельним та представницьким. Основним завданням його ініціаторів було ознайомлення катеринославців із ідеями розбудови України на засадах автономії та федерації, а також створення губерніяльної ради для захисту інтересів українського населення губернії. Подібні збори планувалося

---

¹⁹⁰ Український національний рух 1917 р. Документи і матеріали. С. 331.

¹⁹¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. С. 37.

зорганізувати в кожному з губернських центрів¹⁹². Відкрив з'їзд авторитетний науковець Василь Біднов – член Центральної Ради. Основним завданням зібрання він назвав необхідність об'єднання українських свідомих сил на Катеринославщині. У вступній промові В. Біднов згадав про роль українців під час Лютневої революції в Петрограді. Наприкінці промови він запропонував вшанувати пам'ять тих, хто віддав життя в боротьбі за волю України¹⁹³.

Саме Василя Біднова було обрано головою катеринославського з'їзду, а почесними головами Дмитра Яворницького та Адріана Кащенка – відомих представників української інтелігенції Катеринослава, які підтримували процеси Української революції. До президії зібрання потрапили впливові українолюби Катеринославщини: Труба та Коробчанський. Учасник зібрання І. Мазепа підготував доповідь «Про автономію України». Отже, маємо підстави зробити висновок, що всі впливові представники української інтелігенції Катеринослава брали участь у з'їзді, що свідчить про його вагу та значення. З привітаннями учасникам зібрання виступили представник матросів Чорноморського флоту та адвокат Олександр Александров – відомий та авторитетний у Катеринославі член Державної Думи Росії¹⁹⁴. Робота з'їзду тривала два дні: упродовж 21 травня та до 8.00 ранку 22 травня, тобто вночі з'їзд не припиняв свого засідання. Після урочистостей та вирішення організаційних питань з доповіддю про «Історичні підвалини української автономії» виступив Василь Біднов. Крім нього та І. Мазепа також доповідали Павловський, Труба та Дубіщев. Аналіз тем доповідей свідчить, що на ньому цілком панували автономістичні настрої, характерні для українського політикуму та громадськості упродовж всього 1917 року. У цьому випадку Український національний з'їзд Катеринославщини не був винятком.

Конгрес прийняв ряд цікавих резолюцій, що містили історичну та політичну складову. Вони ґрунтувалися на аналізі історичного минулого України та визначали магістралі розвитку процесів Української революції, зокрема, і на

---

¹⁹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. С. 35.

¹⁹³ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 328.

¹⁹⁴ Там само. С. 329.

Катеринославщині. Перейдемо до аналізу найважливіших рішень Українського національного з'їзду Катеринославщини. Варто відзначити, що учасники зібрання визнали, «що перебування України в одній державі з Московщиною або Московією (назву «Росія» вони свідомо не використовували) призвело до Великої Руїни, яке за 270 років створило в нас московське культурне і громадське ярмо». Однак навіть така резолюція, що базувалася на знанні історичного минулого України, не завадила зібранню українців Катеринославщини ухвалити рішення за місяць до проголошення Першого універсалу, про підтримку «автономії України в Російській Федеративно-демократичній республіці, як єдиний засіб нормального розвитку всіх сил держави» та вимагати від Тимчасового Уряду надати Україні бажану автономію»¹⁹⁵. Також з'їзд розглянув шкільне, земельне, військове питання у фарватері концепції рішень Центральної Ради та надіслав вітання її голові М. Грушевському.

На з'їзді українців Катеринославщини, незважаючи на історичні висновки, що підводили до ухвалення рішень, спрямованих на розрив із Росією, панували цілком автономістичні настрої. Активні учасники з'їзду, поважні історики-українолюби, яких важко звинувачувати в симпатіях до Росії, залишилися бранцями автономізму. Водночас рішення з'їзду засвідчило прагнення українців Катеринославщини перебувати під юрисдикцією Центральної Ради, а не Тимчасового ряду¹⁹⁶. Це питання набуло гостроти в серпні 1917 р., коли Тимчасовий уряд не вніс Катеринославську губернію до переліку територій, підпорядкованих Центральній Раді та Генеральному Секретаріату. Важливим результатом роботи зібрання було рішення про створення Української Губерніадьної Ради з представників від повітових рад та від різних організацій. Головою ради був адвокат Шкамарда, а

---

¹⁹⁵ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 329.

¹⁹⁶ Митрофаненко Ю. Свідоме українство Катеринослава в контексті проблеми національної ідентичності та української пам'яті 1917 – 1919 рр. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2023. Т. 5 (30). Вип. 1–2. С. 59 – 70.

його заступником – В. Біднов¹⁹⁷.

Аналіз резолюцій Полтавського губернського українського з'їзду також засвідчив підтримку Центральної Ради та її концепції розбудови української автономії, що мало забезпечити потреби українського народу та всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі. Учасники зібрання також підтримали рішення щодо українізації освітніх установ та шкільної справи на Полтавщині¹⁹⁸.

Подібні рішення були прийняті вічем населення Чигиринщини, осередком української землі. У звіті про це чисельне та поважне зібрання зазначалося: «Населення Чигиринщини, без різниці національності та віри, зібране в місті Чигирині 23 травня, в день Українського свята, від Тимчасового Уряду, який вже визнав права на самовизначення націй, вимагали негайного видання акту про автономію України. Разом з цим ми заявляємо, що це – наша воля тверда і непохитна і Чигирин буде рішуче домагатися всіма засобами, щоб права та вольности українського народу, незаконно одібрані у нас московськими царями, були зараз же нам повернені»¹⁹⁹.

Звертає на себе увагу згадка про «населення Чигиринщини без різниці національності віри». На підставі цього можемо зробити висновок про підтримку концепції Української революції представниками різних національностей та віросповідань серед населення Чигиринського повіту.

Подібні наміри висловили мешканці Новостародубської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії, що, згідно визначених нами критеріїв, належить до центральноукраїнських теренів. Однією з вимог цього зібрання до Тимчасового уряду було бажання отримати автономний лад для

---

¹⁹⁷ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 328 – 331.

¹⁹⁸ Там само. С. 323 – 325.

¹⁹⁹ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 334.

України та «визнання української мови обов'язковою для всіх інституцій урядових, шкільних та релігійних по всій Україні»²⁰⁰.

Про підтримку реалізації концепції української автономії свідчили постанови Кременчуцької Української ради і українського військового товариства: «30 квітня Кременчуцька Українська Рада і Кременчуцьке українське військово товариство на своїх зборах, числом до 800 чоловік, вислухавши доклад А. Богаєвського про Всеукраїнський з'їзд у Києві, постановили: вітати Центральну Раду в Києві і сповістити її, що Кременчуцька Рада та Військово товариство буде всіма силами її підтримувати, бо визнає її єдиним представником всього українського народу»²⁰¹.

У травні 1917 р. відбулося українське віче Ольвіополя, Богополя, Голти, що на теренах Північної Миколаївщини. Це велелюдне зібрання, яке складалося з представників із згаданих міст, винесло «рішучу повстанову», сформовану з кількох пунктів: Україна мусить мати широку національно-територіальну автономію у федеративній демократичній Республіці Російській; земля належить хліборобам і земельна справа остаточно вирішується українським сеймом; негайно завести по всіх інституціях українську мову; права меншостей забезпечуються»²⁰².

6 травня 1917 року єлисаветградська газета «Голос Півдня» розмістила оголошення про плановану урочисту українську демонстрацію за участю місцевих військових, офіцерів кавалерійського училища. За три дні українська громада Єлисаветграда затвердила свій статут, який ставив за мету об'єднати всі українські прогресивні організації і партії в місті та його околицях, поширювати серед рідного народу ідеї національного і політичного самовизначення. Цього ж місяця виник робітничий український клуб.

Процеси національного відродження отримали підтримку священнослужителів. У дні Трійці українська громада Єлисаветграда влаштувала урочисту ходу містом. У Грецькій церкві (нині Кафедральний собор) відбувся

---

²⁰⁰ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 304 – 305.

²⁰¹ Там само. С. 271.

²⁰² Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 363 – 364.

молебень за многоліття Української Центральної Ради, панахида по Т. Шевченку, гетьманах Дорошенку і Полуботку.

Окрім українських національних громад активністю вирізнялися польські та єврейські організації. Єврейські общини, які навіть в умовах жорстокого тиску та обмежень владою Російської імперії, зуміли зберегти себе, після Лютневої революції розгорнули бурхливу діяльність. Навесні 1917 р. у містах Центральної України заснуються єврейські товариства ремісничої праці, товариство ревнителів єврейської культури, літератури, єврейських древностей та музики; організація юнкерів-євреїв, студентські сіоністські гуртки. Пожваблюється культурне життя єврейської спільноти: починають діяти гуртки єврейського драматичного мистецтва, зібрання любителів єврейської мови «Тарбус». У містах створюються спортивні єврейські клуби «Макабі». Починають виходити часописи на ідиші²⁰³.

Не менш активними були й польські організації Центральної України. Значна кількість поляків проживала у великих містах цього регіону: Катеринославі, Єлисаветграді, Кривому Розі, Кременчуці, Нікополі. Особливістю польського руху у добу політичних трансформацій була його демократизація. Після ліквідації царського режиму польські демократичні організації виникли в Катеринославі, Кам'янському. 25 березня 1917 р. у Катеринославі відбулося велелюдне польське віче. Його учасники ухвалили рішення, що Росія мусить визнати незалежність відновленої Польщі, кордони між державами мають бути встановленими за результатами плебісциту, а поляки, які опиняться поза межами польської держави мають набути прав національних меншин. У Кам'янському 25 березня 1917 р. відбулося віче, у якому взяло участь 600 делегатів. Його учасники висловили підтримку Тимчасовому уряду. У Єлисаветграді в травні 1917 р. виникла перша

---

²⁰³ Щупак І. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. Д.: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2015. С. 68 –75; Митрофаненко Ю. Фрагменти життя єврейської громади м. Єлисаветграда в епоху революцій (1917 – 1919 рр.). *Зб. доповідей науково-практичної конференції «Національні культури в процесі формування української нації»*. 2006. С. 162 – 180; Митрофаненко Ю. Голокост на Кіровоградщині: історіографія та перспективи дослідження. *Південний архів. (історичні науки)*. 2022. № 37. С.60-67. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-8>

ліва секція Польської соціалістичної партії.

Ставлення до процесів Української революції польськими організаціями Центральної України було ухвалено резолюцією під назвою «Питання інших національностей», яка містила звернення до «братніх литовського, білоруського й українського народів із пропозицією найтіснішої співпраці й веденні спільної кампанії, заснованої на праві народів на самовизначення та власну державу²⁰⁴. Кордони між майбутніми державами мали бути встановленими за результатами плебісцитів.

Аналіз документів різних теренів Центральної України свідчить про значну підтримку процесів Української революції її мешканцями. Цей період вирізняється компромісами між очільниками та рушійними силами української та російської революцій. Резолюції, ухвалені на зборах українських громад свідчать про підтримку та довіру висловлену як російському Тимчасовому уряду, так і Українській Центральній Раді. Рішення про необхідність запровадження навчання українською мовою узгоджується з пропозиціями продовжувати навчання російською мовою, в окремих випадках у меншій кількості годин або враховувати при цьому бажання місцевого населення²⁰⁵. Також відзначаємо, що в цей період процес революційних трансформацій влади, пов'язаний із ліквідацією царського режиму, зміною форми правління в Росії з монархічної на демократичну, поява рад, як впливових органів влади, утворення Центральної Ради відбувається мирним, безконфліктним шляхом.

Проте невдовзі революційний процес зазнав змін. Травень – червень 1917 р. став першим періодом кризи революційного процесу в Україні, пов'язаний із небажанням представників Тимчасового уряду Росії визнавати право українців на автономію. Так зароджувався конфлікт української та російської моделей революційного розвитку, який із кожним місяцем лише загострюватиметься. Документи свідчать, що населення Центральної України переважно підтримувало

---

²⁰⁴ Мондзік М., Коженювський М., Лятавець У, Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 роках. С. 187.

²⁰⁵ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 630, оп.1, спр. 9, арк. 233 – 233 зв.

процеси українського державотворення. А уродженці цього регіону відігравали вагомую роль в організації мас, метою яких було відродження нації. Одним із таких був Володимир Винниченко, який народився в Єлисаветграді. Ще в юному віці він виявляв бунтарський характер, за що був виключений із чоловічої гімназії. Керівництву не подобалося, що В. Винниченко спілкувався в російській гімназії українською мовою, носив вишиванку і писав твори на українську патріотичну тематику. За це його спочатку посадили до карцеру, а потім змусили залишити гімназію²⁰⁶. Завершував навчання Винниченко в Златопільській гімназії. У 1917 р. з початком Української революції він активно долучився до процесів державотворення та очолив українську делегацію на переговорах з членами Тимчасового уряду в травні 1917 р. Попри свою близькість до російських соціалістів В. Винниченко рішуче боронив права української автономії та захищав етнографічний принцип формування кордонів України в складі федеративної Росії. Після переговорів з очільниками російської влади В. Винниченко повернувся до Києва з фразою про те, що українська демократія завершується на українському питанні²⁰⁷. Палка промова Винниченка на Другому Всеукраїнському військовому з'їзді стала одним із тих чинників, які спонукали учасників чисельного військового зібрання звернутися з вимогою до Центральної Ради щодо проголошення автономії України та організації влади на теренах, які вони вважали українськими. Невдовзі після проголошення Першого універсалу 15 червня 1917 р. було утворено Генеральний секретаріат – перший український уряд, який очолив В. Винниченко.

У цьому контексті постає питання: а як населення Центральної України реагувало на конфлікт концепцій російської та української революцій, поки дипломатичний, та реалії суспільно-політичних трансформацій, пов'язаних із формуванням нових органів влади, мова насамперед, про численні місцеві ради? Відповідь на це питання дають документи з історії українського руху на теренах Середньої України періоду квітня – жовтня 1917 р. В умовах конфлікту

---

²⁰⁶ Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. К.: Твім Інтер, 2004. С. 5.

²⁰⁷ Винниченко В. Відродження нації. В 3 Ч. Ч.1. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. С. 156 – 159.

Центральної Ради з Тимчасовим урядом знаходимо інформацію, яка свідчить про підтримку мешканцями Центральної України української влади. Зокрема, 30 травня 1917 р. на підтримку Центральної Ради від українців надходили вітальні телеграми. Як приклад наведемо уривки деяких із них: «Організаційне засідання Кременчуцького українського гуртка поштово-телеграфних робітників, 29-го травня с.року шле Українській Центральній Раді своє привітання і підтримує всі заходи, щодо політичного і культурного життя на Україні, і вважає її повновласником, представником і оборонцем всього українського народу»²⁰⁸.

Селяни Успенського Верхньодніпровського повіту Катеринославщини повідомили Центральну Раду про підтримку та зазначили, що збираються влаштовувати національні маніфестації, на яких провадиться знайомство з сучасним українським життям: «Гурток влаштовує зібрання, на яких читаються Українські Книжки (так у тексті – прим. Ю. М.), газети, ведуться балачки з історії прошлого, на сі збори приходять селяни... Затим проголошуємо своє бажання успіху Вашій праці єднання»²⁰⁹.

У травні-червні 1917 р. Центральна Рада користувалася значною підтримкою українського населення, яке пов'язувало саме з нею, а не з російським Тимчасовим урядом вирішення питання покращення життя шляхом національного та соціального визволення. За такої довіри лідери Центральної Ради 10 червня 1917 р. наважилися на проголошення Першого універсалу, яким запроваджувалася автономія України. Заборони Тимчасового уряду стосовно ухвалення такого рішення було проігноровано. Одним із співавторів цього важливого для українського державотворення документу був В. Винниченко, який за декілька днів стане очільником Генерального Секретаріату – першого українського уряду. До речі, текст першого універсалу друкувався в Олександрії в друкарні Райхельсона. Його було надруковано з помилкою: замість «Універсал»

---

²⁰⁸ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 361 – 362.

²⁰⁹ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 362 – 363.

надрукували «Універсал»²¹⁰. Наразі важко відповісти чи це був хибодрук чи свідомо помилка працівників олександрійської друкарні.

Наведемо декілька документів, що свідчили про підтримку мешканцями Центральної України Першого Універсалу Центральної Ради. 15 червня 1917 р. відбулася нарада представників Київського губернського земства та членів повітових земств. Серед учасників були діячі Чигиринського земства. Вони підтримали універсал Центральної Ради і виявили повну готовність працювати в тісному контакті з нею для розбудови автономної України²¹¹.

17 – 18 червня 1917 р. у залі Педагогічного музею розпочала свою роботу перша сесія Київського Українського губернського з'їзду. У його роботі брали участь десять представників центральноукраїнських теренів: це були делегати Чигиринського повіту. У з'їзді взяв участь голова Центральної Ради Михайло Грушевський та Микола Левитський. Головним рішенням цього поважного зібрання було визнання Центральної Ради, як єдиного вищого органа краюї влади, на який українським народом було покладено обов'язок творити автономну Україну і боротися проти «розвалу та анархії». Резолюції цього зібрання відрізнялися від інших подібних більшою увагою до вирішення різноманітних економічних та зовнішньополітичних питань.

Зокрема, заслуговує на увагу звернення до «городів і містечок українських ліквідувати гріх свого одділення від українського народу і стати до спільної праці для здобуття національно-територіальної автономії України, а не вносити заколоту і анархію, бо русифікаторській політиці революція поклала кінець»²¹².

У цьому випадку мова йшла про значну частину міських дум, які виступали проти автономії України, бо вважали, що це призведе до розриву з Росією, якого вони не бажали. Наведемо для прикладу епізод, що стався під час засідання І губернського катеринославського з'їзду Всеросійського селянського союзу:

---

²¹⁰ За Україну, за її волю, за честь, за славу, за народ. Фотолітопис до 100 – річчя української національної революції 1917 – 1921 рр. К.: ТОВ «Новий друк», 2017. С. 33.

²¹¹ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 432 – 433.

²¹² Там само. С. 458 – 459.

«Делегат Павловський говорить про необхідність для України автономії... Делегат Труба. Я говорив про територіальну автономію України, – ви аплодували. Інший оратор виступав проти територіальної автономії, і ви також аплодували. Голоси: «Правильно. Не потрібно нам територіальної автономії... Ми підемо разом із усією Росією...»²¹³.

Підтримка Першого універсалу відбувалася й на інших центральноукраїнських теренах, однак палких дискусій стосовно необхідності практичної реалізації ідеї української автономії уникнути не вдалося. Чималий відсоток населення сприймав проголошення автономії, як прагнення до відокремлення від Росії, яке в той період революційних трансформацій не мало підтримки мас. Прихильникам концепції Української революції на місцях потрібно було проводити змістовну роз'яснювальну роботу щоб пояснити, що автономія не загрожує відділенню від Росії. У цьому контексті привертає увагу лист Настасівського волосного виконавчого комітету Катешинської сільської управи з наказом ознайомити населення з листом та роз'яснити його положення: «Волосний виконавчий комітет, посилаючи універсал і листа з додатком його, приписує прочитати на сільському сході і на зібраннях, після чого універсал вивісити на видному місці в сільському управлінні. Роз'яснити, що таке Україна і український народ, автономія України і земельне питання, податок на рідну справу та інше. Зібрані кошти переслати до Києва, в Українську Центральну Раду»²¹⁴.

24 червня 1917 р., надзвичайне земське зібрання Чигиринського повіту ухвалило резолюцію про схвалення I Універсалу Української Центральної Ради: «Негайно провести на Чигиринщині Універсал у життя, а нашому Повітовому Земству і його інституціям всі зносини з Російським Тимчасовим Урядом проводити тільки через єдину законну владу на Україні – Українську Центральну Раду і

---

²¹³ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док-ів і мат-лів. Д.: Ліра, 2016. С. 50.

²¹⁴ Державний Архів Дніпропетровської області (ДАДО). ф. 630, оп. 1, спр. 9, арк. 138.

закладені нею інституції – Генеральний Секретаріат і Генеральний Військовий Комітет»²¹⁵

28 – 30 червня 1917 р. відбувся Херсонський губернський український з'їзд, у якому активну участь брали делегати з Центральної України. Нагадаємо, що Єлисаветградський та Олександрійський повіти, які входили до складу Херсонської губернії мали значний відсоток українського населення, тому їхня позиція впливала на рішення цього представницького зібрання. З'їзд відкрився промовою Сергія Шелухіна, який наголосив на значенні рішень, прийнятих на зібранні: «Голос українського організованого народу в ту власне хвилю мусить загомоніти і по Херсонщині і підтримати авторитет Української Центральної Ради. УЦР видала Універсал, котрий бесідник читає. Всі встають. З повагою слухають Універсал. По скінченню довгою хвилею лунає: «Слава Україні!», «Слава Центральній Раді», «Слава Українському народові»²¹⁶.

Від українських організацій Єлисаветграда вкотре виступив його лідер М. Левитський. Його промова засвідчила розуміння завдань, які постали перед українцями в революційну добу: «Перед з'їздом стоїть величезна робота творча і будівнича. У нас немало ворогів свідомих і несвідомих. Але всі заходи їх ні до чого не доведуть, національна свідомість шириться по всій Україні, а зокрема і по Херсонщині і народ добуде волю собі. І всім тим, які вкупі стануть до боротьби»²¹⁷.

Окрім підтримки Центральній Раді та її курсу на автономію України в складі федеративної Росії, делегати з'їзду ухвалили ще одне важливе рішення, пов'язане з долею Херсонського повіту Херсонської губернії: «Визнати, що Херсонський повіт, хоч і є найбільш зросійщеним серед повітів Херсонської губ., має 75 % українського населення і не може бути виділений з загально-українських областей»²¹⁸.

---

²¹⁵ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 489

²¹⁶ Там само. С. 513.

²¹⁷ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 514.

²¹⁸ Там само. С. 513.

З'їзд завершився виконанням «Заповіту» та вигуками «Слава Україні!». Однак, незважаючи на проукраїнські настрої, що панували на ньому, увагу до себе привертає одна з резолюцій: «що торкається сучасного моменту, то зібрання визнає, що інтереси загально-російського і українського народу спільні цілком»²¹⁹.

Підкреслюємо, що ця думка не викликала заперечень у жодного з учасників Херсонського губернського українського з'їзду, навіть у М. Левитського, і засвідчила, що його учасники не помічали конфлікту російської та української революцій стосовно статусу та територіальних меж України в складі оновленої федеративної Росії. Найбільш близьким до розуміння цих процесів був В. Винниченко: «Для них усіх, і для уряду й для революційної руської демократії, Україна з її національним рухом була тільки зайвий, нудний і тривожний клопіт»²²⁰. Однак його позиція також була амбівалентною: як і більшість українських політиків та українського населення, голова уряду продовжував вірити в порозуміння з Росією упродовж всього свого політичного життя, що мало для України вагомі негативні наслідки²²¹.

У травні-червні 1917 р. рішучість Центральної Ради в ухваленні рішень, підтримка населення української влади змусили Тимчасовий уряд шукати компроміси з лідерами Української революції. Перший конфлікт української та російської революцій стосовно статусу України в складі федеративної Росії та її кордонів завершився ухваленням компромісного Другого універсалу, однак вже за місяць ці домовленості було грубо порушено російською стороною. «Інструкції Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріату» суттєво обмежували повноваження української влади та обкраювали її територію. Цей документ ігнорував право України на автономію та різко скорочував її терени до п'яти губерній. Значну частину території Центральної України згідно імперської логіки

---

²¹⁹. Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 514.

²²⁰ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 516.

²²¹ Митрофаненко Ю. Еволюція політичних поглядів Володимира Винниченка в 1920 р. в контексті кризи радянської форми української державності. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2021. Т. 4. С. 50–59

бул виключено з підпорядкування української влади та включено до складу Росії.

Під впливом цих подій В. Винниченко подає у відставку, але охочих посісти крісло голови Генерального секретаріату та секретаря внутрішніх справ не виявилось. Українська влада, прийнявши до уваги «Інструкцію» продовжила процес розбудови української автономії. Проте на цьому шляху почали виникати конфлікти між міськими та сільськими органами місцевого самоврядування. Влада в українських містах в силу історичних обставин, коли за влучним висловом Тараса Шевченка, українці «опинилася на нашій, не своїй землі», належала переважно представникам неукраїнських етнічних груп: росіян, євреїв, поляків, які вороже поставилися до ідеї національно-територіальної автономії, а сільські органи місцевого самоврядування ідеї української автономії симпатизували значно більше.

Для прикладу проаналізуємо постанову волосного віча села Саксагань Верхньодніпровського повіту про підтримку Української Центральної Ради в умовах її конфлікту з Тимчасовим урядом, викликаним появою інструкції, яка значно обмежувала повноваження української влади та її територію. Коли один із доповідачів повідомив, що Тимчасовий уряд відмовився включити Катеринославщину до складу автономної України, то селяни, учасники віча, почали вигукувати: «Ми не хочемо йти до кацапів знову. Ми українці і до України нас нехай прилучать. Це ж центр Запоріжжя, а вони кажуть: «Це не Україна, а Новоросія», «Ганьба їм за це»²²².

Учасники велелюдного віча в кількості 1232 особи (всього у волості проживало трохи більше 17 тисяч осіб) висловили незгоду з рішенням про включення Катеринославщини до складу Росії, натомість зголосилися підтримувати Центральну Раду та Генеральний Секретаріат, яким наказали твердо і рішуче стояти на сторожі прав української землі²²³.

---

²²² Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 625.

²²³ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 626.

Подібні за змістом рішення ухвалювалися й іншими українськими громадами. Наприклад, громадяни с. Деріївки Верхньодніпровського повіту страшенно збентежилися, коли дізналися про наміри Тимчасового уряду не включати Катеринославщину до складу України і також висловили довіру Центральній Раді та Генеральному Секретаріату²²⁴. Настрої українського населення в той період характеризують рішення однієї із громад Катеринославщини: «ми хочемо територіальну автономію України, в котру має бути включена й наша Катеринославська губернія; 2) Ми протестуємо проти того, що уряд не хоче включати Катеринославську, Херсонську, Харківську губернії до території України». ²²⁵.

До цих прикладів треба пригадати та додати процитовані вище рішення Катеринославського, Київського та Херсонського губернських з'їздів, прийнятих у червні 1917 р., щоб зрозуміти позицію значної частини населення цих теренів. Навряд чи за один місяць їхні настрої могли зазнати кардинальних змін. Принаймні джерел, які б свідчили про подібну зміну не виявлено.

У цьому контексті важливим є аналіз змісту промови І. М. Труби – члена Катеринославської губернської української ради на засіданні комісії губернського виконкому з питань вироблення проекту організації влади на місцях. За структурою його доповідь можна поділити на три частини: перша – історичний екскурс, у якому доповідач наголосив на впливі процесів русифікації на національну свідомість українського населення, яка тривала упродовж століть; друга – вплив політики русифікації на обережне ставлення до питання української автономії; третя – організація влади в Україні за умов появи Інструкції Тимчасового уряду, яка суттєво обмежувала права українців на управління власними теренами. У цій найважливішій частині своєї промови І. Труба наголосив, що домінуюча роль у межах автономії України повинна бути забезпечена українським народом, який складав на її теренах більше 70 %. Межі автономії встановлюються самим

---

²²⁴ Там само. С. 627.

²²⁵ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 627.

населенням України. Конституція краю має бути розроблена виборчими органами: Центральною Радою та Установчими зборами України. Процеси українізації не повинні припинятися.

Особливо важливим був пункт про визначення документа, яким окреслювалися повноваження вищих органів влади в Україні. І. Труба пропонував вважати таким «угоду, досягнуту Тимчасовим урядом із Центральною Радою, відповідно до якої, вищим органом влади в Україні є Генеральний Секретаріат, рішення якого мали подаватися на розгляд Тимчасового уряду²²⁶.

Тобто фактично І. Труба рекомендував продовжувати розбудову автономії України відповідно до її етнографічних кордонів («географія Винниченка»), а в своїй діяльності органи влади в Україні, мали керуватися домовленостями, встановленими Другим універсалом Центральної Ради, а не Інструкцією Тимчасового уряду, яка значно обмежувала українську автономію та її територіальні межі. У цьому контексті пропозиції І. Труби узгоджувалися з думкою голови В. Винниченка, голови Генерального секретаріату, який вважав, що Інструкцію варто прийняти, щоб не провокувати конфлікт із Тимчасовим урядом і продовжувати розбудову автономії України та федеративну перебудову Росії²²⁷.

Українці прийняли «Інструкцію» до відома і продовжили розвиток національного життя на своїх теренах. Не оминули ці процеси й Центральну Україну. 1917 р. став роком відродження товариства «Просвіта» на теренах України. У протоколі Херсонського губернського з'їзду повітових інструкторів Української Центральної Ради було позитивно відзначено роботу українських організацій: «Багато у Єлисаветі української інтелігенції, а українські організації сильні»²²⁸.

---

²²⁶ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї.: збірник док-ів і мат-лів. С. 53 – 57.

²²⁷ Винниченко В. Відродження нації. В 3 Ч. Ч.1. К.: Видавництво політичної літератури, 1990.

²²⁸ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 609.

Іншою була ситуація у Кривому Розі – важливому промисловому місті Серединної України. Про неї відомо з повідомлення інструктора Української Центральної Ради Панаса Феденка: «Зараз перебуваю в самому центрі рудницького району басейну залізних руд. До сього часу тут нема ніякої української організації»²²⁹. Однак він зазначив, до робітництво добре сприймає проукраїнську агітацію, тому зазначив, що перспективи їх створення непогані. П. Феденко не помилився під час перевиборів Ради депутатів Криворіжжя в жовтні 1917 р. більшість отримали представники УСДРП, а головою виконкому обрали члена Української Центральної Ради, інструктора з організації Вільного козацтва на Криворіжжі К. Речмедила. Найбільше представництво здобули представники УСДРП – 14 місць²³⁰.

Активно працювала катеринославська «Просвіта». Її діяльність було відновлено в березні 1917 р. Катеринославським просвітянам вдалося відкриті філії не тільки в Катеринославі, а й у багатьох селах Верхньодніпровського повіту, Кривому Розі, Покровському. Важливо, що діячі катеринославської «Просвіти» не обмежувалися виключно культурно-просвітницькою діяльністю, незважаючи на її вагоме значення для формування національної ідентичності, а й мали наміри долучатися до агітації на виборах до волосного земства.

Важливою формою боротьби українського населення за свої національні права були вимоги навчання українською мовою. Таку наполегливість виявляли, зокрема, органи місцевого самоврядування Катошинської волості для навчання українською мовою в Томаківській гімназії. Однією з причин запровадження навчання українською мовою була згадка про те, «що всі ми є нащадки запорожців», а також визнанням факту, що навчання російською мовою не сприяє гарній освіті місцевого населення, яке вдома спілкується українською. Також у рішенні згадувалася й політична мета – входження України до складу Росії на засадах автономії. Водночас висловлювалася думка про збереження навчання

---

²²⁹ . Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали С. 636.

²³⁰ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї.: збірник док-ів і мат-лів. С. 13.

російською мовою, а викладання українською не повинно перетворитися на навчання «галичанською» мовою²³¹. Це рішення було затверджене Катеринославською повітовою радою селянських деутатів 12 жовтня 1917 р. Приклад Томаківської гімназії, якій присвоїли ім'я Тараса Шевченка, надихнув депутатів вимагати від Катеринославської земської управи навчання дітей в українських селах повіту українською мовою²³². Подібне рішення про навчання дітей українською мовою в 1 – 2 класах обов'язково, в 3-4 по змозі було прийнято Олександрівською земською управою²³³. Ще раніше 9 серпня в Катеринославі було відкрито українську гімназію для хлопців та дівчат²³⁴.

Серпень – жовтень 1917 р. став новим етапом та викликом для лідерів та рушійних сил Української революції. Питання про автономію України розколело суспільство, зволікання Центральної Ради з вирішенням соціально-економічних питань, залежність від Тимчасового уряду призводила до зменшення її авторитету серед населення на відміну від травня – червня 1917 р. Почали з'являтися нові конкуренти у боротьбі за вплив на маси: більшовицькі агітатори. У цій ситуації важливо було не припиняти свого впливу на населення, яке не мало сталих світоглядних позицій у національному та соціальному питаннях та коливалося між різними соціальними та політичними революційними моделями. Аналіз ситуації в Єлисаветградському повіті, одного з найбільших на теренах Центральної України, висвітлює звіт повітового інструктора. Він відзначив багатонаціональний склад населення повіту: українці, росіяни, молдовани. Незважаючи на значний прошарок української інтелігенції, сформований ще в ХІХ ст. представниками української громади міста: О. Михалевичем, М. Кропивницьким, Є. Чикаленком, братами Тобілевичами, – зусиллями російської влади міста та преси, а також російських

---

²³¹ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 630, оп. 1, спр. 12, арк. 37 – 38, 40 зв.

²³² ДАДО, ф. 831, оп. 1, спр. 2, арк. 78.

²³³ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї.: збірник док-ів і мат-лів. С. 97.

²³⁴ Там само. С. 665 – 668.

партій, у селах, наближених до Єлисавета вдалося сформувавши або негативне ставлення до українського руху або думку про його «несвоєчасність»²³⁵.

Натомість у селах, віддалених від Єлисаветграда, українська агітація сприймалася значно краще, тому попри окремі успіхи проросійської агітації повітовий інструктор зробив висновок, що «Єлисаветський повіт – повіт український. На з'їздах і в розмовах селяни визнають себе українцями. Стихійна українська хвиля докотилася вже й сюди»²³⁶.

Цікаву інформацію про стосунки українських організацій із представниками земств подає у своєму звіті Юрко Пархоменко – інструктор Української Центральної Ради в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Розкритикований за мляву діяльність під час з'їзду повітових інструкторів Херсонщини, після повернення на територію повіту, де йому було доручено проводити агітацію, він розпочав діяти активніше. З інформації Ю. Пархоменка стає зрозуміло, що повітовим інструкторам доручили займатися українізацією земств, не гребуючи часом агітацією проти особового складу цих органів місцевого самоврядування. У свою чергу окремі земські діячі були негативно налаштовані проти будь-яких проявів українства. Ю. Пархоменко згадував, що іноді земські чиновники відмовляли їм у допомозі з формулюванням: «отказано як українцям». Окрім складних відносин із представниками земств він згадував про боротьбу з російськими агітаторами, що намагалися впливати на настрої українського селянства²³⁷. Тому не дивно, що українська громада повіту визнавала владу Центральної Ради, а проросійська міська дума Єлисаветграда висловила підтримку Тимчасовому уряду.

У жовтні 1917 р. проходили вибори до Всеросійських Установчих зборів. На теренах Катеринославської губернії більшість голосів у кількох комісіях отримав

---

²³⁵ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 865 – 866.

²³⁶ Там само. С. 866.

²³⁷ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 736 – 738.

український список № 5 (блок Селянської спілки, УПСР та УСДРП). Зокрема, він переміг і на теренах Верхньодніпровського повіту. А вже 13 жовтня 1917 р. надзвичайне земське зібрання Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині прийняло рішення про приєднання до України та схвалила підтримку всіх законів та постанов Української Центральної Ради²³⁸.

Однак не у всіх містах Центральної України, де українське населення становило значний відсоток, вдалося здобути гарні результати на виборах. Якщо від значною мірою зрусифікованих міст Херсонської губернії як Миколаїв та Одеса важко було очікувати гарних результатів, то низький відсоток голосів у Єлисаветі та Олександрії пояснювали низькою активністю української інтелігенції: «Той факт, що в містах Єлисаветі, Олександрії українські самостійні списки під час виборів до Думи були побиті, показує, як мало робить в народі інтелігенція. А в кожному з цих міст – «кутків», пригородів скупчено виключно українське населення, яке при нормальній постановці роботи оддало б свої голоси українським кандидатам»²³⁹

25 жовтня 1917 р. у Росії відбулася чергова зміна влади. Після Жовтневого перевороту до влади прийшли більшовики. На відміну від звістки про повалення царизму цю інформацію органи влади та населення міст Центральної України зустріли негативно. Єлисаветградська міська дума наступного дня засудила більшовицький переворот і закликала зупинити його військовою силою. Також у рішенні було зазначено, що прихід до влади більшовиків загрожує діяльності Установчих зборів, а більшовики сіють хаос та анархію, що веде революцію до загибелі²⁴⁰. 28 жовтня 1917 р. під час екстреного засідання Єлисаветградської міської думи, С. Крамаренко, виконуючий обов'язки голови цього органу, відзначив, що долю країни мали вирішити Установчі збори.

Засудили переворот робітники Шмаківської Копальні Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, що на Криворіжжі. «Ми, робітники українці і

---

²³⁸ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 852.

²³⁹ Там само. С. 847 – 848.

²⁴⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 25.

неукраїнці вищезгаданої копальні, дивлячись на події в Петербурзі і на інші темні сили, які силкуються захопити владу в свої руки і врешті-решт довести увесь український, так і неукраїнський народ до повного знищення та загину, щиро вітаємо Українську Центральну Раду, цілком визнаємо Генеральний Секретаріат Тимчасовим урядом землі Української»²⁴¹.

Цю резолюцію підписали 256 осіб. Привертає до себе увага підтримки української влади робітниками, які за національністю не були українцями.

Цікавими були настрої пролетаріату Єлисаветграда. Вплив більшовиків на революційні процеси на теренах краю був незначним. У передмові до книги «Роки боротьби на Зінов'ївщині» – це збірка спогадів більшовиків про революційні події на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, про це відверто зазначено: «У ставленні до своєї політичної активності тодішній Єлисаветград був занурений у глибоку політичну сплячку». Не кращими були настрої на найбільшому підприємстві міста заводі сільськогосподарських машин братів Ельворті: «Єлисаветградський пролетаріат, особливо в найбільш чисельній своїй частині – ельвортівський – залишав бажати кращого та відрядного в питанні своєї політичної свідомості та революційності»²⁴²

Цікавий спогад залишив єлисаветградський більшовик Трифон Гуляницький, який у 1917 р. працював на заводі Ельворті. Він згадував, що багато робітників заводу Ельворті були заможними українськими селянами, які тримали найманих робітників у своїх господарствах, і не виявляли жодних симпатій до ідей більшовицької революції²⁴³. Крім того, робітники найбільшого в Єлисаветграді заводу Ельворті не розуміли для чого проганяти «буржуїв», які дають роботу і платять гарну зарплату. Тому соціальна база антибільшовицького руху на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії була вельми потужною.

---

²⁴¹ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 924.

²⁴² Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 09.11.2023)

²⁴³ Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО). Ф.П. 5909, оп. 1, спр.34, арк. 13.

«Єлисаветградський пролетаріат (особливо ельвортінський (найбільше підприємство дореволюційного Єлисавета – прим. авт)) перешкодив переростанню буржуазної революції в соціалістичну», – подібним чином оцінили настрої робітництва місцеві більшовики²⁴⁴. Робітники і селяни Єлисаветграда та Єлисаветградського повіту не підтримували «робітничо-селянську владу».

Враховуючи неспроможність місцевих більшовиків конкурувати з іншими політичними силами до міста на Інгулі направили підтримку. Лідер місцевих більшовиків Трифон Гуляницький згадував, що на початку вересня 1917 р. для підтримки більшовицького впливу в Єлисаветі з Петрограда прибули впливові агітатори Закс та Гомберг. 17 вересня ними була створена Єлисаветградська організація РСДРП (б). Її першим головою було обрано «товариша з Петрограда» Закса. Перебував він у Єлисаветграді до грудня 1917 року²⁴⁵.

Відомий краєзнавець Володимир Босько, аналізуючи зміст доволі правдивих більшовицьких спогадів, зібраних у книзі «Роки боротьби», пише: «Особливий інтерес викликає глава «Створення самостійної більшовицької організації». Попри те, що уродженці Єлисаветградщини Г. Зінов'єв і Л. Троцький після Лютневої революції 1917 року почали активну підготовку соціалістичної революції у столиці Російської імперії, у їхньому рідному місті революційною ситуацією і не пахло». Проте чимало уродженців Єлисаветградського повіту були прихильниками більшовицької революції та активно діяли в Петрограді. Зокрема, Лейба Бронштейн (Лев Троцький), Григорій Апфельбаум (Зінов'єв), брати Гомберги, Віктор Таратута, Олена Розмирович, Григорій Мельничанський²⁴⁶.

7 листопада 1917 р. у Петрограді відбувся більшовицький переворот за активної участі уродженців Центральної України. А Лев Троцький взагалі був його головним організатором. В. Босько мав рацію, коли висловив думку про те, що

---

²⁴⁴ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html>

²⁴⁵ ДАКірО. Ф.П. – 5909, оп. 1, спр.34, арк. 14.

²⁴⁶ Босько В. Подорож у російську та Українську революції 1917 р. через Єлисаветград. *Історичний календар Кіровоградщини на 2021 рік. Етюди у червоному, чорному та синьо-жовтому кольорах*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 221 – 226.

ідеологами, організаторами, фінансистами та учасниками Жовтневого перевороту в Росії стали уродженці Центральної України. Один із його численних матеріалів на цю тему має назву «Експорт більшовицької революції: з Єлисаветграда в Петроград і в зворотньому напрямку...»²⁴⁷. Саме так, бо якщо в Петрограді прихильників більшовизму для державного перевороту було достатньо, то в Єлисаветграді ситуація була зовсім іншою.

Більшовикам не вдалося встановити свою владу в Єлисаветі. Рішення про підтримку перевороту в Петрограді не здобуло більшості. Не переконав земляків навіть ораторський талант Григорія Зінов'єва, який прибув до рідного міста 21 листопада 1917 року і виступав з агітаційною промовою, у якій намагався виправдати необхідність більшовицького перевороту та його організаторів²⁴⁸.

Більшим авторитетом у населення Центральної України у той момент користувалися земляки-прихильники УНР, впливові діячі Української революції: перші прем'єр-міністри УНР Володимир Винниченко та Всеволод Голубович, член Центральної Ради, відомий теоретик та практик кооперативного руху Микола Левитський (почесний член Єлисаветградського комітету Української партії соціалістів-революціонерів). Під час одного із засідань новообраних членів земств Єлисаветградського повіту він закликав його учасників підтримати включення Єлисаветградського повіту до складу УНР: «Дорогі брати мої! Інакше не можу вас звати, як брати, бо вас же тут у повіті 74%, а поруч — в Олександрійському — аж 88%. Це наша земля, тут на кожен вершок по відру крові нашої вилито, то чия ж це земля? Царі розкрали і пороздавали нашу землю... а тепер вона до нас вернулася. Центральна Рада складається виключно з соціалістів усєї України. Вона діє лише в інтересах трудового народу, бо сама цілком складається з його представників...

---

²⁴⁷Босько В. Експорт більшовицької революції: з Єлисаветграда і в зворотньому напрямку. *Історичний календар Кіровоградщини на 2018 рік. Люди. Події. Факти*. Кропивницький, 2017. С. 60 – 64.

²⁴⁸ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів Кропивницький, 2022. С. 27.

буржуазія нам чужа. Не можна навіть думки допустити, що Єлисаветградський повіт не визнає України. Хто ж нами буде правити? Якийсь там Родзянко?»²⁴⁹.

20 листопада 1917 р. Центральна Рада оприлюднила текст III Універсалу, яким було проголошено УНР, а Херсонська та Катеринославська губернія мали увійти до її складу. Це рішення члени єлисаветградської міської думи сприйняли неоднозначно. Одні вважали його виправданим і закликали негайно вступити в партнерські відносини з Центральною Радою, бо це допоможе розв'язати економічні проблеми міста: «Найпростіше об'єднатися навколо одного джерела – Центральної Ради. Треба відкинути політичні уподобання та перейти на шлях роботи. Дума, як виразник потреб всього населення, повинна звернутися до Центральної Ради, викласти всі потреби, пов'язані з відсутністю цукру та просити вплинути на питання, пов'язані зі зниженням ціни на цей продукт»²⁵⁰.

Водночас лунали й менш прагматичні й більш заполітизовані думки про те, що підпорядкування єлисаветградської міської думи Центральній Раді – це перехід до іншого громадянства²⁵¹. У листопаді 1917 р. в Єлисаветграді та прилеглих Єлисаветградському та Олександрійському повітах відбулися вибори до Всеросійських Установчих зборів, а в січні 1918 р. було обрано делегатів до Установчих зборів УНР. В Єлисаветградському повіті перемогли списки УСДРП, а в Єлисаветграді – блок єврейських партій. А от більшовики зазнали на тих виборах політичної поразки. Так на виборах до Українських установчих зборів, які пройшли на початку січня 1918 року, більшовики отримали 8 % підтримки цивільного населення Єлисавета (845 з 10492, що проголосували). Водночас серед військових підтримка більшовиків складала 37%, що становило 569 осіб (з 1541 військового, що проголосував). Тобто значна частина симпатиків більшовиків у місті мала зброю²⁵².

---

²⁴⁹ Кизименко П. Пам'ять степів. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 214.

²⁵⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів Кропивницький, 2022. С. 25.

²⁵¹ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів Кропивницький, 2022. С. 32.

²⁵² Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 1. С. 40.

Новообрані представники земства Єлисаветградського повіту на своєму першому засіданні на початку 20-х чисел грудня 1917 р. також «прийняли постанову про входження повіту до неділимої України, що входить до складу Всеросійської Федерації»²⁵³.

На інших теренах Центральної України Українська Народна Республіка, проголошена III Універсалом, до складу якої увійшли терени Катеринославської та Херсонської губерній, до того підпорядковані рішенням Тимчасового уряду владі Росії, знайшла підтримку. «Українське життя на Катеринославщині розвивається широко. Скрізь, по найдальшим закуткам Катеринославської губернії, селяни виносять постанови з домаганням прилучення Катеринославщини до автономної України і визнання вищою владою на Україні Української Центральної Ради. Такі постанови кожного дня напливають у Катеринославську Українську Губернську раду», – інформував населення часопис «Народна воля»²⁵⁴. Рішення Центральної Ради, що стосувалися проголошення УНР та розбудови української автономії, боротьби з більшовизмом підтримали делегати III Київського губернського українського з'їзду²⁵⁵.

12 листопада 1917 р. у Катеринославі відбулися урочистості з нагоди проголошення Центральною Радою III Універсалу та включення ним Катеринославської губернії до складу України. Незважаючи на те, що депутати катеринославської міської думи проігнорували святкування, вже за чотири дні вони визнали владу УНР та входження території губернії до її складу. 22 листопада 1917 р. українські організації домоглися визнання права на збільшення національної частини Катеринославського губернського революційного комітету, який було перейменовано на Катеринославську губернську українську раду²⁵⁶.

У січні 1918 р. під час виборів до Українських Установчих зборів у

---

²⁵³ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів Кропивницький, 2022. С. 35, 36.

²⁵⁴ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 863 – 865.

²⁵⁵ Там само. С. 886 – 895.

²⁵⁶ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. С. 107 – 110.

Верхньодніпровському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії, які територіально належать до Центральної України, найбільшу кількість голосів здобули представники українських політичних партій. Історики В. Мороз та Ю. Пахоменков, які досліджували електоральні настрої населення, на які суттєво впливали революційні трансформації дійшли висновку: «Втрата владою авторитету на місцях вела до пошуку альтернатив. З нечисельної групи на початку 1917 р. українці стали достатньо впливою силою в Південно-Східній Україні, незважаючи на усталені соціально-економічні зв'язки з Росією. Безумовне падіння симпатій населення до загальноросійських політичних проектів стало свідченням свідомого громадянського вибору, самоідентифікації громади на користь України»²⁵⁷.

Загалом погоджуючись із висновками авторів про зростання рівня національної ідентичності, який суттєво вплинув на підтримку українських політичних партій під час виборів, варто відзначити, що найбільший відсоток українські політичні партії на Катеринославщині отримали саме на теренах Центральної України. Мова насамперед про Верхньодніпровський та Катеринославський повіти губернії, а от виборці південно-східної Катеринославщини підтримували більшовиків²⁵⁸.

Ставлення національних меншин до участі у виборах до Російських та Українських Установчих зборів не було однаковим. Єврейські політичні партії взяли участь у виборах і зуміли набрати високі відсотки у містах Центральної України: Єлисаветграді, Катеринославі, Кременчуці. На ці показники вплинув не лише значний відсоток єврейського населення в містах цього регіону, а й значна активність єврейських культурно-просвітницьких, політичних, спортивних організацій, які почали виникати на цих теренах в умовах суспільно-політичних трансформацій, викликаних процесами російської та Української революцій. Симпатії єврейського населення розділилися між підтримкою блоку єврейських

---

²⁵⁷ Мороз В., Пахоменков Ю. Вибори до Українських Установчих зборів на Катеринославщині. *Проблеми політичної історії*. 2017. Вип. 12. С. 117 – 128.

²⁵⁸ Мороз В., Пахоменков Ю. Вибори до Українських Установчих зборів на Катеринославщині. *Проблеми політичної історії*. 2017. Вип. 12. С. 125..

соціалістичних партій, сіоністів, частина євреїв віддали голоси більшовикам. Загалом участь у виборах євреї розглядали як можливість впливати на суспільно-політичні процеси на території, де вони проживали та захистити права своєї національної спільноти в умовах революційних трансформацій.

Ставлення поляків до участі у виборах, які відбулися наприкінці 1917 – 1918 рр. було іншим. З початком революційних процесів в Україні активність громадських, культурно-просвітницьких, політичних організацій зростає. Особливо поживалася діяльність польських соціалістичних партій. Однак до виборів до російських та українських Установчих зборів поляки поставилися переважно байдуже, тому вагалися чи подавати до них свої виборчі списки. Це було пов'язано, насамперед, із почуттям польської національної ідентичності, яку полякам, як і євреям вдалося зберегти в умовах дискримінації з боку влади Російської імперії в дореволюційний період. 20 жовтня 1917 р. Союз об'єднання і незалежності Польщі прийняв пропозицію звернутися до Польської ради міжпартійного об'єднання з проханням до поляків, що проживають на території Росії, до складу якої офіційно входили й центральноукраїнські терени, не брати участі у виборах, як громадян не російських, а майбутньої польської держави. На таке рішення вплинули процеси відновлення польської держави, на територію якої значна частина поляків Центральної України збиралася емігрувати.

Однак таку думку поділяли далеко не всі польські організації. Представники партійних осередків польських соціалістичних партій Центральної України вирішили брати участь у виборах і внесли своїх представників до виборчих списків партії більшовиків.

Доки в Україні процеси революційних трансформацій відбувалися демократичним шляхом, більшовики відкинули цей шлях розвитку революції, розігнавши Всеросійські Установчі збори. Після усунення від влади Тимчасового уряду та розгону Всеросійських Установчих зборів юридичні зв'язки між українською владою та владою Росії припинилися. Єдиними легітимними органами влади, створеними в період революційних трансформацій лютого – жовтня 1917 р. залишилися Центральної Рада та Генеральний Секретаріат, з цим

мушили рахуватися представники дум, які мали проросійські, але не пробільшовицькі настрої. В цих умовах вагомого значення набували вибори до Українських Установчих зборів, які мали відбутися в грудні 1917 р. Тим часом більшовики 4 грудня 1917 р. висунули ультиматум Українській Народній Республіці, який було рішуче відкинуто Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом. Між більшовицькою Росією та УНР розпочалася війна. Конфлікт російської та української революцій із фази політичного конфлікту переріс у військовий. Особливості цього збройного протистояння на теренах Центральної України нами буде розглянуто в наступних розділах.

Під час російсько-української війни 1917 – 1918 рр. знову несподівано постало питання територіальної приналежності центральноукраїнських теренів. Більшовицьке квазідержавне утворення Донецько-Криворізька республіка включило до свого складу, окрім Харківщини та Донеччини, частину правобережжя Катеринославщини. У цьому контексті нас цікавитиме реакція населення Центральної України на прагнення, вкотре в 1917 р., відокремити їх від України. Відповідь на це питання знаходимо в колективній монографії Валерія Солдатенка та Івана Кураса «Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.)». На думку істориків, актом волевиявлення населення цих теренів, які не підтримали плани сепаратистів стосовно виокремлення цих територій зі складу України, можна вважати рішення учасників I Всеукраїнської конференції Рад селянських депутатів (20 – 22 січня 1918 р.), Катеринославського губернського з'їзду Рад селянських депутатів (21–23 і 28–30 січня), VII делегатського з'їзду Катерининської залізниці, Кам'янської, Нікопольської та низки інших рад. Аналізуючи їхні рішення, В. Солдатенко робить висновок, що утворення квазіреспублік було справою кількох більшовицьких діячів, а не волевиявленням українського населення цих територій²⁵⁹.

Перший період революційних трансформацій на теренах Центральної України позначився бурхливим національно-культурним відродженням української нації.

---

²⁵⁹ Курас І., Солдатенко В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). К.: ІПіЕНД, 2001. С. 54 – 55.

Чимало мешканців Серединної України почали відчувати себе українцями. Це був важливий етап перетворення народу на націю, що знайшов своє продовження в наступні етапи Української революції. Представники інших національних меншин цього регіону (великороси, євреї, поляки) намагалися захистити свої національні права: мовні, культурні, політичні. Цим можна пояснити їхнє ставлення до процесів Української революції. За умов відродження української національної ідентичності та розбудови державності вони підтримували ідею автономії України, проте негативно поставилися до проголошення незалежності. Росіяни прагнули таким чином зберегти російську державу, погоджувались зі змінами політичного та територіально-адміністративного устрою Росії. Поляки сподівалися на відновлення польської державності. Євреї, які отримали право національно-територіальної автономії в складі УНР, не підтримували процеси проголошення незалежності України. У цьому випадку настрої найбільших етнічних спільнот Центральної України були подібними до мешканців інших регіонів.

2.2. Вільнокозацький рух

У добу Української революції 1917 – 1920-х рр. за влучним висловом історика Івана Лисяка-Рудницького «в Україні раптом знову віджив з великою силою козацький дух»²⁶⁰. Підвалинами відродження історичної ідентичності у формі створення вільнокозацьких підрозділів був «козацький міф» – уявне, героїзоване та ідеалізоване бачення суспільством свого походження і минулого, пов'язаного з козацтвом. Пізніше більшовики відзначали, аналізуючи події 1919 – 1920 рр.: «Ні для кого не є секретом, що не Денікін змусив нас залишити кордони України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство, у якому прокинувся вільний дух запорізького козацтва та гайдамаків, який спав сотні років...»²⁶¹ З 1917 р. Україною ширилися різноманітні «козацькі проєкти», тобто

---

²⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою. Мюнхен: Сучасність, 1973. С. 128.

²⁶¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V. 1920). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002054> (дата звернення 20.08. 2023)

намагання на ґрунті історичної пам'яті про козацтво утворити добровільні мілітарні загони для реалізації своїх суспільно-політичних задумів. Першим із яких була організація Вільного козацтва. Ці процеси не могли оминати терени Центральної України. Вільнокозацький рух періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був вагомим явищем на цих територіях.

І. Мазепа відзначив своєрідність цих теренів, де тривалий час панували козацькі традиції: «Треба сказати, що Катеринославщина і Херсонщина була в той час невичерпним джерелом сирого, але доброго боєвого козацького матеріалу... По широких степах України ходили собі різні, більше чи менше забарвлені козацьким романтизмом повстанські загони численних отаманів»²⁶².

Думку І. Мазепа підтвердили назви земель, які фаховий історик М. Грушевський обрав у 1918 р. для центральноукраїнських теренів з центрами в Єлисаветі, Катеринославі, Черкасах, Кременчуці. Новоутворені землі замість губерній та повітів отримали назви історично пов'язані з козацтвом: Низ, Січа, Черкащина, Самарь²⁶³. Іншим вагомим чинником поєднання козацького міфу із реаліями революційної доби в Україні була культурно-просвітницька діяльність українських істориків та письменників. Зокрема, А. Кащенко, Я. Новицького, М. Аркаса та Д. Яворницького – видатних популяризаторів козацької спадщини на території Середньої України²⁶⁴.

Поєднання цих чинників створювало ґрунт для чисельних «козацьких проєктів», тобто формування парамілітарних підрозділів на козацькій традиції. Як влучно зазначив В. Лободаєв: «козацька романтика залишалася й доволі часто виконувала для строкатої повстанської маси роль своєрідної ідеології»²⁶⁵.

У квітні 1917 р. у північній частині Центральної України, на Черкащині, яка входила в той період до складу Київської губернії, починає зароджуватися

---

²⁶²Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій.. С. 66.

²⁶³ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 49 – 50.

²⁶⁴ Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Д.: Ліра, 2015.

²⁶⁵ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.. С. 59 – 61.

вільнокозацький рух, який невдовзі поширюється на сусідні терени Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Потужні вільнокозацькі осередки виникають і на Катеринославщині, тобто на територіях, що свого часу стали ареалом поширення козацтва. Детальніше розглянемо подібні форми національної свідомості українців у період революційних трансформацій та формування альтернативних владних та військових структур на теренах Центральної України, де свого часу зароджувалася козащина. Також відзначимо важливий термінологічний аспект. Саме вільне козацтво стало першою формою повстанського руху на Катеринославщині, а не отаманщини, що чинило опір більшовицьким спробам встановити радянську владу в Катеринославі. Акцентуємо на цьому увагу, бо деякі історики, зокрема Д. Архірейський, ігноруючи наукові підходи, продовжують плутати ці терміни, всупереч як оцінкам цих явищ сучасниками подій Української революції, так і науковій історіографічній традиції розрізнення дефініцій «повстанський рух» та «отаманщина»²⁶⁶.

Навесні 1917 – 1918 рр. виникла значна кількість вільнокозацьких загонів. Перші підрозділи було сформовано в селах Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії в березні-квітні 1917 р. за ініціативи голови волосної управи Никодима Смоктія. Невдовзі вони ухвалили статут, у якому зазначалося, що на меті їхньої діяльності серед іншого було також «захищати самостійність України», маючи на меті прогнати козацькі справи в господарських розпорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луки як власність козацтва»²⁶⁷. На думку В. Лободаєва, дослідника вільнокозацького руху, керманічі перших вільнокозацьких підрозділів не розрізняли понять «автономія» та «самостійність», бо їхнє розуміння самостійності не суперечило завданню боротьби за майбутню федеративно-демократичну Російську республіку, яку треба захистити від «злого німця» за умов Першої світової війни. Іншим напрямом діяльності вільного козацтва була

---

²⁶⁶ Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д. В. Архірейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918 – 1919 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126 – 140.

²⁶⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.811, оп.1, спр.1, арк. 105 зв.

культурно-просвітницька робота, вироблення організаційних статутів, більшою мірою правоохоронні, ніж військові функції, та поширення вільного козацтва по всій Україні.

Терени Центральної України виявилися для цього плідним ґрунтом. Саме ці терени, де найдовше зберігалися козацькі вольності, стали місцем реалізації кількох «козацьких проєктів», які конкурували між собою²⁶⁸.

На Катеринославщині лідером вільнокозацького руху був Гаврило Воробйов, який під впливом національного відродження змінив своє прізвище на «Горобець». 25 вересня 1917 р. відбулися збори робітників-українців м. Катеринослава, які заснували Катеринославський курінь Вільного козацтва. Його отаманом було обрано Г. Горобця. Невдовзі це формування стало найвпливовішим вільнокозацьким підрозділом на всьому Придніпров'ї. Його кількість нараховувала до 500 осіб. Саме ці загони виявили найбільшу боєздатність в умовах боротьби з більшовиками на Катеринославщині в січні та навесні 1918 р. Зазначимо, що в Катеринославі успішно діяв й інший відомий організатор Вільного козацтва в Україні, лікар з Одеси Іван Луценко, який зумів зорганізувати в Катеринославі гайдамацький підрозділ з вояків катеринославської залоги. Особливістю вільнокозацького руху на Катеринославщині був його міський характер (в інших частинах України підрозділи Вільного козацтва в містах виникли пізніше на противагу Червоній гвардії). Г. Горобець виявляв неабиякі організаторські здібності і мав намір об'єднати все вільне козацтво губернії в єдиний кіш. Він налагодив співпрацю з вільнокозачими отаманами Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського повітів.

До організації загонів вільного козацтва на Катеринославщині були причетні діячі УСДРП, про це свідчить згадка в документі, що записуватися у вільне козацтво Катеринославщини можна було «в бюро УСДРП залізничників на вокзалі»²⁶⁹.

---

²⁶⁸ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 59 – 61.

²⁶⁹ ДАДО, ф.566, оп.1, спр. 4, арк. 2 – 2 зв.

28 жовтня 1917 р було ухвалено Статут робітничої організації «Вільне козацтво», у якому було визначено головну мету його діяльності: «Робітнича організація «Вільне козацтво» становить своїм завданням: удержати непорушно порядок та спокій населення, уберігти хозяйство і все добре народне от знищення і грабування, і взагалі стояти на сторожі спокою та порядку і захищати здобутки революції як по Україні, так і в цілій Росії»²⁷⁰.

Аналіз статуту Вільного козацтва Катеринослава доводить, що ця організація також не особливо усвідомлювала різницю між автономією та самостійністю і продовжувала перебувати під впливом українського федералізму, прихильники якого попри всі перешкоди російської влади процесам української автономії, воліли не помічати конфлікту російської та української революцій. Згадку про захист здобутків в цілій Росії варто зрозуміти як яскраву антибільшовицьку спрямованість вільнокозацьких організацій Катеринославщини.

Важливим центром руху Вільного козацтва став Чигирин – колишня столиця Гетьманщини. 6 жовтня 1917 р. у Чигирині, цій серцевині України, за влучним висловом Степана Рудницького, відбувся чисельний та потужний з'їзд представників вільного козацтва з усієї України. Почесним головою Вільного козацтва обрали гетьмана Павла Скоропадського, проте фактичним керівником організації став Іван Полтавець-Остриця – уродженець Серединної України, випускник Єлисаветградського кавалерійського училища²⁷¹.

Козацькі проекти у формі організації вільнокозацьких мілітарних та культурно-просвітницьких підрозділів мали успіх на інших теренах Центральної України. Зокрема, в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії, на території яких ще з XVI ст. були поширені традиції козацтва. Тому ідея створення загонів Вільного козацтва на теренах краю була вдалою. Селяни утворювали альтернативні сили правопорядку «вільне козацтво», до складу якого, незважаючи на прогресивний характер цих загонів потрапляло

---

²⁷⁰ ДАДО, ф.566, оп.1, спр. 4, арк. 2 – 2 зв.

²⁷¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 822 – 826.

чимало сумнівних елементів, які використовували патріотичний бренд «Вільне козацтво» для злочинної діяльності. Але було й чимало загонів, які забезпечували порядок і спокій для своїх сіл. На теренах Центральної України найбільш чисельними, дисциплінованими та патріотичними були загони Вільного козацтва в Глодосах (нині Новоукраїнський район), Добровеличківському повіті та Єлисаветграді. Глодоське вільне козацтво, створене Фотієм Мелешком (за іншими даними Іваном Бондаренко) було чисельною та впливовою організацією (до 700 козаків). Засновником вільного козацтва в Ревуцькому (нині Добровеличківка) став Данило Лимаренко.

Павло Скоропадський, обраний почесним отаманом Вільного козацтва, на з'їзді в Чигирині відзначив потужну та чисельну організацію вільного козацтва в Єлисаветграді. «...Організація вільних козаків, набрана виключно із заводських робітників в Єлисаветграді... численна... Голова її приїздив до мене в Київ. Судячи по ньому, там... були сильні українські національні тенденції, але багато було ще й революційного чаду», – згадував П. Скоропадський²⁷².

У грудні 1917 року в Добровеличківській волості був створений курінь Вільного Козацтва. Його організатором став місцевий мешканець, колишній вояк Російської імператорської армії, соціал-демократ за переконаннями, Дмитро Хорунжий. 26 грудня 1917 року в приміщенні Ревуцької учительської семінарії Дмитро Хорунжий зачитав урочисту присягу перед бійцями вільного козацтва: «Від імені Куреня Вільного Козацтва в Ревуцькому зголошую вірність і послух Українській Народній Республіці. Присягаємо, що будемо боронити нашу державу від усіх її ворогів, чи то буде ворог зовнішній чи внутрішній. Для підтримки нашої Держави ми завжди готові віддати наше майно, а коли буде потрібним, то і життя!»²⁷³.

На пропозицію отамана Данило Лимаренко вступає до козацтва, що дає можливість ознайомитися зі складом та діяльністю, а головне – з джерелом

---

²⁷² Скоропадський П. Спогади. Київ-Філадельфія, 1995. С. 82.

²⁷³ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва. Бюлетень – Союзу Бувших Українських вояків у Канаді. 1962 р., ч. 13, с.12-14.

натхнення, яке підштовхнуло юнаків до українського війська. У своїй публікації «Південно-Західний Кіш Вільного козацтва» Д. Лимаренко відзначав: «Ідея організації Вільного козацтва з метою боротьби за нашу державність була найглибшою і найдоцільнішою. Тут була зачеплена чисто українська риса характеру і його підсвідома туга за славною давниною»²⁷⁴.

У формуванні Вільного козацтва ключову роль відігравала місцева «Просвіта». Майже усі просвітяни-чоловіки зголосилися до козацтва. Курені Вільного козацтва були створені також у с. Глодоси і в с. Маркове. У Глодосах курінним отаманом був Бондаренко, а в Марковому – Новицький, який був і отаманом усього Коша, до якого на той час входили ці 3 курені. Кожне село у волості мало свою власну охорону, а в деяких великих селах місцеві загони нараховували до 50 і більше козаків. Штаб куреня тримав своїх кінних зв'язкових у важливих комунікаційних вузлах. Вони мали негайно повідомляти про чужі військові групи, що там з'являлися. Насамперед вільні козаки взялися роззброювати солдат та офіцерів російської армії, які втікали з Румунського фронту. Їм давали перепустки з дозволом на просування в Росію і проханням до установ УНР допомогти їм рухатись далі на північ.

Інтерес до організації Вільного козацтва виявив виконком об'єднаних українських організацій м. Кременчука. 16 вересня 1917 р. до Генерального Секретаря військових справ надійшов лист, який свідчив про поширення вільнокозацького руху Кременчуцьким повітом. Керівництво українських організацій намагалося з'ясувати ставлення Генерального Секретаріату до цих процесів, відзначивши потенціал вільнокозацького руху: «Зважаючи на те, що цей рух може відіграти велику роль у житті нашого повіту і маючи на увазі використати його в найбільш бажаному напрямку прохаємо як найскоріше подати деякі відомості у цій справі». Виконком об'єднаних українських організацій

---

²⁷⁴ Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва. Бюлетень – Союзу Бувших Українських вояків у Канаді. 1962 р., ч. 13, с.12-14.

м. Кременчук цікавило ставлення секретаріату військових справ до вільного козацтва та які заходи приймаються українською владою стосовно цих парамілітарних структур²⁷⁵.

Випробуванням для загонів Вільного козацтва стали події російсько-української війни 1917 – 1918 рр. Ідея створення загонів Вільного козацтва на теренах краю мала успіх. Але в політичній боротьбі вони залишалися доволі пасивними. Чому? Більшість загонів Вільного козацтва утворилися в селах, які були далекими від політичної боротьби в містах. Їх цікавив інший бік революції: соціальний та економічний: найважливішим із яких було вирішення земельного питання.

Треба відзначити, що загони вільного козацтва сформовані в Центральній Україні чинили значний опір більшовикам. Це мусив визнати навіть їхній очільник Михайло Муравйов: «На Україні прийшлося наштотхнутися на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а, навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам»²⁷⁶.

Більшість успішних епізодів боротьби вільнокозацьких підрозділів із загонами червоних відбулися саме на теренах Центральної України. Зупинимося на цих фактах детальніше. Вільне козацтво Катеринославщини теж завзято боронило терени краю від більшовицької навали. В умовах чисельної переваги більшовицьких військ та пасивності частин регулярної армії УНР у цих зіткненнях очільник вільного козацтва Г. Горобець на чолі загону відбув до Києва, а потенціал Вільного козацтва мілітарного напрямку вдалося реалізувати згодом. Зокрема, вже навесні 1918 р. вільнокозацький катеринославський загін його брата Ю. Горобця спільно з німецькими військами розпочав звільнення Катеринославщини, а 4 квітня

---

²⁷⁵ Український національний визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. С. 772.

²⁷⁶ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 184.

1918 р. вільні козаки Г. Горобця оволоділи Катеринославом і продовжили виганяти більшовиків з прилеглих повітів. В одному з інформаційних повідомлень зазначалося: «Оповідяємо усих громадян м. Катеринослав та його околиць, що вся адміністративна влада в Катеринославі переходить до Вільного козацтва до того часу, поки з міністерством внутрішніх справ не буде представлений особливий комісар»²⁷⁷.

Загін отамана Г. Горобця брав участь у звільненні від російських окупантів міст та сіл Серединної України: Олександрії, Куколівки, П'ятихаток, Верховцевого. Г. Горобець навіть проголосив про перехід всієї влади до штабу Катеринославського коша Вільного козацтва. У газеті «Голос робітника» від 11 квітня 1918 р. було розміщено огляд діяльності Катеринославського загону Вільного козацтва Горобця в період з 22 березня по 8 квітня 1918 р., у якому згадується про звільнення міст Серединної України від більшовицьких окупантів та наводяться їхній перелік. З цього документу можемо зробити висновок про успішний бойовий шлях вільнокозацьких підрозділів від Знам'янки – важливого залізничного вузла Центральної України до Павлограда. Завершується огляд згадкою про військові успіхи вільних козаків Катеринославщини від начальника німецької дивізії, яка пройшла цей шлях поруч із вільнокозацькими підрозділами: «Він прохав передати всим козакам разом і кожному зокрема свою подяку та здивування перед тією храбрістю й безоглядністю, з якою козаки йшли в бій та його пошану до тієї любові до України, якою горять серця наших козаків»²⁷⁸.

В. Лободаєв також відзначив опір, який чинили російським більшовицьким військам загопи вільного козацтва Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Під загрозою сутички з червоноармійцями вільнокозацькі загопи різних волостей об'єдналися, утворивши «Козацько-селянську армію Єлисаветградського та Уманського повітів» (до 700 козаків). Отаманом було обрано Кульчицького, начальником штабу – І. Бондаренко. До складу «армії» входило три курені –

---

²⁷⁷ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. : збірник док. і мат-лів. С. 153.

²⁷⁸ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. : збірник док. і мат-лів. С. 153; С. 157 – 158.

Глодоський (380 козаків), Добровеличківський (150) та Марківський (близько 150). Ось як про це пише В. Лободаєв: «В Єлисаветградському повіті на Херсонщині опір більшовикам чинило Вільне козацтво Глодоської, Марківської, Добровеличківської та кількох сусідніх волостей». Ліквідувавши більшовицьку загрозу селяни продовжували вести звичний мирний спосіб життя. Дмитро Лимаренко, який наприкінці 1917 р. повернувся у своє рідне село Ревуцьке і незабаром вступив до складу Добровеличківського куреня, згадував: «За весь час до приходу німців мешканці нашої, а також прилеглих волостей користали з опіки Вільного козацтва. і нікому з голови волос не впав. Селяни спокійно гнали самогон і гуляли, як ніколи раніше. Шлюбів цієї зими було удвічі більше, як бувало іншим часом. Не існувало й контролю руху: кожен міг собі їхати куди хотів. З останнього найбільше користувалися жиди, які ухитрилися в часи анархії переводити свої комерційні гешефти»²⁷⁹.

Вільне козацтво Глодосів успішно виконувало й культурно-просвітницькі та економічні завдання. В селі було відкрито Українську гімназію, діяла організація «Просвіта», утворили кооператив. Вільне козацтво Глодосів поєднувало різні напрями діяльності традиційних для вільнокозацьких підрозділів: охорону правопорядку, захист від зовнішніх ворогів, поширення української культури. Крім Єлисаветграда більшовики зазнали невдачі під час спроби встановити свою владу в Глодосах, де діяв потужний осередок підтримки УНР. Глодоські самостійники вдалися до хитрощів. Зважаючи на перевагу більшовицьких сил, яких стягнули під Єлисавет в лютому-березні 1918 р., отамани з «тактичних маневрів перейменувалися на «червоне козацтво, поки до Києва не повернеться українська влада». Делегації вільних козаків на чолі з Кульчицьким вдалося під час перемовин переконати більшовицького повітового комісара Синявського, що козацтво підтримує радянську владу і без більшовиків самостійно стежитиме за порядком на своїй території. Ця хитрість дозволила на певний час уникнути більшовицьких погромів. Але в умовах наступу українсько-німецько-австрійських сил на Україну

---

²⁷⁹ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 184.

більшовик Синявський наказав їм прибути до Єлисавета, щоб використати в боротьбі за встановлення советської влади. У відповідь об'єднані загони вільного козацтва повели наступ на більшовиків, роззброюючи їх дрібні підрозділи, арештовуючи агітаторів за радянську владу. Після того як наприкінці березня 1918 р. у Єлисаветі відновилася українська влада там продовжилося формування загонів Вільного козацтва. Отже, взимку 1918 р. загони вільного козацтва не допустили встановлення більшовицької влади на своїй території, а навесні того року разом із союзними австро-німецькими військами звільняли терени краю від більшовиків. У березні 1918 р. єлисаветградці навіть просили про допомогу Вільне козацтво Кульчицького, коли боронили місто від анархістів та більшовиків під час «Народного повстання».

З приходом в Україну армії союзників внаслідок перемовин у Брест-Литовську козаки Ревучанського, Глодоського і Марківського куренів у березні 1918 року разом з німецькими військами звільняють від більшовиків залізничні станції Адабаш та Новоукраїнку.

Вільне козацтво Єлисаветградського повіту займалося активною культурно-просвітницькою діяльністю. Привертає до себе увагу такий факт. 6 березня 1918 р. після повернення до влади Центральної Ради, М. Грушевський ініціював проведення територіально-адміністративної реформи. Законом про поділ України на землі було скасовано губернії та повіти. Територію УНР було розподілено на тридцять дві адміністративні одиниці – землі. Терени Центральної України, відповідно до визначених нами критеріїв, увійшли до складу таких адміністративних одиниць: 1) Черкащина (центр – Черкаси) 2) Низ (центр – Єлисавет) 3) Січа (центр – Катеринослав) 4) Самара (центр – Кременчук)²⁸⁰.

Під впливом адміністративної реформи Стратегічна Рада Глодоського вільного козацтва прийняла рішення про перейменування міста Єлисаветград на Низовий, намагаючись позбутися імені російської імператриці Єлисавети Романової в назві міста, розташованого в Центральній Україні, яке нараховувало

---

²⁸⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів Кропивницький, 2022. С. 35, 36.

до ста тисяч мешканців. Вільні козаки скористалися міркуваннями історика-політика М. Грушевського, утворивши назву «Низовий», як похідну від назви землі «Низ», обрану авторами реформи для цих теренів. Нова назва, на їхню думку, вирішувала кілька завдань. По-перше, місто позбавлялося імперської, колоніальної, окупаційної назви. По-друге, отримувало назву, пов'язану з запорізьким (низовим) козацтвом. По-третє, легко локалізувалося, асоціюючись із землею «Низ». Однак поширення ця назва не набула і збереглася лише в спогадах Фотія Мелешка – одного з організаторів Вільного козацтва на теренах Центральної України. Водночас вона свідчила про вияв національної ідентичності мешканців Центральної України²⁸¹.

До слова, автори адміністративної реформи також перейменували місто, яке обрали для центру землі «Низ». Єлисаветград, названий на честь святої Єлисавети, покровительки російської імператриці Єлисавети перетворився на Єлисавет. Це можна пояснити двома чинниками: випадковістю або хибодруком, пов'язаним із логічним зв'язком святої та російської імператриці, який для українських істориків як Дмитра Яворницького, так і Михайла Грушевського був логічним та очевидним²⁸².

У цьому контексті важко не погодитися з висновками історика В. Щербатюка стосовно ролі вільнокозацького руху в історії України доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр.: «Вільне козацтво заявило про себе, як дедалі організованішу зростаючу із селянсько-протестно стихійного вибуху структуру, здатну повести за собою широкі народні маси як в процесі охорони порядку, так і захисту української державности»²⁸³.

Своєрідною рисою вільнокозацького руху в Центральній Україні була його відносно тривала легальна діяльність. Навіть у квітні 1918. Г. Горобець звертався

---

²⁸¹ Архів КМЛІМ імені І. К. Карпенка-Карого. КН -2065. НДФ, арк. 1 – 2.

²⁸² Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 35, 36.

²⁸³ Щербатюк В. Становлення вільного козацтва в контексті національної свідомості українських селян (літо 1917 – весна 1918 рр.): сучасна історіографія проблеми. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Вип. 182. С. 45 – 54.

до командування своїх колишніх союзників з вимогою неприпустимості покарання українських селян без згоди місцевої Ради²⁸⁴.

В окремих випадках Вільне козацтво Катеринославщини продовжувало чинити опір німецькій продовольчій диктатурі. За свої активні виступи Г. Воробйова – організатора та лідера вільнокозацького руху Катеринославщини, було ув'язнено гетьманською вартою, що, зважаючи на його активну діяльність, викликало обурення серед проукраїнської спільноти. Це сталося 7 червня 1918 р. Того дня очільника Вільного козацтва Г. Горобця заарештували за надуманим обвинуваченням «в організації більшовицьких банд». Брата Миколу та їхнього батька Юхима звинуватили в більшовизмі, а наречену затримали за стосунки з «більшовиками Воробйовими». Арешт Горобців викликав неабиякий резонанс у місті. Навіть російська меншовистська преса, представники якої конфліктували з отаманом Г. Горобцем, висміяла підстави для арешту. На шпальтах одного з їхніх часописів йшлося про те, що «козак Воробйов охочіше перейменував би себе в турка, ніж в більшовика». Матеріал, який стосувався справи Г. Горобця мав іронічно-саркастичну назву «Вже він турок, не козак...». Однак сміятися братам Горобцям було не на часі: їм загрожувала смертна кара. На захист життя, здоров'я та чести очільників Вільного козацтва виступили українолюби Катеринослава на чолі з Д. Яворницьким²⁸⁵.

Українська громадськість міста з обуренням зустріла звістку про арешт родини отаманів Горобців й почала звертатися до австро-угорського командування з вимогою звільнити їх з-під варти або принаймні покращити умови утримання. Історику В. Лободаєву вдалося відшукати лист «Українського Громадянства Катеринославщини» до міністра юстиції Української держави. Першим у переліку підписантів був Дмитро Яворницький – впливовий історик-українолюб. Цей лист дозволив з'ясувати маловідомий факт біографії Д. І. Яворницького. У добу Гетьманату він був Головою ради Союзу хліборобів-демократів на

---

²⁸⁴ Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Р. 2030, оп. 2, спр.44, арк. 32 – 33

²⁸⁵ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.. С. 210, 509.

Катеринославщині²⁸⁶ Саме ця партія підтримала державний переворот Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. Також свої підписи під листом з вимогою звільнити родину Горобців поставили голова товариства «Просвіта», «Учительського товариства», голова Товариства національного хору, член Ради національного хору. Наведемо найбільш яскравий уривок звернення українолюбів Катеринослава до влади Гетьманату: «Як же можна такою злою невдячністю відплачувати людям, що поклали своє життя, за Рідний край? Все українське громадянство Катеринослава, від імені якого ми говоримо, вірить, що його голос в обороні безвинних Воробйових буде почуто і для добра України і так бідної вірними дітьми, в найближчій часі вернуть на волю з честю двох кращих її синів.

Ми рішуче прохаємо: ЯКОМОГА ШВИДЧЕ ЗАКІНЧИТИ СЛІДСТВО В СПРАВІ ВОРОБЙОВА, КОТРЕ ВЕДЕТЬСЯ ВЖЕ З 7 ЧЕРВНЯ.

2) НЕ ДОЖИДАЮЧИСЬ ЗАКІНЧЕННЯ СЛІДСТВА, ВИПУСТИТИ БРАТІВ ВОРОБЙОВИХ НА ПОРУКИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ, яке при Вашій згоді вкаже відповідних для цього осіб. А також, коли Вами буде визнано потрібним, внесе залог»²⁸⁷.

Копії листа було направлено голові Ради Міністрів Федору Лизогубу та Міністрові Закордонних Справ історик Дмитру Дорошенку. Серед інших лист підписали діячі впливових українських політичних партій, організацій, зокрема й І. Мазепа. Лист з проханням про взяття на поруки та заставу датовано 13 серпня 1918 р. Тиск громадськості подіяв. Спочатку австро-угорська адміністрація звільнила з-під арешту дружину Гаврила Горобця та його батька. А в листопаді 1918 р. на поруки Михайла Омеляновича-Павленка, що відроджував вільне козацтво на Катеринославщині було звільнено й братів Горобців. Цікаво, що сам М. Омелянович-Павленко в своїх ґрунтовних аналітичних спогадах жодним словом не загадав про свою шляхетну роль у порятунку отаманів Горобців. Натомість про це відомо з мемуарів І. Мазепи – одного з підписантів листа до керівництва Гетьманату. Ось як він про це пише: «Омелянович-Павленко навіть

---

²⁸⁶ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 509.

²⁸⁷ Там само. С. 509.

послав тоді, **на просьбу місцевих українців**, телеграму Скоропадському, в якій зазначав, що ґрунт для організації козацтва на Катеринославщині є, але організатори у в'язницях. Ця телеграма допомогла врятувати Горобців від розстрілу»²⁸⁸.

Спогад І. Мазепи, утаємниченого в нюанси цієї справи, доводить, що саме активна громадянська позиція свідомого українства Катеринослава посприяла звільненню з-за ґрат безпідставно ув'язнених українських патріотів Катеринославщини, що дозволило їм зберегти життя та продовжити боротьбу за незалежність України.

На інших центральноукраїнських теренах також тривала боротьба між представниками вільнокозацького руху, які виступали як опозиційна до Гетьманату сила, та Державною вартою. Фотій Мелешко – очільник вільнокозацьких підрозділів на Єлисаветчині згадував, що його від ув'язнення врятувало заступництво старшин Українських Січових Стрільців, які прибули на терени Центральної України в червні 1918 р. і перебували тут аж до жовтня цього року. Він відзначив випадок, коли за сприяння командування легіону УСС його було звільнено з-під арешту, незважаючи на всі спроби місцевої гетьманської влади не допустити цього. Упродовж тривалого часу Ф. Мелешко перебував під захистом Українських Січових Стрільців у Масляниківці, село під Єлисаветградом. Допомога усусів допомогла зберегти керівний склад вільного козацтва, що в свою чергу сприяло організації протигетьманського повстання в Єлисаветграді та повіті. Ф. Мелешко відзначив, що стало можливим підготуватися до цього тому, що ціле літо українські діячі, колишні очільники вільного козацтва, перебували під охороною УСС-ів»²⁸⁹.

Проте найбільший спротив Гетьманату чинили вільнокозацькі підрозділи Звенигородського повіту Київської губернії. Вони одними з перших публічно висловили невдоволення гетьманським режимом. Це були делегати 5-го

---

²⁸⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. С. 63.

²⁸⁹ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпека-Карого. Кн-2065. НДФ. арк. 22.

Національного з'їзду Київщини, який відбувався одночасно з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського. Учасник цього зібрання, представник Звенигородського вільного козацтва відверто заявив під час наради 2 травня 1918 р. «... українська по назві, а властиво русько-польсько-жидівська буржуазія злигалася з німецькою буржуазією, з німецькими генералами і думають, що вони вже побідили, вже затоптали землю і волю і самостійність України... Скоріше ми всі поляжемо, та не пустимо зі своїх рук землі і не дозволимо, щоби кацапська буржуазія над нами панувала».²⁹⁰ Надалі конфлікт між вільним козацтвом Звенигородщини та Гетьманатом і його союзниками лише поглиблювався. На початку червня 1918 р. спалахнуло потужне та чисельне Звенигородсько-Таращанське повстання. Важливим осередком якого стали саме терени Звенигородщини, де колись і зароджувалося вільне козацтво. Повстання очолили брати Шевченки, Юрко Тютюнник, Семен Гризло. До нього долучилися 18 повстанських загонів, чисельністю 25 тис учасників. Перебіг та особливості цього повстання фахово проаналізували історики Павло Захарченко, Володимир Щербатюк, Володимир Лободаєв. 7 червня 1918 р. повстанці захопили Звенигородку, але через організаційні хиби та недостатню кількість сил, залишили місто. Повстання зазнало поразки, а його учасники потрапили під репресії німецько-австрійських військ, які з союзників перетворювалися на окупантів, та представників Державної варти.

Історик В. Щербатюк, у ґрунтовному історіографічному дослідженні з історії українського повстанського руху, розмірковуючи над наслідками та значенням Звенигородського повстання, зазначив: «Звенигородське збройне повстання збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило подальшому наростанню боротьби з гетьманським правлінням»²⁹¹.

---

²⁹⁰ Війна з державою та за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. Х.: Книжковий клуб «КСД», 2017. С. 53.

²⁹¹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012. С. 266; Щербатюк В. Висвітлення Звенигородського

Влітку 1918 р. опозицію вільного козацтва до режиму П. Скоропадського було придушено. Проте в жовтні 1918 р. гетьман знову повернувся до ідеї відновлення вільного козацтва, намагаючись збільшити кількість своїх прихильників серед національно свідомих українців та посилити нечисельні регулярні сили парамілітарними організаціями вільного козацтва. В умовах Гетьманату, коли вільнокозацькі підрозділи було розпущено, набуває реалізації другий козацький проєкт – відродження козацтва з ініціативи П. Скоропадського. Особливо активно цей рух ширився теренами Центральної України, зокрема на Катеринославщині, де його очільником було призначено М. Омеляновича-Павленка. Однак цей проєкт не був тривалим та успішним. М. Омелянович-Павленко згадував про успіхи окремих старшин, зокрема, Романа Самокиша, але відзначав, що засобів та людей було обмаль²⁹². Цвях у плани П. Скоропадських було вбито його рішенням 13 листопада 1918 р. про федерацією з небільшовицькою Росією. Сам М. Омелянович-Павленко просив П. Скоропадського відпустити його, хоч і до повстанського, але українського війська. А всі новоутворені вільнокозацькі підрозділи, які встигли сформувати за цей період, перейшли на бік Директорії.

Це не було випадковістю. Лідери та рушійні сили вільного козацтва були противниками гетьманського перевороту. Зокрема, делегати Верхньодніпровського повітового з'їзду Селянських спілок та Вільного козацтва назвали гетьмана П. Скоропадського «самозванцем» і закликали боротися з Гетьманатом та його союзниками: німецькими та австро-угорськими військами²⁹³. Лідери вільнокозацького руху Катеринославщини та члени їхніх родин потрапили під репресії режиму П. Скоропадського, тому не дивно, що в умовах протигетьманського повстання загони вільного козацтва підтримали Директорію УНР.

повстання в окремих наукових працях та його характерні риси як збройного виступу селян України проти німецько-австро-угорських військ та Гетьманату. До 105-ї річниці події. *I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні виклики науки та освіти» (18–20 вересня 2023 р.)*. Берлін, Німеччина. 2023. С. 193–200.

²⁹² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. К.: Темпора, 2007. С. 103.

²⁹³ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр. С. 37.

Подібною була стратегія дій очільників вільнокозацького руху на території Єлисаветградського повіту. Восени 1918 р., коли було оголошено мобілізацію до українського війська, свідомі українці в Єлисаветграді вирішили заснувати Український Січовий Курінь. Ініціаторами стали сотник М. Вербицький та Ф. Мелешко, а приєдналися до них переважно ті, хто переховувався в лавах загонів УСС. Гетьманське військо командування не бачило потреби в такому формуванні та заборонило його організацію. Всіх добровольців записували до Єлисаветградського пішого полку. Командир куреня М. Вербицький вирішив не підкорятися наказу. Курінь захопив приміщення колишнього кавалерійського училища та утримував його кілька тижнів. Харчами допомагали «Союз споживчих товариств» та УСС-и. Аж коли М. Вербицький пригрозив, що курінь у повному складі перейде до УСС, його було визнано за одиницю українського війська²⁹⁴.

Підтримка старшинами Українських Січових Стрільців очільників вільнокозацького руху в Єлисаветграді мала важливе значення для майбутніх подій, пов'язаних із протигетьманським повстанням на цих теренах. Цей факт відзначив Ф. Мелешко в своїх спогадах: «По відході УСС-ів із нашого повіту, ми спочатку дійсно почувалися ніби сироти. Головного захисту більше вже не мали й кожна хвилину могли чекати помсти від гетьманців. Мусили переходити на самооборону власними силами – Січовим куренем, що зміг постати головно тільки тому, що навколо Єлисавету були розташовані УСС-и. До всього ж активні свідомі українці, що тоді діяли, повинні були продовжувати ті національні діла, що були розпочаті УСС-ами... По відході 8-го жовтня УСС-ів із Єлисаветчини, рівно через 46 днів, цебто 23-го листопаду, ми перевели майже безкровний переворот у Єлисаветі, а за ним і в цілому повіті. Стало можливим підготуватись до цього тому, що ми ціле літо перебували під охороною УСС-ів»²⁹⁵. Саме колишні керманічі

---

²⁹⁴ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпека-Карого. Кн-2065. НДФ, арк. 22.

²⁹⁵ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпека-Карого. Кн-2065. НДФ, арк. 22.

вільнокозацького руху очолили протигетьманське повстання і вже 22 листопада 1918 р. влада в Єлисаветграді перейшла до прихильників Директорії УНР²⁹⁶.

В. Лободаєв відзначив, що під час протигетьманського повстання на Катеринославщині Директорію підтримали не тільки сформовані за Гетьмана козацькі частини, а також і загони Вільного козацтва, які перебували в підпіллі в добу Гетьманщини. Цей рух очолив брат Гаврила Горобця Микола Горобець. 20 листопада 1918 р. у відозві до мешканців Катеринославщини зазначалося: «Вільне козацтво відновило свою діяльність... Кожне село, кожен повіт повинні негайно вислати до Катеринослава вільних козаків...»²⁹⁷. Так розпочалося формування Катеринославського Республіканського Коша. Командування Кошем М. Горобець згодом передасть А. Гулому-Гуленку.

Під час протигетьманського повстання вільнокозацькі загони, які до того перебували в підпіллі або були створені за влади Гетьманату в жовтні-листопаді 1918 р., об'єдналися під гаслами Директорії. Їхнім противником на Катеринославщині став анархіст Нестор Махно, який також активно використовував козацький міф при створенні своєї анархічної республіки. Між лідерами козацьких проєктів різної політичної орієнтації розгорнулася боротьба за вплив на маси. Вільне козацтво Катеринослава намагалося власними силами втримати владу УНР у місті, але вдалося це зробити лише з прибуттям до Катеринослава полку Січових Стрільців «Вільних козаків» Р. Самокиша, сформованого на теренах Центральної України в жовтні-грудні 1918 р. Цей полк мав подвійну назву, бо складався з двох військових одиниць – січових стрільців, ядро яких склали галичани, та вільних козаків з Катеринославщини та Херсонщини. Підрозділ Самокиша спільно з верхньодніпровським отаманом Саквою та за підтримки загонів А. Гулого, Ю. Божка та М. Горобця (брата Г. Горобця) вибив махновсько-більшовицькі загони з Катеринослава на початку 1919 р. За словами катеринославського українолюбця Сергія Бачинського їм вдалося

---

²⁹⁶ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпека-Карого. Кн-2065. НДФ. Арк. 22.

²⁹⁷ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 237 – 238.

блискуча операція. 1 січня 1919 року українські загони за підтримки артилерії з маршу атакували махновсько-більшовицькі війська, які панічно кинулися врозтіч. Козакам Р. Самокиша вдалося за пів години вичистити від ворогів Катеринослав та відновити в ньому владу УНР²⁹⁸. Крім підрозділів Самокиша та верхньодніпровського отамана Сакви, які відіграли найбільшу роль у перемозі, у боях брала участь Катеринославська сотня Вільного Козацтва на чолі з Іваном Миколаєнком, випускником Катеринославського реального училища, студентом Катеринославського гірничого інституту. Згодом Катеринославська сотня Вільного козацтва влилася до полку Січових Стрільців «Вільного козацтва»²⁹⁹.

Українські часописи Катеринослава емоційно відреагували на цю подію думкою про те, що символічно, що «місто з козацькою історією визволив полк з козацькою назвою»³⁰⁰. Події 31 грудня – 1 січня 1918 р. газетою «Республіканець» було названо «Днем перемоги», а війська отаманів Самокиша та Сакви «геройськими»³⁰¹. У 1919 р. з відновленням української влади в Катеринославі постало питання про його перейменування. Зі шпальт газети «Республіканець» від 7 січня 1919 р. відомо про звернення Учительського товариства Катеринослава до місцевої влади з проханням перейменувати місто на Січеслав. До свого клопотання Рада Учительського товариства додала аргументацію: «Пора перестати нарешті ганьбити себе перед усім культурним світом, славлячи запеклого ворога українського народу царицю Катериною II і називати наше місто Січеслав, як серце Січової землі славних запорожців, врятоване до того ж полком Січових Стрільців «Вільного козацтва»³⁰².

А 25 січня 1919 р. газета «Українська ставка» надрукувала пропозицію української катеринославської громади з додатковими аргументами та заклик до інших українських міст долучитися до процесів перейменування: «Серед

---

²⁹⁸ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. : збірник док. і мат-лів. С. 209.

²⁹⁹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : Наукове видання. К.: Темпора, 2007. С. 279.

³⁰⁰ Республіканець. 1919. Ч. № 20. 7 січня.

³⁰¹ Республіканець. 1919. 7 січня.

³⁰² Там само.

катеринославських українських громадян широко вкорінилася думка назвати Катеринослав Січеславом. Оця думка катеринославців повинна б поширитись і на другі українські міста. Взагалі всі міста України, що носять назви бувших гнобителів та тиранів українського народу, повинні бути перейменовані. Їм повинні бути надані імена наших найбільших героїв»³⁰³.

Катеринославська громада українолюбів підтримала як звернення учительського товариства, так й ініціативу дерусифікації актуальної до нашого часу. Назва «Січеслав» офіційно не була затверджена, проте набула поширення серед кіл національно свідомої громадськості Катеринослава і не втратила своєї привабливості для нащадків.

Період влади Директорії УНР у Катеринославі місцеві українолюби використовували для організації заходів з метою відновлення історичної пам'яті вояків армії УНР. Відомо, що 19 січня 1919 р. Д. Яворницький організував для бійців полку Січових Стрільців «Вільних козаків», що боронили місто від махновсько-більшовицьких військ, концерт-лекцію з історії України та Запорозжя, що супроводжувалася грою кобзаря Ф. О. Часника.

26 січня 1919 р. більшовицькі війська Павла Дибенка захопили Катеринослав. Доба української влади в місті на тривалий час припинилася. Чимало представників української інтелігенції залишилося в Катеринославі та були змушені пристосовуватися до частоті зміни влад у місті. Для Д. Яворницького одним із головних завдань стало збереження експозицій музею імені Поля. Для цього він використовував весь свій хист екскурсовода, намагаючись нагадувати очільникам збройних сил, що захоплювали місто про історичне минуле краю, з яким вони себе ототожнювали. У своїх екскурсіях Д. Яворницький робив акцент на пробудженні історичної пам'яті очільників збройних сил ворожих УНР, які, натомість, зокрема, і білогвардієць, кубанський козак Андрій Шкуро і анархіст Нестор Махно, вважали себе нащадками запорозького козацтва. Натхненні історією після екскурсій професора Яворницького та огляду реліквій музею, вони не допускали

---

³⁰³ Єлисавет. Шлях до України. 1917 - 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 50 –51.

пограбування музею бійцями своїх армій. Книга відвідувачів музею імені Поля зберегла враження кубанського козака А. Шкуро від екскурсії Д. Яворницького: «Велика подяка дорогому професору за надані чудові хвилини, глибоко щасливий, що вдалося доторкнутися до рідної запорозької старовини»³⁰⁴. Також Д. Яворницький згадував і про схвальний відгук Н. Махна після відвідин музею та огляду його експозицій. Також відомо, що лідер українських анархістів видав охоронну записку його директору та підтримав музей коштами та засобами для опалення його приміщення³⁰⁵.

У 1919 – 1920 рр. на Катеринославщині продовжував діяти Катеринославський Кіш вільнокозацьких повстанських загонів. Аналізуючи події 1918 – поч. 1919 р. В. Лободаєв підкреслив, що події на Катеринославщині – одні з останніх в Україні, де фігурують загони вільного козацтва та висувається ідея відродження Вільного козацтва як такого³⁰⁶.

Серед свідчень учасників повстанського руху Катеринославщини знаходимо чимало згадок про організації вільного козацтва навіть у контексті подій 1920 р., коли ця форма повстанського руху поступово зникла, поступившись більш мілітарним за формою отаманським формуванням. Однак селянство Катеринославщини традиційно, як своєрідний символ, продовжувало використовувати цю назву. Зокрема, чимало згадок про це ми знаходимо в справі Федора Матвієнка³⁰⁷.

Вільне козацтво, ці добровільні національні організації, створені в квітні 1917 р. для охорони правопорядку та культурно-просвітницької роботи, в умовах війни з більшовицькою Росією 1917 – 1918 рр. збройно захищали свої населені пункти від червоногвардійців. З моменту заснування перших загонів навесні 1917 р. Центральна Україна стала важливим центром вільнокозацького руху. Причинами цього явища, на думку І. Мазепи, були козацькі традиції Центральної

---

³⁰⁴ Цимлякова Т. До біографії Д. Яворницького. 2005. *Грані*. № 5. С. 31– 39.

³⁰⁵ Цимлякова Т. До біографії Д. Яворницького. 2005. *Грані*. № 5. С. 31– 39.

³⁰⁶ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. С. 238.

³⁰⁷ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки): збірник документів. *упор. Юрій Пахоменков, Олександр Чепурко*. С. 198.

України, а також подвижницька та просвітницька діяльність Д. І. Яворницького та інших українолюбів. Особливість вільнокозацького руху на центральноукраїнських землях виявилася в створенні чисельних, міцних та проактивних робітничих загонів вільного козацтва в Катеринославі та Єлисаветграді. Наприклад, в інших губерніях міські загони вільного козацтва значно поступалися сільським, бо за своїм соціальним складом вільнокозацький рух був переважно селянським.

2.3. Вплив соціокультурних процесів на формування духовної соборності населення Центральної України

У період Гетьманату Павла Скоропадського упродовж червня-жовтня 1918 р. терени Центральної України, а саме Єлисаветград та Єлисаветградський повіт стали одним із важливих центрів формування національної ідентичності українців. Тут формувалося почуття соборності населення Західної України, мова про добровольців із легіону Українських Січових Стрільців (УСС), вагома частина яких була галичанами, та мешканців Центральної України, які з моменту російської окупації краю у XVIII ст. потрапили під вплив асиміляції та русифікації. Передумовою прибуття УСС на територію Центральної України була Берестейська угода між Центральними державами та УНР, укладена 9 лютого 1918 р. На територію України для допомоги в боротьбі з «анархією», а фактично для війни з більшовиками, вступили австро-угорські та німецькі війська. Частина підрозділів союзників складалася з легіону Українських Січових Стрільців. Легіон УСС 28 лютого 1918 р. вперше увійшов на територію Української Народної Республіки неподалік від Кам'янця-Подільського, де галичан зустрічали синьо-жовтими прапорами. На Поділлі вони майже не зустріли опору більшовицьких частин, тому маючи час та сприятливі умови, займалися популяризацією української національної ідеї, враховуючи, що місцеве населення Великої України може сприйняти українців за австрійців, бо ж Українські Січові Стрільці були складовою війська Австро-Угорщини.

Жителі Великої України спочатку з недовірою сприймали вояків у австрійських і німецьких одностроях, які нерідко поводили себе в Україні не як союзники, а як окупанти на ворожій території. Українська Центральна Рада неодноразово видавала відозви до населення з метою роз'яснення причин приходу в Україну чужих військ: «вони приходять, як наші приятелі і помічники на короткий час, щоб допомогти нам в скрутну хвилину нашого життя, і не мають заміру в чім небудь перемінити наші закони і порядки»³⁰⁸.

Навесні 1918 р. УСС перебували у містах Південної України: Одесі, Херсоні. Звідти галичани на пароплавах Дніпром дісталися Олександрівська і допомогли Запорізькій дивізії звільнити місто від більшовиків. На острові Хортиця відбулася символічна з огляду на назви військових підрозділів зустріч: перетнулися шляхи Українських Січових Стрільців та Запорозької дивізії. В Олександрівську УСС перебували майже два місяці, звідки прибули на постійне місце тривалої дислокації, в Центральну Україну, де періодично спалахували повстання проти Гетьманату та його австро-німецьких союзників³⁰⁹. На думку історикині Галини Турченко, перебування та патріотична діяльність Українських Січових Стрільців у Південній Україні сприяли піднесенню їхньої популярності серед населення краю та поширенню української національної свідомості серед його жителів³¹⁰. Досвід стосунків із населенням Півдня України став у пригоді для встановлення приязних взаємин із мешканцями Середньої України. Місцем дислокації УСС обрали Єлисаветград (Єлисавет) та села Єлисаветградського повіту, значну частину якого становило українське населення.

Керманічі УСС відповідально поставилися до своєї соборницької місії, яку вони вбачали в своєму перебуванні на теренах Великої України. Вишкіл та Кіш січового стрілецтва отримали наказ відбутися до Центральної України в травні 1918

---

³⁰⁸ Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. Київ: Вид-ня Інформаційного бюро М.В.С., 1918.

³⁰⁹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 264 – 266.

³¹⁰ Турченко Г. Культурно-просвітницька та політична діяльність українських військових на Півдні України в 1918 р. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 4. Д., 2007. С. 94 – 103.

року. Лев Лепкий, відомий стрілецький поет та публіцист, писав у травні з Коша до професора Івана Боберського – члена Центральної Управи УСС у Відні: «... Хочемо забрати з собою усі театральні сили УСС і зорганізувати в Єлисаветграді (80 000 мешканців), осідку нашої головної команди, постійний польовий театр УСС-ів... Просвітня комісія взялася за комплектування підручних бібліотек по сотнях, бо сотні будуть розміщені на Україні по селах, тому такі бібліотеки конечні. Проектуємо ще і книгарню в Єлисаветі з нашими виданнями для поширення українства в місті. Можна б видавати і польовий листок, газетку з углядненням місцевих справ»³¹¹.

Центральний провід УСС всіляко підтримував ініціативи стрільців. 12 травня 1918 року Центральна Управа звернулася із спеціальною відозвою до стрільців Коша і Вишколу з приводу їхнього переходу на територію Центральної України. Крім усних настанов, команда Коша забезпечила стрільців письмовими інструкціями, розробленими відомим галицьким істориком та громадським діячем Осипом Назаруком³¹².

За розпорядженням австрійського командування легіон УСС у повному складі мав розташуватися у повітовому місті Єлисаветграді та навколишніх селах. Чому УСС спрямували саме на ці терени? На думку історикіні І. Вівсяної, яка фахово дослідила історію перебування УСС на теренах Наддніпрянщини, найбільш вірогідною є версія про те, що легіон в австрійській армії зарекомендував себе як дисциплінована військова частина, яка повністю підкоряється наказам командування³¹³. Тому австрійська окупаційна влада прагнула використати Українських Січових Стрільців для налагодження стосунків з місцевим населенням. Досвід перебування усусів на Півдні України довів, що подібне пророзуміння між військовими та цивільним населенням цілком можливе.

---

³¹¹ За волю України: Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914 – 1964. Гол. ред. С. Річицький. Нью-Йорк: Вид-ня Головної Управи УСС, 1967. С. 434 – 435.

³¹² Там само. С. 208 – 210.

³¹³ Вівсяна І. Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддніпрянщині. Х.: ФОП Озеров, 2018. С. 125.

У травні-червні 1918 р. селянство Центральної України брало участь у кількох повстаннях проти режиму Гетьманату та порядків, які встановлювали австро-німецькі військові. Українські селяни, протестуючи проти грабіжництва німецьких та австрійських військ, цілими селами піднімалися на повстання. Епіцентр великого селянського повстання був неподалік від Єлисаветграда, на Звенигородщині³¹⁴. За кілька днів до прибуття стрілецьких частин на Єлисаветчину там вибухнуло та було жорстоко придушене повстання в с. Канежі³¹⁵. Передислокація УСС на ці терени мала збільшити військові підрозділи, підпорядковані союзному командуванню та посилити контроль над селянами, які протестували проти продовольчої та аграрної політики гетьмана Павла Скоропадського та його союзників. Наміри австро-німецького командування на активну участь стрільців легіону в каральних операціях проти українського селянства виявилися марними. По-перше, влітку 1918 р. після придушення Канізького та Звенигородського повстань активні збройні виступи селянства припинилися. По-друге, УСС не збиралися виконувати на українських теренах функції карателів. Досвід їхньої діяльності на Волині в 1915 – 1917 та у Південній Україні навесні 1918 р. продемонстрував лояльне ставлення галичан-військових до українського населення. Нерідко УСС були єдиними захисниками селянства від сваволі австро-німецької влади, натомість вони відкривали школи, проводили національно-просвітницьку роботу серед населення. У добу Української революції 1917 – 1921 рр. період перебування Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України був найтривалішим із поміж усіх інших регіонів. На цій території вони перебували упродовж чотирьох місяців, тому аналіз соборницької місії Українських Січових Стрільців у цьому регіоні заслуговує на детальний аналіз.

---

³¹⁴ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 264 – 266.

³¹⁵ Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 16. С. 122 – 126.

У багатьох стрільців залишились яскраві спогади про прибуття частин УСС до Єлисаветграда (Єлисавета). Бойові підрозділи легіону усусів прибули залізницею із Олександрівська до Єлисаветграда. Досить вдало атмосферу прибуття галичан до Єлисавета 13 червня 1918 року передав стрілець Михайло Горбовий: «Вже здалека мріє місто, з копулями церков, твердинею. На двірець (залізничний вокзал – прим. Ю.М.) заїздимо о годині п'ятій пополудні, при грімких звуках орхестри. Зараз таки мало не все місто злягло на двірець, побачити «австрійських козаків». Стрільці, побачивши таке зацікавлення собою, – дарма, що були доволі помучені тижневою подорожжю, теж хотіли «показатися». Вирівнялись лави, постава бадьора, старшини на конях, коротка, різка команда і – з орхестрою на чолі – двинулося стрілецтво в місто. Вже цей перший виступ викликав у публіки дуже достатнє вражіння, а це в той час багато значило»³¹⁶.

Багатьом галичанам Єлисаветград (Єлисавет) був відомий своїми давніми традиціями українського національно-культурного центру. З цим містом у стрільців асоціювалися імена корифеїв, засновників українського професійного театру: Марка Кропивницького та родини Тобілевичів: Івана Карпенка-Карого, Миколи Садовського, Панаса Саксаганського, а також Марії Заньковецької. В інших з іменами письменника та політика Володимира Винниченка; мецената, громадського та політичного діяча Євгена Чикаленка; артільного батька, відомого організатора кооперативного руху Миколи Левитського.

Тому не дивно, що вже невдовзі після приїзду в Центральну Україну стрілецькі старшини відвідали хутір Надію, щоб вшанувати пам'ять визначного драматурга, актора, режисера, «корифея» українського театру І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Після смерті відомого актора та драматурга на хуторі проживала його дружина Софія Віталіївна Тобілевич. Галичани зворушили її увагою до пам'яті чоловіка: «Ожив і заяснів наш хутір духовною радістю після довгих років самотности й забуття. Могила письменника, своїми й чужими забута, зробилася другою Меккою

---

³¹⁶ Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С.69 – 70.

для культурних визнаців і поклонників його таланту... Чутки про могилу й хутір розійшлися поміж усім Стрілецьством і мало не всі представники культурної Галичини мали за свій обов'язок побувати на могилі й хуторі»³¹⁷.

А Єлисаветград був містом із українськими традиціями, у якому мешкали відомі українолюби, тому недаремно про це місто захопливо відгукувалися українські інтелектуали: Павло Житецький та Олександр Семененко. «Цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового... Це тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут вирости Кропивницький, Саксаганський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіколюбець Опанас Іванович Михалевич, член «Старої київської громади»³¹⁸ – згадував про феномен Єлисаветграда Олександр Семененко – друг Євгена Маланюка, головний редактор першої українськомовної газети в Єлисаветграді.

Павло Житецький – відомий філолог, громадівець, українолюб також відзначив потужний інтелектуальний та духовний вплив Єлисавета на розвиток української культури другої половини XIX ст., намагаючись пояснити цей феномен: «Характеристичне те, що Херсонщина, ця наша Америка, почала останніми часами давати багато талановитих українців: от, як Кропивницький, Карпенко-Карий та брати його Садовський та Сакасаганський, тепер з'явився Винниченко. Та воно й не диво, бо в степи тікали найенергійніші, найздібніші люди з кріпаків України»³¹⁹.

У Єлисаветграді проживало багато інтелігентних родин, свідомих українців, які щиро вітали та гостинно приймали у себе стрільців-галичан. Один із усусів згадував про спільні часті зустрічі, роботу в «Просвіті» та атмосферу, яка там

---

³¹⁷ Тобілевич С. Рідні гості. С. 27.

³¹⁸ Семененко О. Харків, Харків... URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Semenenko_Oleksander/Kharkiv_Kharkiv/ (дата звернення 19.08.2023)

³¹⁹ Чикаленко Є. Спогади. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Chykalenko_Yevhen/Spohady_1861-1907/ (дата звернення 19.08.2023)

панувала: «взаємна виміна думок про тяжку політичну дійсність, спільні заходи і боротьбу проти московських впливів в Єлисаветграді створили взаємне довір'я та щире дружбу між стрільцями та місцевим громадянством»³²⁰.

Згадка про московські, тобто російські впливи, потребує додаткових коментарів. Незважаючи на потужні українські традиції Єлисавета, в місті існувала також впливова проросійська спільнота, особливо серед представників влади, навіть таких демократичних, як дума та земство. Наприклад, у травні 1918 р. депутати міської думи відмовилися голосувати за встановлення синьо-жовтого прапора над будівлею міської думи, надаючи перевагу червоному, як революційному.

Представнику вищих органів влади Української Держави О. Базилевичу довелося особисто знімати червоний прапор та встановлювати над будівлею міської думи Єлисаветграда синьо-жовтий стяг. Щоправда і протестувати проти зняття червоного прапора та вступати у відкритий конфлікт з представником вищих органів влади гласні елисаветградської думи не наважилися³²¹

Перед предислокацією Українських Січових Стрільців до Центральної України німецьке та австро-угорське командування, враховуючи спалахи селянських повстань проти аграрної політики П. Скоропадського та його союзників, наказало УСС перебувати в постійній бойовій готовності. На початку Українським Січовим Стрільцям забороняли навіть поодинці пересуватися містом та спілкуватися з його мешканцями. Січовий стрілець М. Горбовий згадував, як наступного дня після приїзду стрільців у місто 14 червня 1918 р. до молодих вартових галичан елисаветградка звернулася зі словами: «Нащо вам цеї варти? Боїтеся нападу? Не бійтеся. Ми вже про вас давно чували і могли вам дати «чосу». Але не бійтеся нічого. Тільки так далі живіть із народом, то нічого вам не станеться»³²².

---

³²⁰ Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920. Монреаль: Вид-во І.Федіва, 1955. С. 194.

³²¹ ДаКіро. Ф. 78, оп. 1, спр. 712, арк. 105 зв.

³²² Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С. 70.

По селах усусів також на початку зустрічали з недовірою. Зокрема, у селі Грузьке Єлисаветградського повіту, більшість якого склали молдовани, до них поставилися насторожено. Незадовго до прибуття січових стрільців на терени Центральної України у навколишніх селах відбулися каральні стосовно селянства акції, особливо лютували «мадяри зі своїми пацифікаціями-юстифікаціями. В самім Грузькім цього не було, та і тут пішла ненависть до наїздників»³²³.

Проте галичани з легіону Українських Січових Стрільців, бачили в місцевому селянстві насамперед українців, а не населення, яке повинно було забезпечити їхнє військо продовольчими засобами. Згідно з вказівками команди УСС, рядові стрільці та їхні старшини почали шукати контактів із сільськими активістами, свідомими українцями. Зокрема, в Глодосах відшукали членів Стратегічної Ради Глодоського Вільного Козацтва Фотія Мелешка, Михайла Прядка та Тихона Березняка, яких запросили на зустріч із стрілецькою старшиною. Ф. Мелешко пригадував: «Ми відразу знайшли спільну мову. І почувалися так, наче не були довгі сотні років розділені Збручем... І вже після тієї першої зустрічі з УССами я якось почав почуватися певніше на своїй землі, бо надіявся, що при потребі можу від них дістати необхідну поміч»³²⁴. Вище ми згадували, що саме за підтримки старшин січового стрілецтва Ф. Мелешку та іншим діячам вільного козацтва вдалося уникнути арешту, ініційованого проросійськи налаштованими мешканцями Єлисаветграда. Треба відзначити, що етнічні росіяни, прихильники «єдиної та неділимої Росії» також становили вагомий частку цього поліетнічного міста.

Так з перших днів перебування в Центральній Україні Українські Січові Стрільці почали здобувати симпатії та прихильність місцевого населення, виявляючи приклади духовної соборності, яка є запорукою соборності політичної та територіальної.

---

³²³ Пеленський Д. Осінь 1918 року. *Історичний календар Червоної Калини на 1934 рік*. Львів, 1933. С. 75.

³²⁴ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого. Кн-2065. НДФ. арк. 10.

Комендантом армійської групи, до якої входив легіон УСС, був Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген, що був онуком австрійського імператора Франца-Йосифа, сином престолонаслідника Карла-Стефана і носив титул «архикнязя-ерцгерцога». Ще в дитинстві принц мав можливість познайомитися з побутом та звичаями українців, перебуваючи в с. Живець. По закінченню військової академії в 1915 р. був лейтенантом піхотного полку, в якому служили переважно українці-гуцули. Тоді він особливо зацікавився Україною, самотужки вивчив українську мову. У квітні 1918 р. Вільгельм Габсбург був призначений командиром легіону УСС. Архикнязь мав велике пошанування стрільців, які називали його Василем Вишиваним. Ім'я це дуже подобалося Вільгельму і він почав теж так себе називати. Новий командир повністю підтримував програмні установки УСС та їхню політику на Наддніпрянщині. Про перебування в Центральній Україні В. Вишиваний згадував у мемуарах: «Єлисаветгород – це великий фабричний город. Було там багато робітників і австрійська військова влада остерігала нас перед ними. Але ми скоро переконалися, що це були гарні люди й ми жили з ними у дружніх відносинах»³²⁵.

Одним із важливих завдань В. Вишиваний та очільники УСС вважали захист українців від переслідування гетьманських урядовців, частина з яких мала проросійські настрої, та австро-німецької влади, представники якої прагнули пограбувати українське селянство. У добу Гетьманату під гаслом боротьби з більшовизмом відбувалося переслідування свідомих українців, які за часів Центральної Ради виявили себе в політичному та громадському житті. Одним із таких випадків був арешт братів Горобців та членів їх родин у Катеринославі³²⁶. В Єлисаветграді українські діячі знайшли підтримку в колі старшин легіону УСС. В. Габсбург особисто розглядав кожен факт несправедливого арешту чи реквізиції, звільняючи від покарання засуджених. Допомагав йому в цих справах Володимир

---

³²⁵ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. К.: Темпора, 2008. С. 130 – 131.

³²⁶ Митрофаненко Ю. Свідоме українство Катеринослава в контексті проблеми національної ідентичності та історичної пам'яті 1917 – 1919 рр. *Універсум історії та археології*. 2022. Т. 5 (30). Вип. 1 -2. С. 59 – 70.

Старосольський, юрист за фахом, він захищав права місцевого населення. Українські Січові Стрільці також надавали селянам правову допомогу, оскільки серед них було чимало юристів, які допомагали залагоджувати юридичні питання, які стосувалися фінансових справ або приватної власності. В. Габсбург згадував: «нам на спілку вдалося врятувати життя деяким українцям»³²⁷.

Наприклад у селі Глодоси – одному з центрів вільнокозацького руху Центральної України, місцевий поміщик за підтримки австрійських військ почав вимагати повторної контрибуції з селян за матеріальні втрати 1917 р. Але у цей перелік відніс не лише тих, хто дійсно брав участь у погромах, а й заможних селян. Налякані розпратою представники від селянства Глодосів відрядили делегацію до очільників УСС. Особисте втручання архикнязя в цю справу врятувало село від погрому австрійських військ. Деяких найбільш відомих активістів глодоського вільного козацтва австрійці заарештували. Завдяки втручання В. Старосольського та інших старшинами УСС вдалося звільнити декількох вільних козаків³²⁸

Подібно до Ф.Мелешка, серед стрільців переховувалися й інші представники вільного козацтва. Аби випрадати такі дії в очах німецького та австро-угорського командування В. Вишиваний вирішив організувати з них новий курінь та призначив курінним В. Старосольського. Однак Курінь Вишколу з місцевих новобранців проіснував недовго, команда австрійського корпусу заборонила його формувати, побоюючись що вони можуть збройно виступити проти них, тому стрільців-єлисаветградців було розпорощено поміж іншими куреннями.

Влітку 1918 р. УСС довелося стати на захист українського селянства в умовах, коли німецькі та австро-угорські війська розпочали на теренах України справжню війну за хліб. Вони намагалися відібрати в селян урожай та негайно вивезти його за межі України. Німецькі та австро-угорські військові побоювалися, що після жнив селяни почнуть ховати урожай. Нерідко траплялися випадки, коли

---

³²⁷ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. К.: Темпора, 2008. С. 132.

³²⁸ Михайлик М. Українське село в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. № 1. С.14 – 16.

австрійський чи німецький військовий загін брав під контроль село і вимагав здати певну кількість хліба, худоби та інших видів продовольства. Якщо вимоги не виконувалися, на селян накладали великі контрибуції, застосовували фізичну розправу та конфіскації. Вивезення хліба набуло таких розмірів, що елисаветградська міська управа вимушена була звертатися до австро-угорського командування, щоб запобігти голоду. Завдяки втручання стрілецької старшини та особисто В. Габсбурга, хлібні пайки видали працівникам залізниці, які вантажили хліб у вагони, а наприкінці серпня на потреби міста було виділено один вагон борошна³²⁹.

Поміркована та виважена соціально-економічна політика Українських Січових Стрільців давала помітні результати. «Хоч як розбещено людей по селах останніми подіями, але дух ладу і законности, заведений у стрілецтві, та щирі і справедливі до всіх відносини, заімпонували народові. Сваюля затихла, злочинства не було, а старі гріхи остались нерозслідуваними» – писала С.Тобілевич³³⁰. А часопис «Єлисаветградский день» у липні 1918 р. відзначив, що в повіті відзначається менша кількість злочинів³³¹.

Старшини УСС також мали великий вплив на формування органів державної адміністрації. В. Вишиваний наполегливо добивався, висування на важливі посади місцевої адміністрації свідомих українців, переважно членів «Просвіти» м. Єлисаветграда та навколишніх сіл.

А стрільці, лікарі за фахом, надавали посильну медичну допомогу селянам. Софія Тобілевич свідчила, що в повіті тоді косила людей «іспанка» (грип), від якої померло також і багато стрільців.

Проте головним напрямком своєї роботи УСС вважали культурно-освітню ділянку. Галичани намагалися різними засобами відновити національну ідентичність населення Центральної України, яке тривалий час перебувало під впливом русифікації, намагаючись прискорити процеси відродження української

---

³²⁹ Голос Юга. 1918. 24 серпня.

³³⁰ Тобілевич С. Рідні гості. Нью-Йорк, 1954. С. 22.

³³¹ Єлисаветградський день. 1918. 14 (27) липня.

нації. У місцях дислокації УСС відбувалася інтенсивна культурно-освітня діяльність. Спільно з місцевими патріотами стрільці засновували читальні «Просвіти», народні школи, аматорські драматичні гуртки, хори, проводили масові культурно-просвітницькі заходи, які підтверджуються візуальними джерелами періоду перебування УСС на теренах Центральної України.

Влітку 1918 р. на цій території стрільці організували, вечірні та недільні школи, маючи на меті ознайомлення населення з історією України, намагаючись відновити національну свідомість мешканців центральноукраїнських теренів після тривалого періоду русифікації. Ф. Мелешко згадував про щире соборницьку атмосферу, яка панувала на цих заходах. «Наша Україна сьогодні ще є подібна до отого щербатого місяця на небі. Але ми добре знаємо, що він скоро покажеться нам повноколим. І отака наша Україна ще щербата, і хоч сьогодні ще немає виглядів, що вона скоро заокруглиться, але ми мусимо триматися і боротися, щоб те як найскорше сталося», – згадував слова однієї з промов Ф. Мелешко³³². А В. Вишиваний пригадував, що в період перебування в Єлисаветграді він «на власну руку відкомандовував по різних губерніях України чимало стрільців, щоб вони організували школи»³³³.

Важливим чинником порозуміння між галичанами та мешканцями центральноукраїнських теренів була українська стрілецька пісня. С. Ріпецький згадував: «Пам'ятаємо, як одної гарячої неділі, в червні 1918 р., перемарширувало вулицями Єлисавету шість або сім сотень вишколу УСС, на переді зі старшиною на конях, зі стрілецьким прапором, орхестрою та спеціально створеним для цього маршу великим хором. Широким гомоном розливалася тоді по вулицях цього міста стрілецька пісня. Так пізнало населення Єлисавету січових стрільців, як своїх

---

³³² Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого. Кн-2065. НДФ. арк. 25.

³³³ Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. С. 133.

земляків, сердечно з ними зжилося та щиро за ними жалкувало, коли вони виїздили на Буковину»³³⁴. Ця подія збереглася на тогочасних світлинах³³⁵.

У стрілецькому пісенному літопису записаний і виїзд на центрально-українські землі («Зажурились галичанки») і побут «на тих широких, на тих розлогих степах» («Як стрільці йшли з України»). Ці та інші пісні Романа Купчинського стали популярними серед стрілецтва та мешканців Центральної України. У пісні «Як стрільці йшли з України» особливо «чути тугу за тими гарними соняшними днями, які стрілецтво пережило в м. Єлисаветі і підміських селах, де стояло довший час»³³⁶. У цій пісні як у тексті, так і в мелодії відчутні місцеві впливи. Народними стали пісні Купчинського «Мав я раз дівчиноньку» та Л. Лепкого «Гей, видно село». Напевне вперше мешканці Єлисаветграда тоді почули й слова пісні «Ой, у лузі червона калина...» зі згадкою про те, як українські добровольці розпочали з москалями тан, аби визволити братів українців з московських кайдан.

Із Єлисаветом пов'язаний також важливий період діяльності оркестру Українських Січових Стрільців. За спогадами Степана Онуфрика, грали в міському парку та міському театрі, тому самому в якому 1882 р. М. Кропивницький сформував трупу «корифеїв». Керівником оркестру був Михайло Гайворонський, пізніше відомий український композитор. Наприкінці літа М. Гайворонський захворів на тиф. Одна українська родина в Єлисаветграді «дуже сердешно заопікувалася ним і не дозволила навіть перевезти його до лікарні. Незабутні спогади й чарівні враження з побуту на Серединній Україні і залишилися у композитора на все життя»³³⁷.

Іншою формою залучення населення до традицій українського театрального мистецтва були аматорські вистави. Українські Січові Стрільці приєднувалися до

---

³³⁴ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Вид-во «Червона Калина», 1956. С. 145.

³³⁵ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Л.: Видавництво «Світ», 1992. С. 451.

³³⁶ Витвицький В. Стрілецька пісня. *Літопис Червоної Калини*. Л, 1997. № 10–12. С.495.

³³⁷ Терен-Юськів Т. Михайло Гайворонський – композитор і громадянин. *Визвольний шлях*. 1987. № 1. С.92.

гуртків «Просвіти», засновували свої. Селяни з великим задоволенням відвідували стрілецькі вистави. Єлисаветградський глядач мав можливість оцінити майстерність галицьких акторів. Разом із військовими приїхали в Центральну Україну талановиті актори М. Бенцаль та І. Рубчак, яким доручили заснувати театр. Січовий стрілець Ярослав Гриневич згадував про особливості організації нової трупи: «Члени театру замешкали в с. Грузькому коло Єлисаветграду... Щодо мужчин то все було гаразд, але жінок таки треба було дібрати з місцевих красунь. Наш театр грав тепер в столиці Херсонщини місті Єлисаветі у міському парку у літнім театрі – успіх театральний і касовий все першорядний. Широка українська натура – широка як степи – любить забаву. І бувало бавилися стрільці і міщани, хлопці і дівчата... А тут, вже пора остання вертатись до Грузького – бо відпустка кінчиться. Вертає театральна братія до Грузького підводами... У полі вже при роботі село. А тут над'їжджає з міста ряд фір зі стрільцями артистами. У одній Рубчак на басі грає, Бенцаль на скрипці, Крушельницький б'є у решітку – забава тай годі. І в тім веселім гаморі бере участь село, дівчата, парубки кидають серпи, коси, – і серед степу танцюють в такт стрілецької музики. Степ гуляє...»³³⁸.

Анонси зі шпальт місцевих часописів інформують, що стрілецький театр у міському саду ставив українську класику XIX століття: «15 липня – «Наталка-Полтавка». 21 липня – «Шельменко-денщик», 22 липня – «Сватання на Гончарівці»³³⁹. Такі вистави сприяли популяризації української культури та мали вагомий вплив на формування української національної ідентичності. Цю властивість мистецтва відзначив колись історик Д. Яворницький, коли згадував про значення театру для формування української національної свідомості: «Велику справу зробив Кропивницький, ми б з усією своєю історією та археологією навряд чи б досягли такої популяризації української культури, як Марко Кропивницький зі своїм театром»³⁴⁰.

---

³³⁸ Гриневич Я. Стрільці на сцені. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 9. С. 5 – 6.

³³⁹ Єлисавет радский день. 1918. 15 (28) липня.

³⁴⁰ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. *Упорядн. С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної*. Д., 1997. С. 156.

С. Тобілевич відзначила вагомий результат просвітницької роботи січових стрільців: «Люде мені оповідали, що коли в неділю стрілецький хор співав у церкві під час служби божої, то народу бувало так багато, як на Великдень. А коли у школі відбувались відчити з історії минулого України, то людей теж бувало багато... Не кажучи вже про те, що в кожную хату такий гість вносив з собою частину свого світогляду, своєї душі»³⁴¹.

Стрільці з кожним днем зміцнювали добрі стосунки з українським громадянством. Чотири місяці їхнього перебування в Центральній Україні були радісними, повними надій для стрілецтва. Вони почували себе дійсними громадянами нової України, розвивали соборницьку ідею. Галицькі стрільці домагались забезпечення загальнодемократичних прав українців у власній державі, соціальної та національної справедливості. І. Вівсяна справедливо відзначила: «Влітку 1918 р. на Єлисаветградщині склалася парадоксальна ситуація: частина окупаційного війська прагнула незалежності окупованої держави більше, ніж переважна більшість державних службовців, які над розбудовою цієї незалежності працювали»³⁴².

Українські Січові Стрільці в Центральній Україні мали значний вплив на внутрішню і зовнішню політику Української Держави. Це відзначили київські часописи: «галичани, хоча й не є формальними громадянами, морально і фактично належать до української держави, віддаючи усі свої сили для її укріплення»³⁴³. Багато сучасників відзначали високий авторитет галичан серед населення Великої України. Це викликало занепокоєння серед проросійських кіл, які посилювали свій вплив на гетьмана. Сам П. Скоропадський не надто приязно ставився до галичан, бо вважав, що серед них багато вузьких фанатиків, особливо у відстоюванні ними ненависті до Росії, до якої сам гетьман мав значні симпатії: «ось такого роду

---

³⁴¹ Тобілевич С. Рідні гості С. 23

³⁴² Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн.1. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 95 – 96.

³⁴³ Там само. С. 96.

галичани і були кращими агітаторами, яких посилали нам австрійці»³⁴⁴. До всього ж перебування в Україні В. Габсбурга, популярного серед українців В. Вишиваного, як можливого конкурента на гетьманську булаву не могло не хвилювати П. Скоропадського.

Мало вплинув на Гетьмана навіть той факт, що на старшинській нараді УСС в с. Грузькому Єлисаветградського повіту 1 серпня 1918 р. було схвалено вияв лояльності гетьманові та висловлено готовність принести найвищу жертву в обороні Української Держави³⁴⁵. П. Скоропадський підкреслював, що він із повагою ставиться до українців-галичан, йому добре відомо, яку цінність для них мають ідеї української державности та незалежності, тому він докладе всіх зусиль, щоб галичани могли й надалі залишатися в Україні, бо їхні здібності потрібні, а співробітництво у державному будівництві має велике значення³⁴⁶. Ці слова гетьмана стосувалися, насамперед, галичан, які пережили російський полон, боронили Україну від більшовиків у 1917 – 1918 рр., пройнялися наддніпрянським духом та потроху, на його думку, втрачали своє «галичанство». Водночас П. Скоропадський продовжував із пересторогою ставитися до галичан та їхнього впливу на «російських українців», як він сам називав мешканців Великої України.

Добра слава про В. Вишиваного та УСС-ів ширилася по Україні, а до Відня та Берліна надходили скарги поміщиків про те, що стрільці бунтують селянство проти австрійських військ, підтримують повстанців. Під час перебування легіону УСС на теренах Центральної України на них сипалися скарги та доноси від землевласників, незадоволених захистом селянства українськими січовими стрільцями. В. Габсбургу, якого за прихильність до українства почали називати «червоним князем», довелося давати пояснення в імператорських кабінетах Відня та Берліна,

---

³⁴⁴ Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). Київ – Філадельфія, 1995. С. 52.

³⁴⁵ За волю України: Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914 – 1964. *Гол. ред. С. Річицький*. Нью-Йорк: Вид-ня Головної Управи УСС, 1967. 608 с.

³⁴⁶ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн.1. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 96.

стосовно діяльності УСС у Центральній Україні³⁴⁷. «Ніхто вже не надіявся його повороту», – пригадував М. Угрин-Безгрішний³⁴⁸. В. Вишиваний повернувся, але не зміг переконати вище командування у необхідності подальшого перебування УСС на теренах Центральної України. За словами Й. Гірняка, «не допомогли клопотання Василя Вишиваного, кволого нащадка Габсбургів»³⁴⁹.

Серед звинувачень УСС був пункт про їхню агітацію серед місцевого населення ідеї передання гетьманської булави з рук П. Скоропадського В.Вишиваному.

Варто відзначити, що подібні чутки не були безпідставними. Одним із прихильників такого варіанту був юрист за фахом Остап Копцюх. Він фактично став довіреною особою В. Вишиваного під час такої собі виборчої кампанії. О. Копцюх прибув до Єлисавета в червні 1918 р. разом із легіоном Українських Січових Стрільців. На той момент він був поручником УСС, заступником голови етапної команди, близькою людиною до В. Габсбурга – архікнязя, полковника, командира Легіону Українських Січових Стрільців. Влітку 1918 р. в українських колах обговорювався план заміни П. Скоропадського як гетьмана України на В. Вишиваного. Ф. Мелешко, який познайомився з О. Копцюхом під час їхнього перебування на Єлисаветчині згадував, що той поширював листівки на підтримку В. Вишиваного. Ф. Мелешко залишив цікаві спогади про той епізод: «Особа Василя Вишиваного популяризувалася по всій Україні. Тисячі його фотографій розвозилися та роздавалися по цілій Україні. В Єлисаветі, сказати б, «Вишиванську пропаганду провадив не якийсь січовик, а згадуваний уже мною поруч. др. Копцюх... Др. Копцюх же неупинно мені говорив про його величність архікнязя Василя Вишиваного... Др. Копцюх дав і мені з пару тисяч фото-листівок з бравим на них В. Вишиваним. Декілька штук я їх роздав знайомим, а решту... що мав

---

³⁴⁷ Снайдер Т. Червоний князь. К.: Грані-Т, 2011. 296 с.

³⁴⁸ Угрин-Безгрішний М. Українські Січові Стрільці. *Історичний календар Червоної Калини на 1924 рік*. Львів, 1923. С.49 – 50.

³⁴⁹ Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного. *Вісті (Мюнхен)*. 1961–1962. С. 72 – 73.

робити, мусив знищити, бо ж тоді заступникові голові філії есерів (прихильників демократії – прим. авт) не годилося вести так чи не так монархістську пропаганду... Він фанатично вірив, що «світла особа» архієпископа Василя Вишиваного стане королем, а ми за великі заслуги обов'язково будемо займати при дворі короля високі посади...Тоді дивувала мене наївність доктора-правника поруч. Копцюха, але мені, звичайно, більше нічого не залишалось, як тільки «погоджуватися» з його фантастичним мрійництвом»³⁵⁰.

Попри таку характеристику, а від Ф. Мелешка перепадало на горіхи багатьом сподвижникам, не кажучи вже про опонентів, зазначимо, що О. Копцюх таки був достатньо дієвою особою³⁵¹. Зокрема, у жовтні 1918 р він не виїхав із Центральної України разом з більшістю УСС до Буковини, а залишився в Єлисаветі, підтримав протигетьманське повстання та брав участь у формуванні українських військових частин³⁵². До організації українських збройних сил у Єлисаветграді долучилася також Тіна Книщенко (Харитина Пекарчук), відома діячка українського руху в Єлисаветі, яка також брала участь у роботі Симферопольської «Просвіти», вояк армії УНР, учасниця Першого Зимового походу. Тіна Книщенко (Харитина Пекарчук) згадала й про Остапа Копцюха: «У нашому полку бракувало старшин-галичан. Спершу був тільки один на прізвище Копцюх, але пізніше, коли ми вислали збіжжя до Галичини, то звідтіля прибуло ще двоє старшин»³⁵³

Щоб припинити ці чутки, які нагнітали політичне протистояння в Україні та за її межами – між Австро-Угорщиною та Німеччиною, було проведено спеціальне слідство в справі легіону УСС. Представник Міністерства закордонних справ при австрійській військовій команді в Україні генерал Травтмансдорф у результаті

---

³⁵⁰ Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого. Кн-2065. НДФ. арк. 10, 18.

³⁵¹ Мелешко Ф. Південно-Східня Група Армії УНР та її командир отаман Янів. *Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого. Кн-2065. НДФ.*

³⁵² Митрофаненко Ю. Невідомі аспекти Української революції 1917 – 1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XII. 2019. С. 33 – 40.

³⁵³ Пекарчук Х. Вояцьким шляхом. URL:

http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309af (дата звернення 07.11. 2023)

слідства прийшов до таких висновків: легіон виявляє спротив тенденціям військової влади; бунтує населення проти влади; прагне до відокремлення Галичини від Австрії і приєднання її до України; намагається прогнати з України союзні війська; поширює серед населення більшовицькі ідеї, нацьковує селян проти великих землевласників і євреїв, не визнає уряду гетьмана Скоропадського й агітує проти нього, бажає, щоб архикнязь Вільгельм став володарем великої української держави, що мала сягати аж по Карпати. Тому було рекомендовано негайно відкликати легіон з України³⁵⁴.

Цей відверто неправдивий, наклепницький висновок вплинув на виведення Українських Січових Стрільців на чолі з В. Вишиваним із теренів Центральної України. 7 жовтня 1918 р. Легіон УСС отримав наказ передислокуватися на Буковину. Ф. Мелешко пригадував: «Василь Вишиваний розповів нам, чому саме переводиться УСС-ів з Єлисаветградщини... Про себе він сказав, що дуже нерадо залишає Україну. Прощалися ми з УСС-ами, наче з рідними братами. За літо й УСС-и добре з нами, і взагалі з населенням, зійшлися й нерадо розлучалися»³⁵⁵.

Зворушливо згадувала про прощання з «рідними гостями» С. Тобілевич: «Проводжали їх селяне з усіх сел: верхами і пішки. Отаманови війська, якого так любили, зроблено овацію – урочистий похід в кількисот верхових, які зі своєї власної волі виїхали прощатись з отаманом і під звуки бойового маршу проводили весь поїзд до залізниці... Один по одному почали довгою стрічкою відходити військові поїзди. А коли вже затихли останні звуки пісні... то зробилося так пусто і сумно навколо, як тоді, коли навік минає щастя...»³⁵⁶.

У мемуарах січові стрільці згадували про гарні взаємини з українцями центральноукраїнських теренів, а також про сум, із яким місцеве населення проводжало їх до Буковини. Йосип Гірняк згадував про результати та значення тривалого перебування січового стрілецтва в Центральній Україні: «Українці

---

³⁵⁴ Федорович В. Україна і Крим в плянах Німеччини й Австро-Угорщини в період першої світової війни. *Вісті комбатанта*. 1989. № 5 – 6. С. 50.

³⁵⁵ Мелешко Ф. Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого. Кн-2065. НДФ., арк. 15.

³⁵⁶ Тобілевич С. Рідні гості С. 52

Єлисаветської округи з жалем прощали стрілецьтво, селяни з довілля не жаліли плодів своєї праці, цілими валками вони везли хліб та сіль на станцію Шостаківка, виявляючи цим свою вдячність за братерську оборону населення від всякої воєнної пакості. Не одна сльоза сплила на дівочому обличчі, коли відходили поїзди з Шостаківки на Захід. І стрільці покидали рідну, привітну землю і її громадян з глибоким жалем і тяжким болем. За дуже короткий час свого перебування на Єлисаветградщині вони зуміли знайти стежини до сердець одноплемінників, яких досі ділили кордони. Незважаючи на глибокі і суттєві різниці в поглядах на цілий ряд явищ психологічного і політичного характеру – брати все ж таки були братами, і того споріднення ніщо не могло знівелювати. Зустрічі УСС-ів з одноплемінниками були найсвітлішими подіями всього існування Легіону»³⁵⁷.

Думки Й. Гірняка співзвучні зі спогадами стрільця Левка Лепкого: «Кінчилось літо, а з ним кінчився і наш побут на степах Херсонщини. Ми з жалем покидали Україну... Ми виїздили, а там починалось нове, починалась розруха. За побуту Українських Січових Стрільців тамошні почували себе безпечно і гарно – був лад, був спокій, було добре. Тепер хто його знає! ... Був це дійсно тісний духовий, зв'язок, а програма «об'єднання» одної нації на ділі почала реалізуватися»³⁵⁸.

Тривале перебування Легіону Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України став гарним прикладом духовної соборности, національного та культурного єднання українців під час Української революції 1917 – 1921 рр. Один із відомих дослідників цього періоду Іван Кедрин (Іван Рудницький) вважав, що завдяки перебуванню стрільців на Єлисаветградщині влітку 1918 р. вони стали «дійсними соборниками своїм світоглядом, психікою, спільністю думок і почувань»³⁵⁹. А потужна та плідна просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України упродовж червня – жовтня 1918 р. мала вагомий вплив на формування національної ідентичности місцевих мешканців,

---

³⁵⁷ Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного. *Вісті (Мюнхен)*. 1961–1962. С. 73.

³⁵⁸ Лепкий Л. Осінь 1918 р. *Історичний календар Червоної Калини на 1927 рік*. Львів, 1926.

³⁵⁹ Кедрин І. У горнілі революції. *Золоті роковини: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Нью Йорк, 1967. С. 103.

формування почуття духовної, політичної, територіальної соборності українців Галичини та Наддніпрянщини.

У 1920 р. центральноукраїнські терени знову стали місцем цікавого проєкту: формування советської української ідентичності за допомогою українського мистецтва. Єлисавет (саме ця назва використовувалася українцями в 1920 р. значно частіше, ніж Єлисаветград) у вересні 1920 р., оточений повстанцями, перебував у стані облоги. Причиною тому був спалах активності повстанства, пов'язаний із боротьбою Холодноярської бригади, Олександрійської (Степової) дивізії Костя Пестушка, Чорноліського полку Пилипа Хмари, отамана Голого, командира Білоярського куреня Холодноярської бригади Якова Щириці (отамана Мамая)³⁶⁰. Однак блокада не була повною. Повстанці не завжди могли перешкоджати руху паротягів, хоча іноді їм вдавалося руйнувати залізничні колії. Наприклад, у загонах П. Хмари навіть існував своєрідний інженерний підрозділ, навчений руйнувати залізницю. Незважаючи на значну небезпеку з боку українських повстанців, російська більшовицька окупаційна влада наважилася відправити в тур з Києва до Центральної України: Черкащини та Єлисаветчини, українську капелу Дніпросоюзу, більше відому як капелу Кирила Стеценка. В її складі перебував український поет Павло Тичина. Колоритні спогади мандрівного поета використовувалися дослідниками-краєзнавцями лише епізодично, тому це егеджерело доби Української революції 1917 – 1921 рр., залишається маловідомим для фахівців, хоча містить в собі чимало цікавої інформації з життя українського населення в умовах більшовицької окупації 1920 р.³⁶¹. А мова П. Тичини – справжня поезія в прозі – дозволить відчувати колорит та атмосферу життя в Середній Україні восени 1920 р. та зрозуміти настрої його мешканців. Центральною Україною, теренами сучасної Кіровоградської та Черкаської областей, П. Тичина разом з видатним українським композитором Кирилом Стеценком гастролював близько місяця.

---

³⁶⁰ Архів УСБУ в Черкаській області. Спр. 1083.

³⁶¹ Тичина П. Подорож з капелю Кирила Стеценка. К.: «Радянський письменник», 1982. 263 с

Зазначимо, що цей надзвичайно цікавий та важливий для реконструкції гастролей капели текст, П. Тичина декілька років вважав втраченим, бо не встиг забрати його з собою з окупованого нацистами Києва в 1941 р. Однак два томики щоденника подорожі разом з іншими книжками врятував Анатоль Карпович Карпюк – службовець банку, колишній співак робітничого хору, яким на початку 20-х рр. керував П. Тичина. По боюючись втратити оригінали, він дбайливо їх переписував з усіма правками.

В тур Правобережною Україною восени 1920 р. з Києва вирушила Українська капела або капела Дніпровського кооперативного союзу (Дніпросоюзу), якою керував видатний український композитор Кирило Стеценко. Про рівень авторитету керівника капели свідчило сказане наприкінці жовтня 1920-го Володимиром Леонтовичем, автором всесвітнього відомого «Щедрика», що був у репертуарі капели: «Кирило Григорович відомий скрізь, у Лондоні його знають, і всі його люблять»³⁶².

У добу Української революції К. Стеценко був відомим музикантом, композитором і диригентом, який підтримував процеси українського державотворення, співпрацював із Симоном Петлюрою і навіть керував хором на День Злуки 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані. Також Стеценко був православним священником, навіть протоієреєм, прихильником відновлення УАПЦ, тому під час гастролей іноді вінчав наречених та служив молебні в церквах українською мовою, чим, на думку представників місцевих українських православних громад, зіграв важливу роль у їхньому розвитку.

Мандри капели тривали з 8 вересня по 10 листопада 1920 р. під час спалаху повстанського руху проти більшовизму. П. Тичина писав, що Україна нагадувала «кип'ячий казан», «по ярах гуляли банди», особливо небезпечним йому здавався Холодний Яр: «це база банд і туди не доходила ніяка влада»³⁶³.

Які причини спонукали советську окупаційну владу організувати турне українською капели з виключно українським репертуаром Правобережною

---

³⁶² Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 202.

³⁶³ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 27.

Україною? На нашу думку, причин було декілька. По-перше, у 1919 р. Європою успішно тривали гастролі капели Олесья Кошиця. Цей колектив відправив у турне в 1919 р. особисто Головний Отаман Директорії УНР С. Петлюра. Капела виконанням українських пісень мала популяризувати українське та привертати увагу до українського питання за кордоном засобами мистецтва та народної дипломатії. Гастролі мали успіх у Європі та Америці³⁶⁴.

П. Тичина згадав про це: «Далеко зараз Олекса Кіндратович, за кордоном з Кошицем велике діло творять»³⁶⁵. Під «великим ділом» П. Тичина мав на увазі популяризацію української національної ідеї засобами українського мистецтва. І хоча це не вплинуло на надання допомоги УНР у боротьбі з російськими окупантами: більшовицькою та білогвардійською арміями, популярність українського за кордоном не могла не хвилювати більшовиків. Тому було прийнято рішення про організацію альтернативних гастролей Україною, охопленою потужним повстанським рухом.

Терени Центральної України, важливим повстанським осередком якої був Холодний Яр, були одним із таких центрів. Капела під керівництвом талановитого композитора К. Стеценка, який деякий час разом із О. Кошицем формував її, мала пропагувати думку, що українське може сприйматися, як советське, тобто виконувати ту саму функцію, що й капела О. Кошиця за кордоном.

По-друге, не можна виключати, що організатори гастролей не могли не знати про успіх культурно-просвітницьких заходів Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України упродовж червня-жовтня 1918 р. Більшовики, які в 1919 р. розпочали повільну українізацію України, поволі змінювали антиукраїнський напрямок своєї політики, який вони застосовували в 1917 – 1918 рр. під час першої спроби окупації України в добу визвольних змагань. Лідери більшовиків намагалися поєднувати національний та соціальний напрями політики, для цього їм потрібно було заручитися підтримкою впливових серед

---

³⁶⁴ Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: Щедрик против «русского мира». Місія капели Олександра Кошиця (1919 – 1924 рр.). К.: Видавничий дім «АртЕк», 2019. 312 с.

³⁶⁵ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 48.

населення партій націонал-комуністів: УПСР (боротьбисти) та УСДРП (незалежники). Організація турне могла стати гарним прикладом зміни курсу їхньої політики щодо українського питання.

Маршрут капели дійсно був небезпечним: Київщина, Черкащина з Холодним Ярмом, Єлисаветчина – це були терени, на яких із серпня 1920 р. тривало велике антибільшовицьке повстання. Про ситуацію навколо Єлисавета писав П. Тичина. Цей поет українського відродження, який у 1917 – 1918 рр. оспівував універсали Центральної Ради та з боєм писав, про крутянців, у 1920 р. вже був поетом радянським, тому називав повстанців «бандами». Напередодні візиту до Єлисавета П. Тичина, не знав, що українські повстанці вже призвичаїлися до ведення війни в умовах степу, тому писав, що «в степу бандам не буде де розгулятися»³⁶⁶. Однак під час спілкування з місцевими в Єлисаветі зрозумів, що помилився: степи не стали завадою для повстанського руху.

Настрої українського селянства цікавили П. Тичину. Розмови з селянами він ретельно занотував у власному щоденнику, іноді дискутуючи сам з собою, намагаючись заборонити собі навіть у думках «пропагувати контрреволюцію», яку сам нещодавно оспівував у поезіях «Золотий гомін» та «Пам'яті тридцяти». Зокрема, 26 вересня 1920 р. перебуваючи в містечку Златопіль (нині Кіровоградська обл.), що на межі Київщини та тодішньої Херсонщини, він згадав як чекісти, що уважно стежили за гастролями капели, затримали вчителя напередодні концерту та своєрідно його прокоментував: «Не встигли розпочати, як міліціонери учителя заарештували. На з'їзді, певно, щось сказав (саме в той час у Златополі проходив з'їзд учителів – прим. Ю. М.). «Як же людині мовчати, коли її, що в херсонських степах викохалась, хочуть у клітку посадити?. – Це що, – ловлю я себе на контрреволюції, – індивідуалізм проповідую?. – Ні, пора вже його знищити, пора»³⁶⁷.

Члени капели, серед яких було мало комуністів, були попереджені про «контрреволюцію» і «щоб про політику ні слова», тому були дуже обережні у

---

³⁶⁶ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 27.

³⁶⁷ Там само. С. 169

висловлюванні власних думок і навіть під час звертання один до одного. Керівництво та адміністрацію попереджали аби музиканти уникали слова «пан», але за інерцією українські капеланти продовжували його вживати, як наприклад в Єлисаветі 30 вересня 1920 р., коли гучно на весь вокзал пролунало: «Пане старосто! – гукає підстаростиха (адміністративна посада під час гастролей – прим. Ю. М.)». – Перекажіть пані акомпаніаторші ... Кирило Григорович до вікна одвертається з обуренням. Хтось підстаростиху поправляє: «Да кажіть же ви «товариш», а не «пані», побачите, через вас колись улопаємось!»³⁶⁸.

Зі щоденника Тичини дізнаємося, що українські селяни негативно ставилися до звертання «товариш», про що відверто говорили музикантам під час спілкування: «Та як: ото зовсім сопляк, а вже до старого: товариш. Який я йому товариш? Оп'ять же і до попа так само. Підходить баба: одне слово, нас так зобиджають, так зобиджають! А все через те, що земля багата»³⁶⁹.

Записи П. Тичини доводять про велике невдоволення селянством більшовицькими порядками через «здирство» або «обдирство» в українських селах. «Здирством» селяни називали грабіжницьку економічну політику періоду комуністичного будівництва³⁷⁰. Тому щоденник П. Тичини рясніє згадками про українських повстанців, які дошкуляють більшовицькій владі протягом всього маршруту мандрівної капели від Києва до Одещини та Поділля. Поет занотував прізвища українських отаманів, які тримали в облозі великі міста та станції, руйнували залізниці, перешкоджаючи руху потягів, а гуркіт гармат та пострілів, тіла вбитих повстанцями червоноармійців супроводжували музикантів протягом всієї мандрівки. Поміж інших Тичина згадував отамана Темну Ніч з Київщини, Хмару та Квашу на Єлисаветчині, але найчастіше отамана Голого, що діяв на Черкащині. Симпатії П. Тичини вже однозначно на боці більшовиків. Повстанців він називав «бандитами», лише одного разу використавши слово «повстанець», а в іншому випадку, розмірковуючи про маршрут капели відверто висловився, що:

---

³⁶⁸. Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 109 – 110.

³⁶⁹ Там само. С. 59.

³⁷⁰ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 218.

«Краще десь пересидіти ці події на Поділлі під регулярним військом, а не під вередливою владою якогось батька отамана, бо коли ми поїдемо на Вознесенськ, то ви ж самі бачили, який там казан кипить»³⁷¹.

Вже радянський поет Павло Тичина, який стримує в собі колишнього прихильника УНР і продовжує обурюватися, що деякі члени капели «малоросейнічають», тобто спілкуються російською мовою, питає та водночас характеризує селянина: «Чекайте, діду, а чим же вам не подобаються порядки? Дід тільки рукою махає... Хто він, цей дід: самостійник, незалежник? Чи просто куркуль»³⁷².

Проте П. Тичина, незважаючи на свою прихильність до советської влади в 1920 р., продовжував виявляти незадоволення недостатньою, на його думку, кількістю афіш українською мовою та примітивним сприйняттям та зображенням українського в Україні: «Що найбільше обурює нас – це те, що й досі Україну знають тільки етнографічну». На паровозі агітпоїзда намальований якийсь Гаркун-Задунайський з люлькою, а внизу поганеньким шрифтом, як на тетрадях написано: «О, цей хліб багатство України, він повинен.. » (щось у цьому роді)³⁷³.

Щоденник Тичини доводить, що серед червоноармійців, які боролися з українськими повстанцями в 1920-му, було чимало росіян, яких він розпізнавав за мовою. Зокрема, під час гастролей у Єлисаветі поет згадував як червоноармійців, що в очікуванні концерту читали українську газету, насмішило слово «ділянка». В іншому випадку П. Тичина писав про російськомовних солдатів і для колориту навіть подавав їхні репліки російською мовою. Це й не дивно, бо в 1920 р. так звана російська «інтернаціональна допомога» для боротьби «куркульським бандитизмом» регулярно прибувала в Україну з Росії. Віднайдені Людмилою Гриневич статистичні дані про склад Червоної армії в 1920-му свідчать, що розташована в Україні РСЧА була сформована переважно із росіян – їх там було 995 882 із наявних 1,2 млн осіб. Для порівняння: українців було 130 914, євреїв

---

³⁷¹ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 196.

³⁷² Там само. С. 126.

³⁷³ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 110.

28 229, татар та інших національностей 41 850. Тому більшовик І. Лапідус мав рацію, коли писав, що «Советська влада на кулацько-козацьких окраїнах, це ніщо інше, як військова окупація, особливо це стосується України»³⁷⁴.

На підтвердження цієї думки процитуємо уривок із документа віднайденого істориком П. Захарченком: цитату з доповідної записки голови ліквідаційної комісії радянських військ Півдня Росії Н. Гармашева до Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР (Української Соціалістичної Радянської Республіки), у якій зазначалося: «За останній час, у вірену мені ліквідаційну комісію, надійшла велика кількість звернень про виплату пенсій колишнім червоноармійцям, що воювали під час громадянської війни 1917 – 1918 рр. на території України, Донецького і Криворізького басейнів. Ці червоноармійці не українці, а в більшості своїй робітники Петрограда, Москви, Твері, Ярославля, Костроми, Воронежа і других міст, де в свій час йшло формування червоноармійських загонів, які направлялися на Україну»³⁷⁵.

На думку П. Захарченка, ця цитата є яскравим свідченням втручання збройних сил Росії у внутрішні справи незалежної української держави.

Незважаючи на політичні переконання капелантів, її керівництва гастролі популяризували українське мистецтво. Репертуар музикантів складався виключно з творів українських композиторів: Кошиця, Леонтовича, Стеценка, Степового. Перед концертами К. Стеценко, її керівник та натхненник, проводив лагідну українізацію серед слухачів: «Сьогодні, товариші, капела Дніпросоюзу виконає цілий ряд народних пісень в художній розкладці українських композиторів. Композитори ці такі: Лисенко, Кошиць. Леонтович, Вериківський. Ви побачите, як звичайна проста-проста мелодія в художній обробці стає прекрасною перлиною...» або «Єлисавет одзначили першим художнім концертом, присвяченим чотирьом

---

³⁷⁴ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 3. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 142.

³⁷⁵ Захарченко П. Історія і сьогодення: роздуми та історичні аналогії щодо політико-правової оцінки більшовицької агресії в Україні у 1917 – 1918 роках. *Добридень*. 2013 – 2014. № 28 – 29. С. 7.

найкращим сучасним музикам – Кошицю, Леонтовичу. Степовому й Стеценку». Майстерність капели вражала червоноармійців: «Ось що значить капела, – хтось каже за мною. – От тебе й радянська, – другий голос озивається»³⁷⁶.

На той момент вже більше радянський, ніж український поет П. Тичина зробив висновок, що для бійців слово «радянська» – це щось українське. Гадаємо, що солдат, який кинув цю репліку, мав на увазі зовсім інше, бо не очікував почути від радянської капели українську пісню, оскільки не асоціював радянську владу з Україною. Кожен з концертів обов'язково завершувався виконанням «Заповіту» Шевченка. Під час співу зала підводилися, а військові обов'язково мусили тримати під козирок. Тичина згадував, як червоноармійці, напевне, українці за національністю перепитували чи буде капела співати «Заповіт», а в іншому випадку вояк, що не тримав під козирок під час виконання пісні, отримав зауваження та негайно виправився³⁷⁷.

В 1920-му більшовики використовували популярність Тараса Шевченка серед українців у своїх цілях, демонструючи його як «пролетарського поета». На противагу забороненому українському славню «Ще не вмерла Україна» вони дозволяли «Заповіт», який із 1918 року виконували навіть на Всеукраїнських з'їздах рад³⁷⁸.

На сторінках щоденника П. Тичина з описом атмосфери гастролей натрапляємо й на таку згадку про популярність Кобзаря: «Шевченка всі знають. Він із лівого боку в самому низу, а з другого боку тільки сумнів викликає портрет невідомого революціонера. Одні кажуть, що це Петровський, а другі називають його Калініним, а дехто згадує за Лібкнехта. І всі погоджуються, що це Лібкнехт Карло, бо їх було два, – поправляє хтось із солдатів». «Ну, значить, не знають, – резюмував П. Тичина, – «бо то Луначарський»³⁷⁹.

---

³⁷⁶ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 124, 137.

³⁷⁷ Там само. С. 137.

³⁷⁸ Митрофаненко Ю. Образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917 – 1920-х рр. *Наддніпрянська Україна*. 2016. Вип 14. С. 125 – 135.

³⁷⁹ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 124.

Іноді концерти капели мали цікаві наслідки, як наприклад в Єлисаветі, коли повертаючись з виступу повз корпуси Кавалерійської школи музиканти почули спів червоноармійцями «Заповіту». «Ми стаємо, слухаємо. Голоси гарні. Певно, українців багато поміж кінноти. А може, під впливом наших концертів розійшлись», – розмірковував П. Тичина³⁸⁰.

Протягом турне виступи капели, які переважно були платними, користувалися успіхом як у глядачів, так і в критиків. Аншлаги, оплески, крики «Біс!», почесна варта, слова подяки від публіки супроводжували капелу протягом всього шляху гастролей. Тичині вдалося навіть натрапити на схвальний відгук про концерти від справжнього музичного критика. У статті під оригінальною назвою «Пролетарське мистецтво. Концерт київської української капели» автор зазначив: «Хор у кожній виконаній пісні подає образно завершений зразок, позначений яскравим контрастом ледь вловимого і могутнього *f* чоловічих голосів». Тичина, який за бажання міг посилити капелу як співак, бо ж був співаком церковного хору та закінчив Чернігівську духовну семінарію, де й познайомився зі Стеценком, відзначив: «Рецензент трохи тямить у музиці»³⁸¹. Історикині М. Долгих вдалося відшукати цей відгук, який надрукував на своїх шпальтах елисаветградський більшовицький часопис «Вісті». П. Тичина згадував саме про цей відгук, бо запис про це у його щоденнику датується 5 жовтня 1920 р. В пресі музикантів називали Київською капелою або Капелою Стеценка, а от назви «Капела Дніпросоюзу» чомусь уникали³⁸².

У вільний від концертів час К. Стеценко як православний архієрей проводив богослужіння в українських церквах, про що П. Тичина, який у 1920 р. вагався між атеїзмом та язичництвом, не писав, натомість про такі випадки відомо з інших джерел³⁸³. Величезне значення для священників та вірян Єлисавета мала також

---

³⁸⁰ Там само. С. 133.

³⁸¹ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 180.

³⁸² Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 1. С. 178.

³⁸³ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 3. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 181.

служба, відправлена архієреєм К. Стеценко. Пізніше прихильники УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) згадували про те, як він «благовістив про нашу церкву й поклав основу до нашої парафії»³⁸⁴.

Це були перші та останні гастролі капели Кирила Стеценка. У жовтні 1921 року він ще встиг взяти брав участь у Першому Всеукраїнському Церковному Соборі, який підтвердив автокефалію УАПЦ. А навесні 1922-го року, коли в Україні лютували епідемії, причащаючи хворого селянина, Стеценко захворів і помер 29 квітня 1922 року у віці 39 років.

Попри те, що капела виступала під червоним прапором советської влади, то була гарна популяризація українського мистецтва. М. Долгих – фаховий мистецтвознавець, вважає, що завдяки вдало підібраному репертуару, що задовольняв як витончений музичний слух митців, так і демократичну публіку, аудиторія переконалася в добрій професійній підготовці співаків, високому рівні виконання двох різножанрових програм. Крім того, для проукраїнської частини Єлисаветграда концерти української капели символізували піднесення національної ідеї в Центральній Україні³⁸⁵.

---

³⁸⁴ Там само. С. 183.

³⁸⁵ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. К. 1. С. 164 – 183.

Висновки до II розділу

Проаналізовані суспільно-політичні, військові та соціокультурні процеси, що відбувалися на теренах Центральної України у добу визвольних змагань дозволяють зробити висновок про високий рівень національної свідомості населення цього регіону. Процеси Української революції 1917 – 1921 рр. також знайшли підтримку серед мешканців Центральної України, значний відсоток якого складало українське населення. На це також впливали традиції українського державотворення попередніх століть, що відбувалися на цих теренах, пов'язані з козацькою добою. Вагомі наслідки на формування національної ідентичності мала потужна культурно-просвітницька діяльність, яку здійснювали українолюби цього краю упродовж ХІХ ст. Ці чинники стали основою підтримки населенням цього регіону процесів Української революції. Серед лідерів українського національного відродження було чимало уродженців Серedinної України: І. Мазепа, М. Левитський, В. Винниченко. Населення краю підтримувало процеси українізації освіти, відновлення діяльності «Просвіт», українських періодичних видань, богослужінь тощо. Переважно ці вимоги висували українські організації мешканців Центральної України, представники інших національностей були прихильниками російської революції. У той період конфлікту між прихильниками моделей російської та української революцій не спостерігалось. Населення краю сприймало діяльність представників обох революційних концепцій, як частину процесу революційних трансформацій.

Про високий рівень національної свідомості Центральної України, яка ґрунтувалася на історичній традиції, було поширення руху Вільного козацтва, який виник та набув найбільшого поширення саме на теренах цього історичного регіону. На думку сучасників, цьому сприяли історичні традиції краю, на яких зароджувалося та поширилося козацтво. Напевне під впливом цих чинників М. Грушевський під час територіально-адміністративної реформи 1918 р. надав двом новоутвореним землям, таку назву мали нові територіально-адміністративні одиниці, назви, пов'язані з козаччиною: Низ та Січа.

У травні-червні 1917 р. населення Серединної України підтримало курс Центральної Ради на проголошення автономії України. Цього разу симпатії між різними революційними моделями розділилися: міські думи вбачали майбутнє регіону в складі Росії, тому не надавали підтримки рішенню Центральної Ради про автономію. Опрацьовані документи свідчать про те, збори українських громад підтримали Перший універсал Центральної Ради та виступили проти рішення Тимчасового уряду вилучити терени Херсонської та Катеринославської губерній з-під влади Центральної Ради та Генерального Секретаріату та підпорядкувати їх Тимчасовому уряду. Влітку-восени 1917 р. між прихильниками різних революційних моделей на теренах Центральної України тривала боротьба за симпатії населення. Однак у листопаді 1917 р. після більшовицького перевороту навіть міські думи населених пунктів цього регіону почали підтримувати УНР, проголошену III універсалом Центральної Ради. Про рівень національної свідомости населення краю свідчить факт відсутности підтримки Донецько-Криворізької республіки. Значна кількість місцевих рад більшість, якої становили навіть прорадянські налаштовані мешканці цього регіону, відкинули подібні пропозиції.

В умовах війни російських більшовиків проти України в 1917 – 1918 рр. гарно виявили себе вільнокозацькі підрозділи, сформовані на теренах Центральної України. Особливість цього регіону полягала в тому, що загони вільного козацтва створювалися не лише в сільській місцевості, а й у великих містах цього регіону: Катеринославі та Єлисаветграді. Найбільш боєздатними були катеринославські загони вільного козацтва під проводом братів Горобців, які під час першого етапу війни більшовиків проти України запекло боронили Катеринослав, а навесні 1918 р. взяли участь у визволенні міста від російських окупантів. Вільнокозацьким підрозділам, сформованим на Черкащині та Єлисаветчині, вдалося не допустити більшовиків на свої терени, а в подальшому вони також брали участь у вигнанні більшовиків із теренів Центральної України. Завдяки опору вільнокозацьких загонів та антибільшовицькому повстанню в Єлисаветграді навесні 1918 р.

більшовики не змогли встановити свою владу на значній частині території цього регіону.

Високий рівень національної свідомости населення Серединної України підтвердив період перебування Українських Січових Стрільців на теренах Центральної України в червні-жовтні 1918 р. Галичани, які склали основу легіону Українських Січових Стрільців, були здивовані та приємно вражені цим фактом. Незважаючи на тривалу політику асиміляції та русифікації, які здійснювалися за допомогою освітніх та релігійних засобів, росіянам не вдалося повною мірою денационалізувати українське населення цього регіону. На нашу думку, цьому сприяла значна культурно-просвітницька діяльність українолюбів кінця ХІХ – початку ХХ ст. та історичні традиції краю, пов'язані з козацтвом³⁸⁶. Старшини усусів ознайомившись з діяльністю організації вільного козацтва на цих теренах, у добу Центральної Ради відзначили значні його здобутки, а діяльність українолюбів періоду визвольних змагань відзначили як державницьку. Період перебування УСС на теренах Центральної України упродовж весни – осені 1918 р. можна назвати прикладом «духовної соборности», зразком порозуміння між представниками розділеної упродовж століть нації.

Ці вагомні результати національного відродження привернули увагу очільників російського більшовицького окупаційного режиму. Якщо в 1918 р. вони намагалися боротися із виявами, символами та досягненнями української культури, то в 1920 р. прагнули скористатися результатами українського відродження. Прикладом подібної трансформації стала організація гастролів капели К. Стеценка теренами Серединної України, як засобу пропаганди української радянської влади. Пісенний репертуар трупи, що складався з українських пісень в сучасному оранжуванні, мав великий успіх у населення краю.

---

³⁸⁶ Митрофаненко Ю. Життєві та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з Єлисаветградщиною. *Наддніпряньська Україна: зб. наук. праць*. 2015. Вип. ХІІІ. С. 43 – 53; Митрофаненко Ю. Життєві та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з Єлисаветградщиною. *Наддніпряньська Україна: зб. наук. праць*. 2015. Вип. ХІІІ. С. 43 – 53.

РОЗДІЛ 3. ФЕНОМЕН «МНОЖИННОЇ СУВЕРЕННОСТІ» В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

3.1. ХОЛОДНОЯРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

У соціології процеси поширення регіоналістичних прагнень у періоди революційних трансформацій позначили дефініцією «множинна суверенність». Цей термін було введено до наукового обігу соціологом Чарльзом Тілі для характеристики квазідержавних утворень, які виникали на території держав під впливом процесів революційних трансформацій³⁸⁷. Ч. Тілі вважав, що подібне явище є закономірним, бо пов'язане з неспроможністю влади впливати на процеси організації влади в країні в умовах суспільно-політичних змін, тому спонукає населення до самоорганізації та відкидає ідею необхідності підпорядкування органам центральної влади³⁸⁸.

У добу Української революції 1917 – 1921 рр. це явище виникло під впливом комплексу чинників, які призвели до поширення процесів селянського регіоналізму в добу визвольних змагань, які тривали до 1922 рр. Дослідник української ментальності періоду Української революції В. Лозовий пов'язував активізацію процесів селянської демократії зі схильністю до анархізму та своєрідною мрією про «можливість щасливого існування у власній громаді поза державною системою великого суспільства»³⁸⁹. Подібні думки при аналізі революційної доби в Україні в 1917 – 1922 рр. висловив американський дослідник М. Бейкер, який звернув увагу на своєрідну локальну свідомість населення і сприйняття центральної влади як чужинської на відміну від своєї – місцевої³⁹⁰.

---

³⁸⁷ Гіденс Е. Соціологія. К: Основи, 1999. С. 584.

³⁸⁸ Там само. С. 586.

³⁸⁹ Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.) *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 88 – 95; Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917 – 1921 рр.) *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*: у 2 т. Т. 2. – Кам'янець – Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог: Вид-во На УОА, 2006. – С. 248 – 254.

³⁹⁰ Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 74.

Виникали подібні утворення з метою самооборони, захисту результатів власної праці, а іноді для – грабунку сусідніх сіл та міст. Часом «селянські республіки» атакували знесилені боротьбою на фронтах військові частини. Іноді до появи «селянських організацій» були причетні представники політичних партій, тоді виникав своєрідний симбіоз «селянської вольниці» та політичної ідеології.

До появи оригінальних селянських організацій часом призводили непродумані накази українських політичних лідерів. Зокрема, С. Петлюра в одній зі своїх відозв писав: «Хай кожне село наводить в себе порядок!»³⁹¹. Селяни розуміли це гасло по-своєму: «Кожна волость сама по собі!», тобто позбавлена контролю з боку центральної влади. Тому заслуговує на увагу думка, яку вперше висловив М. Стахів, що в умовах слабо розвиненої національної свідомості подібні республіки, за окремими винятками, «поза своєю волостью нікого не визнавали і не хотіли боротися за федеративну в своїм устрою, але назовні суверенну Українську Державу»³⁹².

Феномен «множинної суверенності» на теренах України періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. став наслідком революційної доби в Російській імперії, який виник на історичних традиціях козацького самоврядування, і набув поширення в регіонах, наповнених подібним досвідом самоорганізації населення або охоплених козацькою романтикою. Одним із таких теренів були межі Центральної України. На інших територіях активізація процесів селянського демократизму спричинилася своєрідними рисами селянської свідомості та переобранням сільськими сходами політичних функцій.

Одним із поширених виявів своєрідної «федералістичної самоорганізації» був досвід творення «селянських республік», у якому сучасники тих процесів знаходили ознаки «творчого федералізму»³⁹³. Контroversійною цій позиції була

---

³⁹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 3809, оп.1, спр.6, арк. 11.

³⁹² Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Т. 2 Торонто, 1968. С. 72.

³⁹³ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Т. 6 Торонто, 1968. С. 71 – 72.

думка про нездорові відцентрові тенденції цього явища, які стали однією з причин поразки Української революції³⁹⁴.

Проблематика функціонування «селянських республік» доволі багатоаспектна. Важливим питанням є ставлення квазідержавних селянських організацій до питання незалежності України в складних умовах військово-політичної боротьби 1917 – 1922 рр. До предмету аналізу феномену «селянського регіоналізму» не включено явище «більшовицького політичного регіоналізму», пов'язане з існуванням Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської радянських республік, до організації яких селянство було малопрочетне. Утворення цих республік було ініційоване більшовиками, а не пов'язане з історичними особливостями регіону та своєрідними рисами селянського світогляду революційного періоду. Тому це явище хоча й належить до виявів й має ознаки регіоналізму, але все-таки відмінне за метою творення, лідерами, рушійними силами. Зокрема, центрами подібних республік були міста, а не села, а ставлення селянських мас до їх виникнення було в основному негативним³⁹⁵. Також не включено до аналізу феномен організації міської республіки в Одесі, який був пов'язаний із традиціями «порто-франко»³⁹⁶.

Своєрідною рисою визвольних змагань на теренах Центральної України було утворення кількох квазідержавних організацій, які можна зарахувати до феномену «множинної суверенності». Першою була Канізька республіка, яка виникла на теренах Серединної України навесні 1918 р. під впливом більшовицької агітації. У добу Гетьманату її було ліквідовано австрійськими військами³⁹⁷. Більш тривалими та впливовими селянськими організаціями квазідержавного типу на теренах

---

³⁹⁴ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Т. 6 Торонто, 1968. С. 72.

³⁹⁵ Курас І., Солдатенко В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). С. 54 – 55.

³⁹⁶ Вінцковський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 80 – 92.; Савченко В. Проект «Україна». Вільна Одеса – Одеська республіка – Південно-Західний край (1917 – 1919 рр). Х.: Фоліо, 2013. 288 с.

³⁹⁷ Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 16. С. 122 – 126.

Центральної України була Холодноярська організація під проводом братів Чучупаків та інших отаманів і Чигиринська – Свирида Коцура. У травні 1919 р. значна частина території Середньої України опинилася під владою отамана Никифора (Нечипора) Григор'єва. А в липні-вересні 1919 р. частину теренів Центральної України взяли під свій контроль анархісти Нестора Махна. У цей період жодне з державних утворень не було спроможним поширити свою владу впродовж тривалого часу на території, які контролювалися представниками позадержавних структур.

Для позначення цих квазідержавних утворень історики часом послуговуються дефініцією «республіка» або «селянська республіка», що є одним із дискусійних питань досліджень, яке стосується історії повстанського руху в Україні³⁹⁸. Першим термін «республіка» (щоправда поняття «республіка» він вживає в лапках) щодо Холодноярської організації застосував Ю. Горліс-Горський³⁹⁹. Використовуючи дефініцію «республіка» стосовно Холодного Яру, Ю. Горліс-Горський, на нашу думку, хотів підкреслити чіткий організаційний лад, народовладдя, що панували в селах Холодного Яру. Відзначимо, що холодноярці реально, а не декларативно дотримувалися принципів демократії, республіканського ладу, розмежування влади та меритократії.

Холодноярська організація мала свої органи влади: отамана, раду, організаційний суд, повстанком, військо; на її території діяли закони «звичаєвого революційного права», встановлені отаманами. Цим законам населення підпорядковувалося і дізнавалося про них із листівок, підписаних отаманами, або під час нарад, які практикувалися серед повстанців Холодного Яру. Вища влада належала виборному отаману. Отаман здійснював загальне керівництво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. Влада отаманів поширювалася на декілька десятків сіл Центральної України.

---

³⁹⁸ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 264 – 266.

³⁹⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 22.

Авторитет Холодного Яру визнавали чимало отаманів, які діяли на теренах Серединної України. При військовій організації існував штаб. Практикувалося скликання рад, на яких обговорювалася тактика дій повстанців у залежності від стратегічної ситуації навколо Холодного Яру. Участь у радах, за згодою отамана, могли брати отамани загонів, які йому не підпорядковувалися. Під час подібних широких рад протоколи не велися, але дві з них детально описав Ю. Горліс-Горський у романі «Холодний Яр». Траплялися випадки, коли отаманами обирали прийшлих, більш авторитетних ватажків. Наприклад, у 1919 р. Василь Чучупак на деякий час поступився владою отаману Федору Уварову, одному з командирів дивізії отамана Н. Григор'єва. А у вересні 1920 р. холодноряці обрали отаманом Костя Пестушка (Блакитного, Степового) – командира Олександрійської Повстанської повітової дивізії (Степової дивізії), який прибув зі степів Херсонської губернії. Попередній отаман Холодного Яру Іван Деркач поступився йому своєю посадою. Це свідчило, що принципам меритократії холодноряці надавали перевагу над трайбалістичними підходами до формування влади, тобто обрання кращого, а не свого, місцевого керівника.

Окрім виборів отаманів на радах обговорювалися питання участі повстанців у спільних військових акціях, які вимагали координації зусиль різних отаманських загонів; вирішували, чи варто повстанцям брати участь у військових операціях далеко від рідних сіл, що завжди було болючим питанням для повстанців. Також обговорювалися питання приєднання до регулярної армії УНР. Варто відзначити, що далеко не завжди слово отамана під час подібних нарад було вирішальним. Траплялося, що рішення отамана Холодного Яру не виконували ватажки, які співпрацювали з холодноряськими отаманами на договірних умовах: Пилип Хмара, Чорний Ворон, Голий, Щириця (Мамай)⁴⁰⁰

На території Холодноряської організації існувала своєрідна гілка судової влади. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував, як у травні 1920 р. холодноряці

---

⁴⁰⁰ Архів УСБУ в Черкаській обл. Спр. 1083, т. 1., арк. 98 – 99.

створили організаційний суд, який мав ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду⁴⁰¹.

З кінця 1918 р. у Холодному Яру діяв ще один своєрідний координаційний орган влади – повстанком, створений уперше в 1918 р., який в умовах «війни впливів» проводив агітаційну роботу серед населення. На початку 1919 р. його було ліквідовано, а в 1920 р. зусиллями холодноярців відновлено. Це сталося з ініціативи Івана Дігтяра-Хоменка, який улітку того року прибув до Холодного Яру, але, зазначимо, що вирішального впливу на дії повстанців цей орган не мав.

Розглянемо історію холодноярських повстанців як вагому складову феномену «множинної суверенності» на теренах Центральної України в умовах революційних трансформацій періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Головною метою Холодноярської організації був захист своїх теренів від російських окупантів (червоноармійців та білогвардійців) та боротьба за незалежність України. Появі та розвитку цієї повстанської організації сприяли природні та історичні обставини. Холодноярські ліси, глибокі балки-яри загальною довжиною близько 200 км допомагали місцевим мешканцям століттями чинити спротив окупантам. Одним із найбільш дискусійних питань історії повстанства Холодного Яру є час виникнення організації як впливового осередку повстанства. За версією дослідника Р. Ковалю, час зародження Холодноярської організації варто пов'язувати з процесами поширення вільнокозацького руху на теренах Центральної України. У жовтні 1917 р. саме в Чигирині відбувся з'їзд вільного козацтва, який дав потужний імпульс створенню парамілітарних (добровільних) загонів в Україні⁴⁰². Іншою підставою для цієї версії була сімейна легенда родини Чучупак, надана Р. Ковалеві краєзнавцем Григорієм Мироненком, яка й потрапила на сторінки першої збірки документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру»⁴⁰³. З цих джерел стало відомо про конфліктну ситуацію, що склалася восени 1917 р. у

---

⁴⁰¹Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 83.

⁴⁰² Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Док. і матеріали. С. 822 – 825.

⁴⁰³ Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірка документів. С. 51.

Мотронинському монастирі, коли вояки-дезертири почали виганяти монахинь із монастиря, також намагалися пограбувати його⁴⁰⁴. За версією Р. Ковалю, Мелітіма, ігуменя монастиря, звернулася за допомогою до родини Чучупак, яка користувалася авторитетом у Мельниках. (Мельники – велике село біля Мотронинського монастиря). Олекса Чучупак створив загін самооборони, який захистив монастир і взяв його під свою опіку.

Але архівні документи лише частково підтверджують поширену Р. Ковалем інформацію з усних джерел, до якої упродовж тривалого часу дослідники ставилися некритично. Документи, віднайдені та оприлюднені істориком В. Лободаєвим, підтверджують епізод конфлікту, який виник навколо Мотронинського монастиря, але повністю спростовують інформацію про наявність у 1917 р. потужної проукраїнської конструктивної вільнокозацької організації на території Холодного Яру, зокрема в селі Мельники, та участь родини Чучупак у вирішенні цього конфлікту. Навпаки джерела свідчать, що саме дії очільників організації вільного козацтва Мельників, яка на той момент мала анархо-кримінальний характер, стали причиною конфлікту, що виник навколо монастиря⁴⁰⁵. Чому так сталося? Згідно з даними дослідження В. Лободаєва загопи вільного козацтва мали три напрями діяльності: 1) культурно-просвітницький, 2) мілітарний, 3) анархо-кримінальний. Восени 1917 р. у Мельниках діяв саме третій тип, який завдавав значного клопоту черницям Мотронинського монастиря та власникам сусідньої Голозківської лісопильні, яку «вільні козаки» намагалися відібрати у власників⁴⁰⁶.

У чому ж полягав конфлікт між монастирем і «Селянською Спілкою «Вільного козацтва», яка діяла в селі Мельники? «Вільні козаки», посилаючись на положення III Універсалу Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. про соціалізацію землі, намагалися привласнити собі територію та майно монастиря, а також вимагали від черниць плати за охорону його території. Вони погрожували вигнати монахинь із

---

⁴⁰⁴Мироненко Г. Родина Чучупаків. *Героїзм і трагедія Холодного Яру*. С. 52.

⁴⁰⁵Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.). С. 139.

⁴⁰⁶ Там само

монастиря, а майно соціалізувати під приводом взяття його під охорону. Мелітіма, ігуменя Мотронинського монастиря, звернулася до органів влади УНР із проханням захистити монастир від свавілля «вільних козаків» села Мельники. Про звернення до родини Чучупак у листі ігумені жодним чином не згадувалося, як і про участь загону самооборони О. Чучупака у врегулюванні конфліктної ситуації. Суперечки тривали впродовж листопада-грудня 1917 р. Наприкінці грудня 1917 р. до Мельників прибув начальник міліції с. Медведівка разом із вояками 290-го запасного полку, який базувався у Черкасах. У документі про вирішення конфлікту згадується, що начміл Медведівки «роз'яснив» козакам, які вже збиралися описати все майно Мотронинського монастиря, положення III Універсалу Центральної Ради. Він зазначив, що охорона монастиря належить до державних установ, і змусив залишити монастир, а для його захисту від анархічних елементів встановив караул і доповів у Київ, що «більшовицькі вибрики» козаків приборкано⁴⁰⁷. За вирішення цього конфлікту начальник міліції отримав подяку від керівництва.

Додамо, що в документах Чигиринського повітового комісаріату (вищий орган місцевої влади УНР доби Центральної Ради) не згадувалося про існування загонів вільного козацтва в селі Мельники на чолі з О. Чучупаком та їхню участь у боротьбі з кримінальними елементами села Мельники наприкінці 1917 р.⁴⁰⁸. Це підтверджується дослідженнями В. Лободаєва, який наводить дані про чисельність вільного козацтва в Чигиринському повіті, до якого належали Мельники, але не виокремлює серед них потужну патріотичну організацію вільного козацтва⁴⁰⁹. Нічого не відомо й про участь мельничанського загону вільного козацтва у війні більшовиків проти Центральної Ради взимку 1918 р. Значно активнішими на Черкащині тоді були Звенигородський кіш Вільного козацтва з отаманами С. Гризлом і Ю. Тютюнником, смілянське вільне козацтво на чолі з Я. Водяним, суботівський загін під проводом отамана С. Коцура⁴¹⁰.

---

⁴⁰⁷ДАКО (Державний архів Київської області). Р. 2796. Оп. 1.Спр. 13. арк. 73 – 73зв.

⁴⁰⁸ДАКО. Р. 2796. Оп. 1. Спр. 13.

⁴⁰⁹Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.). К.: Темпора, 2010. С. 171.

⁴¹⁰Там само. С. 180 – 181.

Аналіз джерел спростовує факт наявності чисельної організації вільного козацтва в селі Мельники – центру Холодноярської повстанської організації в 1917 – на початку 1918 рр. У той період цей район Холодного Яру ще не був потужним осередком українського повстанського руху. Для дослідників цей факт є важливим з позиції визначення точки відліку витоків потужної Холодноярської повстанської організації. Зрозуміло, що діяльність кримінального загону вільного козацтва в Мельниках в 1917 – 1918 рр. не може вважатися початком історії повстанців Холодного Яру, які відзначилися послідовною та жертвовною боротьбою за незалежність України в період визвольних змагань 1917 – 1922 рр.

У добу Гетьманату діяльність вільного козацтва, легалізованого Генеральним Секретаріатом восени 1917 р., була заборонена, а загони – роззброєні австро-німецькими військами та Державною вартою. Вільнокозацькі загони перейшли до нелегальної повстанської боротьби. Недаремно влітку 1918 р. найбільшим протигетьманським повстанням був збройний виступ селян на Звенигородщині, яке очолили колишні ватажки вільного козацтва, зокрема Ю. Тютюнник та С. Гризло. Передумовою створення збройної організації в Холодному Яру став повстанський рух проти Гетьманщини 1918 р. Р. Коваль зазначає, що «першою відомою акцією мельничанських козаків була реквізиція зерна, зібраного для німецьких солдатів»⁴¹¹. Його версія підтверджується дослідженнями іншого краєзнавця О. Солодара⁴¹². Це відповідає загальній тенденції розвитку повстанського руху в Україні влітку-восени 1918 р. Авторитетний дослідник цієї проблематики П. Захарченко назвав ці процеси «селянською війною» проти реальної, а не декларативної політики Гетьманату⁴¹³. У подальшому більшість збройних загонів Директорії постали саме з повстанських частин протигетьманського повстання.

Отже, початок дієвої патріотичної селянської повстанської організації в Мельниках, неофіційній столиці Холодноярських повстанців, припадає на осінь 1918 р. За свідченнями Г. Мироненка, які джерелами не підтверджені, перший загін

---

⁴¹¹Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001. С. 197.

⁴¹²Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 150 – 151.

⁴¹³Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 р. К., 1997. 187 с.

холодноярців, сформував Олекса Чучупак, але влітку 1918 р. це формування як окрема бойова одиниця припинило своє існування⁴¹⁴. Новий більш чисельний та боєздатний загін сформував та очолив Василь Чучупак – вчитель, який мав досвід учасника Першої світової війни⁴¹⁵. Напевно, під впливом освіченої родини Чучупаків змінилися й настрої мельничан, а можливо, йому вдалося зорганізувати навколо себе свідомі прошарки його мешканців. Зокрема, Ю. Горліс-Горський у 1920 р. був здивований рівнем знань мельничан із історії України та їхньою оцінкою тогочасної політичної ситуації в Україні: «Увечері приходять селяни. Точаться розмови про минуле та майбутнє. Мене дивує їхня обізнаність з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який спаскудив звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»⁴¹⁶.

Якщо селяни Холодного Яру були невдоволені нерішучістю Центральної Ради у вирішенні земельного питання та створенні збройних сил, то критика П. Скоропадського була значно гострішою, незважаючи на його успіхи у процесах українізації освіти, науки, мистецтва⁴¹⁷. Чому? Реальна, а не декларативна, аграрна політика гетьмана викликала опір селянства. Ігнорування П. Скоропадським фактів свавілля австро-німецьких військ в українських селах, значні поступки поміщикам викликали збройний спротив селян режиму Гетьманату та спричинили масштабну селянську війну у формі протигетьманського повстання. Останньою краплею стала грамота від 13 листопада 1918 р., якою скасовувалася самостійність Української держави, що мусила стати автономною частиною Російської федерації. Для розвитку повстанської організації в Холодному Яру цей факт мав велике значення, бо з 1918 р. під впливом братів Чучупаків тут панували ідеї підтримки української державності.

---

⁴¹⁴ Мироненко Г. Родина Чучупаків. *Героїзм і трагедія Холодного Яру*. С. 52.

⁴¹⁵ Лунін С. Холодний Яр. С.

⁴¹⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 30.

⁴¹⁷ Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. (571). С. 59 – 84.

За спогадами повстанця Михайла Дорошенка, для підтримки протигетьманського повстання та об'єднання розрізнених загонів мешканці великих сіл Холодного Яру Мельників, Медведівки, Головкивки, Матвіївки, Цибулевого (нині терени Черкаської та Кіровоградської обл.) скликали в Медведівці військову раду, на якій домовилися про об'єднання своїх загонів та обрання отаманом Василя Чучупака⁴¹⁸.

Чому обрали саме його? Цьому існує декілька пояснень. Родина Чучупак мала значний авторитет у великому холоднороському селі Мельники, яке було вдало розташоване у місцині Холодного Яру. Чучупаки були заможними селянами, які забезпечили своїм дітям гарну освіту. Так брати Василь Чучупак та Олекса Чучупак були сільськими вчителями. Відомо, що Петро Чучупак навчався в консерваторії в Києві, був знайомий із Миколою Лисенком. Були серед їхнього роду й священники: Дем'ян та Автоном Чучупаки⁴¹⁹. Крім того, В. Чучупак мав досвід учасника Першої світової війни у складі Російської армії. Влітку 1919 р. начальником штабу повстанців стане П. Чучупак, який повернувся додому із Києва. Ці факти свідчать про тенденцію обрання керівниками повстанських загонів освічених людей із військовим досвідом. В. Лободаєв, наголошує на останньому, оскільки серед керівників вільнокозацьких організацій лідерів, які б мали бойовий досвід, було значно менше⁴²⁰.

Обрання отаманом В. Чучупака, людини з військовим досвідом, підтверджує думку про трансформацію вільного козацтва, яким керували переважно цивільні люди, в повстанський рух, на чолі якого стали постаті з військовим досвідом. Центром Холоднороської організації стало село Мельники зі штабом у Мотронинському монастирі. Мельники відрядили чи не найбільше добровольців для Куреня та Полку Гайдамаків Холодного Яру – військової частини Холоднороської організації. З осені 1918 р. Холодний Яр став стрижнем спротиву

---

⁴¹⁸Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади 1918 – 1923 рр. Філадельфія, 1973. С. 66

⁴¹⁹ ДаКіро. Ф. П – 5907, оп. 2р, спр. 10113, арк. 9.

⁴²⁰Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.). С. 244.

антиукраїнським та ворожим до селянства політичним режимам. Джерела різних воюючих сторін осені-зими 1918 р. вже фіксують існування в Мельниках потужної повстанської організації, яка стала основою Полку Гайдамаків Холодного Яру⁴²¹.

Поруч формувалася Чигиринська організація, отаманом якої став авторитетний у селі Суботів ватажок Свирид Коцур. Отже, у Чигиринському повіті Київської губернії наприкінці 1918 р. виникли два центри повстанського руху: Холодноярська Василя Чучупака та Чигиринська Свирида Коцура (з центром у Суботові). Незважаючи на територіальну близькість, період їхньої співпраці виявився дуже коротким. Наприкінці 1918 – початку 1919 рр. В. Чучупак та С. Коцур у боротьбі з гетьманцями навіть утворили спільний повстанський комітет, який очолив Логвин Панченко. Але з січня 1919 р. відносини між обома організаціями погіршилися, а невдовзі переросли у справжню війну. Причина конфлікту – ставлення до української національної ідеї, яку холодноярці підтримували, а коцурівці – ні.

Січень–лютий 1919 р. – один із найдраматичніших періодів повстанського руху в Україні, коли відбулося перетворення отаманщини на деструктивний чинник Української революції періоду Директорії. Повстанські ватажки повертали зброю проти Директорії, залишали фронт, переходили на бік більшовиків, створювали «приватні армії» та окремі «селянські республіки», які не визнавали УНР. Україною ширилися сумнозвісна отаманщина. Цей термін виник на початку 1919 р. для позначення антидержавницьких дій українських військових і набув значного поширення⁴²².

На жаль, ці процеси не оминули й Холодний Яр. На початку 1919 р. відбувся розкол серед повстанців Чигиринського повіту Київської губернії. С. Коцур виступив проти Директорії, а його Курінь Червоного Козацтва став військовою опорою більшовицької влади на Чигиринщині. Холодноярці не «захворіли на отаманщину». Ю. Горліс-Горський писав, що в добу визвольних змагань серед них

---

⁴²¹ Ковальчук М. Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С.183.

⁴²² Митрофаненко Ю. Українська отаманщина. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. 240 с.

завжди «цілковито панували українські націоналістичні настрої»⁴²³. Хоча спроби схилити холодноярців на бік бунтівників були. Крім С. Коцура це робив, зокрема, О. Волох (на початку 1919 р. керівник Гайдамацького полку Запорізького корпусу, у складі якого воював Полк Гайдамаків Холодного Яру), який через свого посланця закликав В. Чучупака підтримати більшовиків у війні проти Директорії, але отримав негативну відповідь.

А от симпатії населення Чигиринської республіки визначалися мінливими поглядами їхнього отамана С. Коцура: від ідеалів української державності під час протигетьманського повстання (1918 р.) до більшовизму (1919 р.), а згодом – анархо-комунізму (на початку 1920 р.). Влада військової організації С. Коцура поширювалася на «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів та декілька навколишніх сіл: Івківці, Новоселиця, Триліси. Зрада національної ідеї спричинила ворожнечу між колишніми родичами та сусідами. Перемир'я між ними інколи тривало лише під час релігійних свят⁴²⁴.

Тим часом на початку 1919 р. із повстанських загонів сіл Холодного Яру навколо села Мельники та Мотронинського монастиря сформувалася чисельна Холодноярська повстанська організація. Ю. Горліс-Горський, який до появи в Холодному Яру встиг чимало повоювати, відзначив її прикметні риси: «Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру вирізнялися організаційним ладом та усвідомлення широкими масами своєї мети – визволення України»⁴²⁵. На початку 1919 р. частина холодноярців сформувала Курінь Гайдамаків Холодного Яру, який мав синьо-жовтий прапор із тризубом та надписом: «Хай живе вільна незалежна Укр. Нар. Республіка». Під ним трохи перефразовані рядки Івана Франка: «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі!». Знімок прапора вдалося зробити досліднику М. Ковальчуку в Москві в Центральному музеї

---

⁴²³Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 28.

⁴²⁴Солодар О. Як були коцурці... Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009. С. 16 – 18.

⁴²⁵ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 23.

Збройних сил Росії, а от доля самого прапора невідома. Ймовірно, як трофей, він зберігається у фондах цього музею⁴²⁶.

Історикам вдалося встановити час і місце формування Полку Гайдамаків Холодного Яру. Командир 2-го полку Січових Стрільців Остап Копцюх, який формував полк у Єлисаветграді в січні 1919 р., повідомляв про прибуття до цього міста куреня, згодом полку, гайдамаків Холодного Яру. Холоднорярці перебували в лавах армії УНР щонайменше до літа 1919 р. Щоправда їх полк став складовою частиною 3-го Гайдамацького полку Запорізького корпусу, однієї з найбоєздатніших частин армії УНР. Холоднорярці брали участь у боях на Одещині, а після вимушеного відступу до Румунії шляхом через Західне Поділля повернулися до Холодного Яру. Ймовірно, що це сталося влітку 1919 р., бо в подальшому в документах Дієвої армії УНР військова частина із такою назвою не згадується⁴²⁷. Після повернення до рідного краю вояки цього полку приєдналися до земляків-повстанців. У 1920 р. його було переформатовано в бригаду, яка складалася з трьох куренів.

Іншою військовою частиною, яка використовувала назву «Холодний Яр», були повстанці, котрі вели партизанську війну в Холодному Яру (тоді Чигиринський та східна частина Черкаського повіту Київської губернії) під чорнобілим прапором із тризубом та надписами з лицьового боку: «Воля України або смерть!», а зі зворотнього – Шевченкові рядки: «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Ю. Горліс-Горський писав про це так: «Воля України або смерть» на холоднорярському прапорі (прапор повстанської організації) – це не порожня декларація намірів наших куренів смерті, що вже давно порозбігалися. Це тверде, логічне окреслення настрою...»⁴²⁸. Після повернення холоднорярців із лав ДА УНР до рідних місць та об'єднання з повстанцями, вони продовжили використовувати обидва прапори.

---

⁴²⁶Ковальчук М. Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 195.

⁴²⁷Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. Х. : КСД, 2017. С. 294 – 354.

⁴²⁸Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр*. С. 164.

Військова історія Холодноярської організації має дві сторінки: військові операції в складі армії УНР, як Курінь, а згодом Полк Гайдамаків Холодного Яру, та самостійної повстанської боротьби на теренах Центральної України. Ю. Горліс-Горський з цього приводу в романі «Холодний Яр» зазначив: «Холодноярці були окремою частиною в українській армії. А як армія відступила за кордон, вони пішли в свої околиці і засіли в них»⁴²⁹. Інформація про перебування Куреня (Полку) гайдамаків Холодного Яру в складі Дієвої армії УНР у першій половині 1919 р. підтверджується документами, зібраними істориком Я. Тинченком у збірнику документів і матеріалів під назвою «Україна: 1919 р.»⁴³⁰.

Крім військової боротьби з ворогами української державности, повстанці Холодного Яру вели «інформаційну війну», тобто здійснювали агітаційну діяльність. У структурі їхньої організації існувало інформаційне бюро, яке готувало звернення до населення у формі відозв (листівок). На сторінках «Холодного Яру» Ю. Горліс-Горський навів фразу Андрія Чорноти, яку той кинув керівнику повстанському А. Дігтяру-Хоменку: «У нас нікого агітувати не треба»⁴³¹. Але то була його особиста думка. Документи, виявлені дослідниками, та мемуари свідчать про інше. На теренах Холодноярської організації проводилася значна інформаційно-просвітницька робота на політичні теми. Тим більше, що поруч існувала Чигиринська «республіка», яка під впливом отамана С. Коцура не підтримувала ідеї боротьби за незалежність України. А Ю. Горліс-Горський згадував епізод, коли В. Чучупак переконував кулеметника Семена Левадного, суботівчанина, який у 1918 – 1919 рр. воював за Коцура, а потім перейшов до холодноярців, виступити з агітацією перед земляками, але той відмовився⁴³².

Іншим доказом агітаційної роботи було поширення друкованих листівок серед мешканців холодноярських сіл. Друкарські машинки повстанці захоплювали в

---

⁴²⁹ Там само. С. 28.

⁴³⁰ Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи і матеріали. Документально-наукове видання. *Передм. Я. Тинченко.* С. 140, 276.

⁴³¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 164.

⁴³² Там само.

Олександрівці – населеному пункті поблизу Холодного Яру. Аналіз тексту свідчить, зокрема, і про гарний стиль написання. За змістом – це заклики вступати до лав холодноряців та роз'яснення населенню: кого і чому підтримують холодноряські повстанці та проти кого вони воюють. Аналіз листівок повстанців Холодного Яру доводить їхню прихильність до ідеології націоналізму, соціалізму і навіть *радянської влади* (не більшовицької, а саме радянської) на демократичних засадах. Ось уривок із відозви інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру до селян і козаків (червень 1919 р.): «Не вірьте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім-то ми протів Радянської Влади, це суцця брехня. Ми як найдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не згинуло, не було поруганим»⁴³³. В уривку зі звернення Холодноряського окружного повстанського комітету, датованого вереснем 1920 р., аналізуються реальна, а не декларативна політика більшовиків: «московські комуністи своїми брудними руками заплямували і революцію, і навіть саму ідею соціалізму»⁴³⁴.

Припускаємо, що холодноряці використовували гасла лівих соціалістичних партій (боротьбистів, незалежників), як і значна частина селянських повстанських рухів. Втім, попри використання окремих положень українських комуністів, які з 1920 р. були в союзі з більшовиками, холодноряці закликали до рішучої боротьби проти «гнобителів Раковського і Ко», а також проти «невчасної «комуни»⁴³⁵.

У червні 1919 р. члени Холодноряської організації спромоглися розробити власний варіант Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки»⁴³⁶. Підписи під проектом Конституції залишили відомі холодноряці, окрім В. Чучупака.

Документ довів прихильність холодноряців до принципів республіканських демократичних засад організації влади не лише місцевої, а й центральної. Автором Конституції значиться Остап Галичанський. На думку дослідників, це псевдонім Остапа Копцюха, доктора права з Галичини. Він, імовірно, опинився в Холодному

⁴³³ Державний архів Черкаської області (ДАЧО). Ф. Р. 529, оп.1, спр.22, арк. 231.

⁴³⁴ Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. Р.-2048, оп. 2, спр. 154., арк. 142.

⁴³⁵ ДАЧО. Ф. Р. 529, оп.1, спр.22, арк. 231.

⁴³⁶ Галузевий Державний Архів СБУ. Ф. 6, спр. 69270-ФП, арк. 43 – 55.

Яру в травні 1919 р., куди повернувся із частиною вояків Полку Гайдамаків Холодного Яру. Про подальшу долю О. Копцюха (Галичанського) поки відомо небагато. Вдалося відшукати дані про те, що йому вдалося виїхати в Галичину та працювати адвокатом у Косові, де він зарекомендував себе як патріотичний діяч міста.

Звернення Холодноярського повстанкомуну 1920 р. підтверджують вірність республіканським принципам. Зокрема, кожна з цих відозв завершується словами: «Хай живе Українська Народна республіка!»⁴³⁷. У вересні 1920 р. повстанком Холодного Яру підготував відозву про організацію влади на підконтрольних повстанцям територіях. У ній влада передавалася до повноважень Повітових Земських установ та Волосних Земельних Управ, які мали розподіляти землю між селянами. Окружний Повстанський комітет мав координувати діяльність селян у питаннях організації місцевої влади. Для захисту своїх сіл рекомендувалося створювати загони самооборони⁴³⁸.

Аналіз змісту цих документів, на нашу думку, доводить, що в Холодноярській організації існував реальний, а не декларативний розподіл влади, тому вважаємо доцільним та прийнятним застосування до Холодноярської організації в окремих випадках дефініції «республіка». Нижче подаємо перелік всіх термінів, які застосовували учасники подій у Холодному Яру та його дослідники до повстанської організації Холодного Яру, відповідного до хронології використання. 1918 р. – курінь Гайдамаків Холодного Яру. 1919 р. – Полк Гайдамаків Холодного Яру (паралельно вживалися назви загін, курінь і навіть використання назви Червоне козацтво)⁴³⁹. 1920 р. – Холодноярська бригада. 1921 р. – Холодноярська організація (з поділом на дві округи).

---

⁴³⁷ДАПО. Ф. Р.-2048, оп. 2, спр. 154, арк. 144.

⁴³⁸. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. *Упор., ред., передм., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010С. 391.

⁴³⁹ Там само. С. 389, 391.

Терени Холодноярської «республіки» охоплювали десятки сіл Центральної України⁴⁴⁰. Однак слід зауважити, що це число не було сталою цифрою населених пунктів, які підпорядковувалися отаманам Холодного Яру. Відповідно й чітких кордонів «республіка» мати не могла. Приблизно їх можна окреслити як територію Чигиринського повіту Київської губернії між Суботовом, який контролювали коцурівці і Кам'янкою, яка перебувала під владою більшовиків. Часом повстанці контролювали територію на південь від Кам'янки (нині Кіровоградська обл). Це був район сіл Цвітне, Цибулеве, Івангород, Розумівка, Бовтишка, де діяли потужні та рухливі повстанські загони П. Хмари, М. Бондаренка, Отаманенка та інших ватажків. Навесні 1920 р., після ліквідації більшовиками Коцура, підконтрольні йому села (Суботів, Триліси, Івківці, Новоселиця) знову потрапили у сферу впливу Холодного Яру, а кордон посунувся до самого Чигирини, який повстанці здобули восени 1920 р., але не змогли втримати. У період 1917 – 1920-х рр. це були терени Чигиринського та східні частини Черкаського повітів Київської губернії.

Рушійною силою повстанського руху було місцеве селянство: «прекрасний матеріал, щоб формувати бандитські групи», як писали чекісти⁴⁴¹. Участь селян не обмежувалася збройною боротьбою з більшовиками, коцурівцями, білогвардійцями. Вони виконували роль розвідників, постачали повстанцям хліб. Мотронин монастир став центром Холодноярської республіки. Там розміщувався штаб, шпиталь, проводилися наради, дзвін Мотриноного монастиря був сигналом до мобілізації селянства на боротьбу з ворогом. Він був добре укріплений. Один із учасників військової операції проти повстанців Холодного Яру восени 1920 р. Іван Куров, зокрема, так і зазначив: «Сім років воюю, а такої фортеці не бачив»⁴⁴². Аналізуючи сплетіння природних, історичних та релігійних чинників Б. Козельський визнав: «Через свою географічну місцевість та своєрідну

---

⁴⁴⁰ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001. С. 200.

⁴⁴¹ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). С. 74.

⁴⁴² Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Юрія Горліса-Горського. *Холодний Яр*. С. 354 – 367.

романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю»⁴⁴³.

Важлива сторінка історії Холодноярської організації – це військова боротьба на підтримку УНР та захист своїх населених пунктів від загонів Червоної армії, Надзвичайної комісії, продзагонів, ЗСПР (Збройних Сил Півдня Росії), боротьба із сепаратистами-коцурівцями. В одній із останніх листівок холодноярських повстанців, датованих травнем 1921 р., наводиться перелік сил, яким повстанці чинили спротив протягом 1917 – 1922 рр. Зокрема, у ній зазначалося: «Трудящі маси боролися з царизмом, гетьманщиною, денікінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом»⁴⁴⁴. Мешканцям сіл, які потрапили до теренів «республіки», існування військової організації Холодного Яру гарантувало захист від сваволі окупантів, що впливало на безпеку життя, волю, збереження результатів праці. А для армії УНР це була територія, яка надавала підтримку її воякам, слугувала надійним тилом. Тому, власне, вир змін влади, пов'язаних із приходом нових армій, району Холодного Яру стосувався якнайменше. Проте оборонними операціями повстанці не обмежувалися, здійснюючи напади на залізниці, цукрові заводи, великі міста. Упродовж 1918 – 1922 рр. холодноярці настільки запекло та організовано боронили свій край під державним прапором, що здобували славу не лише серед прихильників, а й серед ворогів. Це переконливо доводять джерела, які створювали російські червоноармійці та білогвардійці. «Холодний Яр перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні озброєні сили Червоної армії», – констатував один з більшовицьких функціонерів⁴⁴⁵.

Найбільш тривалою та героїчною була боротьба Холодноярської республіки проти російської окупації теренів Центральної України упродовж 1919 – 1922 рр. Цей спротив мав декілька етапів. Перший розпочався у квітні 1919 р. і тривав до

---

⁴⁴³Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). С. 75.

⁴⁴⁴Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. Упор., ред., передм., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю. - С. 392, 393.

⁴⁴⁵Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри (Петлюрівське повстанство). С. 75

липня цього ж року. Війна з російськими комуністами була викликана не лише неприйняттям політики продовольчої диктатури, а й боротьбою за гасла УНР, яку більшовики намагалися знищити. Час від часу червоним вдавалися успішні операції проти холодноряців, проте цілковитого контролю над повстанськими селами до осені 1922 р. вони не мали. Розглянемо найважливіші етапи цієї боротьби. У січні 1919 р. Курінь Гайдамаків Холодного Яру приєднався до полку регулярних сил Дієвої Армії УНР, який формував у Єлисаветграді О. Копцюх. У квітні 1919 р. в с. Мельники відбулося перше велике антибільшовицьке повстання в Холодному Яру, яке очолив В. Чучупак. Як свідчив голова Чигиринського повітового комітету Брайко, повстання розпочалося після повітового з'їзду Рад, який затвердив рішення про проведення політики «воєнного комунізму». У травні 1919 р. холодноряці підтримали антибільшовицьке повстання Н. Григор'єва. Спільними силами повстанцям вдалося захопити Черкаси. Саме в цей час отаманом Холодного Яру замість В. Чучупака обрали Ф. Уварова – очільника одного з підрозділів частин Н. Григор'єва. У червні-липні 1919 р. російська більшовицька окупаційна влада на теренах Холодного Яру була ліквідована.

Упродовж серпня – грудня 1919 р. Холодноряська організація вела боротьбу зі Збройними Силами Півдня Росії. «Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Засів там зі своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться – ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити», – писав Ю. Горліс-Горський⁴⁴⁶. Сила, чисельність, гарна організація повстанців Холодного Яру підтверджується й звітами денікінської армії про стан справ у цьому районі. У них відзначається дисципліна, бойовий дух та патріотизм холодноряців: «Чучупак ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує в себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію»⁴⁴⁷. Для ліквідації зосереджених у районі Холодного Яру повстанців білі кинули 15-й Терський пластунський батальйон, але вже 30 листопада 1919 р. холодноряський повстанком

---

⁴⁴⁶Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 25

⁴⁴⁷Ковальчук М Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 188.

на теренах Чигиринського району скасував всі накази і розпорядження денікінської влади, відновивши закони Директорії УНР. Аналізуючи ці події, представник «третьої сторони» більшовик Д. Кін також акцентував на тому, що в районі Холодного Яру, де оперував Чучупак, «ніякої денікінської влади не було»⁴⁴⁸. Біла розвідка визначила кількість повстанців Холодного Яру наприкінці 1919 р до 6 тис. бійців і залишила детальний аналіз організації війська Холодного Яру: «Є 4 польові телефони і 5 катушок проводу. При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно... Розвідка у штабі поставлено зразково... Є гармати і кулемети»⁴⁴⁹. У середині грудня 1919 р. холоднорці спільно з іншими отаманами вибили денікінців з Чигирин та Черкас.

Наприкінці 1919 р., коли білі відступили з теренів Центральної України до Криму, до Холодного Яру почали просуватися російські більшовицькі війська. Запеклій боротьбі між двома силами передував короткий період співпраці комуністів із повстанцями Холодного Яру. Зауважимо, що питання контактів холоднорців із більшовиками, залишається одним із малоз'ясованих. У збірнику документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру» є згадка про військову співпрацю більшовицьких та холоднорських загонів під час звільнення Черкас від денікінців наприкінці 1919 р⁴⁵⁰. У цей період інший відомий повстанський ватажок А. Гулий-Гуленко (Гулій) також підтримував із більшовиками військові контакти⁴⁵¹. Напевне, про це стало відомо керманичу Першого Зимового походу М. Омеляновичу-Павленку, якого непокоїло, що, ймовірно, В. Чучупак та А. Гулий-Гуленко «визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками»⁴⁵². У цей час армія Першого Зимового походу в одному з боїв зазнала поразки від білих та рухалася до території Холодного Яру. Але М. Омелянович-Павленко перебільшував, коли говорив про співпрацю

---

⁴⁴⁸Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001. С. 201.

⁴⁴⁹ Ковальчук М. Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.)). С. 188–189.

⁴⁵⁰Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996.

⁴⁵¹ Галузевий державний архів СБУ. Ф. 5, спр. 66646, Т. 13.

⁴⁵²Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917 – 1920 рр. С. 223.

українських повстанців із більшовиками, бо вона залишилася тільки епізодом боротьби зі спільним ворогом. Від початку 1920 р. більшовикам довелося вести виснажливу війну з українськими повстанцями. Не став винятком і Чигиринський повіт Київської губернії. Проти більшовиків повернув зброю навіть їхній колишній союзник С. Коцур. У 1920 р. більшовицьке керівництво визнало українських повстанців, які відмовилися ввійти до складу Червоної армії, серйозним та небезпечним ворогом. У березні 1920 р. Іосіф Сталін підписав наказ про посилення боротьби з повстанством «на Україні», а ще раніше російськими більшовиками було розроблено детальну інструкцію для боротьби з українським професійним повстанством.

Упродовж тривалого часу Холодний Яр був непідконтрольною для більшовиків територією. Більшовики відзначали: «Холодний Яр став символом боротьби проти радянської влади»⁴⁵³. Ця сторінка повстанської війни українських повстанців проти російських окупантів детально висвітлена Ю. Горлісом-Горським у романі «Холодний Яр» та в більшовицьких джерелах. «Після того, як московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна республіка, яка під українським національним прапором провадила запеклу боротьбу аж до 1922 р.», – відзначив Ю. Горліс-Горський⁴⁵⁴. Ця боротьба мала вагомий вплив на формування патріотизму та вишкіл повстанської війни майбутніх поколінь борців за незалежність, зокрема, мова про вояків Української Повстанської армії (УПА).

Однією з «білих плям» в історії Холодного Яру тривалий час залишалася дата останнього бою Василя Чучупака – головного отамана Холодноярської організації. Подобиці загибелі Василя Чучупака описав Юрій Горліс-Горський у романі «Холодний Яр з цікавою приміткою в передмові: «Може й кому придасться»⁴⁵⁵. Залишивши детальний опис того бою, Ю. Горліс-Горський не зазначив його точної дати. Чому? Він писав про це в передмові: «Коли я ще готував «Холодний Яр» до

---

⁴⁵³Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. С. 208.

⁴⁵⁴Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С.22.

⁴⁵⁵ Там само.

друку, то мені радили це зробити у формі історичної монографії. Та для цього перш за все бракує дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події»⁴⁵⁶.

Це й дало привід дослідникам тривалий час емоційно дискутувати стосовно дати загибелі Василя Чучупака. Найбільш вірогідною датою довгий час вважали 12 квітня 1920 р. Вона згадувалася в спогадах краєзнавця, мельничанського вчителя Григорія Мироненка, який описав події в Мельниках в 1920 р. Не ставив під сумнів цю дату і Р. Коваль – відомий дослідник та популяризатор історії Холодного Яру. Тривалий час саме ця версія була безальтернативною, хоча мала викликати великі сумніви в уважного дослідника. Чому? Бо, наприклад, Юрко Тютюнник у книзі «Зимовий похід 1919 – 1920», написаній в 20-х рр. ХХ ст., подав іншу версію: «На чолі повстанчої організації Холодного Яру стає сотник Чучупака. Був то видатний та енергійний керівник; можна було надіятись, що Чучупаці вдасться стати в центрі цілого повстанчого руху, але він загинув у березні 1920 року. Проданий провокатором і оточений з усіх боків росіянами, уже поранений, Чучупака убив себе із револьвера, щоби не віддатись до полону»⁴⁵⁷.

В полон потрапив і його брат Петро Чучупак – начальник штабу, якого піддали тортурам та розстріляли. Дивно, що тривалий час ця версія не використовувалася дослідниками. Першим до неї привернув увагу харківський історик Сергій Лунін, якому вдалося знайти цікаві деталі операції з ліквідації більшовиками холодноярського штабу, про результати якої в березні 1920 р. писала більшовицька преса. 24 березня 1920 р. у «Вістях» Київського губревкому було надруковано таку інформацію: «18 березня полк однієї із дивізій у районі Чигирин-Холодний Яр спіймав і розстріляв відомого бандита-петлюрівця Чучупака і 12 чоловік його штабу»⁴⁵⁸.

Можливо, це й дало підстави Ю. Тютюннику, який у той момент з армією Першого Зимового походу перебував поблизу Холодного Яру, назвати датою

---

⁴⁵⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 24.

⁴⁵⁷ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К.: Книга Роду, 2008. С. 198 – 199.

⁴⁵⁸ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. . С. 299 – 302.

загибелі Василя Чучупака саме березень 1920 р., коли після вдалої засідки більшовикам вдалося ліквідувати командний склад Холодноярської республіки: В. Чучупака – отамана, П. Чучупака – начальника штабу, П. Солонька, який мав значний військовий досвід учасника Першої світової війни та повстанської боротьби. Ці втрати значно послабили холодноярців. Протягом тривалої боротьби їм дуже бракувало людей із військовим досвідом та організаційними здібностями.

З різних джерел відомо, що вдалій операції з ліквідації штабу Холодного Яру посприяли селяни Мельників, які мали земельні конфлікти з отаманами Чучупаками. Вони повідомили більшовиків, що в Креселецькому лісництві в хаті лісника перебувають чучупаківці⁴⁵⁹. Більшовицькі частини, які знаходилися біля Холодного Яру, скористалися цією інформацією та успішно уникли засідки з боку холодноярців, які намагалися не випустити їх із Мельників. Називають різні прізвища зрадників. Юрій Горліс-Горський писав, що це були Федька Песков та Сидір Гунявий, Григорій Мироненко – вчитель із Мельників, який залишив спогади про ці події, називав інше прізвище⁴⁶⁰.

Здавалося, що С. Луніну вдалося встановити точну дату загибелі В. Чучупака – 18 березня 1920 р. Для перевірки своєї версії він використав навіть метеорологічні архівні дані, звернувши увагу на згадки в романі «Холодний Яр» про те, що напередодні смерті В. Чучупака повстанці з Креселецького лісництва до Медведівки й назад їздили саньми. С. Лунін вирішив перевірити дані метеорологічної станції за березень 1920 р. Отже, 18 березня 1920 р. температура коливалася від + 0,2 до + 3,6, а 12 квітня 1920 р. – від + 5,8 до + 16,5. За такої погоди в середині квітня саньми вже ніхто не користувався⁴⁶¹.

С. Лунін навів вагомні аргументи з використанням різних джерел на користь своєї версії про смерть В. Чучупака в березні 1920 р. А згадка Ю. Горліс-Горського

---

⁴⁵⁹ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 168

⁴⁶⁰ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 168 – 169; Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 69, 71.

⁴⁶¹ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. С. 302.

про те, що *«під кінець лютого* набігла звістка, що між Черкасами і Смілою з'явилася в значній кількості червоні частини, які пересуваються в нашому напрямку... Більшість тих червоних частин прибула щойно з Московщини і в місцевих обставинах орієнтується зовсім слабо» є помилкою автора, про яку він попереджав у передмові⁴⁶².

Однак 2019 р. Олександрю Солодару, відомому досліднику визвольних змагань, вдалося натрапити на згадку про смерть В. Чучупака в метричних книгах однієї з Мельничанських церков, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області. Михайло Лебедович, священник Покровської церкви с. Мельники, записав дату смерті Василя Степановича Чучупака в метричній книзі 19 лютого 1920 р. Також зберігся напис, що 21 лютого 1920 р. тіло вбитого отамана священнику передав командир чи комісар 63 Гороховецького полку. Того ж дня отамана поховали⁴⁶³. Ю. Горліс-Горський згадував: «Отамана поховали на цвинтарі – на горі. Ховали увечері без стрілів, без пісень, без промов. Понуро мовчала озброєна юрба, і в тій мовчанці відчувалася велична, грізна обітниця помсти»⁴⁶⁴.

Тому можемо стверджувати, що О. Солодару вдалося встановити точну дату останнього бою В. Чучупака – 19 лютого 1920 року та поставити крапку в цьому питанні. Бо жодних підстав не довіряти надійному джерелу – запису в церковній метричній книзі села Мельників – у дослідників не має. Найбільш достовірною датою смерті П. Чучупака, начальника штабу Полку Гайдамаків Холодного Яру, є 18 березня 1920 р⁴⁶⁵.

Смерть братів Чучупаків була вагомою втратою для повстанців. Замість В. Чучупака отаманом обрали Івана Деркача. Повстанський рух із новою силою спалахнув на цих теренах влітку 1920 р. Загалом упродовж літа 1920 р. у Київській

---

⁴⁶² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 66.

⁴⁶³ ДАЧО. Ф.931, спр. 351, арк. 37; Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Ч., 2020. С. 168 – 169.

⁴⁶⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 71.

⁴⁶⁵ Лунін С. Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*, 2017. С. 294 – 354.

губернії відбулося 168 повстань⁴⁶⁶. Вагомим та потужним центром повстанського руху Холодний Яр залишався упродовж всього 1920 р. Окрім військових частин, червоні використовували проти повстанців сили Надзвичайної комісії та частини Війська Внутрішньої охорони республіки (ВОХР). У вересні 1920 р. силами ВОХР(у) було спалено будівлі Мотронинського монастиря, який окупантам вдалося захопити. Але кулеметний підрозділ С. Левадного вибив більшовиків із монастиря та зумів знищити значну частину червоноармійців⁴⁶⁷. Незважаючи на ці локальні успіхи в 1920 р., більшовикам так і не вдалося приборкати повстанський рух у Холодному Яру.

Протягом 1919 – 1921 рр. в умовах війни з російськими окупантами – червоноармійцями та білогвардійцями – холодноряцям доводилося контактувати з різними військовими одиницями: повстанськими та регулярними. Найчастіше холодноряці взаємодіяли з подібними за структурою та тактикою дій повстанськими частинами. Пропонуємо аналіз цих стосунків. Найближчими сусідами холодноряців були повстанці, яких називали «коцурівцями» або «коцуряками» за прізвиськом їхнього отамана С. Коцура. Про стосунки сусідніх селянських республік ми згадували вище, тому зазначимо, що періоди співпраці в кінці 1918 р. та 1919 р. були короткими епізодами на тлі тривалої ворожнечі аж до припинення будь-яких контактів між мешканцями сусідніх сіл включно до березня 1920 р.

Інші повстанські отамани, які діяли на теренах Центральної України, визнавали авторитет Холодного Яру та успішно взаємодіяли один із одним, хоча створити централізоване керівництво повстанськими силами нікому так і не вдалося. Мова про загони Пилипа Хмари, Ларіона Загороднього, Костя Пестушка, Андрія Гулого-Гуленка, Миколи Бондаренка та інших. Мав рацію Ю. Горліс-

---

⁴⁶⁶ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко «Братня» навала». Війни Росії проти України XII – XXI ст. К., 2016. С.160.

⁴⁶⁷ Лунін С. Операція ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 р. та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. *Холодний Яр*. С. 354 – 367.

Горський, коли зауважив: «Завдяки розпорошеності повстанці не мають вирішального впливу на події»⁴⁶⁸.

На початку 1920 р. до Холодного Яру ввійшли сили армії УНР Першого Зимового походу. Командарм М. Омелянович-Павленко писав, що вони знали про розмах повстанського руху в Холодному Яру, тому свідомо спрямували туди свої частини аби перепочити та отримати допомогу. Зазнавши атаки коцурівців поблизу Чигирина та Суботова, армія УНР цілком безпечно почувала себе в Холодному Яру. Перепочивши, військо Першого Зимового походу продовжило рейд тилами червоних. На жаль, контакти між двома повстанськими арміями: рухливою М. Омеляновича-Павленка та осілою В. Чучупака обірвалися.

Розглянемо найбільш вдалі військові операції об'єднаних отаманських загонів. Наприкінці 1919 р. до району Холодного Яру прибув отаман Семен Туз із чисельним повстанським підрозділом. В. Чучупак тимчасово замирився з С. Коцуром (рішення було ухвалено на засіданні повстанського комітету з метою «поліпшення боротьби проти московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії») та об'єднався із загonom Туза. Зібравши до 10 тис. повстанського війська, отамани відбили в білих Чигирин. Спільно з ними в той час діяли й окремі загони відомого ватажка А. Гулого-Гуленка. Але союз отаманів тривав недовго. Між С. Коцуром та В. Чучупаком виникли суперечки з приводу претендента на посаду коменданта Чигирина, Туз залишив терени Холодного Яру, а загони А. Гулого-Гуленка приєдналися до армії Першого Зимового походу⁴⁶⁹.

У 1920 р. холодноярці вдало взаємодіяли з отаманом Чорноліського полку Пилипом Хмарою, отаманом Мамаєм (Щирицею), Ф. Богданом, Л. Загороднім, О. Квашею та багатьма іншими. Найбільш масштабне об'єднання відбулося у вересні 1920 р., коли до Холодного Яру прибула Степова дивізія К. Пестушка (Блакитного). Ю. Горліс-Горський згадував, що повстанців тоді зібралося до 20 тис., але ці цифри, гадаємо, значно завищені і не підтверджуються документально.

---

⁴⁶⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С.185.

⁴⁶⁹ Ковальчук М Без переможців (Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 194 – 196.

На нараді в Мошнах у жовтні 1920 р. повстанці не змогли виробити спільної тактики дій. Отаман П. Хмара відразу відмовився вирушити до Черкас. А К. Пестушко вже під час наступу на Черкаси під тиском своїх бійців був змушений скласти повноваження отамана Холодного Яру та повернутися «до своїх стріх», у район формування повстанських частин, рятувати свої домівки на Криворіжжі від більшовицького терору. Силами холоднярців, а також отаманів Чорного Ворона, Голого, Петренка на короткий час таки вдалося вибити червоних із Черкас, але то був останній значний успіх об'єднаних загонів українських отаманів.

Контактували холоднярці й з махновцями, але епізодично. Незважаючи на подібність кольорів своїх організацій та надписів на них (у махновців чорно-білі з надписом: «Воля або смерть!», а в холоднярців подібні, але з надписом: «Воля України або смерть!»), холоднярські повстанці не розуміли анархізму Махна, хоча й поважали його за організаторський хист та вміле військово-керівництво. Союзу між ними ніколи не було, хоча окремі частини махновців співпрацювали з холоднярцями. Мова йде про кавалерійський загін Чорного Ворона (Миколи Скляра) зі Степової дивізії К. Блакитного, що складався з колишніх махновців та героїчно загинув під Розумівкою (нині Кіровоградська обл.) у жовтні 1920 р., рятуючи основні сили Степової дивізії. Взимку 1921 р. у с. Рівне (Кіровоградська обл.) відбулася зустріч махновців з холоднярцями, під час якої вони обговорювали тактику військових дій проти більшовиків, але про об'єднання сил не йшлося. Варто відзначити, що холоднярці були прагматичними й часом не гребували контактами з ідеологічними противниками – більшовиками, коцурівцями – для боротьби зі значно сильнішим ворогом, яким тоді були білогвардійці, як це трапилося наприкінці 1919 р., але такі союзи були ситуативними й короткими.

Тому встановити єдиний потужний повстанський фронт на центральноукраїнських теренах холоднярським отаманам не вдалося. Аналізуючи ці факти, один із учасників повстанського руху М. Дорошенко зробив висновок: «Треба тільки жаліти за тим, що повстанський рух Холодного Яру не спромігся вийти за межі локальної дії району Холодного Яру і не став основним ядром армії

УНР»⁴⁷⁰. Важко не погодитися зі словами повстанця. Особливо це стосується подій 1920 р., коли Холодний Яр був найбільшим центром повстанської боротьби в Україні. Тим часом більшовики, уклавши перемир'я з поляками та розбивши за допомогою махновців білих в Криму восени 1920 р., змогли зосередитися на військовій боротьбі з українським повстанством.

Окреслюючи ситуацію, яка склалася в Україні в 1921 р., коли було приборкано основні повстанські центри спротиву, чекіст Б. Козельський зазначив: «По інших місцях давно вже почалася радянська праця. Нові впливи відчувалися скрізь, а Холодний Яр був поза цим світом. Він стояв осторонь, старанно зберігаючи свою незалежність і протиставляючи себе радянській владі. Таким непохитним і невблаганним ворогом він був на протязі 1920 р. і мало не всього 1921 р.»⁴⁷¹.

Поруч із Холодноярською організацією існувала «Чигиринська республіка» отамана С. Коцура, родом із Суботова. Саме Суботів став центром цієї повстанської організації. С. Коцур ще до революції 1917 р. захопився ідеями анархізму. Однак і вплив історичної спадщини колишньої резиденції Гетьманщини також давався взнаки, адже хата С. Коцура знаходилася неподалік замчища Хмельницьких. Тому в 1917 р. брати Коцури або ж коцурці долучилися до вільнокозацького руху. Всеукраїнський з'їзд організацій вільного козацтва, у якому взяли участь брати Коцури, Свирид та Петро, проходив саме в Чигирині. У 1918 р. вільнокозацькі підрозділи С. Коцура, сформовані з земляків, боролися з більшовиками та взяли участь у протигетьманському повстанні. У Чигирині створили повстанком, головою якого було обрано С. Коцура. Йому довірили командувати озброєним партизанським загоном. 15 (28) листопада 1918-го повстанці захопили Чигирин. Щойно утворений Чигиринський курінь червоного козацтва під командуванням Свирида Коцура вибив німецькі гарнізони з сіл Триліси і Стара Осота. Німецький гарнізон містечка Кам'янка Чигиринського повіту капітулював. Нарикінці листопада 1918 р. Чигиринський повстанком ліквідував владу гетьманської адміністрації на території Чигиринського повіту

---

⁴⁷⁰Дорошенко М. Стежками холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 рр. С. 6.

⁴⁷¹Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюр (Петлюрівське повстанство). С. 75

Київської губернії, північних теренах Центральної України. Під час протигетьманського повстання холодноярська та коцурівські організації діяли злагоджено та успішно.

Але на початку 1919 р. зрада національної ідеї С. Коцуром та його однодумців спричинила ворожнечу між колишніми родичами та сусідами. Обидва утворення виникли як загони самооборони в бурхливий час, але період їхньої співпраці був дуже коротким – кінець 1918 – початок 1919 р., а також грудень 1919 р. Терени Холодного Яру яскраво продемонстрували сутнісну відмінність між явищами повстанства та отаманщини. Якщо Холодний Яр став прикладом героїчної сталої та жертвовної боротьби за незалежність УНР, то «Чигиринська республіка» була яскравим виявом отаманщини на цих теренах, тобто боротьби проти власної держави, інтереси якої були значно меншими за особисті амбіції та вузькотериторіальні цілі.

У січні 1919 р. С. Коцур одним із перших отаманів підняв повстання проти Директорії УНР. Для обґрунтування свого рішення про союз із більшовиками С. Коцур використав згадку про козацьке минуле Чигиринщини. 18 січня 1919-го Чигиринський курінь оприлюднив «Відозву до громадян Чигиринського повіту»: «Ми, найближчі до Вас, червоні козаки на чолі зі своїми вірними трудовому народові отаманами, мусили повстати всі як один чоловік на боротьбу з Директорією і передати усю владу до рук трудового селянства та робітників. Влада ся повинна керувати так, щоб нашому українському народові з'єднатися з російським трудовим народом і в купі з ним вести боротьбу з капіталістами». 25 січня 1919 р. у Чигирині більшість учасників зборів політичних партій і громадських організацій проголосувала за встановлення радянської влади на території повіту⁴⁷².

У документі помічаємо суміш ідей, пов'язаних із відродженням національної ідентичности та більшовицького інтернаціоналізму. Під військовим контролем С. Коцура опинилися «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів та декілька

---

⁴⁷² Солодар О. Як були коцури... С. 24.

навколишніх сіл, розташованих поблизу теренів холоднорських повстанців. У мешканців багатьох населених пунктів С. Коцур користувався значною повагою та авторитетом: «Селяни дуже співчують Коцуру, кажуть, що Коцур найрозумніший чоловік і може він установить який-небудь порядок»⁴⁷³. Під порядком селяни напевне розуміли припинення карколомних революційних трансформацій та реквізицій продовольства, які здійснювали армії, що пересувалися теренами Центральної України. Холоднорці ставилися до С. Коцура відверто негативно. Вони з розпачем відзначали, «що він зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»⁴⁷⁴. А от суботівчани підтримували С. Коцура, про що свідчить фольклор того періоду. Серед мешканців Суботова був поширеним вислів: «Як були коцурці, були сало і млинці», що свідчило про відсутність грабунків з боку військових частин на території, яку контролював отаман⁴⁷⁵. Повстанець М. Дорошенко згадував як С. Коцур у червні 1919 р. змусив повстанців отамана Н. Григор'єва залишити Чигиринщину і попередив, щоб григор'євці не «об'їдали населення» його території⁴⁷⁶.

У лютому 1919-го Чигиринський курінь червоного козацтва Свирида Коцура налічував 1095 бійців, на озброєнні мав 900 гвинтівок, 12 кулеметів і 3 гармати. На ділянці залізниці Знам'янка – Бобринська діяв коцурівський панцерник «Зірниця». 24 лютого курінь С. Коцура увійшов до складу «Другої дивізії Українських Радянських військ». У той час, коли Курінь, а згодом Полк Гайдамаків Холодного Яру, воював у складі Дієвої армії УНР, Червоний курінь С. Коцура, сформований переважно із суботівчан та чигиринців, воював у складі 2-дивізії Українських Радянських військ.

Влітку російські більшовики вирішили використати загони С. Коцура в боротьбі проти земляків-холоднорців. Між мешканцями Чигиринського повіту розпочалася справжня війна. Влітку 1919-го відбулася реорганізація 2-ої

---

⁴⁷³ Там само. С. 25.

⁴⁷⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 30.

⁴⁷⁵ Солодар О. Як були коцурці... С. 24.

⁴⁷⁶ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: спогади; Дорошенко М. Стежками холоднорськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 188.

повстанської дивізії в регулярну червону частину. Колишній курінь, а тепер 414-й полк, отримав завдання ліквідувати повстанські загони в Чигиринському повіті. Наприкінці червня С. Коцур повів наступ на села Холодноярської організації. Відбулися виснажливі бої в районі Медведівки, Мельників, Осоти, Михайлівки, Жаботина. Наступ коцурівців зазнав невдачі. Після військової операції 414-й полк С. Коцура за розпорядженням більшовицького командування був розміщений на відпочинок у Чигиринському повіті. Чимало бійців під приводом відвідин сімей дезертували: «(Колишній 18) 414 Радянський стройовий полк Коцура розбрівся по домах, при штабі в м. Чигирин залишилося біля 200 осіб з інших повітів; моральний стан незадовільний», – зазначалося в одному з більшовицьких джерел.⁴⁷⁷

Причиною дезертирства та незадовільного морального стану могли бути якраз бойові дії проти земляків-сусідів, які, напевне, із нерозумінням сприймалися вояками підрозділів навіть такого харизматичного отамана як С. Коцур, авторитет якого серед бійців був незаперечним.

Це припущення доводить наступний епізод історії «Чигиринської республіки» – боротьба з підрозділами Збройних Сил Півдня Росії. Джерела фіксують чисельний та потужний спротив, який чинили окупантам мешканці Чигиринської організації. Для боротьби з денікінцями С. Коцур мобілізував населення Суботова та підконтрольних йому сіл. О. Солодар знайшов спогад, який ілюструє мобілізаційні методи цього отамана: «За закликом Свирида Коцура в селі відбули сільський сход, на якому він сказав, що хто не піде проти Денікіна – сам зарубає». Погрози спрацювали: проти білогвардійців селяни пішли – «хто з лопатою, а хто з ціпом»⁴⁷⁸.

Російські білогвардійці також відзначили вплив харизми Коцура на мешканців Чигиринщини: «Майже ігноруючи тепер владу добровольців, селяни, повною мірою вірили в Коцура, як в Бога, беззаперечно виконували всі його накази, навіть

---

⁴⁷⁷ Солодар О. Як були коцурці... С. 27.

⁴⁷⁸ Солодар О. Як були коцурці... С. 28.

не думаючи розмірковувати про непослух»⁴⁷⁹. Білогвардійці згадували про хоробрість самого С. Коцура, виявлену ним у цих боях. У вересні 1919-го Чигирин штурмували частини Добровольчої армії під командуванням генерала Абрамовича (близько 2000 бійців). Один із білогвардійських офіцерів В. Маєвський залишив яскраві спомини про свого противника отамана Свирида Коцура: «Уособлюючи своєю видимою постаттю, єдиний ар'єргард своєї волі, цей недюжинний чоловік на всій швидкості рухався на тачанці, на парі шалених та міцних коней... Стояв Коцур на тачанці в увесь зріст, у лихо заломлений на бік шапці, і вперто відстрілювався від противника, який переслідував його, з кулемета, ні на хвилину не зупиняючись поливати свинцевим дощем наші лави»⁴⁸⁰.

Білогвардійці також відзначили й тактичну кмітливість повстанського ватажка, порівнюючи бої за Чигирин восени 1919 р. з військовими епізодами історії Першої світової війни: «Коцур тим часом оточував Чигирин своїм більш ніж двохтисячним загonom, готуючи нам справжній Седан на малоросійських просторах...»⁴⁸¹.

У вересні 1919 р. С. Коцур зі своїм загonom влився до складу армії махновців. На початку жовтня чигиринський відділ (1000 багнетів та 10 кулеметів) увійшов разом з іншими підрозділами в так звану «Середньодніпровську групу». У листопаді для координації боротьби з денікінцями повстанці створили Чигиринський повстанком (голова – Логвин Панченко), до складу якого увійшли Свирид Коцур, холоднорський отаман Василь Чучупака, командир більшовицького партизанського загону Григорій Рябокiнь та інші ватажки. Тоді ж повстанці Свирида Коцура спільно з холоднорцями Василя Кваші неодноразово атакували залізничну станцію Фундукліївка. Після повернення махновців на

---

⁴⁷⁹Солодар О. Про немислимі союзи «почервонілих» вільних козаків. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revoljutsiya_1917/-batko-svirid-yak-stati-komandirom-vilnogo-kozatstva--31032020120000 (дата звернення 14.08.2023)

⁴⁷⁹ Там само.

⁴⁸⁰ Солодар О. Про немислимі союзи «почервонілих» вільних козаків. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revoljutsiya_1917/-batko-svirid-yak-stati-komandirom-vilnogo-kozatstva--31032020120000 (дата звернення 14.08.2023)

⁴⁸¹ Там само.

Південь С. Коцур продовжив боротьбу з білогвардійцями в союзі з іншими повстанцями, під чорним прапором та гаслом: «Воля або смерть!». Контакти з махновцями вплинули на формування ідеології С. Коцура під час розриву з більшовиками на початку січня 1920 р.

У січні 1920-го підпорядкування підрозділів С. Коцура більшовикам було умовним. Ю. Горліс-Горський писав із цього приводу, що Коцур «заклав там таку самостійну «республіку» під червоним прапором, що більшовики боялися носа потикати до «радянського» Чигирина»⁴⁸². Тому, коли С. Коцур отримав наказ вести полк на переформування до Глинська, то не виконав його. Вибивши денікінців з Чигирина, коцурівці не поспішали на з'єднання з червоними. Зі штабу 14-ї армії до Чигирина прибула делегація більшовиків. Після її «заслуховування» С. Коцур наказав утопити делегатів у криниці. Опісля цього отаман проголосив про створення Наддніпрянського коша і розпочав збройну боротьбу з більшовиками.

Взимку 1920 р. С. Коцур остаточно розірвав стосунки з більшовиками та за словами сусідів-холодноярців продовжив зміцнення своєї «чорної», тобто анархістської республіки. Ю. Горліс-Горський згадував про ситуацію в Чигирині на початку 1920 р.: «Коцур заклав там самостійну республіку... А над штабом замість червоного піднято чорний прапор анархії»⁴⁸³.

На початку лютого 1920-го на терени, що перебували під контролем повстанців С. Коцура, увійшла одна з частин війська УНР Першого Зимового походу. Різницю у настроях мешканців «двох республік» (а це були мешканці сіл розташованих усього за кілька кілометрів одне від одного) сповна відчули вояки армії УНР – учасники Першого Зимового походу в січні 1920 р. Якщо на території Холодноярської республіки вони почували себе в повній безпеці, не зустрічаючи «недовірливих та ворожих поглядів», то поблизу Суботова між військовими УНР та повстанцями С. Коцура виник конфлікт, під час якого коцурівці відібрали в частини бійців армії УНР зброю та коней. Учасник переговорів із повстанцями

---

⁴⁸² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 28.

⁴⁸³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 56.

полковник Г. Стефанів згадував про колоритну зовнішність отамана С. Коцура: «Років з 28, в національному, що переходило в опереткове, убранню, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю»⁴⁸⁴.

Отамани Холодного Яру намагалися залучити військо УНР для боротьби з Коцуром. Про це свідчить інформаційне повідомлення від керівника холодноряців 17 лютого 1920 року на адресу начальника штабу Мазепинського полку, у якому йдеться про те, що «...район готовий проти комуністів. Треба знищити Коцура і все піде гаразд. Повертайтеся знищити свою сволоту, а з чужою це діло днів...»⁴⁸⁵.

Буди й спроби залогодити конфлікт. У цей час між холодноряцями і коцурівськими старшинами розпочалися переговори: «Якісь там діди, старійшини в селах були, що в Полуднівки, що сюда, в Рублівки, і з Суботова. Вони як держали між собою зв'язок і почали своїх синів, хлопців позвали до себе і каже: «Шо ж ви, синки, (...) робите? Один одного вбивать почали? Шо для чого я тебе ростив, щоб ти убивав таких самих як і ти, хлопців?». І далі вони послали цих же своїх синів і односельчан – тих в Холодний Яр, а тих – до Коцура. (...) Вони їх стали замирювать»⁴⁸⁶.

Вочевидь, переговорником з боку коцурівців виступав уродженець села Полуднівка Юхим Ільченко. Відомо, що на початку січня 1920-го частина командного складу чигиринського полку – українці Ільченко, Сатана, Хвещук – вели переговори про союз із Холодним Яром та про припинення ворожнечі й збройної боротьби. Однак позитивного результату та припинення боротьби досягти не вдалося.

У березні-квітні 1920 р. розпочався останній етап боротьби більшовиків із Коцуром. Стосунки отамана Коцура з більшовиками протягом кількох революційних років відзначалися крайньою нестійкістю та частою зміною орієнтирів. Подібно до Нестора Махна чигиринський отаман неодноразово проголошувався «союзником» советської влади під час загострення ситуації на

---

⁴⁸⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. С. 213.

⁴⁸⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.12. 1919 – 6. 5. 1920). С. 97.

⁴⁸⁶ Солодар О. Як були коцурці. С. 30.

фронтах. Проте, на відміну від нього, С. Коцур був позбавлений стратегічного кругозору. Врешті-решт ця обставина й спричинила ймовірну загибель Свирида Коцура. У квітні 1920 р. більшовикам вдалося розбити підрозділи С. Коцура. 13 квітня 1920 р. отамана було заарештовано⁴⁸⁷. За однією з версій, відомого суботівського ватажка червоні розстріляли на станції Знам'янка. За іншою, С. Коцуру вдалося уникнути розстрілу.⁴⁸⁸

Втративши отамана, анархічна Чигиринська республіка довго не проіснувала. З весни 1920 р. її сільську територію частково контролювали холодноярці, а Чигирин – більшовики. Чекісти не залишали поза увагою всі контактні зв'язки отамана Чигиринської республіки. Саме тому в березні 1920 року з відома командувача 14-ї радянської армії П. Мармузова агентами Особливого відділу був заарештований новогеоргіївський військовий комісар Сергій Іванович Францин. Крім особистого знайомства зі С. Коцуром, йому інкримінували також звинувачення в корупції на новогеоргіївських шкіряних підприємствах. На допиті 21 квітня 1920 року в'язень С. Францин визнав, що мав зв'язки з отаманом Коцуром: «Отримавши відомості, що білі наступають на зайнятий моїм полком Новогеоргіївськ, не маючи в достатній кількості озброєння, я відправився на фронт, передчасно зателефонувавши до Чигирина до Коцура з проханням про присилання мені озброєння. На інший же день я отримав від Коцура кулемети, рушниці, патрони і 25 чоловік кавалерії, зумів вчасно відбити білогвардійців, що наступали. Таким шляхом я зв'язався з Коцуром під час Денікінщини, отримував від нього в потрібну хвилину озброєння і людей...»⁴⁸⁹.

Пояснення С. Францина не мали впливу на представників каральних більшовицьких органів. 9 червня 1920 року С. Францина розстріляли в Кременчуці, звинувативши його у зв'язках зі С. Коцуром⁴⁹⁰.

---

⁴⁸⁷ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 172.

⁴⁸⁸ Солодар О. Про немислимі союзи «почервонілих» вільних козаків. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-batko-svirid-yak-stati-komandirom-vilnogo-kozatstva--31032020120000 (дата звернення 14.08.2023)

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 5, спр. 4789, арк. 64 – 65.

⁴⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5, спр. 4789.

Після зникнення С. Коцура командування залишками його загонів перебрав на себе його брат Петро, однак боротьба під його проводом тривала недовго. Під час маршу на польський фронт будьонівці 21-го полку 4-ї кавалерійської дивізії в 20-х числах травня 1920 р. розгромили великий (близько 1,5 тис.) загін під проводом Петра Коцура. У нерівному бою, що розгорівся на теренах Стецівської волості, загинув повстанський ватажок, молодший брат отамана «Чигиринської республіки»⁴⁹¹.

Проблематика повстанського руху на чолі зі С. Коцуром має також цікавий персоналістичний аспект, пов'язаний із постаттю отамана Федоса Богдана. Це одна з яскравих, але малодосліджених персоналій повстанського руху Центральної України, тому на аналізі цієї постаті варто зупинитися детальніше. У романі Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр», який містить чимало інформації про учасників повстанського руху цих теренів, є згадка про отамана Богдана з питанням: це прізвище чи псевдонім? З тексту роману дізнаємося не про правильну відповідь на питання, а про версії стосовно його походження: «Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирини... А як люди питали, де взяла, казала – Бог дав... Через те кажуть, і прозвали його Богданом. Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан!...»⁴⁹².

Р. Коваль у переліку персоналій повстанців називає його «Богданом», тобто питання – це ім'я чи прізвище – залишається нез'ясованим⁴⁹³. Історик С. Лунін вважає, що Богдан це ім'я повстанця на прізвище Лавришко⁴⁹⁴. Однак це припущення виявилось неправильним. Завдяки документам, виявленим у Державному архіві Кіровоградської області, вдалося встановити точне ім'я та прізвище цієї особистості. Ім'я, по батькові – Федос Устимович. Прізвище – Богдан. Він народився в селі Стара Осота (нині Кропивницький район Кіровоградської області). Це село, розташоване між Чорним лісом та Холодним

---

⁴⁹¹ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. С. 187.

⁴⁹² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 28 – 29.

⁴⁹³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 32.

⁴⁹⁴ Єлисавет. Шлях до України 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 12.

Яром, було одним із осередків повстанського руху Центральної України. У 1918 – 1919 рр. Федосу Богдану вдалося сформувати загін, що складався з шістдесяти вершників, до яких згодом долучилися кулеметники. Невдовзі загін Ф. Богдана доєднався до підрозділу отамана С. Коцура. Цю інформацію вдалося відшукати в справі рідного брата отамана Федора Богдана, який був учасником повстанського руху під проводом свого брата Федоса Богдана та Свирида Коцура. З матеріалів справи отримали інформацію про обставини його загибелі під час боїв з більшовиками навесні 1920 р.⁴⁹⁵

Доля двох організацій, Чигиринської та Холодноярської, ідентична: вони були знищені більшовиками протягом 1920 – 1922 р. Проте, якщо друга відкрила себе славою та патріотизмом, то перша залишилася маловідомою та сумновідомою. Натомість координація зусиль двох організацій могла принести обом значно більше користі в боротьбі зі спільними ворогами: більшовиками та білогвардійцями.

---

⁴⁹⁵ ДаКірО, Ф. П.-5907, оп.2р, спр. 7908, арк. 63, 64, 94.

3. 2. Повстанський рух під проводом отамана Н. Григор'єва

Іншим виявом феномену «множинної суверенності» на теренах Центральної України була «республіка» отамана Никифора (Нечипіра) Григор'єва (Серветника). Під терміном «республіка» розуміємо підконтрольну виключно цьому отаману територію. Час появи цього квазідержавного утворення – квітень 1919 р. Центрами «григор'євської республіки» стали Єлисаветград та Олександрія – великі міста Серedinної України, повітові центри Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії.

Чому саме ці терени стали базою формування григор'євщини – одного із найбільших чисельних та впливових осередків повстанських рухів в Україні наприкінці 1918 – у першій половині 1919 р.? Перший чинник пов'язаний із особистістю самого отамана Никифора Григор'єва. Його біографія має чимало нез'ясованих фактів. У першій частині книги «Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки» її автор, дослідник Я. Тинченко, зазначив факт відсутності, ймовірно внаслідок втрати, послужних списків офіцерів, які служили в російській армії з кінця ХІХ ст.– до січня 1918 р. Серед них, на його думку, опинилися справи «таких одіозних особистостей тих часів, як повстанські отамани Нечипір Григор'єв та Юхим Божко – обидва колишні штабс-капітани російської армії»⁴⁹⁶.

Тому дата народження Н. Григор'єва залишається не встановленою. У церковних метричних книгах відшукати її не вдалося. Про дату народження отамана відомо лише зі спогадів. Точно не з'ясовано й місце його народження: села Подільської чи Херсонської губерній. За інформацією деяких дослідників Н. Григор'єв народився на території Новоушицького повіту Подільської губернії 1885 р.⁴⁹⁷. Я. Тинченко подає інше місце та дату народження отамана: 1884 р., село

---

⁴⁹⁶ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання. С. 8.

⁴⁹⁷ Коваль Р. Повернення отаманів Холодного Яру. С. 32.

Верблюжка Олександрійського повіту Херсонської губернії, однак підтвердження цієї інформації в метричних книгах, які зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області в місті Кропивницький, знайти не вдалося⁴⁹⁸. На жаль, церковні метричні книги за 1884 та 1885 рр. не збереглися, а в інших не вдалося знайти жодної згадки про мешканців цього населеного пункту з прізвищами Григор'єв, Серветник, Серветніков. Саме під такими прізвищами в революційних подіях 1917 – 1919 рр. фігурувала ця особистість. Це дає підстави припустити, що Н. Григор'єв народився на Поділлі, а до Центральної України його родина переїхала згодом. Але доказом цьому може бути лише знахідки дати та місця народження Н. Григор'єва в церковних метричних книгах. За спогадами повстанців Центральної України, Н. Григор'єва вважали не місцевим, а приїшлим⁴⁹⁹. Під час протигетьманського повстання він прибув у Григорівку та Верблюжку (нині сусідні села Кропивницького району Кіровоградської області) з Олександрії, де мав власний будинок. Про наявність житла в цьому місті Н. Григор'єва згадував командувач Українським фронтом Червоної армії Володимир Антонов-Овсієнко⁵⁰⁰.

Тривалий час в історичних працях траплялася й розбіжності й з іменем цього повстанського ватажка. У різних дослідженнях зустрічається кілька варіантів імені отамана Григор'єва: Матвій, Микола, Никифор, Нечипір⁵⁰¹. Розбіжності виникли під впливом спогадів учасників визвольних змагань та деяких дослідників періоду Української революції 1917 – 1921 рр., які почали називати отамана Миколою та Матвієм⁵⁰². На жаль, як це нерідко трапляється в історіографії, інші дослідники почали без перевірки тиражувати цю помилку. Автор дисертації не був винятком⁵⁰³. Наразі можемо стверджувати, що правильний варіант імені отамана Григор'єва – Никифор або Нечипір. У оприлюднених джерелах доби Першої світової війни, у

---

⁴⁹⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання. С. 8.

⁴⁹⁹ Гусейнов Г. Піщаний брід та його околиці.. С. 322 – 323.

⁵⁰⁰ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. У 3 кн. Кн. 2. С.

⁵⁰¹ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. С. 33; Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. С. 207.

⁵⁰² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. С. 33.

⁵⁰³ Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. С. 207.

якій Григор'єв брав участь, він згадується як Никифор. У них відзначено його хоробрість, виявлену під час боїв. У період визвольних змагань 1917 – 1919 рр., незважаючи на значний масив документів, підписаних Григор'євим, свого імені він ніколи не зазначав. Єдиним джерелом, у яких згадується ім'я отамана, є лист його брата Олександра. Час появи цього документу – травень 1919 р., коли отаман Н. Григор'єв підняв повстання проти більшовиків. Напевне, чекісти змусили Олександра, брата отамана, написати цього листа, у якому містився заклик до червоноармійців «не підтримувати мого брата Никифора Григор'єва»⁵⁰⁴. Никифором його також називає і Михайло Дорошенко – повстанець із Цибулевого, учасник повстанського руху на теренах Центральної України, автор спогадів, які містять чимало цікавих деталей з історії повстанського руху на території цього регіону⁵⁰⁵.

Також прийнятним можна вважати й ім'я Нечипір, яке є одним із варіантів імені Никифор. Недаремно письменник Юрій Яновський, який 1919 р. мешкав у Єлисаветграді та був свідком григор'євського повстання проти советської влади, а в 20-і рр. певний час був сусідом по кімнаті Юрка Тютюнника, який був начальником штабу в Григор'єва, у романі «Чотири шаблі» ватажка повстанців Марченка (прототипом якого був саме Григор'єв, чому є чимало доказів) назвав Нечипором Олександровичем⁵⁰⁶.

Також існують розбіжності, пов'язані з варіантом прізвища отамана. Повстанець М. Дорошенко справжнім прізвищем отамана вважає «Серветник»⁵⁰⁷. Дослідник Я. Тинченко в біографічному довіднику «Офіцерський корпус армії УНР» поруч із прізвищем Григор'єв використовує «Серветник» та «Григор'єв-

---

⁵⁰⁴ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн 2. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. С. 75.

⁵⁰⁵ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: спогади; Дорошенко М. Стежками холоднороськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 172.

⁵⁰⁶ Митрофаненко Ю. Аксиологічний контекст історичної прози Юрія Яновського: традиції трактування та інновації осмислення. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С.141-146. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.19>

⁵⁰⁷ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: спогади; Дорошенко М. Стежками холоднороськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 172.

Серветніков»⁵⁰⁸. У цьому випадку дослідник має на це підстави, бо такі варіанти свого прізвища використовував сам Н. Григор'єв, про що свідчать підписані ним документи. Один із них стосується його участі в процесах українізації війська в 1917 р. Мова про резолюцію Української військової ради гарнізону м. Бердичева та частин штабу Південно-Західного фронту, у якій висловлюється «повне довір'я Центральній Раді, Генеральному Секретаріату та Генеральному комісару по військових справах України Петлюрі», а також лунає заклик оголосити «Українську Демократичну Республіку». «... Ми бачимо, що настав той історичний мент, коли, захищаючи рідний край від руйнування, пора українцям оголосити Українську Демократичну Республіку. В загалі федерації народів Росії», – зазначалося в документі, підписаному Головою української гарнізонної ради Бердичівського гарнізону, штабс-капітаном Григор'євим-Серветником⁵⁰⁹. А в документах, що стосуються участі Н. Григор'єва в подіях Першої світової війни, іноді зустрічається варіант «Серветніков».

Якщо період участі Н. Григор'єва в процесах Української революції 1917 – першої половини 1918 рр. не пов'язаний із Центральною Україною, то події кінця 1918 р. та значна кількість подій 1919 р. відбувалися на теренах саме цього регіону. Процеси активізації та поширення повстанського руху, які виникли під час протигетьманського повстання, створили передумови для утворення майбутньої «квзідержави» отамана Н. Григор'єва на центральноукраїнських теренах.

За спогадами повстанця з Верблюжки Аврама Останнього Н. Григор'єв прибув до сіл Верблюжка та Григорівка Херсонської губернії влітку 1918 р. та очолив уже створений загін, який швидко поповнювався місцевими селянами. У листопаді 1918 р. Григор'єв прибув до села Цибулів та ліквідував у ньому гетьманську адміністрацію. Його повстанський загін швидко зростав чисельно, про що Григор'єв, часом значно перебільшуючи свої сили та успіхи, регулярно сповіщав Головного Отамана Директорії С. Петлюру. Рушійними силами осередку

---

⁵⁰⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання. С. 122.

⁵⁰⁹ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. С. 925.

повстанства під проводом Н. Григор'єва було селянство Центральної України, серед яких вирізнялися його верблужці, полки сформовані у великому селі Верблужка. Це була своєрідна «гвардія» отамана. У грудні 1918 р. Н. Григор'єв бере під контроль повітовий центр Херсонської губернії місто Олександрію. Його підрозділ зріс до кількох тисяч бійців. Наприкінці 1918 р. Н. Григор'єв став керівником однієї з найбільших військових частин Південно-Східної групи Дієвої армії УНР, штаб якої під керівництвом Андрія Гулого-Гуленка з січня 1919 р. був розташований у Єлисаветграді. Під впливом своїх успіхів Н. Григор'єв отримав від Директорії звання «отамана Херсонщини і Таврії». Використовуючи цю посаду, він проводив мобілізацію в селах Центральної України, брав під контроль залізничні станції, готуючись до «рейкової війни». Повстанець М. Дорошенко згадував, як Н. Григор'єв «по станціях збирав вагони, робив ешелони і розміщував у них своє військо. За не цілий місяць у нього вже була чимала армія»⁵¹⁰. Так розпочинався шлях майбутнього війська Григор'єва, яке було потужною і впливовою силою протягом першої половини 1919 р., що було ще однією передумовою утворення майбутньої «григор'євської республіки» саме на території Центральної України.

Період грудня 1918 р. – січня 1919 р. – це доба трансформації повстанського руху на отаманщину, яка перетворювалася на деструктивний чинник Української революції 1919 рр. періоду Директорії. Отамани, які отримали значні ресурси та повноваження під час протигетьманського повстання 1918 р., натхненні своїми успіхами в боротьбі з Державною вартою, деморалізованими гетьманськими військами та німецько-австрійськими підрозділами, що якнайшвидше прагнули повернутися додому, почали демонструвати свою незалежність до влади Директорії УНР, спершу до В. Винниченка, а згодом і до С. Петлюри. Н. Григор'єв на початку не виявляв інтенцій до отаманщини, про що свідчить виконання наказів Директорії та вітальні телеграми Головному Отаману С. Петлюрі⁵¹¹.

---

⁵¹⁰ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: Дорошенко М. Стежками холоднороськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 174.

⁵¹¹ ЦДАВОВУ. Ф. 526, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

Але в січні 1919 р. амбітність Н. Григор'єва під впливом його посади «отаман Херсонщини і Таврії» та військових успіхів у грудні 1918 р., коли його підрозділи успішно воювали під Херсоном та Миколаєвом, зростає. Спочатку він починає конфліктувати з органами місцевої влади УНР, потім демонстративно заявляє, що не збирається визнавати свого безпосереднього керівника, командувача Південно-Східної групи Дієвої армії УНР Гулія (А. Гулого-Гуленка), а згодом перестає виконувати накази Головного Отамана армії УНР С. Петлюри⁵¹². Ю. Тютюнник, на той момент начальник штабу загонів отамана, згадував, як Григор'єва тішило те, що влада УНР не може з ним впоратися⁵¹³. Намагаючись виправити ситуацію А. Гулій-Гуленко просив керівництво Дієвої Армії УНР віддавати накази отаману Григор'єву безпосередньо, але виправити ситуацію вже було неможливо. Остаточний розрив із владою УНР у Н. Григор'єва відбувся наприкінці січня 1919 р., коли отаман відмовився виконувати накази С. Петлюри про припинення військових дій проти Антанти на Півдні України⁵¹⁴. В умовах конфлікту з владою Директорії Н. Григор'єв, який у той період перебував під впливом партії УПСР (боротьбистів), почав шукати контактів із керівництвом Українського фронту Червоної армії, які здійснювали військові операції проти УНР та були зацікавлені в підтримці впливових отаманів та їх чисельних повстанських загонів.

Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. Н. Григор'єв перейшов на бік совєтської влади, зрадивши УНР. Такі дії отамана спричинили не лише втрату Півдня України, де тоді перебували його основні сили, а й вплинули на захоплення більшовиками Катеринослава та теренів Центральної України. Частину своїх загонів Григор'єв відправив до важливих населених пунктів цього регіону: Олександрії, Єлисаветграда, що в умовах втрати Херсона став адміністративним центром Херсонської губернії, та Знам'янки – стратегічного залізничного вузла. Це допомогло червоним встановити контроль над Знам'янкою та захопити Єлисаветград, до якого отаман Н. Григор'єв відправив загоны на чолі з Павлом

---

⁵¹² ЦДАВОВУ. Ф. 1078, оп. 1, спр. 21, арк. 85 – 88.

⁵¹³ ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 439, арк. 17

⁵¹⁴. ЦДАВОВУ. Ф. 526, оп. 1, спр. 31, арк. 13.

Ткаченком, що допомогли елісаветградським більшовикам ліквідувати владу Директорії УНР та встановити в місті советську владу.

Тим часом Н. Григор'єв на Півдні України успішно боровся проти Антанти: французьких та грецьких військ. Упродовж березня-квітня 1919 р. його загони відбили в інтервентів Херсон, Миколаїв, а 6 квітня 1919 р. під впливом успіхів повстанців отамана Григор'єва під Одесою, інтервенти залишили це місто. Дивізія Григор'єва, сформована з українського селянства, у боях на Півдні України вперше зіткнулася з оригінальними противниками: грецькою кіннотою на віслюках, французькими танками, екзотичними чорношкірими зуавами. Деякі з цих епізодів потрапили на шпальти преси та сторінки художніх романів, присвячених повстанству в Україні.

Для прикладу наведемо інформацію з газети «Вісті Єлісаветградської Ради Робітничих і Селянських депутатів» за 3 квітня 1919 р. «Інформація про події 1 квітня 1919 р. Грецька гієсусова кавалерія на ішаках з двома ескадронами, оголивши шашки, хотіла обскакати фланг. Незважаючи на те, що напори противника були дуже сильні й ми терпіли досить серйозні втрати, поява грецької віслюкової кавалерії з оголеними шашками настільки підняло настрій козаків, що наступ противника було зупинено. Двадцять кіннотних розвідників кинулися навздогін за двома ескадронами віслюкової кавалерії». Автором цього повідомлення був Юрко Тютюнник, який у той період обіймав посаду начальника штабу дивізії отамана Н. Григор'єва⁵¹⁵.

Військо отамана було основною ударною силою в цих боях, що не могли не визнати більшовики: «Одесу взято виключно військами Григор'єва. В двотижневих безперервних боях ці війська виявили безприкладну витривалість та видатну революційну звитягу, а їхні командири – дисциплінованість, хоробрість та рідкісний військовий талант. Із здобутої Одеси наполегливо прошу: про нагородження Першого Верблюзького та Другого Херсонського полків Почесними Червоними прапорами; друге відзначити Григор'єва, який особисто подавав

---

⁵¹⁵ Вісті Єлісаветградської ради Робітничих і Селянських депутатів. 1919. 3 квітня.

прикладі мужности, увесь час брав участь у боях на передовій лінії, під ним було вбито двоє коней, а його одяг було прострілено в декількох місцях, який власним мистецтвом досяг перемоги над сильнішим противником із малими втратами, нагородити знаками відзнаки Червоного прапора, і третє, про нагородження командирів першого Верблюзького полку Горбенко та другого Херсонського полку Ясинського почесною зброєю»⁵¹⁶.

Автор цього клопотання більшовицький командир Андрій Скачко. Невідомо чи отримали григор'євці свої нагороди, але розголос про це пішов, що викликало образи та ревності з боку махновців, які за кілька тижнів після взяття Одеси відбили в білих Маріуполь.

Під впливом достовірних розповідей Юртика (Ю. Тютюнника), якого отаман призначив комендантом Одеси, Ю. Яновський зобразив перебування армії Григор'єва в Одесі в квітні 1919 р.: «Велике портове місто бриніло від юрби, в котрому вже хазяйнувала партизанська армія... (григор'євці – прим. Ю. М.). Ничипір Марченко (прототипом якого був отаман Григор'єв) проштовхався наперед і став, заклавши руку за лацкан французької куртки (є фото Григор'єва, на якому він тримав руку саме так – прим. Ю. М.). Я був отаман ...! Я переміг переможців світу»⁵¹⁷.

Основою повстанської армії Григор'єва, яка навесні 1919 р. здобувала перемоги над військами Антанти («переможцями світу»), були два Верблюзькі полки, які склалися з мешканців села Верблюжка, одного з центрів григор'євського руху на теренах Центральної України. Відомий діяч українського руху в Єлисаветграді Олександр Семененко писав про них: «1919 року аджамські, верблюзькі й глодоські хлопці під команду випадкового офіцера военного часу (мова про Григор'єва – прим. Ю. М.) скинули в море в Одесі зуавів і греків»⁵¹⁸.

---

⁵¹⁶ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 56.

⁵¹⁷ Яновський Ю. Чотири шаблі. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1990. С. 83.

⁵¹⁸ Полиновий мед. Євген Маланюк, Олександр Семененко, Кирило Емануель: поезії – спогади-листи – світлини. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. С. 103.

Більшовики включили повстанців до складу 1-ої Задніпровської бригади Червоної армії, як 6-дивізію, якою командував Н. Григор'єв.

Після захоплення Одеси Н. Григор'єв отримав наказ залишатися в цьому місті. Але отаман не виконав його та відвів дивізію на відпочинок у Центральну Україну, рідні села бійців його дивізії Олександрійського та Єлисаветградського повітів Херсонської губернії. Дослідник повстанського руху В. Круть відзначив: «Хлопці Григор'єва, його славетні верблюжці, прибувши на відпочинок у рідні краї, з повними мішками баракла, з грішми, звичайно мали змогу вволю погуляти, напиватися не лише самогону, а й награбованого в одеських погрібах вина. Коньяку та ін.. – почували себе героями, переможцями і вважали, що їм все дозволено»⁵¹⁹.

Серед трофеїв був екзотичний екземпляр: віслиук, якого отаман привіз своєму сину в Олександрію. Ймовірно, його вдалося захопити в боях із греками, частина з яких воювала з повстанцями на віслиюках. Один із олександрійців згадував про це: «Син Григор'єва роз'їжджав по Олександрії на віслиючку, привезеному йому батьком із Одеси, та зібравши компанію в 15-20 осіб безкарно бешкетував»⁵²⁰. В. Антонов-Овсієнко згадував, що частину трофеїв Н. Григор'єв «майже задарма, по-атаманськи» щедро роздавав мешканцям міста та селянам на вокзалі в Олександрії.

Після повернення на терени Середньої України Н. Григор'єв узяв під контроль стратегічну залізничну лінію Єлисаветград-Знам'янка-Олександрія. Жодної іншої влади, окрім отамана на цих теренах існувало. Советська влада була тут номінальною. Так у квітні 1919 р. почалася формуватися квазідержавна республіка Григор'єва. Свій штаб Григор'єв розташував у Олександрії, яка стала центром повстанства на цих теренах. Отаман тривавалий час жив у цьому місті та користувався підтримкою населення. Вплив більшовиків у місті та повіті був слабким, про що олександрійські більшовики доповідали керівництву: «Радянський апарат в Олександрії не налагоджено та непроінструковано. Нема

---

⁵¹⁹ ДаКіро. Інв. № 2371, арк. 15.

⁵²⁰ ДАКіро. Ф. 7145, оп. 1, спр. 13, арк. 44 – 45.

робітників»⁵²¹. Це було викликано кількома чинниками. По-перше, сам Н. Григор'єв перешкоджав більшовицькій агітації на теренах, які він контролював. Один із кандидатів у політкоми прямо заявив, що він скоріше піде під трибунал, ніж поїде політкомом до отамана⁵²².

У загонах Н. Григор'єв діяло своє «Інформаційне бюро», створене постановою політпрацівників дивізії, в більшості лівих українських есерів. Бюро мало вагон-типографію, що друкувала листівки, відозви, протести селян окремих волостей проти більшовицької політики. Комуністи, усвідомлюючи небезпеку такої пропаганди для своєї влади, намагалися їй протидіяти. На початку квітня 1919 р. до частин Григор'єва направили пересувний фронтовий клуб з драматичною трупю, кінематографом, одною центральною та 30 ротними бібліотеками. Прибуло й чимало агітаторів з 5 000 комплектів подарунків. Але це не дало потрібних результатів. Більшовики визнавали, що цього було недостатньо для успішної протидії потужній агітації григор'євців.

Іншим чинником, який впливав на невдачі більшовицької агітації, був національний. Керівні кадри більшовицьких структур на Олександрійщині не були українськими, тому не користувалися підтримкою населення. Олександрійські комуністи зробили прозорливий висновок, що Григор'єв тільки вимушено рахується з представниками їхньої влади, тому при першій ліпшій нагоді спробує ліквідувати більшовицьку владу на теренах Олександрійського повіту, на який він вже встиг поширити свій вплив.

Тим часом григор'євці швидко розмістили свої військові частини в стратегічних містах, містечках і селах Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Батальйон Херсонського полку зі штабом і панцерником перебував у Єлисаветі; Верблюзький полк в Олександрії та близьких до неї станціях, а також у Верблюжці; два панцерники в Знам'янці та Олександрії. Невеликі ешелони григор'євців зайняли Помічну, Шостаківку, Хіровку (нині Чорноліська) – важливі залізничні станції Центральної України.

---

⁵²¹ ДАКіро. Ф. 7145, оп. 1, спр. 13, арк. 44 – 45.

⁵²² Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С.

Більшовики скаржилися, що з місцевими органами владами григор'євці не рахувалися. По Єлисавету, де в радах вже панували більшовики, поповзли чутки, що григор'євці готують заколот проти советської влади. Натомість військової комісар Єлисаветграда Т. Жгенті заспокоював населення, переконуючи, що боятися нічого.

Володимир Антонов-Овсієнко – командувач Українським фронтом був змушений особисто інспектувати район, у якому перебували повстанські підрозділи отамана Григор'єва. Навесні 1919 р. він відвідав Олександрію, Верблюжку та Єлисаветград – населені пункти, які були головними центрами григор'євського руху, намагаючись переконати Н. Григор'єва не виступати проти більшовицької влади. Про ці візити червоний командир залишив яскраві та змістовні спогади. В. Антонов-Овсієнко згадував, як Н. Григор'єв зустрічав більшовицькі війська, які прибували в Олександрію: «Ви, товариші, в мене в гостях! Тут моя столиця, а вдесьяти кроках моя хата!». Н. Григор'єв дійсно жив у Олександрії неподалік від вокзалу. В. Антонов-Овсієнко побував у будинку отамана. Він зробив висновок, що живе Н. Григор'єв доволі скромно, ані він, ані його родина не збагатилися – живе як міщанин-середняк заможного, але не багатого: «Він скромного вигляду та скромного життя (не стала багатшою і його родина – ми відвідали його хату». Зустріч в Олександрії В. Антонову-Овсієнку сподобалася: «Григор'єв готував для мене парад в Олександрії... Мене зустріли з великими почестями: почесний караул, оркестр, шанобливий рапорт Григор'єва. Найкраще враження від огляду його частин в Олександрії, від їхньої виправки, спорядження, від праці різних майстерень». Захоплене ставлення населення до отамана!»⁵²³.

Після відвідин Олександрії Н. Григор'єв запропонував В. Антонову-Овсієнку поїхати до іншої своєї резиденції – села Верблюжка. Серед мешканців цього великого села було чимало вояків дивізії отамана. В. Антонов-Овсієнко скористався запрошенням. До Верблюжки, це приблизно 150 км від Олександрії, отаман разом із В. Антоновим-Овсієнком та О. Шумським відправилися автівкою.

---

⁵²³ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 60.

Ця поїздка мала важливе значення для подальшого перебігу подій, які мали вагомий вплив на революційні процеси не лише в Україні, а й поза її межами, тому зупинимося на аналізі цього епізоду детальніше.

В. Антонов-Овсієнко залишив про неї змістовний спогад. «23 квітня разом із т. Шумським (впливовий діяч УПСР, які намагалися тримати під політичним впливом отамана Григор'єва та його війська – прим. Ю. М.), який приїхав до Олександрії, ми виїхали до Верблюжки, на святкування 1-го Верблюзького полку. За пару верст до Верблюжки наш автомобіль (в ньому й Григор'єв) зустрів величезний натовп. Міцне велике село Верблюжка, яке зуміло висунути до 4 000 бойцов, – всі від мала до велика вийшли нам назустріч. Помітним було захоплене ставлення до отамана»⁵²⁴.

Впливовий більшовик В. Антонов-Овсієнко вкотре відзначив високий авторитет отамана серед мешканців Центральної України та бійців його дивізії. У Верблюжці відбувся мітинг, на якому виступали В. Антонов-Овсієнко та О. Шумський. В. Антонов-Овсієнко згадував: «Починає промову т. Шумський... Тов. Шумський говорив українською і на початку мав значний успіх»⁵²⁵. Лідерам більшовиків, здалося, що населення симпатизувало українській советській владі, але далі стався серйозний конфлікт, який спалахнув під впливом промов про переваги соціально-економічної політики більшовиків для селянства, запровадженої навесні 1919 р., яку згодом її ініціатор В. Ленін назве «воєнним комунізмом». «Як тільки тов. Шумський перейшов на земельну політику советської влади та вимовив слово «комуна», як піднявся гул із задніх рядів, охопивший увесь натовп, який виріс у несамовитий гул. Спотворені злобою обличчя, стиснуті кулаки...», – згадував В. Антонов-Овсієнко⁵²⁶. Врятувати О. Шумського від розправи селян вдалося виключно завдяки авторитету отамана: «Григор'єв, заслони́в собою Шумського... Не відразу вгамувалися й після вигуків Григор'єва

---

⁵²⁴ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 56.

⁵²⁵ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 61.

⁵²⁶ Там само. С. 61.

та після промови командукра, обережного пояснення натовпу, що советська влада не здійснює насильницької політики колективизації...»⁵²⁷.

Після мітингу відбулася нарада в хаті голови Верблюзької сільради. В. Антонов-Овсієнко згадував, що тут верблюжці дали волю накопленому незадоволенню, яке було викликано головним чином примусовим збором, через «прийшли загони продрозкладки». В. Антонов-Овсієнко підкреслив, що всі факти були конкретними, підтверджені документами. Командувач українським фронтом більшовиків у той же день відправив телеграму до Москви, у якій пропонував змінити методи «викачки хліба», але не припиняти їх. Телеграма мала такий зміст: «Був сьогодні у Верблюжці. Населення спровоковано діями продзагонів. Необхідно відкликати московські продзагони. Спочатку організуйте місцеву владу, а потім з її допомогою викачайте хліб. Частини Григор'єва та він обурені до крайнощів. Він завжди буде з селянством»⁵²⁸.

Цей епізод свідчив, що під впливом політики «воєнного комунізму» визрівали передумови для великого антибільшовицького повстання на теренах Центральної України. Головною силою стали полки отамана Григор'єва, сформовані з селянства цього регіону та Південної України. Коли григор'євці упродовж березня-квітня 1919 р. перебували на фронтах і тільки чули про аграрну політику більшовиків, яку ті провадили в українських селах, то їх ще можна було заспокоїти, переконавши, що подібні заходи здійснюються в інтересах селянства. Після повернення на рідні терени в середині квітня 1919 р. повстанці пересвідчилися в негативних наслідках аграрної політики більшовиків для українського селянства. Навіть В. Антонов-Овсієнко визнавав, що отаман Н. Григор'єв завжди буде з селянством, тобто підтримує антибільшовицькі настрої своїх бійців, вороже налаштованих проти «воєнного комунізму». Тому В. Антонов-Овсієнко виступив категорично проти відправки загонів Н. Григор'єва на Донбас для підтримки Н. Махна в боротьбі з білогвардійцями, побоюючись союзу двох отаманів проти советської влади в Україні. Саме тоді в нього виникла ідея відправити повстанців отамана

---

⁵²⁷ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 61.

⁵²⁸ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 61.

Н. Григор'єва до Бесарабії для підтримки світової революції в Румунії та Угорщині. В. Антонов-Овсієнко намагався переконати отамана, що земельна та продовольча політика – це наслідки свавілля місцевих чиновників, а не офіційний курс совєтської влади.

Але для отамана Григор'єва в квітні 1919 р. інтереси українського селянства, з якого переважно складалася його дивізія, були вищими за політичні наміри більшовиків. Дії Н. Григор'єва виявилися цілком прогнозованими. Отаман не повів полки ані в Румунію, ані в Угорщину, хоча знаючи про амбітність Н. Григор'єва, В. Антонов-Овсієнко спокушав його «славою Суворова». Натомість Н. Григор'єв почав планувати велике антибільшовицьке повстання. Його центрами стали Олександрія – Єлисаветград – Верблюжка, де отаман тримав значну військову силу, якій було підпорядковано всі місцеві органи влади, що не мали жодного важелю впливу на події. Так визріла ще одна передумова для появи квазідержавного утворення на теренах Центральної України.

Надалі почалася дипломатична гра, під час якої В. Антонов-Овсієнко наполегливо переконував отамана в доцільності перебування його дивізії в лавах Червоної армії. Але наступні події показали, що на цьому етапі Н. Григор'єв переграв В. Антонова-Овсієнка і продовжив підготовку антибільшовицького повстання. Не усвідомлюючи, що вплив совєтської влади на ці терени Центральної України вже втрачено, В. Антонов-Овсієнко, намагався відвідати всі важливі міста цього регіону, щоб переконати бійців 6-дивізії 1-ї Задніпровської бригади Червоної армії продовжити підтримувати совєтську владу. Однак це було марною справою: повстанці більше відчували себе григор'євцями, тобто підлеглими отамана Н. Григор'єва, ніж червоноармійцями. «Ми, козаки бувшої шостої дивізії (отамана Григор'єва), вже шість місяців під командою нашого славного отамана Григор'єва б'ємося проти ворогів народу поміщиків та буржуїв», – зазначалося в одній із листівок григор'євців⁵²⁹. У цьому документі помічаємо усвідомлення себе бійцями

---

⁵²⁹ ЦДАГО України, ф. 57, оп.2, спр 398, арк. 13.

не регулярної Червоної армії, а частиною підпорядкованою виключно своєму отаману.

Тому після візиту В. Антонова-Овсієнка до Єлисаветграда на початку травня 1919 р. у нього залишилися погані враження: «На станції Єлисаветград велике скупчення григор'євських ешелонів. Секретна агентура доповідає про погромницьку агітацію среди них. Інформують про підготовку виступу проти Советів. Комендант станції повідомляє, що командир 2-го Херсонського полку захопив тринадцять вагонів мануфактури, які йшли з Одеси до Харкова й буцімто мали бути відправленими до Москви»⁵³⁰. Після коротких перемовин командир полку віддав наказ повернути вагони. Проте почуття небезпеки не залишало В. Антонова-Овсієнка: «З важкими почуттями виїжджали ми з Єлисаветграда. Робота зрадників у рядах григор'євців відчувалася дуже потужно»⁵³¹.

В. Антонову-Овсієнку важко було усвідомити, що контролю над цими теренами більшовики вже не мали. Натомість отаман Н. Григор'єв вважав себе повноправним господарем регіону, намагаючись контролювати всі сфери життя своєї «республіки»: військову, політичну, економічну, тому історія з чайними вагонами мала своє продовження. Коли Н. Григор'єв дізнався про втрату тринадцяти вагонів, які відправилися до Москви без його відома, то дуже розлютився, бо вже 1-го травня відправив телеграму більшовикам: «В 2-му полку страшне невдоволення через вивіз тринадцяти вагонів чаю до Москви. Ми п'ємо замість чаю заварку вишневого листка, а чай вивозять до Москви з Єлисаветграда»⁵³².

Отаман отримав відповідь: «Бачили на складах у Григор'єва великий запас чаю. Вкажіть Григор'єву, що торгівельні відносини між Росією та Україною не можуть перебувати під контролем військової влади. Це справа уряду»⁵³³.

Однак отаман так не вважав. «Чайний конфлікт» став останнім приводом для повстання отамана Григор'єва проти більшовиків. 1-го травня 1919 р. в Олександрії

---

⁵³⁰ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 62.

⁵³¹ Там само. С. 62.

⁵³² Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 63.

⁵³³ Там само. С. 63.

та Єлисаветграді, великих містах Центральної України, де перебували григор'євці, відбулися демонстрації, на яких були відсутні більшовицькі гасла, згадки про партію комуністів та їхніх лідерів. Олександрієць А. Дамський був свідком параду в Олександрії з нагоди святкування першого травня й зберіг враження від нього: «1 травня – демонстрація. Григор'євці пройшли Олександрією. Н. Григор'єв їхав на коні. Звідкись з'явилися попи в одязі з кадилом та хоругвою й хотіли його благословити. Григор'єв махнув рукою, щоб вони пішли. Далі його промова українською мовою на кургані. Привітав зі святом 1-го травня, але жодного слова про партію (напевне, про більшовиків – прим. авт.)»⁵³⁴.

За подібним антибільшовицьким сценарієм пройшов мітинг в Єлисаветграді: «Під час демонстрації на Дворцовій та Великій Перспективній у відповідь на привітання парткому й радянського виконкому григор'євці раптом стали гукати: «Слава Україні!». Після демонстрації повстанці захопили телефонні та телеграфні станції, розігнали приміщення НК, парткому, штабу комуністичного батальйону, продзагону та більшовицький військовий комісаріат.

Деякий час у Єлисаветграді зберігалось двовладдя. Більшовицький за складом виконком міста намагався припинити ліквідацію советської влади шляхом перемовин із григор'євцями. Однак ці спроби були невдалими. 7 травня 1919 р. на заводі «Металіст», профспілка якого знаходилася під впливом лівих есерів, було обрано ревком, який проголосив себе новою владою в місті. Присутній на мітингу Н. Григор'єв відверто заявив, що «советська влада небезпечна, оскільки вона не виконує волю трудящих». Делегати селянського з'їзду підтримали вимогу переобрання старого ревкому⁵³⁵.

8 травня 1919 р. Григор'єв проголосив свій універсал, написаний, ймовірно, Юрком Тютюнником, «шефом штабу Григор'єва», як той сам себе називав⁵³⁶. 9 травня 1919 р. на вулицях Єлисаветграда та Олександрії з'явився друкований текст універсалу Н. Григор'єва, у якому отаман закликав до повалення влади

---

⁵³⁴ ДаКіро. Ф. 7145, оп. 1, спр. 13, арк. 42 – 49.

⁵³⁵ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 111 – 113.

⁵³⁶ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К: Книга роду. 2008. С. 120.

більшовиків та «авантюриста Раковського», ліквідації «московської обжорки» та комісарів із землі, на якій розіп'яли Христа»⁵³⁷. Універсал було видруковано українською та російською мовами (на одному аркуші з різних боків) і в тисячах примірників поширено по містах, містечках, селах. Його примірники розклеювали на видних місцях і зачитували привселюдно в усіх григор'євських частинах. В інші міста, не зайняті григор'євцями, текст універсалу передавали телеграфом. Єдиний екземпляр цього документу, не рахуючи передруків, зберігся у фондах Олександрійського краєзнавчого музею⁵³⁸.

Коротко про зміст цього документу. Головним його пунктом було проголошення на теренах України української радянської влади на багатопартійній основі. Право на владу отримували всі партії, що знаходилися на радянській політичній платформі. Для членів рад встановлювалися національні квоти: українці – 80%, євреї – 5%, інші – 15%. Відзначимо, що євреям гарантувався другий після українців відсоток представництва в органах влади (5%).

Універсалом проголошувалися свобода слова, друку, совісті, страйку, праці, недоторканості особи, оселі, переконань, релігії. Вбивства без суда народного, мародерства, безчинства, вторгнення в чужу оселю, реквізиція, агітація проти окремих національностей повинні були каратися на місці силою зброї»⁵³⁹. Універсал закликав припинити насильство «справа і зліва». У цьому випадку, напевне, його автори мали на увазі, насамперед, політику диктатури, встановлену більшовиками в Україні, проти якої вони й підняли повстання. Населенню України універсал гарантував дотримання громадянських прав та свобод. Під текстом цього документа, окрім Григор'єва, були прізвища керівників його штабу та командирів полків: Ю. Тютюнника, О. Горбенка, О. Масенка, Павлова.

У травні 1919 р. на теренах Центральної України розпочалося найбільше антибільшовицьке повстання, що зірвало плани більшовиків допомогти комуністичній революції в Угорщині та поставило їх перед складним вибором:

---

⁵³⁷ Олександрійський краєзнавчий музей. Інв. № 12.

⁵³⁸ Там само.

⁵³⁹ Олександрійський краєзнавчий музей. Інв. № 12.

утримати під своїм контролем Центральну Україну чи знімати війська з Донбасу, де червоноармійці разом із махновцями стримували наступ Збройних Сил Півдня Росії?

Причини повстання ми почали з'ясовувати вище. До зазначеного невдоволення політикою воєнного комунізму додамо ще декілька рис. Григор'євська армія була за національним складом українською, а соціальним – селянською. Тому симпатії вояків цього повстанського війська були на боці селян, а все військо було противником «воєнного комунізму». Реквізиції московських продзагонів, наявність євреїв серед членів НК та продзагонів робили конфлікт національним: чужинці грабують українське селянство. Більшовики, аналізуючи кола підтримки отамана та його вплив на селян, відзначали, що основна маса військ Григор'єва – середняки селяни, як і значна частина селян цих повітів. Мова про Єлисаветградський та Олександрійський повіти Херсонської губернії, які вирізнялися значним прошарком заможного селянства⁵⁴⁰. Більшовики відзначали, що Григор'єв, як місцевий, користується величезним впливом серед населення цього регіону. Крім того, отаман посилив свій вплив серед населення, оточивши себе представниками з різних волостей. Підтримували Григор'єва, коли з ненависті до більшовиків, коли під впливом сили, представники й інших населених пунктів Центральної України поза межами Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. 4 травня 1919 р. члени Тимчасової революційної ради ст. Довгінцеве на Криворіжжі надіслали до Олександрії телеграму, в якій сповістили про підтримку отамана: «Четвертого травня, отримавши ваш універсал та керуючись ним, службовці майстерень та робітники зібралися на загальні збори, скинули комуністичну раду, обравши на це місце Тимчасову революційну раду, в котру увішли представники від кожних служб, більшість голосів – українські

---

⁵⁴⁰ Mytrofanenko Y., Zhytkov O., Doroshchuk N. Socio-economic relations in Central Ukraine on the threshold of and during the Ukrainian revolution (1881–1922): the agrarian question *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. V. 9. № 3. С. 151 – 161.

соціалісти»⁵⁴¹. Важлива залізнична станція Знам'янка також перебувала під контролем Н. Григор'єва.

Представники соціалістичних партій підтримували григор'євців, на їхній бік перейшла частина червоноармійців. Підтримав отамана також селянський повітовий з'їзд, який тоді працював в Єлисаветграді. Лави повстанців поповнювали колишні офіцери, напевне, під впливом його антибільшовицьких гасел. Натомість заколот засудили єлисаветградські анархісти, які не підтримували отамана, оскільки вбачали в його повстанні чергову спробу встановлення диктатури, проти якої вони боролися.⁵⁴² Варто зазначити, що з самого початку повстання супроводжувалося антисемітськими закликами. Зокрема, третього травня 1919 р. на вулицях Єлисаветграда з'явилися листівки антисемітського характеру шовіністичної організації «Союз російського народу», які підтримували дії григор'євців та антисемітські гасла. Причина агресивного антисемітизму григор'євців полягала в ототожненні всіх представників єврейського населення з представниками більшовицької влади. На початку травня в Єлисаветграді відбувся єврейський погром, який став візитівкою григор'євського руху. Погроми охопили всі містечка Єлисаветчини, які перебували під контролем Н. Григор'єва. Зокрема, в Новомиргороді, Дмитрівці та інших населених пунктах краю⁵⁴³.

Оголошення універсалу стало початком відкритої війни отамана з більшовиками. Щоправда В. Антонов-Овсієнко ще не втрачав надії умовити Н. Григор'єва, але даремно. Він дуже детально й колоритно описав хід перемовин з отаманом. Останнє слово залишилося за Григор'євим, який впевнено відповів В. Антонову-Овсієнку: «Від повстання відмовитися не можу. Присилайте делегацію. Думаю, візьму Катеринослав без бою. Всього найкращого»⁵⁴⁴.

У відповідь більшовики оголосили отамана «поза законом» й почали стягувати до Центральної України військові частини для придушення заколоту Григор'єва.

---

⁵⁴¹ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів. С. 224 – 225.

⁵⁴² Набат. 7 травня. 1919.

⁵⁴³ ДаКіро, інв. № 2371, арк.16.

⁵⁴⁴ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 65.

Їм вдалося зробити це доволі швидко. Цьому посприяв факт розгалуженої мережі залізниць на території Херсонської губернії. Сили Н. Григор'єва теж були доволі значними. За підрахунками дослідників, вони нараховували до 15 тис. вояків, озброєних кулеметами, гарматами, бронепотягами, панцерниками. Про допомогу більшовикам Угорщини та Румунії, якою так марив В. Антонов-Овсієнко, з боку григор'євців можна було забути.

9 травня 1919 р. григор'євці перейшли до рішучих дій. З Єлисаветграда, Знам'янки та Олександрії озброєні потяги відправилися в напрямку Києва, Катеринослава та Харкова. У самому Єлисаветграді продовжувалося роззброєння червоноармійців. Тим часом єлисаветградські більшовики не припиняли спроб мирного врегулювання конфлікту. 10 травня 1919 р. члени старого виконкому, який складався з більшовиків, запросили на своє зібрання командира 1-го Верблюзького полку О. Горбенка. Саме його Н. Григор'єв призначив комендантом Єлисаветграда. Більшовики на переговорах з григор'євцями поводили себе доволі зухвало. Зокрема, один з них кинув О. Горбенку фразу: «Пишіть більш грамотні універсали!». Зі свого боку командир григор'євців висловив своє негативне ставлення до вищих органів більшовицької влади в Україні, а перекидання військ до Києва та Харкова назвав військовою таємницею. На питання про те, що означають слова в універсалі Григор'єва «Комісарів з землі, де розіп'яли Христа»? й чи не є це натравлювання мас на євреїв?, О. Горбенко ухилився, зазначивши, що йдеться про лише про ту землю, де розіп'яли Христа»⁵⁴⁵.

Також О. Горбенко дипломатично вибачився за бешкетування своїх бійців, але пояснив, що їхня поведінка була викликана діями деяких комуністів, які, прикриваючись партбілетом, займалися спекуляцією та іншими протизаконними діями. Комендант міста запропонував переобрати старий ревком і надіслати своїх представників на вибори⁵⁴⁶.

---

⁵⁴⁵ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. До 10-ї річниці Жовтневої революції. Зінов'євськ: Окружна жовтнева комісія. Зінов'євськ, 1927. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 25. 07. 2023)

⁵⁴⁶ Там само.

Напевне, переговорами з григор'євцями більшовики намагалися відтягнути час до прибуття військової допомоги, а самі тим часом готувалися до збройної боротьби за владу в Єлисаветграді. Комуністи випустили відозву, в якій засуджували дії Н. Григор'єва, і закликали населення міста дати відсіч загонам отамана. У цьому їх несподівано підтримали анархісти – ідейні противники більшовиків. Єлисаветградські анархісти також випустили кілька листівок проти Н. Григор'єва, у яких засудили універсал отамана і назвали його «афішею контрреволюційного та провокаційного характеру»⁵⁴⁷. Анархісти не помітили різниці між авторитарною владою отамана та більшовиками. В одному з їхніх матеріалів лунало питання: «Чим влада отамана краща за інших?». Анархісти критикували універсал за спробу встановити сильну централізовану владу, антисемітизм та національні квоти. Хоча окремі його норми вони підтримали – боротьбу проти комісарів та ліквідацію Надзвичайної Комісії (НК). Анархісти водночас аргументовано спростовували закиди більшовиків про зв'язок Н. Григор'єва та Н. Махна.⁵⁴⁸

Таким чином, незважаючи на початок повстання григор'євців проти советської влади в Україні отаманом Н. Григор'євим, більшовицькі органи влади у Єлисаветі продовжували діяти легально і навіть отримали запрошення до участі у виборах до нових рад. Однак невдовзі пошук компромісів припинився. Найкраще атмосферу, яка панувала в Єлисаветграді на початку травня 1919 р., проілюструвала анархістська преса: «Місто зайнято повстанцями-григор'євцями. Становище в місті серйозне та напружене. Розігруються тривожні події, які незрозуміло в що виллюються». Далі прозорливий прогноз: «Кровопротиття та нова боротьба за владу неминучі»⁵⁴⁹.

Історію боротьби за владу в Єлисаветграді в травні 1919 р. детально описали у своїх матеріалах журналісти єлисаветградського часопису «Наше життя», якими ми й скористаємося для реконструкції подій⁵⁵⁰. 10 травня 1919 р. основні сили

---

⁵⁴⁷ Набат. 1919. 7 травня.

⁵⁴⁸ Набат. 1919. 3 травня.

⁵⁴⁹ Набат. 1919. 7 травня.

⁵⁵⁰ Наше життя. 1919. 27 травня.

Н. Григор'єва залишили місто, бо повели наступ на інших напрямках. В Єлисаветграді залишилося до 200 григор'євців на чолі з О. Горбенко, які контролювали залізничний вокзал. Єлисаветградські більшовики отримали наказ від Раднаркому, який цілком збігався з їх планом дій, дати відсіч Григор'єву. 11 травня 1919 р. в Єлисаветі розпочалося більшовицьке повстання проти григор'євців. Сили червоних склалися з робітників, які перебували під їх впливом, та курсантів кавалерійського училища. Більшовики діяли швидко: оточили вокзал та роззброїли григор'євців, які там перебували. 12 травня 1919 р. влада в Єлисаветграді знову перейшла до більшовиків, про що вони негайно сповістили Київ. Частина верблужців перейшла на бік червоних.

Втрата стратегічно важливого Єлисаветграда розлютила отамана Григор'єва. Частина його військ, яка рухалася на Харків, повернула на Єлисаветград із завданням вибити більшовиків із міста. Однак вони нашттовхнулися на рішучий опір з боку червоних. Першу атаку повстанців єлисаветградським більшовикам вдалося відбити. Проте цілковита впевненість більшовиків у перемозі над повстанцями виявилася завчасною. Комуністам здавалося, що вони міцно тримають ситуацію в Єлисаветі під своїм контролем. На засіданні повітового з'їзду Рад пролунала фраза: «Немає григор'євців! Є Григор'єв. Григор'єв розумний та хитрий!». Але була й інша оцінка ситуації, більш точна, як вказувала на масовість григор'євщини та соціальну складову цього конфлікту: «Григор'євський рух – це повстання села проти міста»⁵⁵¹. Тобто виступи проти воєнного комунізму, продовольчої диктатури та влади продзагонів, які формувалися в містах для грабунку села. Анархісти причини повстання вбачали в політиці більшовиків, яка шттовхнула ідейних та неконтрреволюційних повстанців на «чорну зрадницьку справу»⁵⁵².

14 травня 1919 р. григор'євці поновили наступ на місто. На бік повстанців перейшла частина військ, які захищали Єлисаветград. Вранці 15 травня все місто було в їх руках. Комендантом Єлисаветграда призначили Попова – командира одного з григор'євських полків, який входив у найближче оточення отамана. Він

---

⁵⁵¹ Наше життя. 1919. 15 травня.

⁵⁵² Набат. 1919. 7 травня.

негайно випустив відозву, у якій зазначалося: «Колишня влада в місті під наступом славних войск отамана Григор'єва втікла. Тимчасово, до організації особливої влади, мені доручена найвища військова влада в місті та повіті, тому для вирішення всіх питань, пов'язаних із поточним моментом, звертатися в управління коменданта та начальника гарнізону»⁵⁵³.

Роззброєння григор'євців більшовиками, втрати в боях із червоноармійцями, стали приводом до єврейського погрому, який тривав у Єлисаветграді з 15 по 19 травня 1919 р. Приводом до нього стали значна кількість жертв червоного терору, виявлених повстанцями в єлисаветградській в'язниці, де було повно трупів. Всю злість, викликану запеклими боями комуністів, вони кинули на євреїв, з якими асоціювали своїх ворогів комуністів. У Єлисаветграді розпочався масштабний єврейський погром, який тривав з 15 по 19 травня. Інформація про погром у Єлисаветграді в травні 1919 р. виринула навіть на процесі Шварцбарда. Одним зі свідків на ньому був Володимир Тьомкін – впливовий лідер єврейської громади Єлисаветграда, член міської думи. Згадуючи про антиєврейські погроми не лише в Єлисаветграді, а й на інших центральноукраїнських теренах, він звинуватив у їх організації військо УНР, петлюрівців⁵⁵⁴. Це була відверта неправда. Погроми в Центральній Україні в травні 1919 р. – справа військ отамана Григор'єва, який на той момент нікому не підлягав. Вони здійснювалися на теренах, підконтрольних його повстанцям, тому відповідальність за ці злочини лежить виключно на отамані Н. Григор'єві та його бійцях. Незважаючи на проголошені норми універсалу, який був основним законом на підконтрольній григор'євцям території, у якому згадувалося про недоторканість особи та житла, повстанці чинили страшні грабунки та вбивства.

В. Тьомкін згадував про особливий наказ командира григор'євців Павлова – знищувати всіх євреїв у віці від 3 до 60 років. Проте, чи існував такий наказ насправді, невідомо. Але з наказом чи без наказу погром охопив усе місто. До

---

⁵⁵³ ДаКіро. Інв № 2371, арк. 38.

⁵⁵⁴ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 р. Кн.2. С. 129.

повстанців приєдналися звільнені з в'язниці злочинці, чорносотенці та пересічні елисаветградці. Учасник визвольних змагань, письменник Юрій Липа назвав їх «жлобньою із злодійської балки»⁵⁵⁵. Злодійська Балка – назва однієї з околиць Єлисаветграда. Відчуваючи безкарність і не бажаючи втратити можливість збагатитись за рахунок пограбованого, до погромників приєднувалися різні верстви. До Єлисаветграда почали прибувати селяни, які приєдналися до погромників та грабіжників. За участі місцевої інтелігенції було пограбовано єврейську бібліотеку: брали лише цінні книги. Також було розграбовано музей. З нього зникли цінні рукописи, порцеляна, колекція давньої та сучасної зброї⁵⁵⁶.

Журналісти газети «Наше життя», аналізуючи події погрому, писали: «В різні влаштованій над єврейським населенням міста приймав участь не тільки григор'євський ешелон та антинародне військо, але й російське населення й багато робітників»⁵⁵⁷.

Подібних випадків було чимало. Але були серед елисаветградців і такі, що не примкнули ані до погромників, ані до мародерів. В умовах погрому, коли ціною порятунку єврея могло бути власне життя, вони продовжували виявляти милосердя. Наведемо декілька історій елисаветградських рятівників, які нам вдалося реконструювати за різними джерелами. Наразі відомо про шість таких випадків. Серед експозицій музею «Історія євреїв міста Єлисаветграда» вдалося натрапити на лист, написаний у 1941 р. в умовах нацистської окупації. Його авторка згадує, як у 1919 р. їх рятувала сусідка-українка: «Дорога моя Оленка! Я обіцяла тобі написати про звичайну жінку Ракуленко. Я не пам'ятаю її ім'я, але її всі звали просто Максимівна. Я тобі напишу, як вона, ризикуючи життям, рятувала більше

---

⁵⁵⁵ Митрофаненко Ю. Історичний контекст новели Юрія Липи «Рубан»: критичний аналіз літературного джерела доби визвольних 1917 – 1922 рр. *Південний архів (історичні науки)*. 2023. № 41. С. 67–75. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8>

⁵⁵⁶ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. До 10-ї річниці Жовтневої революції. Зінов'євськ. <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 25. 07. 2023)

⁵⁵⁷ Наше життя. 1919. 25 травня

40 осіб ... А потім три доби вона готувала своїм підлеглим їжу і повністю їх обслуговувала... Таких людей тепер немає...»⁵⁵⁸.

Тихон Бабанський разом із дружиною переховував євреїв у своєму будинку. Єврейські родини, які жили навпроти, знайшли порятунок у будівлі сусідів-християн. Щоб переконати погромників, Т. Бабанський одягнув форму царського офіцера, вперше з часів Першої світової війни, з шаблею та нагородами і став біля воріт власного будинку. Він зумів переконати погромників, що євреїв у його будинку немає. Після припинення погрому 8 червня 1919 р. врятовані євреї – родини Гутманів, Спекторів, Броунів, прізвище четвертої не вдалося виявити через нерозбірливий підпис – подарували ікону Бабанським із надписом: «Ми, євреї, у ваших вчинках зустріли справжнього християнина». Такий надпис вони залишили на подарованій родині Бабанських іконі. Ікона, подарована Бабанським, врятувала життя цій родині під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Рідні Т. Бабанського виміняли її на хліб. Сам Т. Бабанський у той період був репресований.

Марина Долгих, біограф родини Нейгаузів, знайшла факти порятунку євреїв родиною відомого композитора Генріха Нейгауза. У підвалі він переховував від погромників сусідські родини та власних учнів. Серед рятівників була й родина Володимира Канделаки – відомого в майбутньому актора та оперного співака. Вони переховували родину свого давнього знайомого єврея Зафрана. Грузини за національністю Канделаки виставили у вікнах будинку ікони. Для чого? Нам вдалося розшукати листівку, підписану отаманом Херсонського полку Казачковим. Наведемо уривок із неї, який пояснює появу ікон у вікнах: «Прохаємо всіх селян руських виставити ікони на вікнах, щоб козаки не заскакували до селян, позаяк не буде виставлено, то підряд будемо різати не розбираясь, як не буде виставлено». Усе щоб було виконано за півгодини»⁵⁵⁹.

---

⁵⁵⁸ З фондів музею «Історія євреїв міста Єлисаветграда». Інв. № 9.

⁵⁵⁹ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 70 – 73

Під «руськими селянами» автори листівки, напевне, мали на увазі православних. Тому християни виставляли у вікнах ікони. Це був знак для громил, що євреї тут не проживають, але це не завжди зупиняло погромників⁵⁶⁰.

У будинок родини Канделаки григор'євці таки увірвалися, не звернувши увагу на ікону. Вони прийняли маленького Володимира Канделаки-грузина за єврея. В цю мить мати В. Канделаки затулила собою кімнату, де переховувалися євреї та почала кричати, що їхня родина грузинська й заспівала грузинську пісню. Це подіяло, їм повірили. Власний син, схожий на єврея, та родина євреїв Зафранів були врятовані⁵⁶¹.

Кілька євреїв були врятовані завдяки хитрощам та кмітливості санітарів та лікарів, яким вдалося врятувати пацієнтів єврейської лікарні. Погромники увірвалися до приміщення, але персонал заявив їм, що всі хворі – сипно-тифозні. Громили, налякані можливістю підхопити вірус, негайно залишили лікарню⁵⁶².

Були серед рятівників також родина лікарів Добровольських, яких, щоправда, в 1921 р. більшовики намагалися звинуватити в участі в погромницьких акціях. На захист лікарів стали свідки погрому, які підтвердили несправедливість цього звинувачення, що в тім не врятувало родину лікарів від розстрілу⁵⁶³.

Намагалися зупинити погром і місцеві органи влади. Новообраний ревком просив отамана припинити насильство, але той підкреслив, що всі євреї мають бути знищені. Наступними до Н. Григор'єва відправилися селяни – учасники з'їзду, які підтримували його. Вони також просили зупинити погром, погрожуючи закриттям зібрання. Отаман відхилив їхні вимоги. Вбивства та грабунки продовжувалися. Погром було припинено лише 19 травня 1919 р. Євреї, налякані погромом, боялися вийти зі сховищ, щоб поховати загиблих. Результати погрому були страшні. Всі

---

⁵⁶⁰ Там само. С. 70 – 73.

⁵⁶¹ Митрофаненко Ю. Єлисаветградські рятівники під час єврейського погрому в травні 1919 р. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. X. 2018. С. 267 – 272.

⁵⁶² Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. До 10-ї річниці Жовтневої революції. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 25. 07. 2023)

⁵⁶³ Архів Тимчасового зберігання УСБУ в Кіровоградській області. Спр. 14 700.

єврейські лавки та магазини було пограбовано. 90% єврейських квартир зазнали матеріальних втрат.

Тривалий час не вдавалося встановити точну кількість жертв єврейського погрому в Єлисаветграді в травні 1919 р. У різних джерелах фігурували цифри від 1 до 5 тис. жертв⁵⁶⁴. Лише нещодавно вдалося встановити кількість загиблих, наближену до реальної цифри жертв погрому. Серед джерел Державного архіву Кіровоградської області виявили документ-звіт статистичної комісії, яка в липні 1919 р. займалася встановленням точної кількості жертв єврейського погрому, влаштованого григор'євцями в Єлисаветграді в травні 1919 р. Членам цієї комісії вдалося встановити, що жертвами погрому стали триста дев'яносто осіб віком від одного до шістдесяти років різної статі⁵⁶⁵.

Наслідки погрому для заможного колись Єлисаветграда були жахливими. Єлисаветграду загрожувала хлібна криза та голод. Місцевий часопис «Наше життя» писав, що «місто стало схожим на жебрака з протягнутою рукою»⁵⁶⁶.

Не минули погрому й інші населені пункти краю. Один із перших дослідників цієї теми Володимир Круть, використовуючи вже втрачені джерела (роботу було написано в 1930 р.), писав, що жертвами погромів стали мешканці Олександрії, Олександрівки, Новомиргороду, Знам'янки, Аджамки, Дмитрівки, Великої Виски, Златополя⁵⁶⁷.

19 травня 1919 р. під час погромницьких акцій, які охопили територію, підконтрольну григор'євцям, у театрі м. Олександрія проходив селянський з'їзд мешканців Олександрійського повіту. Він розпочався зухвалою промовою Григор'єва, який розповідав, що лідери більшовиків уже втекли з Москви і збираються рятуватися за кордоном. Отаман закликав підтримати українську

---

⁵⁶⁴ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. До 10-ї річниці Жовтневої революції. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 25. 07. 2023)

⁵⁶⁵ ДАКіро. Ф. Р-1918, оп.1, спр. 6, арк. 30.

⁵⁶⁶ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Збірник документів. Кропивницький, 2022. С. 114; Наша жизнь. 1919 22 травня; Наше життя. 1919. 23 травня.

⁵⁶⁷ ДАКіро. Інв. № 2371, арк. 67.

радянську владу в його особі та пообіцяв захопити Харків та розтоптати кожного, хто наблизиться до його території, під якою він, напевне, мав на увазі терени своєї квазідержави. На питання про єврейські погроми відповів знизанням плечей та фразою: «Я тут ні до чого ... це ваші сини», натякаючи, що значна частина його війська – це мешканці сіл Олександрійського повіту. Рішення з'їзду про мирні переговори з більшовиками він проігнорував⁵⁶⁸.

Насправді ситуація для Н. Григор'єва не була такою оптимістичною. Отаман самоусунувся від керівництва військом. У спогадах знаходимо інформацію про його нечітку мову та пом'ятий вигляд, з натяками на зловживання Н. Григор'євим алкоголем⁵⁶⁹. Колись боєздатна дивізія втратила свої якості під впливом погромів та мародерства. Війська отамана зазнавали поразки від червоних, які залізницею стягнули для придушення заколоту значні сили. Пропаганда інформбюро отамана втрачала вплив. Григор'євці переходили на бік більшовиків під впливом агітації та поразок. Проти Григор'єва поширювалися листівки, плакати⁵⁷⁰.

До пропаганди проти отамана червоним вдалося долучити навіть його рідного брата – Олександра Григор'єва. Під час повстання серед червоноармійців поширили листа від його імені, у якому він вмовляв не підтримувати заколот: «Не вірте моєму братові. Поки не пізно, до зброї, в Червону Армію! Я, брат отамана Никифора Григор'єва – Олександр Григор'єв благаю вас про це. Фронт має бути єдиним. Влада має бути радянською»⁵⁷¹.

Наприкінці травня 1919 р. червоним вдалося зупинити наступ григор'євців на Київ, Харків та Катеринослав. Але для наступу на Єлисаветград їм сил не вистачало. Для боротьби з підрозділами Н. Григор'єва в Центральній Україні вони використали загони отамана П. Ткаченка, якого під час повстання більшовикам вдалося схилити на свій бік. П. Ткаченко був отаманом Вознесенського полку, сформованим ним у цьому місті. У лютому 1919 р. ця військові одиниця була складовою дивізії Н. Григор'єва. Саме загони П. Ткаченка допомогли більшовикам

---

⁵⁶⁸ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 74

⁵⁶⁹ Лісничий О. Спогади про буремні роки (1917 – 1919). С. 115 – 116.

⁵⁷⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923. Збірник архівних документів. С. 114

⁵⁷¹ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 2. С. 75.

встановити советську владу в Єлисаветграді в умовах боротьби з силами Директорії УНР. Під час повстання Н. Григор'єва проти більшовиків П. Ткаченко коливався: підтримувати чи не підтримувати заколот? Коли отаман дізнався про вагання П. Ткаченка, то надіслав тому телеграму цікавого змісту: «Комбригу Ткаченку. З Олександрії. Братику, та чи ти не здурів... Що це ти узяв горбоносих комісарів захищати. Брось дурака валять. Візьми ще раз Одесу та грабони її так, щоб із неї пух та пір'я посипалося. Щиро привітаю. Твій братик Григор'єв»⁵⁷². Однак П. Ткаченко проігнорував цей заклик. Більшовицькому командирі Юхиму Щаденку вдалося переконати його не підтримувати повстання отамана. Більш того, саме П. Ткаченко повів наступ на Єлисаветград. Що стало причиною такого вибору? В. Антонов-Овсієнко в директиві підлеглим для боротьби з Н. Григор'євим зазначив: «Додатково вказано – підготувати для боротьби проти Григор'єва бригаду Ткаченко (з 5-ї дивізії), бо Ткаченко особистий ворог Григор'єва». Причина ворожнечі невідома. Можливо П. Ткаченко планував посісти місце отамана? Бо саме він очолив замість Н. Григор'єва 6-у радянську дивізію після ліквідації повстання.

20 травня 1919 р. загони П. Ткаченка увійшли до Єлисавета. Отаман П. Ткаченко розпочав переговори з представниками місцевого ревкому та григор'євцями. На перемовинах йшлося про передачу міста більшовикам, терміну радянський свідомо уникаємо, бо григор'євці теж були за радянську владу, тільки без більшовиків. Григор'євці називали себе «ідейними бійцями революції», виправдовувалися за наслідки погрому, звинувативши євреїв у провокаціях. Всю вину за масштаби погрому покладали на місцеве населення, яке долучалося до грабунків. П. Ткаченко, у свою чергу зазначив, що надалі його загін воювати з григор'євцями більше не буде, підкресливши, що в складних умовах братовбивчої війни кориснішим буде порозуміння⁵⁷³.

Однак досягти компромісу не вдалося. Невдовзі П. Ткаченко отримав наказ звільнити Єлисаветград від григор'євців. 23 травня 1919 р. повстанці

---

⁵⁷² ДаКіро. № 2371, арк. 47.

⁵⁷³ Наше життя. 1919. 22 травня.

П. Ткаченка розпочали штурм міста. Після п'ятигодинного бою вони змусили григор'євців залишити Єлисавет. Газета «Наше життя» писала про зміну влади в місті: «Біля п'ятої години до міста увійшли війська Ткаченка. Війська з оркестром продефілювали містом. Швидко розлетілася по місту звістка про прибуття радянських військ. Вулиці наповнилися народом, а місто прийняло звичайний вигляд»⁵⁷⁴.

З останнім твердженням журналістів навряд чи можна було погодитися. Колись заможний, ошатний, впорядкований Єлисаветград мав вигляд пораненого міста. Будівлі пошкоджені снарядами, розграбовані квартири, переповнені морги та лікарні, відсутність необхідних товарів на ринку. Для допомоги постраждалим від погрому було створено комісії, газети публікували списки вбитих та поранених, інколи туди потрапляли й живі, перед якими потім доводилося вибачатися⁵⁷⁵.

24 травня 1919 р. до міста прибули нові більшовицькі підрозділи. Влада в місті тимчасово перейшла до П. Ткаченка. Він заявив, що надалі відмовляється брати участь у військових операціях проти григор'євців, бо в основній масі це ідейні повстанці. Ймовірно це була своєрідна амністія повстанцям та намагання схилити їх на свій бік⁵⁷⁶. Саме П. Ткаченко очолив 6-ту дивізію замість Н. Григор'єва. 27 травня червоні захопили Олександрію – один із важливих центрів григор'євщини. Згодом більшовики вибили противника зі стратегічних залізничних вузлів Знам'янки та П'ятихаток. На початку червня більшовики здобули останній опорний пункт отамана Григор'єва Верблюжку .

Найбільше антибільшовицьке повстання в 1919 р., осередком якого стали центральноукраїнські терени, було ліквідоване. Події в Серединній Україні, пов'язані з повстанням отамана Григор'єва, мали суттєвий вплив на перебіг революційної ситуації в Україні, Росії та геополітичні плани більшовиків. По-перше, повстання Н. Григор'єва прискорило втрату більшовиками України під

---

⁵⁷⁴ Наше життя. 1919. 23 травня.

⁵⁷⁵ Наше життя. 1919. 23 травня.

⁵⁷⁶ Ю. Митрофаненко Невідомі аспекти Української революції 1917 – 1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краснознавчий вісник Центральної України*. Вип. XII. 2019. С. 33 – 40.

тиском білих. По-друге, зірвало плани червоних з просування ідеї світової революції теренами Угорщини та Румунії. По-третє, змусило більшовиків ліквідувати Український фронт та розпочати рішучу боротьбу з партизанщиною, що спричинило та ліквідацію командирів повстанських частин, які воювали в складі Червоної армії: Боженка, Черняка, Щорса, Железнякова⁵⁷⁷. У 1919 р. із впливових повстанських ватажків уникнути смерті вдалося уникнути лише оголошеному поза законом Нестору Махну. По-четверте, Н. Григор'єва залишив Юрко Тютюнник, керівник його штабу, який приєднався до армії УНР. Отаман втратив начальника штабу, досвідченого повстанського ватажка.

Але остаточно знищити григор'євщину в травні 1919 р. більшовикам не вдалося. Вибитий із залізниць та великих міст отаман розчинився в розлогих степах Центральної України. Михайло Дорошенко, повстанець із Цибулевого, влучно охарактеризував становище Н. Григор'єва після поразки повстання: «Григоріїв з титулом великого отамана Херсонщини та Таврії з десятками тисяч славної переможної армії перетворився в партизанського отаманчика без титулу, без слави, без нагород»⁵⁷⁸. Він згадував про нараду в штабному вагоні. Після неї військо Н. Григор'єва розділилося. Прихильники УНР на чолі з Ю. Тютюнником (2, 5 тис.) вирушили в рейд на з'єднання з українським військом, інші залишилися з отаманом, який обрав тактику партизанської війни.

У червні 1919 р. григор'євці руйнували більшовицькі органи влади в селах Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Більшовики визнавали, що робота їхніх органів влади на вище зазначених територіях була паралізована григор'євцями. Це негативно позначилося на ситуації з продовольством у Єлисаветграді, бо селяни боялися виїжджати в міста для торгівлі. 12 липня 1919 р. григор'євці атакували Єлисавет. Більшовикам вдалося відбити цю атаку. 13 липня 1919 р. григор'євці вчинили другу спробу захопити місто. Цей штурм був пов'язаний із кількома цікавими епізодами. На той час у місті

---

⁵⁷⁷ Ю. Митрофаненко Василь Боженко: трагедія «червоного отамана». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/> (дата звернення 16.08. 2023)

⁵⁷⁸ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру, Дорошенко М. Стежками холоднорарськими: спогади 1918 – 1923 рр. С. 188.

перебував сам Григорій Петровський – голова Всеукраїнського Виконавчого Комітету. Він особисто брав участь у боях. Повстанцям вдалося захопити його штабний вагон та печатку Центрального Виконавчого Комітету. Григор'євці взяли під контроль фортечні вали, в'язницю, крім верхнього поверху, у якому перебував більшовицький загін, який там протримався до вигнання більшовиків з міста. Але захопити місто їм не вдалося. Більшовики вчасно отримали підкріплення від Вознесенського полку, і серед бійців цієї військової частини були й китайці. Саме загін китайців у кількості двохсот осіб вирішив долю цього бою. Спогади про їхню участь у боях з григор'євцями за Єлисаветград у липні 1919 р. вдалося відшукати в Державному архіві Кіровоградської області. Згадка міститься в мемуарах учасника подій М. Камінського, колишнього червоноармійця першого Єлисаветградського стрілкового полку. Він згадував, що в найтяжчий для більшовиків момент бою, коли григор'євці намагалися прорватися до центру міста, червоні отримали довгоочікувану допомогу. М. Камінський згадував про тих, хто допоміг їм перемогти повстанців: «Набої на межі. А в цей час позаду нас лунають незрозумілі нам вигуки, за якими пішли кулеметні черги... Зрозуміло, що цікавість захоплює нас, хочеться підняти голову та побачити наших рятівників, але підняти голову під кулями не було ніякої можливості. Але тут допомога вирівнялася з нами та впритул підійшла до нас. Бачимо засмаглі незнайомі обличчя, очі блищать, фуражки повернуто козирками назад, коли вони продвинулися до ланцюга, озброєного багнетами, то ми помітили поверх козирків великі червоноармійські зірки. Це був загін китайських добровольців. Осіб 200, а можливо, й більше. Китайські товариші, які врятували нас, надали нам набої і разом із нами, з вигуками на різних мовах кинулися на ворога. Великі червоноармійські зірки були непоганою мішенню для ворога, тому були повернуті козирками назад. Ворога було відкинуто далеко за місто»⁵⁷⁹.

---

⁵⁷⁹ ДАКіро. Ф. П. 5909, оп. 1, спр. 54, арк. 26 – 27.

У тих боях загинуло 27 китайських вояків, яких урочисто поховали в Єлисаветграді. М. Камінський навіть пригадав прізвище одного з китайців Лі-Зун-Хо, якого вони для зручності та на російський лад називали «товариш Лізунов»⁵⁸⁰.

Григор'євці після невдалого штурму міста відійшли в села подалі від Єлисаветграда, де невдовзі з'явилися махновці. Влітку 1919 р. вони прибули на терени Центральної України з Донбасу, Катеринославщини та Приазов'я. Розбиті білими, оголошені поза законом червоними, махновці шукали відносно спокійного місця для перепочинку та реорганізації свого війська. Крім того, в Піщаному Броді, що поблизу стратегічно важливої станції Помічна, проживали батьки нареченої Нестора Махна Галини (Агафії) Кузьменко, з якою Махно збирався одружитися. Але першочерговою справою була домовленість між двома одіозними та харизматичними ватажками: Махном та Григор'євим. Стосунки між ними були не з найкращих. Махно був незадоволений, що за взяття Одеси Н. Григор'єва збиралися нагородити орденом Червоного прапора. Відома навіть його фраза: «Нагороджуйте Григор'єва, кого хочете, я воюю не за ордени!». Розуміючи прокол та ускладнення стосунків із Махном, більшовики пообіцяли нагородити й Нестора Івановича, але чи отримав він орден, як і у випадку з отаманом Григор'євим – невідомо. Документальних підтверджень цього факту відшукати не вдалося.

Махно не підтримав антибільшовицький заколот Григор'єва, хоча отаман закликав його це зробити у властивій йому оригінальній манері: «Батьку, що ти дивишся на комісарів? Бий їх!». Але Н. Махно попри конфлікт з комуністами не наважився підтримати отамана. По-перше, не поділяв норми його універсалу, а по-друге, боявся відкрити фронт Денікіну та пустити того на свою ділянку фронту, на свої села. Махновці навіть поширили відозву під назвою «Хто такий Григор'єв?», у якій піддали критиці отамана⁵⁸¹.

Під час григор'євського заколоту єлисаветградські анархісти воювали проти них. У боях за Єлисаветград загинуло чимало молодих лідерів анархістів, серед них Валя Тарковський (брат відомого поета Арсенія Тарковського), Міша Злой

---

⁵⁸⁰ ДАКіО. Ф. П. 5909, оп. 1, спр. 54, арк. 26 – 27.

⁵⁸¹ Аршинов П. Історія махновського руху. Запоріжжя: Дике поле, 1995. С. 109

(Радомислський) – брат лідера більшовиків Григорія Зінов'єва; талановитий журналіст Янус Балтін. Один із анархістів Григорій Тепер (Гордєєв) присвятив книгу «Махновщина», зазначивши в епіграфі «павшим у боях із григор'євцями⁵⁸²». Тож у Н. Григор'єва були серйозні підстави обережно поставитися до контактів із махновцями. Проте ситуація та спільні вороги штовхали ватажків до союзу один з одним, попри взаємну недовіру. Зустріч відбулася після невдалого штурму Єлисаветграда в липні 1919 р. під Компаніївкою. У цьому населеному пункті отамани влаштували мітинг, на якому відбулося «братання» Григор'єва з Махно. Ця дружня отаманська угода виявилася для Григор'єва короткою та фатальною. Н. Махно вирішив не затягувати сумнівний союз між двома харизматичними ватажками (такі союзи рідко давали позитивні результати через амбітність та невміння домовлятися й узгоджувати власні інтереси) та ліквідувати отамана Н. Григор'єва. Це сталося 27 липня 1919 р. у селі Сентове (нині Родниківка) Херсонської губернії. Н. Махно заборонив ховати Григор'єва і наказав кинути його труп у яру за селом. Він пролежав там декілька днів, поки не прибула дружина Григор'єва і не поховала його. Місце поховання отамана невідоме. Вже на еміграції Н. Махно пояснив причини вбивства Н. Григор'єва. Серед них була й згадка про події в Єлисаветграді в травні 1919 р.: «Це був час, коли я основною своєю бойовою частиною підійшов близько до Єлисаветграда. Обов'язком революціонера було з'ясувати, що робив отаман у Єлисаветграді, коли кожен раз займав його. Від мешканців Єлисаветграда я дізнався про його зв'язки з денікінцями, а також про те, що кожен раз як Григор'єв займав це місто, то громив у ньому євреїв. За його наказом було вбито близько двох тисяч євреїв, серед яких був весь цвіт анархістської єврейської молоді. Я віддав наказ вважати Григор'єва агентом денікінщини, погромником, відповідальним за єврейські погроми. Факт вбивства, як і його мотиви, запротокольовані формулою: «Погромник Григор'єв вбитий відповідальними махновцями – «Батькой Махном», Семеном Каретником та

---

⁵⁸² Тепер Г. (Гордєєв). Махно від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924. С. 1.

Олексієм Чубенком. Рух махновщини за цей факт цілком бере на себе відповідальність перед історією!»⁵⁸³.

Як склалася доля решти григор'євців? Після вбивства отамана григор'євський рух, як окремих напрямків повстанства, припинив своє існування. Його крах влучно підсумував відомий історик Владислав Верстюк: «Так безславно закінчила людина, яка лише кілька місяців тому керувала поступом тисяч, злетіла на гребінь слави після переможного взяття Одеси та Миколаєва, змусивши іноземних інтервентів поспіхом залишати Північне Причорномор'я. Та надто швидко в ті часи мінялася ситуація. Отаман не зміг їй дати вірну оцінку і заплатив найдорожчим – і славою, і життям»⁵⁸⁴. Погоджуючись в цілому з В. Верстюком зазначимо, що жодного шансу зберегти життя отаману навіть за умов співпраці з більшовиками не було. В 1919 р. за наказом Л. Троцького почали знищуватися всі українські повстанські отамани, які воювали на боці червоних, але не мали довіри серед більшовиків⁵⁸⁵.

Частина колишніх григор'євців перейшла на бік махновців, інші до червоних. В подальшому саме ці червоні, колишні григор'євці, з помсти за отамана виявилися дуже стійкими та надійними в боях з махновцями в серпні 1919 р. Ними були вояки Верблюзьких полків, які добровільно вступали в червоні загони по боротьбі з бандитизмом аби помститися махновцям за свого отамана. Вбивство отамана Н. Григор'єва махновцями та розпорошення його повстанців серед різних армій призвело до остаточної ліквідації григор'євського повстанського руху та відповідно спричинило припинення їхнього впливу на події в Центральній Україні, ліквідації їхньої квазіреспубліки.

Григор'євщина стала помітним явищем революційних трансформацій на теренах Центральної України. Упродовж січня-липня 1919 р. отаман Н. Григор'єв мав вагомий вплив на перебіг революційних процесів, а терени Центральної

---

⁵⁸³ Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Д., 2007. С. 375.

⁵⁸⁴ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). С. 161.

⁵⁸⁵ Митрофаненко Ю. Василь Боженко: трагедія «червоного отамана». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/> (дата звернення 16.03. 2018)

України стали одним із потужних осередків повстанського руху. На хвилі своїх успіхів навесні 1919 р. отаман вирішив утворити щось подібне до власної квазідержави саме на території Серединної України, де були зосереджені рушійні сили його приватної армії. «Республіка» отамана Григор'єва, яка більше нагадувала терористичну диктатуру, проіснувала короткий період із квітня до червня 1919 р.

Розділ 3.3. Анархісти на теренах Центральної України 1918 – 1921 рр.

Третім виявом феномену «множинної суверенності» на теренах Центральної України в 1918 – 1919 рр. були спроби анархістів реалізувати в цьому регіоні свої революційні експерименти. Першою цю спробу вчинила анархістка Марія (Маруся) Никифорова на початку 1918 р., коли намагалася встановити свою владу в Єлисаветграді. Реакцією на спробу анархістки захопити владу в місті було повстання його мешканців. Маруся зазнала поразки та була змушена залишити місто. В історію Єлисавета революційного періоду ці події увійшли під назвою «Народне повстання» або «Маруськіни дні». Його учасникам міська дума навіть видавала посвідчення та планувала встановити пам'ятники на знак перемоги⁵⁸⁶.

Наприкінці 1918 р. Єлисаветград перетворився на один із центрів анархістського руху Центральної України. У місті діяла Конфедерація анархістських організацій України «Набат», яка мала доволі великий штат. Редакція «Набату» з бібліотекою та читальнею розташовувалася в центрі Єлисавета, яка займалася популяризацією ідей анархізму серед населення. Ідеями організації безвладного суспільства вдалося захопити чимало молоді. Восени 1918 року Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» видавала свій часопис із однойменною назвою, російською мовою на чотирьох шпальтах. Одним із завдань газети було встановлення комунікації між розрізненими групами анархістів та поширення ідей безвладного суспільства серед населення. Дописувачі

---

⁵⁸⁶ Митрофаненко Ю. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги В. Антонова-Овсеєнко «Записки про громадянську війну на Україні». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (дата звернення 18.01. 2023).

журналістських часописів намагалися привернути увагу до видань цікаво та оригінально запропонованим матеріалом. Інформація про поточні події в місті та світі подавалася з гумором. Підбір матеріалів про місцеві події був частиною рубрики «Про що розмовляють в Єлисаветграді», події у світі: «Про що розмовляють кругом». У першій піднімалися актуальні питання, пов'язані з життям міста. У другій розміщувалися короткі світові новини. Оригінальність рубрики полягала в тому, що повідомлення подавалися в гумористичній формі, наприклад: «Кажуть, що король Альберт Бельгійський добровільно відмовився від престолу, – зовсім добровільно, точнісінько, як сам Микола Романов. Кажуть, у даний час Альберт, перейнявшись демократичними принципами, зайнявся організацією союзу безробітних королів». Другу новину з Німеччини автор поєднав із першою, створивши комічну ситуацію: «Кажуть, що Вільгельм німецький, врахувавши потреби життя, висловив уже своє бажання вступити в організований Альбертом союз». Автор підписувався оригінально: «Яснослышащий»⁵⁸⁷.

Гумористичні тексти доповнювалися серйозними публіцистичними матеріалами Всеволода Воліна – впливового ідеолога анархізму. У них висвітлювалися теоретичні аспекти анархізму, ідейно-політичні концепції та орієнтири, напрями діяльності груп анархістського руху. Воліну вдалося зацікавити ідеями безвладного суспільства чимало талановитої єлисаветградської молоді. Серед авторів «Набату» найбільш помітними авторами були Я. Балтин, М. Злой, М. Аксенфельд поет А. Соколов. Деякі матеріали підписувалися псевдонімами: «Рейн», «Емігрант Іосиф», «Вовк», «Безробітній», «Генрі», «Набатівець».

19 лютого 1919 року побачив світ перший номер ще одного анархістського часопису – «Вільний голос», тижневик Єлисаветградської федерації анархістських груп «Набат». На першій шпальті був лозунг організації: «Конфедерація анархістських організацій України «Набат» з пригніченими проти гнобителів завжди!». Газета видавалася російською мовою та складалася з чотирьох шпальт.

---

⁵⁸⁷ Набат (Єлисаветград). 1919. № 7.

Мета видання була зазначена у зверненні до читачів «Від редакції»: «Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» ставить собі прямим завданням поширення анархістської ідеї в широких прошарках трудових мас, вирішила видати пропоновану газету «Вільний Голос». Відгукуючись на всі події і явища дня, ми будемо висловлювати на сторінках «Вільного Голосу» нашу думку на останні події і як ми на них реагуємо»⁵⁸⁸.

У газеті були відсутні інформаційні матеріали, – їх місце займала пропагандистська анархістська публіцистика: «З цією метою наша газета, яка буде виходити щотижня, буде позбавлена того відділу телеграм та інформацій, яка є в усіх щоденних газетах, зберігаючи це місце для того матеріалу, який буде висвітлювати, виливати світло на всі події та явища дня, постійно вказуючи, що і як робітникам потрібно робити», – пояснювали редактори⁵⁸⁹.

У першому номері редакція зверталася до читачів, які підтримують ідеї анархізму, із закликом надсилати статті та повідомлення до часопису. Для спілкування з читачами існувала рубрика «Лист та відповідь». Автори матеріалів були переважно молодого віку (18 – 19 років), тому мали бунтівливий характер, яскраво помітний у їхніх матеріалах, поданих до друку. Особливої уваги заслуговує Я. Балтин, який підписував матеріали псевдонімами «Янус» та «Янус Балтин». Для іронії та сарказму над опонентами, особливо більшовиками, було обрано оригінальний прийом: памфлети ідейно-політичного спрямування у формі казок, де прототипами персонажів були реальні політичні опоненти анархізму⁵⁹⁰. Анархістські часописи не поступалися за рівнем газетам своїх політичних опонентів. Поряд із серйозними теоретико-анархістськими матеріалами подавалася цікава креативна публіцистика, створена переважно молодими авторами, яка вирізняла ці видання з-поміж великого масиву преси ідейно-політичного спрямування. Анархісти намагалися робити свої газети близькими та зрозумілими пересічному читачеві⁵⁹¹.

---

⁵⁸⁸ Вільний голос. 1919. 19 лютого.

⁵⁸⁹ Вільний голос. 1919. 19 лютого.

⁵⁹⁰ Набат. 1919. 23 березня.

⁵⁹¹ Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874 – 1921 pp.). С. 183 – 194.

У 1919 р. Єлисаветград поступово перетворювався на впливовий центр анархістського руху в Україні. Про це свідчить проведення 2–7 квітня 1919 року в цьому місті 1-го з'їзду конфедерації «Набат», організованого єлисаветградськими анархістами. На чисельному зібранні слухалися питання розвитку анархістського руху, обговорювалися плани подальшої діяльності груп та їх федерацій, відбулися перевибори секретаріату, велася підготовка до Всеросійського з'їзду «Набат». Головним питанням з'їзду була справа подальшої співпраці з більшовиками, оскільки анархісти під впливом аграрної політики та жорсткого централізму більшовиків розчаровувалися у своїх союзниках дедалі більше. Матеріали з'їзду не друкувалися, але мали бути поширені окремою брошурою. Окремі рішення роботи з'їзду згодом розкрив його учасник, єлисаветградський анархіст Г. Тепер (Гордєєв)⁵⁹².

Одним із важливих питань для учасників з'їзду була оцінка махновського руху. Історик В. Верстюк у монографії «Махновщина» зазначив, що в цілому політичне обличчя Н. Махна на момент Єлисаветградського з'їзду в квітні 1919 р. для багатьох анархістів ще не було ще з'ясоване⁵⁹³. Анархістам Центральної України було відомо про його військові успіхи, на шпальтах «Набату» друкувалися повідомлення за підписом «Батько Махно». Але теоретики конфедерації «Набат» не могли визначитися, чим більше є махновщина: анархістським чи повстанським рухом? Тому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду Махна не згадали, незважаючи на матеріали, присвячені повстанству. Проте вплив ідей Н. Махна на з'їзді відчувався. Соціальною базою анархістів традиційно були міста. А Н. Махно фактично був першим, хто залучив та зробив українське селянство Південної та Східної України рушійною силою анархістського руху на українських теренах. Під впливом цього факту одним із важливих рішень Єлисаветградського з'їзду 2–7 квітня 1919 р. було охоплення анархістською агітацією села для розширення

---

⁵⁹² Тепер Г. Махно. Від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924. С. 15, 27.

⁵⁹³ Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921 рр.).

соціальної бази своїх прихильників в умовах боротьби з більшовиками, тобто на території Центральної України.

Після завершення з'їзду єлисаветградські набатівці продовжили стежити за махновським рухом, шукаючи відповідь на питання: до якої міри він є анархістським. У одному з номерів було вміщено розлогий матеріал під назвою «У батьки Махно». Автори допису розповіли про візит до Гуляйполя, аналізували інформацію більшовиків про Махна та дійшли оригінального висновку: «Наша думка про Махна та Махновщину. Цей рух є народно-повстанським революційним рухом. Багато повстанців називають себе анархістами лише тому, що сам Махно старий анархіст. Махновський рух – не анархістський, а суто ідейно-повстанський, буремний, стихійний та вільний рух»⁵⁹⁴. Незважаючи на такий висновок набатівці активно захищали та популяризували махновщину та різко критикували його опонентів, більшовиків, які вважали будь-який акт опозиції до своєї влади виявом контрреволюції. Цей погляд знайшов своє висвітлення на шпальтах місцевого «Набату»: «Ми не вважаємо, звичайно, усілякі повстання робітників, селян та червоноармійців контрреволюційним, як це робить існуюча влада. Ми, навпаки, кажемо, що всяке повстання, яке витікає з незадоволення трудових мас владою на основі її безсилля, є за сутністю своєю повстання революційне, тому що інстинктивно, самі по собі, трудові маси завжди більш схиляються вліво...»⁵⁹⁵.

Упродовж квітня-травня 1919 р. Центральна Україна стала базою селянського повстанського руху під проводом отамана Никифора Григор'єва. Єлисаветградські анархісти, незважаючи на опозицію до комуністів, не підтримали це антибільшовицьке повстання, бо вбачали в ньому новий прояв диктатури. Н. Махно також не підтримав антибільшовицький заколот Григор'єва, бо вважав, що це відкриє фронт Денікіну та дозволить російським білогвардійцям захопити Південь України.

Влітку 1919 р. на терени Центральної України прибув сам Нестор Махно з частиною своїх загонів, виснажених у боях із російськими білогвардійцями на

---

⁵⁹⁴ Набат. 1919. № 16 . 26 травня.

⁵⁹⁵ Набат. 1919. № 16 . 26 травня.

Донеччині. Саме цей регіон влітку 1919 р. став важливим центром махновського руху. Виснажені в боях махновці потребували перепочинку та реорганізації свого війська. У липні 1919 р. махновцям вдалося налагодити стосунки з загонами отамана Свирида Коцура та Федоса Богдана, які контролювали територію від Суботова до Чигирин. Контактів сприяв анархістський світогляд братів Коцурів – отаманів Чигиринської республіки.

А в серпні 1919 р. лави махновців поповнилися червоноармійцями. У районі Добровеличківка – Піщаний Брід – Помічна до них доєдналася майже половина бійців 58-ої Кримської радянської дивізії на чолі з давнім соратником «батька» Олександром Калашниковим. З'явилася можливість та потреба в реорганізації війська, яке влітку 1919 р. складалося з махновських загонів, решток повстанських відділів отамана Григор'єва та колишніх кримських червоноармійців. Сучасники тих подій згадують, як чисельно зросли махновці після кількох місяців перебування на теренах Центральної України, незважаючи на те, що населення цього регіону, на відміну від Півдня України, значно менше симпатизувало махновцям та підтримувало їх. Історик С. Корновенко наводить уривок зі спогадів Михайла Михайлика – повстанця з Глодосів, учасника бою під Крутами, який пояснює причину цього факту: «Для населення Херсонщини махновщина була не тільки чужою, а й явищем незносним, навіть ворожим. ... Призвичайне бачити порядок у козацтві, населення не могло знести сваволі махновців»⁵⁹⁶.

Відзначимо, що махновці, перебуваючи на теренах Центральної України, не займалися питаннями організації безвладного суспільства, а поповнювали лави свого війська, вели бойові дії проти червоних. Особливо запеклими були бої за станцію Помічна. Наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р. завершився процес реорганізації махновської армії з повстанської в регулярну. Рішення було остаточно ухвалено під час наради 1 вересня 1919 р. в Добровеличківці (нині смт Кіровоградської області). Військо було поділено на чотири бригади. Кожна мала

---

⁵⁹⁶ Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). С. 33.

складатися з трьох піших полків. Кіннота повстанців розподілялася на три дивізіони. Повстанці мали власну артилерію та використовували бронепотяги, захоплені в боях із червоними. Реформоване військо отримало назву «Партизансько-Повстанська українська армія ім. Н. Махна». Саме під час перебування на теренах Центральної України з липня по вересень 1919 р. армія Н. Махна з повстанської максимально наблизилася до структури регулярного війська.

У вересні 1919 р. на теренах Центральної України тривали запеклі бої між махновцями та російськими білогвардійцями. За даними розвідки денікінців чисельність махновців тоді не перевищувала 6-8 тис. осіб⁵⁹⁷. У вересні 1919 р. махновці намагалися відбити в російських білогвардійців Єлисаветград, однак зазнали невдачі. Денікінці почали тіснити махновців в напрямку Східного Поділля. Поразка змусила Н. Махна шукати союзників. У районі Умані перебували війська армії УНР, які теж воювали з частинами Збройних Сил Півдня Росії. Спільний ворог змусив Н. Махна, вороже налаштованого до УНР, шукати порозуміння з Директорією. Тексту договору дослідникам в архівах відшукати не вдалося. Проте факт існування цих домовленостей довели наступні події. Махновці отримали від УНР бойове та матеріальне постачання, а також можливість покласти своїх поранених до шпиталів. Угода стала передумовою розгрому білогвардійців під Перегонівкою (нині Голованівський район Кіровоградської області) та успішного рейду махновців на Південь України. Цей бій став найдошкульнішою поразкою, яку денікінці зазнавали на Правобережній Україні в 1919 р. У ньому загинули рештки 2-го батальйону Симферопольського полку разом із своїм командиром. Втрати симферопольців у цей день становили 233 особи вбитими та пораненими. Після блискучої перемоги, хоча із значними втратами, махновці надвечір 27 вересня 1919 р. прорвалися з оточення та рушили на Південь⁵⁹⁸.

---

⁵⁹⁷ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.). С. 74.

⁵⁹⁸ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.). С. 82.

Перемога під Перегонівкою стала початком найуспішнішого періоду в історії махновського руху. Після цієї звитяги повстанці прорвалися на Катеринославщину, Запорожжя, Приазов'я. Шлях до рідних для багатьох із них місць пролягав повз Єлисаветград. Чергова звістка про наближення махновців знову викликала паніку в місті. Єлисаветградську залогу планували посилити Слов'янським стрілецьким полком. Це була оригінальна військова одиниця, створена галичанами-москвофілами в 1918 р. Восени 1919 р. вона перебувала в Олександрівську, де поповнювалася галицькими біженцями. Але цей полк значно затримався в дорозі, тому не встиг вчасно потрапити до Єлисаветграда⁵⁹⁹. 29 вересня для посилення гарнізону цього міста терміново перевели Таврійський кінний дивізіон (250 шабель) із Кривого Рогу. Завдяки цьому махновці здобули Кривий Ріг. А от Єлисаветград махновцям знову захопити не вдалося. Проте для махновців ця поразка не мала серйозного значення, після невдалого бою під Єлисаветградом основні сили анархістів продовжили шлях на Софіївку-Катеринослав. Наприкінці вересня 1919 р. махновці залишили терени Центральної України. Лише невелика їх частина продовжувала воювати в складі загонів отамана Свирида Коцура на Чигиринщині.

У грудні 1920 р. махновці після прориву з Криму повернулися до Середньої України. Ці епізоди в історії махновщини є недостатньо дослідженими, тому проаналізуємо їх детальніше. Вперше махновці з'явилися поблизу Єлисавета в грудні 1920 р., чим неабияк налякали більшовицький гарнізон міста. Цікаво, що одним із тих, хто збирався захищати Єлисаветград від махновців був поет Володимир Сосюра. На той момент – курсант Єлисаветської партійної школи, який друкував свої вірші російською мовою в місцевій газеті під підписом «Сосюр». У грудні 1920 р. напад махновців на Єлисаветград не відбувся, натомість сам Сосюра ледь не загинув від шабель червоноармійців, бо, зустрівши їхній роз'їзд у степу, не знав пароля. Врятувало те, що поет пам'ятав прізвище воєнкома, який був викладачем партійної школи Єлисавета, у якій він навчався⁶⁰⁰.

---

⁵⁹⁹ Там само. С. 74.

⁶⁰⁰ Сосюра В. Третя рота. К.: Радянський письменник, 1988. С. 203 – 204.

У січні 1921 р. махновці знову з'явилися в Центральній Україні. Червоні, отримавши інформацію про їх появу в Єлисаветградському повіті, ретельно готувалися до оборони. Більшовики також проводили пропагандистські заходи, якими намагалися дискредитувати Н. Махна та анархістський рух в очах мешканців міста, значна частина якого в 1919 р. симпатизувала анархістам. З цією метою більшовики навіть влаштували декілька показових судових процесів над Махном, щоправда, лише театралізованих. На очах вщент заповненої зали «батька» умовно допитали, тобто заслухали людину, що грав його роль, а також роль свідків, прокурорів і навіть адвокатів. Махна заочно засудили до смертної кари, а його сподвижників оголосили «поза законом». Ці процеси користувалися неабияким інтересом публіки в місті, де анархісти колись мали сильні позиції⁶⁰¹.

У лютому 1921 р. махновці втретє за зиму 1920 – 1921 рр. опинилися на теренах Єлисаветградського повіту. Інформацію про чергову появу махновців поблизу Єлисавету зафіксували більшовицькі джерела наприкінці лютого 1921 року: «Банда Махно в тисячу шабель переправилася на правий берег Дніпра й почала свій черговий рейд, наближаючись до наших повітів». Більшовики оголосили Єлисаветград містом на «осадному становищі», яке зняли тільки на початку березня 1921 р., коли махновці повернулися на Лівобережжя⁶⁰².

Наведений документ свідчить про перебування махновців на теренах Єлисаветградського повіту наприкінці лютого 1921 р. Більшовики навіть припустили, що Махно намагався повторити свій рейд грудня 1920 р., який завершився захопленням кількох сіл та містечок Центральної України. Але надалі, схоже, червоні просто загубили слід махновців, бо не встигали за їхніми переміщеннями. Тому й були змушені тримати в Єлисаветі сили для відбиття ймовірної атаки махновців на місто.

У серпні 1921 р. звивисті шляхи махновської веремії знову перетнулися з теренами Центральної України. «Батько» прийняв рішення прориватися на захід,

---

601 Єлисаветградські вісті соціалістичних партій. 1921. 12 січня.

602 Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів... С. 214 – 215.

за кордон. Надії Махна на селянську революцію, якою він так марив, не справдилися. Його плани були підірвані «появою в Україні свого «Поволжя», тобто голодом; рішеннями про амністію повстанцям та різкою зміною аграрної більшовицької політики. Ю. Горліс-Горський під час написання «Холодного Яру» в 30-х рр. розмірковував над цим: «Хто знає, якби Кремль не змінив би круто того року внутрішньої політики, може, і здійснилось би «батькове» віщування про тисячу внутрішніх фронтів»⁶⁰³.

Документи свідчать про підготовку гарнізонів міст, зокрема Єлисаветграда, до боротьби з махновцями. Однак цього разу Н. Махно не атакував населені пункти, а намагався уникнути переслідування та оточення, тому швидко проскочив територію Центральної України, наблизившись до кордону з Румунією⁶⁰⁴.

Анархістський рух на теренах Центральної України поступово було ліквідовано. Колишні учасники махновщини та анархісти ретельно приховували своє минуле або були змушені доводити свою причетність до боротьби з ворогами революції, коли анархісти були союзниками більшовиків. Робити це було дедалі складніше. Серед архівних матеріалів є чимало справ репресованих, які отримували звинувачення за участь в анархістських організаціях, загонах махновців, Никифоровців та коцурівців. У 1937 році в Єлисаветграді навіть була заарештована та розстріляна жінка Марія Никифорова, якій просто не пощастило бути тезкою відомої анархістки⁶⁰⁵. Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром і досі зберігається, як частина усної історії Центральної України, на рівні легенд та фольклору⁶⁰⁶. Його аналіз може стати цікавим майданчиком для інтердисциплінарних студій,

---

⁶⁰³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 304.

⁶⁰⁴ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів... С. 235 – 236.

⁶⁰⁵ Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія... *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 166 – 172.; Шепель Ф. «Мішу Злого та Валу Тарковського вбили григор'євці...». С. 43 – 52.

⁶⁰⁶ Бокій Н., Брайченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю : навчальний посібник. Кіровоград, 1994. С. 140.

пов'язаних із дослідженням фольклористики революційного періоду 1917 – 1921 рр. вагомою частиною якого був анархістський рух.

Цікавим та перспективним напрямом досліджень, який стосується анархістського руху на території Центральної України є його гендерний персоналістичний вимір. Роки революції та визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. надали шанс увійти в історію найрізноманітнішим та найколеритнішим особистостям, які можливо, за інших умов, ніколи б не потрапили до її анналів. Бурхлива, непередбачувана, жорстока епоха карколомних трансформацій у суспільстві породжувала своєрідних особистостей: несамовитих, рішучих, сміливих, безжальних та безкомпромісних. Українські жінки також не лишалися осторонь цих процесів. У революційну добу навіть виник цілий феномен-бренд «загін Марусі»⁶⁰⁷. Під цим іменем діяло декілька повстанських загонів, очолюваних жінками. Ідентифікувати кожна з них історикам так і не вдалося. Проте найбільш відомими були дві – Марія Григорівна Никифорова та Олександра (Маруся) Соколовська – героїня роману В. Шкляра «Маруся», яка очолювала українські повстанські загони на Поліссі.

Марія Григорівна Никифорова (Маруся) була однією з найбільш відомих анархісток 1917 – 1919 рр. На окремих епізодах її біографії зупинимося детальніше, оскільки й досі в окремих історичних дослідженнях трапляється недостовірні інформация, яка стосується цієї особистості. Згідно з інформацією з картотеки Департаменту поліції Марія Григорівна Никифорова народилася в 1889 (або 1890 р.). в селі Печеніково Стародубського повіту Чернігівської губернії в селянській сім'ї⁶⁰⁸. Дані, які використовують В. Чоп, Г. Гусейнов, Н. Земзюліна, про місце її народження в селі Пологи Катеринославської губернії, не підтверджуються

---

⁶⁰⁷ Улянич В. Отаманша Маруся. *Голос України*. 1994. 26 березня; Митрофаненко Ю. Нестор Махно та Марія Никифорова: порівняльний аналіз. *Наукові записки. Збірник*. К.: ІПЕНД, 2005. С. 135 – 154.

⁶⁰⁸ Ю. Митрофаненко Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр.» *Південний архів (історичні науки)*, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>

джерелами⁶⁰⁹. На початку ХХ ст., у 1903 році М. Никифорова долучилася до анархістського руху. В період 1905 – 1907 рр. хиталася в симпатіях між есерами та анархістами, а пізніше таки схилилася до безвладної ідеології останніх. М. Никифорова зарекомендувала себе як один із керівників організації, яка під час терористичних експропріацій перевдягалася в чоловічий одяг та діяла під псевдонімом «Володя». Ймовірно, що саме це стало підставою для появи чуток про її ймовірне гермафродитство⁶¹⁰.

У 1907 р. М. Никифорову було заарештовано за звинуваченням у вбивстві пристава та численних експропріаціях. Судді винесли вирок: невизначений термін каторжних робіт. Покарання вона відбувала в Москві, Бутирській в'язниці. Життя Никифорової в період 1903 – 1918 рр. було бурхливим та насиченим на події. Із перебуванням М. Никифорової у в'язниці пов'язана друга згадка про її гермафродитство. Вона ґрунтується на спогадах однієї зі співкамерниць Марусі. Однак аналіз цих свідчень ставить під сумнів їхню правдоподібність. На нашу думку, вони не дають відповіді на питання, чи насправді мова йде про М. Никифорову чи про якусь іншу жінку.

У 1909 р. засуджена тікає з в'язниці. Потім перебирається до Франції. Є інформація, що на еміграції в Парижі М. Никифорова займалася скульптурою та живописом у студіях самого Огюста Родена. В. Чоп, розвиваючи тему гермафродитства М. Никифорової, пише про її операцію зі зміни статі⁶¹¹. Але, на нашу думку, це нічим не підтвержене авторське судження. На еміграції М. Никифорова відвідувала анархістські та соціалістичні з'їзди, заводила корисні знайомства, зокрема, із більшовиком Володимиром Антонов-Овсієнком та

---

⁶⁰⁹ Чоп В. Маруся Никифорова. Запоріжжя: «Тандем-У», 1998. 86 с.; Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2007. С. ; Гусейнов Г. Принцеси революції. К.: Ярославів вал, 2017. 392 с.; Земзюліна Н. Жіноче населення українських земель в умовах революційних трансформацій початку ХХ с. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)*. Черкаси, 2020. С. 43 – 44.

⁶¹⁰ Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр.» *Південний архів (історичні науки)*, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>

⁶¹¹ Чоп В. Маруся Никифорова.

анархістом Аполоном Кареліним. Згодом вони не раз ставали їй у пригоді під час конфліктів із більшовиками у 1918 році. В 1917 р. М. Никифорова повернулася до Росії та долучилася до революційних процесів, як анархістка.

Уперше М. Никифорова опинилася у вирі революційної боротьби в липні 1917 р. під час організації антиурядової демонстрації. Ораторське мистецтво М. Никифорової завжди справляло значний ефект на чоловічі аудиторії. Під час першої російсько-української війни 1917 – 1918 рр. вона була союзницею російських більшовиків. Ця жінка зуміла організувати військовий підрозділ під назвою «Перший революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією» (до 500 чоловік). Цей чисельний та добре озброєний загін брав участь у встановленні совєтської влади в Харкові, Олександрівську, Єлисаветграді⁶¹². М. Никифорова особисто брала участь у боях, кілька разів її було поранено. Хист командира Марусі пов'язують із можливим навчанням у військовій школі в Парижі та ймовірною участю у складі Іноземного французького легіону на фронтах Першої світової війни, однак документального підтвердження цієї інформації не знайдено. Відзначимо, що в 1917 – 1918 рр. М. Никифорова була єдиною жінкою, яка очолювала такий потужний військовий підрозділ. Це знову стало підставою для чуток про її подвійну стать та приводом для «сальних», тобто непристойних, жартів з приводу статі її особистості⁶¹³.

1919 р. виявився для Марусі не менш доленосним. За грабунки та експропріації більшовики віддали Никифорову під суд, а її загін роззброїли. Анархістка отримала порівняно легке покарання: далось взнаки заступництво впливових осіб. Її звільнили з-під варті з умовою не обіймати військові посади упродовж шести місяців з моменту вироку, тобто з січня 1919 р. М. Никифорова відправилася до Гуляйполя – резиденції Н. Махна, який на той момент був союзником більшовиків. Зі спогадів відомо, що Махно знав про рішення суду в її

---

⁶¹² Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917 – 1918 рр. Т. 1. К.: Видавничий дім «Стилос», 2015. С. 304, 445; Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Тамтиські Байгорода Юрія Яновського*. С. 95 – 147.

⁶¹³ Там само.

справі, тому доручив М. Никифоровій організацію роботи закладів освіти та милосердя на території Гуляйполя. Припускаємо, що навряд чи М. Никифорова була задоволена подібною посадою.

У червні 1919 р. стався цікавий епізод, пов'язаний із жіночими уподобаннями Марусі, як її почали називати у 1918 р. В. Антонов-Овсієнко – командувач Українським фронтом згадував, як представники керівництва Червоної армії поцікавилися у Марусі, що входила до складу делегації анархістів, які зустрічали командирів РСЧА, чи правда, що вона конфісковувала жіночу білизну в крамницях Харкова? На що М. Никифорова відповіла, що мовляв, чіпляються до всяких дрібниць, не аналізуючи сутності справи. Однак факту інтересу до жіночої білизни не заперечила⁶¹⁴. Справами милосердя на території Гуляйполя жорстока анархістка Маруся Никифорова опікувалася недовго. Харизма «батька» Н. Махна, ефект його успіхів також не мали впливу на амбітну отаманшу. М. Никифорову не задовольняло другорядне становище, яке вона займала в його організації. Тому на відміну від багатьох впливових чоловіків-анархістів, яких це влаштовувало, вона залишила Гуляйполе, зумівши випросити у Н. Махна кошти на організацію терактів, а ще частину відібрала у його ад'ютанта О. Чубенка⁶¹⁵. Для організації терактів проти керівництва білих та червоних Никифорова створила три терористичні групи: по 20 осіб кожна. Вони отримали різні завдання: перша мала ліквідувати адмірала Колчака, друга – підірвати приміщення Харківської НК та визволити полонених анархістів. Третя, на чолі з самою М. Никифоровою, планувала пробратися до Таганрогу та знищити А. Денікіна. Кожна з груп зазнала невдачі та не змогла виконати поставленого завдання.

Відзначимо, що М. Никифорова не ухилялася від участі в цих терористичних операціях, до розробки, яких була причетною. 29 липня 1919 р. її разом із

---

⁶¹⁴ Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр.» *Південний архів (історичні науки)*, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>

⁶¹⁵ Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). С. 110 – 111.

чоловіком, польським анархістом Вітольдом Бжестоком, було заарештовано білою контррозвідкою у Севастополі. Слідство по справі анархістки-терористки тривало цілий серпень. Суд визнав її винною в розстрілах офіцерів, мирних мешканців, агітації боротьби проти буржуазії та засудив до смертної кари. Разом із Марусею винним визнали її чоловіка. Його звинуватили в анархо-тероризмі та покриванні своєї дружини. Журналісти білогвардійських часописів, які надрукували матеріал про її страту, відзначили, що на суді жінка трималася зухвало, ображала суддів, а розплакалася лише перед розстрілом під час прощання з чоловіком. Вирок виконали наприкінці серпня 1919 р. Відзначимо факт шлюбу М. Никифорової як аргумент проти версії стосовно її гермафродитства. Дітей подружжя не мало⁶¹⁶.

Життя М. Никифорові завжди супроводжувалося чутками та легендами. Вже після 1919 р. ім'я Марусі виринали в спогадах, газетних публікаціях, документах, про неї писали повісті, складали вірші, писали картини. З усних джерел відомо про своєрідний феномен «Марусь», який існував на теренах Центральної України та Полтавщини. Жінки, прикриваючись образом реальної М. Никифорові, грабували села, вимагаючи контрибуції⁶¹⁷.

Після інформації про смерть М. Никифорової ходили чутки, які заперечували цей факт. За іншою версією, анархістка не загинула, а була завербована НКВС та відправлена резидентом до Франції. У роки Другої світової війни ім'я Марусі потрапило до джерел 17-ої німецької армії, яка діяла в районі Черкас. За даними німецької розвідки, ними було розстріляно партизанку Марусю, яка похвалялася тим, що наприкінці минулої війни (мова про Першу світову війну) у 1918 р. розстрілювала німців, які перебували в Україні в складі німецької армії⁶¹⁸.

---

⁶¹⁶ Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр.» *Південний архів (історичні науки)*, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>

⁶¹⁷ Улянич В. Отаманша Маруся. *Голос України*. 1994. 26 березня.

⁶¹⁸ Митрофаненко Ю. Нестор Махно та Марія Никифорова: порівняльний аналіз. *Наукові записки ІПЕНД. Збірник*. К.: ІПЕНД, 2005. С. 151.

Образ Марусі викликав інтерес у поетів та письменників. Свідки її перебування в Єлисаветграді у своїх творах згадували про цю войовничу жінку, не позбавленої любові до дітей. Поет Мойсей Цетлін присвятив їй віршовані рядки, порівнявши із Жанною д'Арк. У 1927 р. Ю. Яновський написав повість «Байгород», присвячену боям єлисаветградців з анархістами М. Никифорової, а саму отаманшу назвав «опецькуватою повнокровною самкою»⁶¹⁹. Зазначимо, що збереглися й інші спогади, у яких Маруся згадується, як вродлива та харизматична жінка, що викликала захоплення у своїх бійців та ревності в жінок. Майбутній поет Арсеній Тарковський із Єлисаветграда згадував, як Маруся пригостила його цукеркою та відпустила з-під варти в березні 1918 р.⁶²⁰.

Головною засадою методики компаративістики є прийом порівняння, тому надалі розглянемо особистість Галини (Агафії, Гандзі) Кузьменко – іншої відомої української анархістки. Загалу вона відома, насамперед, як дружина Н. Махна, харизматичного українського анархіста, однієї з найколеритніших постатей Української революції. Однак діяльність самої Галини Андріївни Кузьменко, яка в 1919 – 1920 рр. намагалася українізувати махновський рух, який українським був лише територіально, але аж ніяк не світоглядно, також може становити інтерес для дослідників.

Основним джерелом для аналізу біографії Галини Кузьменко стануть еґо-документи: автобіографія, щоденники, мемуари учасників махновського руху⁶²¹. Г. Кузьменко залишила цікавий щоденник, який дозволяє з'ясувати нюанси та деталі анархістського руху, а також поглянути на перипетії повстанського життя жіночим поглядом.

Згідно з даними з автобіографії Г. Кузьменко, яку іноді називали Агафією, вона народилася в Києві 1896 р. На початку ХХ ст. родина перебралася на терени

---

⁶¹⁹ Таємниці Байгорода Юрія Яновського. С. 28.

⁶²⁰ Там само. С. 196 – 198.

⁶²¹ Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2005. 192 с.; Белаш В, Белаш А. Дороги Нестора Махно. Історична повість. Київ: РВЦ «Проза», 1993. 642 с.

Центральної України до Піщаного Броду Херсонської губернії Єлисаветградського повіту. У 1916 р. Г. Кузьменко закінчила Добровеличківську жіночу гімназію. Є згадки, що деякий час вона навіть перебувала в жіночому монастирі⁶²².

У 1917 р. Г. Кузьменко їде до Києва, аби продовжити навчання в університеті Святого Володимира. Натомість ця жінка поринула в політичну діяльність, долучилася до процесів Української революції. Працювала в одному з секретаріатів Центральної Ради. Її переїзд до Гуляйполя в 1918 р. для роботи в Гуляйпільській гімназії можна пояснити не лише бажанням отримати роботу, а й зміною світоглядних позицій на користь анархізму, бо до цього вона підтримувала концепцію розбудови УНР. А Гуляйполе влітку 1918 р. завдяки особистості та зусиллям Н. Махна перетворювався не лише в український, але й у світовий центр анархізму.

За різними свідченнями, близьке знайомство Н. Махна та Г. Кузьменко відбулося в 1918 – 1919 рр. Напевне, на лідера анархістів могла вплинути врода та активна громадська діяльність Г. Кузьменко, що займалася питаннями розвитку освіти на території Гуляйполя. За спогадами сучасників Г. Кузьменко була цікавою та привабливою жінкою. Жіночу красу Галини відмічали багато з тих сучасників, котрим довелося бачити її в ту пору. «...Галина Андріївна була значно вищою за тогочасний жіночий зріст... Привертала увагу також високе чоло, правильні риси обличчя та особливо очі – темно-карі, що глибоко сиділи, з уважним та зосередженим поглядом». Один із дослідників навіть зробив висновок, що Н. Махно міг закохатися та потрапити під вплив саме такої жінки⁶²³. Проте, на нашу думку, перебільшувати вплив Г. Кузьменко на свого чоловіка не варто.

У червні 1919 р. про Г. Кузьменко згадували представники більшовицької делегації, які відвідували Гуляйполе. У липні 1919 р. У Піщаному Броді, де мешкали батьки Г. Кузьменко, відбулося весілля Н. Махна та Г. Кузьменко. Подобиці цього шлюбу яскраво описав краєзнавець Г. Гусейнов книзі «Піщаний

---

⁶²² Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. С. 5.

⁶²³ Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. С. 5.

Брід та його околиці», використавши інформацію з усних джерел. «До оригінального, але свідомого вибору донькою собі чоловіка, батьки поставилися достатньо прохолодно», – такими словами Г. Гусейнов описав реакцію батьків нареченої на шлюб з лідером анархістів⁶²⁴. Аби зворушити їх анархіст-атеїст Н. Махно запропонував справити весілля за всіма канонами, погодившись навіть на вінчання в церкві, що не могло не розчулити батьків нареченої. Для безпеки, адже весілля відбувалося неподалік від теренів, які контролювали червоні, махновці перерізували всі телеграфні дроти, нікого не випускали з села, виставивши потужну охорону.

Історія весілля обросла легендами: згадували, що дорогу від хати до церкви застеляли килимами (десятки кілометрів). Перед тим були мобілізовані всі місцеві «гуральні» – самогонні апарати. Столами для гостей, яких було чимало, слугували вириті траншеї: запрошені сиділи в них, а їжа стояла на землі. Точну кількість гостей, звісно, ніхто не рахував, але розповідають, що їх були тисячі. Краєзнавець Олександр Хмара писав, що на весіллі лунала пісня про «матінку» Галину та «батька» Махна: «Ура! Ура! Ура! Підемо ми на ворога, За матінку Галину, За батька Махна!»⁶²⁵

Шлюб із Махном завершився трагічно для батька Галини Кузьменка та кількох мешканців Піщаного Броду. Відгулявши весілля, Н. Махно з військом відступив до сусідніх Глодосів, а більшовики атакували Піщаний Брід. Керував операцією відомий комуніст Володимир Затонський. Помстою Н. Махну став розстріл його тестя Андрія Кузьменка. Перед розстрілом їх замкнули в приміщенні гімназії, де раніше навчалася його донька. А. Кузьменко міг утекти, але відмовився від втечі, бо не вважав себе винним. Наступного дня його розстріляли більшовики.

Дізнавшись про це, махновці помстилися. Наступного дня Піщаний Брід було оточено, В. Затонському дивом вдалося уникнути полону та розстрілу. За спогадами подружки Г. Кузьменко Фені Гасенко, з якою вона не раз ділила

---

⁶²⁴ Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. С. 153.

⁶²⁵ Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. С. 28.

«комфорт» зимової махновської тачанки, Кузьменко мстилася за батька, власноруч розстрілюючи червоноармійців у Піщаному Броді та на станції Помічна. Коментуючи ці події, Г. Гусейнов влучно зазначив: «У цьому поширеному варіанті протистояння багато непідтверджених подробиць, але, якраз такою, динамічною з багатьма кривавими деталями, сумна історія й збереглася в людській пам'яті»⁶²⁶.

У серпні-вересні 1919 р. на теренах Центральної України відбулася реорганізація махновського війська, яке з повстанського стало подібним до регулярного. Осінь 1919 р. стала добою перемог «Партизансько-Повстанської армії України ім. Н. Махна». Вони отримали час для розбудови анархічної «Української Безвладної Трудової Федерації». Галина (Агафія) відігравала у цей період помітну роль у махновщині, входила до складу керівних органів цього руху. Саме під впливом Галини Андріївни організовувалися школи з українською мовою навчання, почав виходити часопис махновців «Шлях до волі» як українська версія російськомовного варіанту. Анархіст Г. Тепер пізніше скаржився, що через дружину Махна на нього мали поганий вплив «українські націоналісти»⁶²⁷. А В. Белаш згадував про її феміністичні погляди⁶²⁸.

Цікавою, але суперечливою є згадка холоднорця Ю. Горліса-Горського про використання махновцями жовто-блакитних прапорів, пошитих Галиною Кузьменко, яку він на український манер назвав Гандзею. У його автобіографічному романі «Холодний Яр» знаходимо згадку про зустріч холоднорців із махновцями в лютому 1921 р.: «Перед полуднем почали прибувати в Рівне махновські відділи. Приглядаємося. Кіннота – хвацькі хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гармати – по восьмеро конів-зміїв тягнуть кожну. Прапори чорні й жовто-блакитні. Національні прапори ніби Махнова дружина Гандзя Кузьменко – свідомо українка – сама для відділів пошила. На них вишито напис: «Хай живе селянська революція!», а на чорному «Да здоровуєт

---

⁶²⁶ Гусейнов Г. Піщаний брід та його околиці. С. 177.

⁶²⁷ Тепер Г. Нестор Махно: від єдиного анархізму до ніг румунського короля. С. 27.

⁶²⁸ Белаш В, Белаш А. Дороги Нестора Махно. С. 257.

анархія, смерть узурпаторам!». Чорт розбере, що за програма! Багато махновців одягнені у широкі козацькі шаровари, співають українських пісень!»⁶²⁹.

Так, дружина Махна – вчителька української мови Гуляйпільської гімназії, діячка «Просвіти» сприяла українізації махновщини, але її вплив на свого чоловіка в цьому питанні не варто перебільшувати. Повністю українізувати махновський рух Галина звісно була неспроможна. Н. Махно, свідомий анархіст-інтернаціоналіст, який завжди вважав УНР політичним противником, навряд чи дозволив би використання жовто-блакитних прапорів у своєму війську. Та й за своїми переконаннями Г. Кузьменко більше була анархісткою, ніж націоналісткою. Тому цей факт зі спогадів Ю. Горліса-Горського ставимо під сумнів.

Події 1920 р. описані Г. Кузьменко на сторінках свого щоденника. Вони свідчать про складний побут та умови життя дружини лідера українських анархістів. Однак жалю на свою долю ми в ньому не спостерігаємо, а лише опис боїв та окремі цікаві епізоди з історії махновського руху взимку-навесні 1920 р⁶³⁰.

У 1921 р. Г. Кузьменко разом зі своїм чоловіком та частиною махновців подалися на еміграцію. За кордоном у Нестора та Галина народилася донька Олена. Складний емігрантський побут став можливою причиною їхнього розлучення. Після Другої світової війни дружина та донька Махна, який помер 1934 р., були заарештовані та відправлені до таборів. Якщо для арешту Г. Кузьменко був привід: вона була членкинею махновського руху ворожого для СРСР, то донька Олена Міхненко стала звичайною жертвою тоталітарного советського режиму.

Біографії М. Никифорової та Г. Кузьменко пов'язані з історією анархістського руху в Україні революційної доби 1917 – 1921 рр. Обидві мали селянське походження, здобули непогану освіту, володіли ораторськими здібностями та організаторським хистом, мали вплив на чоловіків. Компаративний аналіз біографій цих персоналій дозволив визначити різницю в поглядах цих жінок та їхній вплив на течію українського анархізму. Кожна з них у свій час мала вплив на Н. Махна,

---

⁶²⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 302 – 303.

⁶³⁰ Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. С. 94 – 110.

одного з найбільш авторитетних анархістів в історії цього руху. Якщо М. Никифорова намагалася вплинути на військову тактику майбутнього керівника РПАУ (махновців) у 1918 – 1919 рр., то Г. Кузьменко – на світоглядні засади махновського руху, намагаючись його українізувати. Варто відзначити, що якщо перша спроба не мала жодного успіху, що спричинило розрив М. Никифорової з Н. Махном у червні 1919 р., то спроби Г. Кузьменко частково були реалізованими.

Однак якщо діяльність Г. Кузьменко в анархістському русі була пов'язана виключно з махновщиною, то М. Никифорова у 1917 – 1919 рр. очолювала окремий напрямок анархістського руху, пов'язаний із створенням військових підрозділів: «1-й революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією» та анархо-терористичних дружин. Під час дослідження біографій анархісток було спростовано ряд міфів та фейків, пов'язаних з цими колоритними непересічними особистостями. Зокрема, автор ставить під сумнів поширений публіцистами, журналістами та окремими істориками факт гермафродитства М. Никифорової.

Висновки до III розділу

Особливістю революційних трансформацій на території Центральної України стало поширення феномену «множинної суверенности»: утворення локальних селянських квазідержавних утворень під проводом отаманів. На теренах цього регіону існувало декілька подібних організацій, які за однією з історіографічних традицій називають «селянськими республіками»: Холодноярська організація, Чигиринська республіка Свирида Коцура, квазідержавна отамана Никифора Григор'єва, анархістські організації. Політичний напрям та зміст діяльності цих спільнот, незважаючи на їхню подібність, був різним. Холодноярська організація упродовж усього періоду свого існування вирізнялася підтримкою процесів українського державотворення, чіткою та сталою організаційною структурою. Постать отамана була ваговою та впливовою, однак холодноярська організація не була прив'язана до особистості провідника, який її очолював, тобто навіть після загибелі отамана продовжувала свою діяльність.

Повстанські рухи під проводом С. Коцура та Н. Григор'єва лише короткий час підтримували ідеї українського державотворення. Упродовж 1919 р., за винятком січня, вони боролися проти влади УНР. Це пояснюється впливом ідеології комунізму, соціалізму та анархізму на українських отаманів, що призвело до поширення політичної, соціально-деструктивної отаманщини на території Серedinної України в 1919 – 1920 рр. Ці організації, на відміну від Холодноярської, були «групами керівника». Структур, які б обмежували владу отамана, в них не існувало, а характер політичного напрямку діяльності визначався політичними вподобаннями їхнього отамана. Тому після ліквідації керівника ці організації припинили свою діяльність.

Найбільш тривалою у часі та вагомою за впливом на події в Центральній Україні та поза її межами була Холодноярська організація. Повстанці увійшли в історію не лише успішною боротьбою проти російських окупантів, яка стала вагомою частиною української національної пам'яті, а й широкою та впливою культурно-просвітницькою діяльністю.

Період діяльності квазідержавних структур під проводом С. Коцура та Н. Григор'єва був коротшим у часі. Однак у певний період їхній вплив на перебіг революційних процесів був дуже вагомим. Насамперед, це стосується повстанського руху отамана Н. Григор'єва, який виокремився як своєрідний осередок повстанства в травні 1919 р., коли отаман виступив проти більшовиків. Збройний виступ проти советської влади відбувся на території Центральної України, а його рушійною силою було місцеве селянство. Важливими осередками григор'євщини стали населені пункти цього регіону: Олександрія та Верблюжка. Під час цього повстання виникла друга форма феномену «множинної суверенності» на центральноукраїнських землях – квазідержавне утворення отамана Григор'єва. Більшовикам упродовж місяця вдалося придушити це повстання, але воно зірвало їхні амбітні плани поширення «світової революції» шляхом надання підтримки більшовикам Угорщини та Румунії. Цю роль мала виконати повстанська дивізія отамана Н. Григор'єва.

Антибільшовицький збройний виступ отамана спричинив загострення міжнаціональних відносин на теренах Центральної України, яке вирізнялося строкатим національним та релігійним складом населення. Під час повстання Н. Григор'єва єврейські погроми охопили всю територію Центральної України, на яку поширилася влада отамана. Поведінка представників інших національних груп під час погрому була різною. Маємо випадки як причетности місцевих мешканців до погромників, так і порятунку євреїв представниками інших національностей.

Повстання Н. Григор'єва було не єдиним на центральноукраїнських теренах. У червні 1919 р. року антибільшовицьке повстання під національними гаслами вибухнуло в Нікополі. Події 1919 р. дозволяють зробити висновок, що на теренах Середньої України відбувалися антиросійські і антибільшовицькі за характером повстання. Провідники та рушійні сили повстанства Центральної України в 1919 – 1920 р. боролися проти російських більшовиків та російських білогвардійців. Спротив російським окупантам у 1919 р. об'єднав загони під проводом отаманів С. Коцура та В. Чучупаки, які до того тривалий час ворогували. Наведені факти та узагальнення дозволяють зробити висновок, що в 1919 р. Центральна Україна стала значним осередком антиросійського повстанського руху.

Третьою формою феномену «множинної суверенности» на теренах Центральної України став анархістський рух. Представники цієї суспільно-політичної течії пропонували суспільству альтернативні державним моделі революційних трансформацій. У 1919 р. територія Середньої України була важливим осередком анархістського руху. В Єлисаветграді, одному з найбільших міст цього регіону, в квітні 1919 р. відбувся чисельний з'їзд анархістських організацій «Набат», які перебували в опозиції до більшовиків. Вплив анархістських організацій у Центральній Україні підірвав антибільшовицьке повстання Н. Григор'єва, під час якого анархісти були союзниками більшовиків, бо вбачали в перемозі Григор'єва новий варіант диктатури, проти якої вони рішуче виступали та боролися.

Новий етап анархістського руху в Центральній Україні, як окремої форми феномену «множинної суверенности», пов'язаний із перебуванням на теренах цього

регіону загонів Партизансько-Повстанської армії України ім. Н. Махна. Після поразки в Південній та Східній Україні в червні 1919 р. частина махновців відступила на терени Центральної України. Упродовж літа 1919 р. на території Серединної України Н. Махну вдалося чисельно збільшити свої сили, долучивши до свого складу місцеві повстанські загони, та покращити організаційну структуру свого війська, яке після реорганізації стало подібним до регулярної армії. Партизансько-Повстанська армія України ім. Н. Махна відновилася та кількісно зросла саме в Центральній Україні, що стало передумовою та запорукою перемог осені 1919 р. – одного з найбільш успішних періодів в історії махновського руху. Під час перебування на теренах Серединної України махновці, на відміну від Лівобережжя та Півдня, не провадили своїх анархістських експериментів, а відзначилися військовою боротьбою з російськими червоноармійцями та білогвардійцями.

Аналіз феномену «множинної суверенності» на теренах Центральної України дозволяє виокремити особливості цього історичного регіону в порівнянні з іншими. Наприклад, на території Південної України селянські квазідержавні утворення були переважно анархістськими чи анархо-комуністичними. Місцеве селянство переважно симпатизувало прихильникам організації суспільства на засадах бездержавності. Також на Півдні України існували республіки, які перебували під впливом більшовиків або українських радянських соціалістичних партій: Баштанська та Висунська республіки.

На Поділлі подібні квазідержавні утворення виникали під впливом більшовицької агітації, наприклад, у випадку з Летичівською (Меджибізькою) республікою, або були організовані особистостями, не пов'язаними з жодною ідеологією – Пашківська республіка.

Незважаючи на те, що на центральноукраїнських теренах теж діяли різні за політичними симпатіями селянські республіки, найбільшою підтримкою населення користувалися отамани Холодноярської організації, які були прихильниками республіканської форми української державності. Холодний Яр відіграв вагомую роль у формуванні української національної ідентичності. Саме під впливом цієї

організації ідею визвольної боротьби підтримували інші отамани Центральної України.

Холодноярські отамани поширювали національну ідею серед населення, що сприяло тривалій боротьбі проти російських окупантів та розвитку національної ідентичності в наступних поколіннях мешканців Центральної України.

РОЗДІЛ 4.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ 1918 – 1922 рр.

4. 1. Міський антибільшовицький повстанський рух 1918 – 1921 рр.

У революційний період 1917 – 1921 рр. антибільшовицькі та антиросійські повстання охоплювали не лише села Центральної України, де проживало переважно українське населення, а й міста цього регіону. Так, у 1918 – велике антибільшовицьке повстання відбулося в Єлисаветграді. У 1919 р. – у Нікополі та знову в Єлисаветграді, а в 1920 р. – у Кривому Розі. Ці повстання можна вважати, як антибільшовицькими, так і антиросійськими. Проаналізуємо кожен із цих епізодів Української революції 1917 – 1921 рр.

У січні 1918 р. Єлисаветград, місто майже зі стотисячним населенням, залишався чи не єдиним доволі значним за населенням містом, з великим промисловим потенціалом, розташованим у середині України, у якому більшовикам не вдалося встановити советську владу. На ситуацію не могли вплинути ані більшовицька агітація серед робітників, ані візити до міста впливових більшовиків-земляків, як Г. Зінов'єв (Апфельбаум), який був уродженцем Єлисаветграда. Лише на початку лютого 1918 р. більшовикам вдалося встановити свою владу в Єлисаветграді силами 657-го Прутського полку, батальйону анархістів М. Никифорової та загонів червоногвардійців, сформованих із прихильників більшовиків у Єлисаветграді. Однак советська влада в цьому місті протрималася недовго.

У лютому 1918 р. військова ситуація в Україні змінилася. Під тиском наступу сил армії УНР, загонів Вільного козацтва, німецько-австрійських військ, які за умовами Берестейської угоди 1918 р. надали підтримку УНР, більшовики та їхні союзники анархісти з боями відступали з України. Єлисаветградський більшовицький ревком на чолі з Т. Гуляницьким утік до Харкова, пограбувавши міський банк Єлисаветграда за сприяння більшовика Олександра Белінковича,

який зі своїм загonom базувався на залізничному вокзалі, на 2 млн. рублів. Гроші вони поділили між собою⁶³¹. Після втечі ревкому О. Белінкович залишився єдиним представником більшовицької влади в місті. Завданням О. Белінковича було контролювати стратегічно важливу залізничну станцію. Також йому підпорядковувався 8-й авіаційний загін, який прибув до Єлисавету з Півдня України. Сподіваючись на підтримку містян, більшовики озброїли комітети домової охорони, про що згодом, напевне, сильно пожалкували.

На засіданні міської думи 4 березня 1918 р. було прийнято рішення про залучення до захисту Єлисаветграда комітетів домової охорони (Комітет семи), міліції, курсантів та офіцерів кавалерійського училища. «Комітет семи» – це організація містян Єлисаветграда на добровільних засадах шляхом створення домових охорон, яких налічувалося сім: 2 домові охорони центральних районів та 5 домових охорон околиць міста. Домовими охоронами керував комітет домових охорон, він же ЦК (центральный комітет). У разі потреби допомоги містянам обіцяв надати Дмитро Коровніков – командир вояків 8-го авіаційного дивізіону, який прибув до Єлисавета в лютому 1918 р.⁶³².

5 березня 1918 р. до міста несподівано повернулися ешелони М. Никифорової. Кривицький (комендант міста, самочинно призначений Белінковичем) переконував думу, що Маруся «направлена до міста» командуванням червоних⁶³³. Інформація про появу М. Никифорової в місті розлетілася миттєво. Єлисаветградці були негативно налаштовані проти загонів М. Никифорової, бо пам'ятали про грабунки, які скоювали анархісти під час першого перебування в місті, коли допомагали більшовикам встановлювати в Єлисаветграді советську владу. Цього разу анархісти вступили в конфлікт із працівниками заводу Ельворті, роззброївши кількох його працівників.

5 березня 1918 р. представники міської думи, Комітету семи та представники заводу Ельворті викликали Марію Никифорову на перемовини стосовно ситуації,

---

⁶³¹ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶³² ДаКіро. Ф. 78, Оп. 1, Спр. 467, арк.38.

⁶³³ ДаКіро. Ф. 78, Оп. 1, Спр. 467, арк.38.

яка склалася в місті. Єлисаветградці звинуватили Марусю в грабунках, роззброєнні робітників, вимагали повернути відібране і залишити місто, погрожуючи анархістам застосуванням зброї та артилерії. М. Никифорова покинула зібрання і направилася автомобілем до залізничного вокзалу. Її відповіддю на вимоги містян був обстріл центральних вулиць Єлисавета з панцерника. Серед єлисаветградців були вбиті та поранені. Робітники заводу Ельворті та вояки 8-го авіадивізіону дали бій анархістам прямо в центрі міста. Про це писав часопис «Вісник Одеського земства» від 9 березня 1918 р.: «Загони авіаційного дивізіону та робітники заводу Ельворті, на автомобілях з кулеметами, вступили в боротьбу з панцирником Никифорової. Бій відбувся на розі вулиць Дворцової та Миргородської. Авіатори кинули ручну гранату, а потім розпочалася перестрілка, яка тривала чверть години»⁶³⁴.

6 березня 1918 р. С. Крамаренко, як виконуючий обов'язки голови міської думи, ініціював її засідання. Перед цим думою було видано відозву із закликом до спокою, бо неорганізовані дії містян потягнули б за собою великі жертви і не мали б ніякої користі в боротьбі з більшовиками та анархістами⁶³⁵. Участь у засіданні думи брав Кривицький, представник Белінковича. Більшовики ультимативно під загрозою застосування гармат вимагали від мешканців міста здати всю наявну зброю і «розійтися», тобто припинити чинити опір їхнім спробам встановити контроль над містом. Крамаренко пояснив, що населення боїться грабунків і взялося за зброю тільки через появу в Єлисаветі Никифорівців. Міська дума просила О. Белінковича посприяти, аби М. Никифорова, як і в лютому 1918 р., залишила місто. Але Кривицький заявив, що вигнати Никифорову з міста неможливо, бо «вона направлена сюди більшовиками» і запевнив членів думи, що грабунків не буде⁶³⁶.

---

⁶³⁴ Вісник Одесского земства. 1918. 9 березня.

⁶³⁵ З фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Інв № 47.

⁶³⁶ ДаКіроО Ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 37 зв.

О. Белінкович таки змусив М. Никифорову покинути Єлисаветград, ймовірно, що 6 березня її замінив більшовицький загін Сорокіна, який прибув до міста на посилення підрозділів О. Белінковича. Тим часом О. Белінкович наказ про роззброєння населення скасовувати не збирався. Комітети домової охорони (комітет семи) в свою чергу постановили, що зброї здавати не слід, бо «місто залишилося без влади, і населення саме мусить захищати своє майно й життя від зазіхань злих людей, що користуються з моменту»⁶³⁷. Загони «єврейської бойової дружини» (120 осіб) приєдналися до захисників міста. Представники думи врахували настрої містян, які не бажали роззброюватися. Вони намагалися переконати О. Белінковича скасувати наказ, але, за словами більшовика Рибаса, той покрив їх брутальною лайкою та відмовився його скасовувати⁶³⁸.

Час ультиматуму більшовицького коменданта мешканцям Єлисаветграда спливав. Тоді Белінкович оголосив усіх, хто відмовився, здати зброю «поза законом». Він погрожував застосувати силу проти порушників наказу: відкрити по місту «шалений вогонь»⁶³⁹. 8 березня 1918 р. О. Белінкович учинив спробу відібрати в населення зброю силою, але несподівано для себе на Биковській та Чечорі, робітничі квартали міста, наштотхнувся на масовий, а головне – добре організований збройний опір домових охорон і був змушений залишити Єлисаветград. Спочатку більшовиків розбили на околицях міста, а потім вибили їхні підрозділи із залізничного вокзалу. Сам О. Белінкович панічно тікав з Єлисавету на тачанці.

Вигнання більшовиків із міста стало першим етапом «народного повстання» в Єлисаветграді проти советської влади. Спроба застосувати військову силу проти цивільного населення міста, а не проти якоїсь окремої політичної сили, викликало невдоволення його мешканців. Один із учасників повстання з гордістю згадував:

---

⁶³⁷ Кизименко П. Пам'ять степів (Історичні нариси з минулого Кіровоградщини). Кіровоград: Мавік, 2004. С. 221.

⁶³⁸ Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918 . 15 Лютого (2 березня); 8(21) марта.

⁶³⁹ ДАКіро. Ф. 18, Оп. 1, спр. 578, арк. 37 зв.

«Нас оголосили «поза законом за те, що ми не хотіли здавати зброї, а ми цією зброєю відновили закон і врятували місто від беззаконня»⁶⁴⁰. На бік населення перейшов добре підготовлений та озброєний авіаційний дивізіон на чолі з його командиром Дмитром Коровніковим, кількістю 200 осіб⁶⁴¹.

Навіть більшовики були змушені визнати факт ентузіазму єлисаветградців від вигнання їхнього ревкому з міста: «Після легкої «перемоги» над Белінковичем, бойовий настрій зміцнів. Місто стало подібним до військового табору. Молодь ходила вулицями з гвинтівками. «Переможці» ділилися «бойовими» спогадами. Слова «ланцюг», «команда зв'язку», «наша «кіннота» було чутно звідусіль. По вулицях скакали офіцери, налагоджувалися телефони, поспішали нарочні»⁶⁴².

Іншою причиною повстання була втома міста від «рейкової війни» та диктатури військових ешелонів, які прибували в місто: особливо більшовицьких та анархістських. Позиція міщан була рішучою та послідовною: «Раз так, тоді ми нікого до міста не пустимо!»⁶⁴³. Єлисаветградці розібрали частину залізничної колії поблизу міста, що мало завадити ворожим ешелонам потрапити до міста.

Перший етап повстання тривав 5-8 березня 1918 р. і завершився розгромом та втечею представників більшовицької влади з Єлисаветграда. Керівництво містом здійснювали міська дума, «Комітет семи», «Тимчасовий комітет революції», утворений на засіданні міської думи в лютому 1918 р. на противагу більшовицькому ревкому. До його складу потрапили представники соціалістичних партій, кадети і декілька робітників. У ньому не було жодного більшовика, що свідчило про низьку популярність цієї партійної сили в Єлисаветграді, бо як тільки 657-й Прутський полк та анархісти залишили місто, вони відразу втратили владу в Єлисаветі.

---

⁶⁴⁰ Голос Півдня. 1918. 10 березня.

⁶⁴¹ Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 р. – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Тасмниці Байгорода Юрія Яновського*. С. 95 – 147.

⁶⁴² Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶⁴³ Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918 . 15. лютого – 2 березня; 8(21) березня.

Дума та комітет працювали в приміщенні міської думи, що свідчило про їхню повну співпрацю. Завдяки спогадам більшовиків маємо інформацію про керівний склад «Тимчасового комітету революції»: «Напередодні розгрому загону Белінковича в місті виник «Тимчасовий Комітет Революції» на чолі з есером Лагутою... Це був вельми зворушливий блок меншовиків, правих есерів, кадетів і навіть декого правіше. «Тимчасовий Комітет Революції» створив штаб, куди увійшли два генерала, декілька штабних офіцерів та декілька робітників для видимості... Цей білогвардійський штаб прийняв до своїх рук командування над озброєними захисниками міста та рішуче готувався до оборони»⁶⁴⁴.

Навіть зі спогадів більшовиків помічаємо, що до комітету із захисту Єлисаветграда від більшовицьких експериментів увійшли представники різних прошарків: військові, робітники, підприємці. Наявність військових можна пояснити тим, що Єлисаветград тривалий час був центром військових поселень, також у місті діяло кавалерійське училище. На території міста, яке було одним із найбільших промислових осередків Центральної України, працювали заводи, за кількістю прошарку підприємців Єлисаветград входив до десятки міст Наддніпрянщини. Цим фактом можна пояснити присутність у комітеті з охорони міста представників буржуазії та пролетаріату. Потреба захисту Єлисаветграда від більшовиків та їхніх союзників анархістів об'єднала містян.

Тим часом більшовики не припиняли спроб захопити стратегічно важливий для них Єлисаветград. Для наступу на це місто вони знову залучили своїх союзників: батальйон анархістів на чолі з одіозною Марусею (М. Никифоровою). 9 березня 1918 р. до Єлисавета знову наблизилися озброєні никифорівці кількістю до 500 бійців, озброєних гарматами, кулеметами, гранатами. Єлисаветград був для більшовиків важливим залізничним вузлом. Спільно з анархістами діяли більшовицькі загони Сорокіна та Коляденка, якого призначили відповідальним за контроль потягів на залізничних станціях Бобринська (Сміла) – Єлисаветград – Знам'янка. Розпочався бій на підступах до міста. Це був другий етап «народного

---

⁶⁴⁴ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

повстання» – оборона Єлисаветграда від анархістів та більшовиків. Згодом журналісти місцевої газети «Голос Півдня» назвали цей етап боротьби навіть не повстанням, а «відбиттям від летючих гастролерів»⁶⁴⁵. Під цим сполученням вони мали на увазі більшовиків та анархістів, які не були елисаветградцями, а мету їхніх «гастролей» убачали в пограбуванні міста: «Робітники, молодь і люди похилого віку заявили, що вони будуть захищатися до останнього набою, що вони відійшли від політики, але не бажають підкорятися злочинцям»⁶⁴⁶, – писала газета «Голос Юга». Рішучість елисаветградців та масовість повстання пояснюється втомою населення від анархо-більшовицьких експериментів, з якими місто вже познайомилося достатньо.

«Тимчасовий комітет революції» Єлисаветграда зумів гарно підготуватися до повстання. Захисники міста мали достатньо зброї, важку й легку артилерію, кулемети і навіть аероплани, якими вмiли керувати бійці авіадивізіону, дислокованого в місті.⁶⁴⁷ Авіатори звернулися до «Тимчасового комітету революції» з пропозицією долучитися до участі в обороні міста. Тилове забезпечення взяли на себе місцеві підприємці, налякані попередніми діями никифорівців. Місто виявило неабияку єдність, патріотизм, незважаючи на досить строкатий релігійний та національний склад. Ненависть до анархістів та більшовиків виявилася спільною для всіх. Навіть командувач більшовицькими військами в Україні Володимир Антонов-Овсієнко мусив визнати цей факт: «З усіх сіл було скликано солдатів, коли їм казали, що вони йдуть битися проти Марусі, в їх лавах ставав помітним ентузіазм»⁶⁴⁸. Вагоме значення для елисаветградців мала підтримка селян Шостаківки – важливої залізничної станції поблизу міста.

9 березня 1918 р. більшовики та анархісти розпочали атаку на місто, яку елисаветградцям вдалося відбити. Маруся віддала наказ про відступ до залізничної

---

⁶⁴⁵ Кизименко П. Пам'ять степів (Історичний нарис з історії Кіровоградщини). С. 221.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Митрофаненко Ю, Сінченко М. Народне повстання 1918 року – історія забутої звитяги. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр.* Український погляд. Кн. 1. С. 36

⁶⁴⁸ Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Таємниці Байгорода Юрія Яновського.* С. 95 – 147.

станції Канатово (поблизу Єлисаветграда). «Тимчасовий комітет революції» оголосив нову хвилю мобілізації, яку активно підтримали профспілки. Цікавим є наступний аналіз більшовиками ситуації, що склалася в місті: «Тим часом меншовики: Гайсинський, Якубовський, Сосин та інші підіймають тривогу в усіх профспілках, а особливо в союзі «Металіст». Вони доводять необхідність мобілізації робітників для захисту міста. Вмовляти довелося недовго. Керівники профспілок, якими були переважно представники меншовиків, дуже швидко погоджуються на мобілізацію своїх членів. Через які-небудь дві години озброєні загони відправилися за місто проти Никифорової. Більша частина робітників йшла з охотою, а меншовики створили комітет оборони куди втягнули також і активних робітників»⁶⁴⁹.

Цей спогад елисаветградських більшовиків доводить відсутність їхнього впливу на чисельний прошарок елисаветградського пролетаріату. Намагаючись виправдати себе і підкреслити хоча б якусь частку своєї причетності до справді народного елисаветградського повстання, вони згадали про конфлікт ревкому з Марусею наприкінці 1918 р. і прямо назвали своїх союзників: анархістів Никифорової «зграєю злочинців».

Жорстокі бої поновилися 10 березня 1918 р. Більшовики згадували, що навколо міста розпочалася справжня війна, відзначивши, що на передовій були навіть ченці⁶⁵⁰. Червоні наступали на місто, маючи 400 червоноармійців та 250 Никифорівців. Містяни захищалися, використовуючи авіацію⁶⁵¹. Більшовики згадували про запеклий опір елисаветградців: «У противника три аероплани, відібрані в нас же, якими він вміло користується. Сили противника 150 чоловік піхоти, 7 трьохдьюмових гармат, 50 кулеметів, 100 кавалерії (в місті діяло

---

⁶⁴⁹ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶⁵⁰ ДАКірО. Ф. П. – 5909, оп. 1, Спр. 34, арк. 34 – 35.

⁶⁵¹ Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 р. – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». Наукові записки ІПЕНД. К.: Вид-во ІПЕНД, 2005. С. 95 – 147.

кавалерійське училище), в їх розташуванні Єлисаветградська фортеця, де вони встановили гармати»⁶⁵².

Паралельно з комітетом охорони міста продовжувала діяти міська дума, яка видавала листівки з роз'ясненням причин боротьби з анархістами. В Єлисаветграді була гарно організована мобілізація, діяли палатки милосердя, санітарні дружини, в аптеках були облаштовані перев'язочні пункти, налагоджувалося тилове забезпечення. Жінки випікали пиріжки, які носили бійцям до шанців на передову⁶⁵³.

Навіть більшовики, щоправда не без сарказму, були змушені визнати факт гарної організації повстання та мужності захисників Єлисаветграду, щоправда класового підходу в оцінці рушійних сил повстання уникнути не вдалося: «На фронті в той час, дійсно геройськи, дійсно, не жаліючи животів, билися робітники. Не важко побачити, що відбулося соціальне розшарування учасників цієї «священної війни». Робітники та міська біднота були в самих передових шанцях та являли собою гарматне м'ясо, буржуазія діяла в умовах більш зручних для неї: «організовувала тил, та, потрібно сказати, непогано». Враження елисаветградських більшовиків про гарну організацію оборони міста підтверджуються спогадами В. Антонова-Овсієнка, який відзначив, що «білогвардійці зуміли підняти проти нас майже все населення»⁶⁵⁴.

«Білогвардійцями» більшовики традиційно називали всіх противників советської влади.

11 березня 1918 р. Єлисаветград готувалося до нового бою. Ворогуючі сторони очікували на підтримку. Маруся розраховувала на підкріплення з боку червоних частин М. Муравйова. Міська дума просила про допомогу отамана Кульчицького

---

⁶⁵² Митрофаненко Ю, Сінченко М. Народне повстання 1918 року – історія забутої звитяги. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 1. С. 30 – 50.*

⁶⁵³ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶⁵⁴ Митрофаненко Ю, Сінченко М. Народне повстання 1918 року – історія забутої звитяги. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922. Український погляд. Кн. 1. С. 30 – 50. С. 30 – 50.*

(керівника об'єднаних загонів Вільного козацтва Єлисаветчини). Більшовики викликали на підтримку загін червоногвардійців із Кам'янського. На світанку 11 березня 1918 р. бої поновилися. У цьому бою активну участь взяли червоногвардійці з Кам'янського, яких переконали, що в місті засіли австрійці та гайдамаки, які тероризують мирне населення⁶⁵⁵. Збереглися їхні спогади про участь у цих боях, один із них містить цікаву згадку про значення Єлисаветграда для військових подій весни 1918 р.: «Єлисаветградська контрреволюція, озброївши декілька тисяч осіб погрозувала ударом у тил нашим військам, які билися з гайдамаками та австро-німцями. Враховуючи це, штаб Червоної гвардії в Кам'янському вирішив направити сильний загін в 1000-1200 человек піхоти та легкої батареї артилерії. До станції Знам'янка в напрямку Єлисаветграда ми приїхали вночі. Там ми застали декілька ешелонів анархістів, якими керувала Маруся Никифорова»⁶⁵⁶.

Цей спогад потребує коментаря. По-перше, «Єлисаветградська контрреволюція» нікому не погрозувала, а займалася виключно захистом міста від ворогів, які хотіли його захопити. Найкраще настрої міщан ілюструє один вислів: «Тоді ми нікого в місто не пустимо». По-друге, чисельність червоногвардійців виглядає явно завищеною. Кам'янські робітники-червоногвардійці, які прибули для наступу на Єлисаветград, потрапили в курйозно-трагічне становище. Вони були переконані, що їх викликали для боротьби з гайдамаками та австрійцями. Під час бою декілька кам'янців було вбито. Частина потрапила в полон. Лише тоді вдалося з'ясувати, що робітники воюють з робітниками. Полонених врятувало гуманне ставлення елисаветградців. Місцева преса писала про цей факт: «Ми б'ємося, а не караємо. Розстріл полонених вкриє нас ганьбою»⁶⁵⁷. «Тимчасовий

---

⁶⁵⁵ З фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Інв. № 48.

⁶⁵⁶ Митрофаненко Ю. Катеринославське чи елисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книжки В. Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну» *Південний архів (історичні науки)*, (34), 34–38. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6>

⁶⁵⁷ Таємниці Байгорода Юрія Яновського. С. 119.

комітет революції» видав відозву, яку з аеропланів поширювали серед кам'янів, із роз'ясненням позиції захисників міста⁶⁵⁸.

Один із полонених, якого прийняли за Никифорівця (його ледь не вбив розлючений натовп) згадував, що звуки бою було чути навіть у в'язниці. Від співкамерників він дізнався, що Єлисаветград виставив проти Никифорової чисельне військо⁶⁵⁹. 12 березня 1918 р. у розпал боїв між елисаветградцями та Никифорівцями до міста з тилу з боку Помічної увійшли загони більшовика Андрія Полупанова, який прибув до Єлисавета з Одеси на бронепотязі «Воля або смерть!» разом з ... О. Белінковичем, та більшовицькі загони Сіверса у кількості 600 чол. Бронепотяг Полупанова захопив захисників міста зненацька, адже він неочікувано заїхав у їхній тил. У цей час на вокзалі знаходився лише один патруль, який, побачивши значну перевагу ворога, розбігся. А. Полупанов захопив артилерію елисаветградців, що знаходилася в місті, а згодом звільнив захоплених у полон більшовиків. Бої було припинено. Маруся відступила до Знам'янки. Зі слів О. Белінковича, В. Антонов-Овсієнко написав, що в боях під Єлисаветградом Маруся втратила половину загону.

11 березня о 15.00 Полупанов зібрав у Єлисаветграді великий мітинг, на якому планував проголосити відновлення більшовицької влади в місті та засудити учасників збройного виступу проти советської влади. На мітингу мав виступити О. Белінкович, конфлікт якого з містяни став причиною повстання проти більшовицької влади. Коли елисаветградці впізнали серед учасників мітингу Белінковича, то натовп ледь не змів його організаторів разом із А. Полупановим, який був змушений пояснювати, що Белінковича буде покарано за його дії в Єлисаветграді⁶⁶⁰. Такі слова були викликані обуренням містян на появу поруч із А. Полупановим «всім ненависного Белінковича»⁶⁶¹. Щоб заспокоїти їх Полупанов

---

⁶⁵⁸ З фондів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Інв. № 47.

⁶⁵⁹ ДаКіроО. Ф.П.-5909, оп. 1, спр. 10, арк. 19.

⁶⁶⁰ Єлисавет. Шлях до України 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 42 – 45.

⁶⁶¹ Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918 . 15. лютого – 2 березня; 8(21) березня.

назвав бої сумною подією, провокацією, а всю провину поклав на «падшую женщину Марусю», тобто М. Никифорову⁶⁶². 13 березня 1918 р. більшовикам вдалося тимчасово відновити контроль над ділянкою залізниці Єлисавет – Знам'янка. В Єлисаветграді запанувало двовладдя. Більшовики призначили нового коменданта – Додонова. Він та червоний командир Асеев, війська якого залишилися в Єлисаветграді, хотіли роззброїти елисаветградців, але, побоюючись опору містян, не наважилися на такий крок⁶⁶³.

У цей час у приміщенні думи відбувалося засідання, на якому узгоджували умови відносин між елисаветградцями та більшовиками. Червоні не приховували, що найбільше були зацікавлені в контролі над стратегічно важливою елисаветградською залізничною станцією. Після нетривалих перемовин представники місцевого самоврядування та командири більшовицьких військ досягли домовленостей. Угода містила пункти про визнання містом советської влади, роззброєння мешканців та передачі влади від «Тимчасового комітету революції», який припиняє свою діяльність, виконавчому комітету совета робітників⁶⁶⁴.

Містяни були вороже налаштованими до більшовиків. Місцева преса писала, що визнання советської влади – це визнання факту окупації міста⁶⁶⁵. Представники міської думи на одному зі своїх засідань зазначили, що «дума стояла та стоїть на політичній платформі невизнання советської влади»⁶⁶⁶. Один із гласних відзначив, що навіть після підписання угоди більшовики не отримали жодних послуг від міста, містяни не виконали жоден із пунктів угоди та не було здано жодної гвинтівки»⁶⁶⁷.

---

⁶⁶² Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918 . 15. лютого – 2 березня; 8(21) березня.

⁶⁶³ Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918 . 15. лютого – 2 березня; 8(21) березня.

⁶⁶⁴ Єлисавет. Шлях до України 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 48.

⁶⁶⁵ Там само.

⁶⁶⁶ Єлисавет. Шлях до України 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 48.

⁶⁶⁷ ДаКіро. Ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 49 – 49 зв.

Представники міської думи навмисно затягували перемовини з більшовиками, володіючи інформацією про наближення військ УНР та австро-німецьких військ до Єлисаветграда. Під впливом військової ситуації, коли місто, незважаючи на потужний спротив, таки не змогло зупинити ворожі війська, серед представників думи змінилося ставлення до української влади. Якщо до початку більшовицьких революційних трансформацій воно було категорично негативним, то тепер стосовно влади Центральної Ради було зазначено: «що стосується приходу українців, тут дума має зіграти роль, маючи зручну позицію, поки господарську...»⁶⁶⁸. На нашу думку, цей вислів свідчив про розуміння депутатами єлисаветградської міської думи необхідність пошуку компромісів із владою УНР для забезпечення життя мешканців Єлисаветграда шляхом її визнання.

Невдовзі червоноармійці залишили місто під загрозою наступу українсько-німецько-австрійських військ. Відступ більшовиків із Єлисаветграда міг мати катастрофічні наслідки. 17 березня 1918 р. більшовицькі підрозділи, які дислокувалися в Єлисаветі, отримали наказ від командування негайно відступати в бік Знам'янки, руйнуючи дороги та мости⁶⁶⁹. Для підризу одного з важливих мостів Єлисаветграда був підготовлений вагон вибухівки, але делегації від робітників заводу Ельворті у ході переговорів із мінерами вдалося отримати обіцянку, що міст не буде підірваний. 19 березня більшовицькі ешелони покинули місто, перед тим витягнувши все цінне з вагонів усіх потягів, які стояли на залізничному вокзалі. Після цього адміністрація залізниці відразу ж дала наказ розібрати шляхи як у бік Знам'янки, так і у бік Шостаківки, повністю перекривши залізничний шлях до міста.

Після відступу більшовиків у Єлисаветграді, нарешті, запанував спокій. Керувати містом продовжила міська дума та переобраний ревком, небільшовицький за своїм складом, який сформували представники соціалістичних партій. Перемога над більшовиками та анархістами надала можливість

---

⁶⁶⁸ Єлисавет. Шлях до України 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 48.

⁶⁶⁹ Сінченко М. Байгород і Єлисавет 1918 року: художній твір та історичні події. *Тасмниці Байгорода Юрія Яновського*. С. 159.

єлисаветградцям поповнити запаси одягу, який зберігався в панічно кинутому О. Белінковичем ешелоні (в документах думи його називають ешеленом, здобутим під час народного повстання проти анархістів Марусі Никифорової 9 – 11 березня 1918 р.)⁶⁷⁰. Насправді це був «потяг Белінковича», кинутий ним 7 березня на залізничній станції Єлисаветград. Серед них велика кількість шинелей, теплих сорочок, штанів, старовинної зброї, взуття, серветок, носових хусток; набоїв. Речі були передані учасникам повстання, міській лікарні та відділенню червоного хреста, на потреби поховальної комісії⁶⁷¹.

Єлисаветград поступово налагоджував мирне життя після тривалого спротиву більшовикам та анархістам. Наслідки боїв були важкими для міста. Газета «Голос Півдня» друкувала списки вбитих та поранених під час «народного повстання». Ця назва стала загальноприйнятою для подій 24 – 26 лютого 1918 р. (дата повстання в тогочасних часописах подавалася за старим стилем), офіційно використовувалася в документах та під час засідання міської думи (першого після повстання 1 березня 1918 р. За даними міської думи в цих боях загинуло 56 осіб, поранено – 126⁶⁷². За більшовицькими підрахунками – 86 убитих, 140 поранених⁶⁷³. Напевне, до числа жертв повстання зарахували також і робітників Дніпровського заводу м. Кам'янське. Полеглих ховали на міських цвинтарях та окремо на плацу кавалерійського училища.

Дослідник В. Чоп назвав події «народного повстання» «парадоксом революції та тріумфом анархії, який однаковою мірою вражав як пересічного громадянина, так і маститого політика»⁶⁷⁴.

Дійсно бої між анархістами та єлисаветградцями отримали достатньо широкий резонанс і викликали в деяких випадках діаметрально протилежні оцінки ситуації. Відзначимо, що єлисаветградці розглядали бої з більшовиками та

---

⁶⁷⁰ ДаКіро. ф. 78. оп. 1,спр. 467, арк. 11 – 28.

⁶⁷¹ ДаКіро. ф. 78. оп. 1,спр. 467, арк. 11 – 28.

⁶⁷² ДАКО ф. 18, оп. 1, спр. 578, арк. 86 зв.

⁶⁷³ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶⁷⁴ Чоп В. Маруся Никифорова. С. 30.

анархістами виключно як захист рідного міста від зграї злочинців і дуже пишалися своєю перемогою: «Це були дні, коли, здавалося, стерлися всі непорозуміння, кудись далеко відійшли всі минулі рахунки, забута була колишня ворожнеча, всі відчували себе рівними, потягнулися до свободи від загрози та насильства, під гнітом яких протікало все життя міста останнім часом», – писала про ті події елисаветградська преса, називаючи Єлисаветград «унікальним та непередбачуваним у цьому сенсі містом»⁶⁷⁵. Учасникам «Народного повстання» збиралися поставити пам'ятник за кошти, зібрані на добровільні внески. Проводився збір коштів на потреби сімей загиблих та постраждалих захисників міста⁶⁷⁶.

Газета «Голос Півдня» по гарячих слідах повстання намагалася визначити причини його успіху. Зокрема, Сергій Теплов – автор статті «Потрійна помилка» зазначав, «що при нападі на місто М. Никифоровій не завадило б ознайомитися з історією цього міста. Тоді б вона дізналася, що його мешканці, зокрема вулиць Пермської та Биківської, – нащадки колоністів та прикордонників, яким доводилося стримувати напади татар. Не менш волелюбні та войовничі чечорці – сусіди пермців. Саме вони підняли на боротьбу все місто»⁶⁷⁷.

Автор іншої статті під псевдонімом «биковчанин», напевне, він був мешканцем вулиці Верхня Биківська, на шпальтах «Голосу Півдня» від 10 березня 1918 року у статті під назвою «Поза законом» зробив своєрідний висновок, що «повстання створило місту історичну славу поборника закону та правопорядку й «без сумнівів, що місто Єлисаветград посяде в майбутній історії міжусобної війни особливе, єдине та почесне місце»⁶⁷⁸.

Вагому роль у перемозі повстання відіграв і «Тимчасовий комітет революції», який організував містян на відсіч окупантам. Навіть більшовики визнавали його демократичний склад та роль в успішній організації повстання: «він був доволі

---

⁶⁷⁵ Голос Півдня. 1918. 10 березня.

⁶⁷⁶ Голос Півдня. 1918. 1 квітня.

⁶⁷⁷ Голос Півдня. 1918. 10 березня.

⁶⁷⁸ Голос Півдня. 1918. 10 березня.

різношерстним за своїм складом, а очоливши міську самооборону, організував її ідейно та надихав до боротьби проти М. Никифорової. Тимчасовий революційний комітет став виразником бажань місцевої буржуазії та керував боротьбою не стільки проти Никифорової, як проти більшовиків взагалі»⁶⁷⁹.

Цей спогад дозволяє зрозуміти, що комуністи визнавали антибільшовицький характер повстання, хоча часом намагалися перекласти всю провину на своїх союзників анархістів та одіозну постать М. Никифорової. На нашу думку, головна причина єлисаветградського повстання була не в конфлікті з анархістами, які були союзниками червоних, а в прагненні мешканців заможного міста не допустити встановлення советської влади, тому за характером це повстання було яскраво антибільшовицьким.

Підтвердженням цієї тези може стати висновок одного з сучасників подій зі шпальт газети «Голос Півдня». На його думку, вагомим чинником захисту міста від більшовиків та анархістів була «потужна та широка буржуазність міста Єлисаветграда». У ньому було чимало дрібних, не надто багатих приватних власників, яким було що захищати: «Всі вони трударі, які наполегливою працею створили свої двори, будинки, тримали збереження в державних касах. Їх багато, дуже багато. Голос власності – голос потужний та впливовий. Хто наступає на голос власності ризикує зламати собі шию, і пані Никифорова та Белінкович останні докази цьому»⁶⁸⁰.

Єлисаветград поступово оговтувався від боїв з анархістами та вшановував пам'ять полеглих, щоправда не обійшлося без прикрих ситуацій. Маруся та більшовики зуміли об'єднати мешканців міста, але після перемоги єдність швидко зникла. Це засвідчив такий епізод. Після боїв голова штабу домової охорони звернувся до робітничого оркестру заводу Ельворті з проханням скористатися його послугами для поховання загиблого від ран у боях із анархістами штабс-

---

⁶⁷⁹ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <http://library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 02.08.2023)

⁶⁸⁰ Голос Півдня. 1918. 10 березня.

капітана, однак дістав відповідь, що «оркестр для буржуя-кадета грати не буде»⁶⁸¹.

У квітні 1918 р. Єлисаветград відзначив сумну дату – сорок днів із часу повстання та його жертв. Для учасників повстання, які отримали своєрідні посвідчення, а також родин загиблих та поранених проводилися благодійні концерти, покази кінострічок, театральні та циркові вистави⁶⁸².

У 1920 р. більшовики остаточно закріпилися в Єлисаветграді. Події «народного повстання» стали доволі незручною для них сторінкою історії, яка не вписувалася в концепцію класової боротьби. Виходило, що робітники повстали проти «робітничо-селянської влади та диктатури пролетаріату». Тому про вшанування загиблих і спорудження пам'ятника учасникам «народного повстання» не могло бути й мови.

Іншим містом Центральної України, у якому відбулося велике антибільшовицьке повстання, став Нікополь – значний промисловий центр цього регіону. Весною 1919 р. більшовики нав'язали українським селянам політику «воєнного комунізму», що викликало значний опір населення. Навесні 1919 р. українськими селами прокотилася хвиля повстань. У містах, які перебували під контролем більшовиків, збройних виступів проти советської влади відбувалося значно менше, тому в цьому випадку Нікополь став винятком.

Головною причиною повстання була продовольча диктатура більшовиків в українських селах. Самі комуністи цього навіть не заперечували. У відомій Інструкції 1920 р., дискусії навколо якої з приводу її автора, походження та мети появи не вщухають, було зазначено: «Ні для кого не є секретом, що не Денікін змусив нас залишити кордони України, а грандіозне повстання, яке підняло проти

---

⁶⁸¹ Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Таємниці Байгорода Юрія Яновського*. С. 138.

⁶⁸² Голос Півдня. 1918. 1 квітня.

нас українське сите селянство, в якому прокинувся вільний дух запорізького козацтва та гайдамаків, що спав сотні років...»⁶⁸³.

У цьому уривку спостерігаємо поєднання національних та соціальних чинників, які мали потужний вплив на українське селянство – головну рушійну силу боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр. Ісаак Бабель, який у 1920 р. воював у складі Першої кінної на українських теренах, вдало окреслив настрої українського селянства, яке назвав «заможним, лютим, користолюбним».

Повернемося до ситуації в Нікополі влітку 1919 р. Продовольча диктатура більшовиків викликала незадоволення не лише в селян, а й у мешканців українських міст. Ця теза може викликати заперечення в контексті думки про війну міста проти села під час революційних процесів 1917 – 1921 рр., коли селяни вважали містян паразитами та мріяли утворити «селянські республіки», незалежні від людей зі зброєю з міст, що приходили в українські села під різними гаслами та прапорами. Селяни, в свою чергу, не стояли осторонь грабунків міст під час боїв за владу в ньому між представниками різних політико-державних та бездержавних моделей устрою суспільства. Але в цьому випадку містяни теж не виграли від аграрної політики більшовиків. Головною метою продовольчої диктатури більшовиків було прогнати свої чисельні збройні сили, переважно неукраїнські за складом населення, які боролися за владу на величезних просторах Російської імперії. Недаремно в універсалі отамана Григор'єва була згадка про представників «московської обжорки»⁶⁸⁴. Слово «московський» указує на етнічну приналежність, а «обжорка» має емоційно негативне забарвлення стосовно виконавця цієї грабіжницької щодо селянства політики.

Виконання планів відбувалося за рахунок продрозкладки, накладеної на українське селянство, не мало своєю основною метою забезпечити продовольством населення українських міст. Виконуючи директиви центральних органів советської влади, керівники Нікопольського виконкому організували інтенсивний вивіз

---

⁶⁸³ Доценко О. Зимовий похід (6.12. 1919 – 6.5. 1919). URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/7992-dotsenko-o-zimoviy-pohid-6-12-1919-6-5-1920/> (дата звернення 31.07. 2023).

⁶⁸⁴ Олександрійський краєзнавчий музей. Інв. № 12.

продовольства до Москви і Петрограду. Така політика швидко призвела до ускладнення товарообміну між Нікополем та навколишніми селами. Крім цього, більшовики видали наказ про заборону мисливства і здачу мисливської зброї, намагаючись використати його, як привід для роззброєння селянства, невдоволеного продовольчою диктатурою. Надалі планувалося проведення масового перепису майна селян. Перша спроба здійснити перепис у передмісті Лапінка не мала успіху. Селяни просто побили переписувачів, які перевищили свої повноваження, намагалися грабувати селян.

Врахувавши подібні настрої, члени нікопольського парткому пообіцяли відкласти перепис на два тижні. Однак 23 травня 1919 р. вийшла чергова свавільна постанова про проведення мобілізації в селах Нікопольської волості. За неявку ревком погрожував покаранням за законами військового часу. Невдовзі селян повідомили, що тиждень із 3 по 9 червня 1919 р. оголосили часом постачання зброї для Червоної Армії, а червень мав стати крайнім місяцем її передачі органам совєтської влади. Подібні заходи мали подвійну мету: збільшити кількість зброї в представників більшовицької влади та значно зменшити її кількість у населення Нікополя та його околиць, які відверто висловлювали незадоволення політикою окупаційної влади. Населення промислового Нікополя з обуренням зустріло звістку про заходи роззброєння. Тому вже 6 червня 1919 р. Нікопольський виконком, зважаючи на настрої селянства, раніше призначеного строку почав вилучення зброї, намагаючись запобігти організованому спротиву. При цьому окремі групи в супроводі членів парткому і радапарату вилучали не тільки зброю, а також взуття, одяг, предмети побуту, тобто займалися властивою для себе грабіжницькою політикою. У цьому контексті знову варто процитувати І. Бабеля, який в одному з листів конармійця, який брав участь у бойових діях в Україні, знайшов згадку про те, що «Будьоний дав його батькові орден та «телегу для барахла».

У відповідь мешканці Лапінки, села поблизу Нікополя, не пустили реквізиційний загін у свій населений пункт. 6 червня 1919 р. начальник Нікопольського гарнізону Лаврін видав ультимативний наказ про негайну здачу

зброї, інакше село буде обстріляно. Це був традиційний для більшовиків ультимативний прийом, про який ми згадували в контексті аналізу подій елисаветградського народного повстання в березні 1918 р. Для розв'язання конфлікту було скликано місцевий більшовицький виконком. Його учасники відзначили, що наказ може спровокувати селян до повстання. Проте відміна постанови означала б втрату авторитету влади більшовиків, тому вони вирішили не відмовлятися від його виконання. Навіть усвідомлюючи провокаційність та несвоєчасність такого рішення, більшовики не змогли поступитися власним амбіціям, що в подальшому призвело до трагічних для обох сторін наслідків.

Про настрої населення свідчить доповідь Т. Федорова – інструктора Катеринославського повітового військкомату, який у той час перебував у Нікополі: «По приїзду в м. Нікополь я першою справою відправився до бойового комісара тов. Трепакова, щоб дізнатися про настрої мас... З розмови з одним із товаришів – Стасевичем – я дізнався, що селяни ні про хлібну монополію, ні про комуну і слухати не хочуть»⁶⁸⁵.

Також обурення селянства викликав факт проведення подібних заходів напередодні та в час Трійці – великого релігійного свята. Однак і в цьому випадку більшовики, які були прихильниками войовничого атеїзму, не зважили на цей факт, що свідчило про відверту неповагу колаборантів та окупантів до традицій українського селянства.

Мешканці Лапінки, обурені подібною політикою, як і елисаветградці, першими вдалися до збройного спротиву. В ніч з 7 на 8 червня 1919 р. вони збройним вогнем зустріли реквізиційний загін, розпочався бій. Селян Лапінки підтримали мешканці Нікополя. 8 червня 1919 р. церковні дзвони міста сповістили прибулих до міста селян про початок повстання, яке згодом отримало назву Троїцьке, бо розпочалося у день Святої Трійці. Сам початок повстання у велике релігійне свято може бути потрактовано, як щось унікальне, однак такі випадки на центральноукраїнських теренах траплятимуться і надалі, про що піде мова в

---

⁶⁸⁵ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.

наступних підрозділах дисертації. Однак сам факт великого збройного повстання під час релігійного свята та його підтримки церквою, бо ж сигналом до початку були церковні дзвони, свідчить про рішучість настроїв мешканців Нікополя та навколишніх сіл.

Комуніст Т. Федоров згадував про початок повстання: «На світанку 8 червня я почув постріли. Я вийшов на вулицю і побачив, що громлять Совет. З розмов із тими, хто проходив поруч я дізнався, що вони б'ють комуністів за те, що вони буцімто грабують їх. Побачивши натовп, я направився до нього. Тут розстрілювали комуністів, що відстрілювалися від натовпу»⁶⁸⁶.

Повстання вийшло антибільшовицьким, але не антирадянським. Нікопольське тимчасове робітничо-селянське правління на чолі з М. Петренко видало листівку, яка пояснювала наміри повстанців. Зокрема, у ній зазначалося, що «у Великий день комуністи розпочали грабувати селян, тому вони підняли повстання і встановили свою радянську владу». Листівка закликала селян до єднання для боротьби з більшовиками та допомоги своєму авангарду зброєю, хлібом, людьми⁶⁸⁷.

Акцентуємо увагу на використанні терміну «советський», а не радянський. Нерідко повстання під проводом українських отаманів відбувалися під гаслом: «за радянську владу без советів або без більшовиків». Ми згадували про це в контексті аналізу ідеології Холодноярської організації. Повстання отамана Н. Григор'єва, яке не докотилося до Нікополя, але могло мати вплив на настрої його майбутніх учасників, також відбувалося під гаслом боротьби за радянську владу на багатопартійній основі⁶⁸⁸. Причину таких настроїв фахово пояснив історик Станіслав Кульчицький⁶⁸⁹. Аналізуючи його підходи, можна зробити висновок, що ради для селян у період революційних суспільно-політичних трансформацій були

---

⁶⁸⁶ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.. С. 227.

⁶⁸⁷ Там само. С. 228.

⁶⁸⁸ Олександрійський краєзнавчий музей. Інв. № 12.

⁶⁸⁹ Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. К.: Наш час, 2008. С. 70 – 74.

зразком організації суспільно-політичних відносин. Однак більшовики, на їхню думку, вкрали в них цю мрію. Для комуністів захоплення влади в радах, які почали масово виникати навесні 1917 р., було важливим гаслом їхньої політичної програми, сформульованої Владіміром Леніним: «Уся влада советам!», яке згодом трансформувалося в пункт: «Уся влада в советах більшовикам!». Селянство, яке вважало систему рад ідеалом суспільного ладу, обрало гаслом для антибільшовицьких повстань: «Уся влада радам без більшовиків!». Ця проблема має ще й мовний контекст: рада – слово, яке має українське походження, а «совети» – російське.

Керівне ядро Троїцького повстання виступило під гаслом не тільки встановлення влади демократично обраних робітничо-селянських Рад, але й під синьо-жовтими прапорами УНР, тобто повстання мало ще й національний характер. Т. Федоров – інструктор Катеринославського повітового військкомату – згадував, що організатори повстання – куркулі, тобто представники заможного селянства, а іноді, за логікою більшовиків, до куркулів зараховували селян, які добре харчувалися вдома, закликали до міста Чайковського – отамана повстанського загону кількістю до ста осіб, який діяв неподалік Нікополя. Т. Федоров згадував, що «Чайковський прибув до міста з гетьманським прапором. Його зустріли церковним дзвоном»⁶⁹⁰.

Під «гетьманським прапором» більшовицький інструктор мав на увазі синьо-жовті кольори прапорів українських національно-визвольних змагань, бо часом попри значні розбіжності між прихильниками УНР та симпатиками Української Держави кольори українського державного стягу залишалися традиційними та сталими.

Повстання мало й інший національний контекст. Вище згаданий більшовицький інструктор Т. Федоров писав у звіті, що від місцевих селян він почув про нюанси переговорів між організаторами повстання та отаманом Чайковським: «Куркулі питали в нього, де знаходяться його війська. Він сказав, що

---

⁶⁹⁰ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. Дніпро, 2016. С. 227.

скаже про це лише після того, як будуть побиті комуністи. Селяни на це відповіли: може ви збираєтеся привести білу гвардію, – тоді ми повернемо зброю проти вас»⁶⁹¹.

Свідчення більшовика дозволяють припустити, що повстання мало не лише антибільшовицький, але й антиросійський характер. Організатори та рушійні сили повстання були готові боротися, як проти російських більшовиків, так і проти російських білогвардійців, які просувалися з Донеччини та Катеринославщину.

Під час повстання організаторам збройного спротиву вдалося сформувати чисельні загони піхоти та кінний підрозділ, який щоправда був погано озброєний. Керівниками повсталих селян були колишні військові Мазенков, Кот, селянські ватажки Тесленко, Третьяков, Сіроштан, до яких долучився повстанський загін отамана Чайковського⁶⁹².

Повстання швидко поширювалося, охопивши багато сіл Нікопольської волості. Сил місцевого ревкому (400 осіб) виявилось замало для боротьби з селянами. Більшовики поодинці та невеликими групами залишали місто. Однак повстанцям вдалося заарештувати частину лідерів виконкому разом з іншими 594 більшовицькими активістами. Відбувся суд громади. До смертного вироку за завзяте проведення грабіжницької політики «воєнного комунізму» було засуджено 16 більшовиків. Невелика кількість винних, зважаючи на їх антинародні акції, засвідчила гуманність селянського суду. Ці факти підтверджуються спогадами більшовицького інструктора Т. Федорова: «У цей же час арештували і мене, і товариша Глаголева та відвели на якийсь завод. Дорогою люди кричали нам: «Комуніст, бий його», інші кричали: «Розстріляти»⁶⁹³. Він також пригадував, що чув ці заклики не тільки від чоловіків, а й від жінок, зазначивши: «Геть від усих, що зустрічалися на нашому шляху»⁶⁹⁴.

---

⁶⁹¹ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.

⁶⁹² Там само. С. 226 – 228.

⁶⁹³ Там само. С. 227.

⁶⁹⁴ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.

Від розстрілу Т. Федорова та ще одного з більшовиків урятував селянин – учасник повстання, який зумів переконати інших, що перед ними робітники, яких не варто розстрілювати⁶⁹⁵. Цей факт підтверджує, що селяни не бачили ворогів у робітниках. Такі епізоди також дозволяють провести паралелі з елісаветградським антибільшовицьким повстанням, коли робітникам Дніпровського металургійного заводу з м. Кам'янське, втягнутими більшовиками та анархістами в боротьбу з мешканцями Єлісаветграда, врятували життя посвідчення робітників.

14 червня 1919 р. для придушення Троїцького повстання, яке тривало тиждень, із Олександрівська прибув інтернаціональний полк, загін чекістів, посилені командою бронепотяга «Товариш Ленін». Т. Федоров згадував: «14 червня ми почули гарматні та рушничні постріли. Наші були вже на середині Дніпра. Коли вони зовсім наблизилися, селяни почали тікати...»⁶⁹⁶. 16 червня 1919 р. повстання було потоплено у крові. Командир групи військ Нікопольського напрямку Булгаков визначив втрати повстанців у 1000 загиблих осіб. Один з учасників каральної експедиції свідчив, що після бою поле було усіяно трупами, а загиблих було так багато, що не вірилося очам.

У подальшому, як і у випадку з елісаветградським народним повстанням, інформація про нього приховувалася. Вона була ідеологічно невігідною більшовикам, бо ж учасниками повстання були, як селяни Лапінки, так і робітники Нікополя, тобто виходило, що селяни і робітники вкотре виступили проти «робітничо-селянської влади». Про факт збройного виступу проти більшовиків згадали працівники органів державної безпеки, які готували паспорт Дніпропетровської області. У інформації про Нікопольський район згадали про факт повстання червня 1919 р. Його організацію приписали місцевим куркулям, уникнувши згадки про участь у повстанні значної кількості селянства, робітників, підтримку церкви. Також у цьому документі не було згадано про значні жертви

---

⁶⁹⁵. Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.

⁶⁹⁶ Там само. С. 227 – 228.

серед повстанців з боку військових частин російських більшовиків та їхніх каральних органів⁶⁹⁷.

На відміну від елисаветградського антибільшовицького народного повстання збройний виступ мешканців Нікополя та Лапінки зазнав поразки. Причинами була нестача зброї у його учасників, далось взнаки і відсутність пароплавів у повстанців. Звертаємо увагу на те, що повстання вдалося придушити лише за тиждень, залучивши пароплави. Для порівняння варто згадати епізоди боротьби окупантів із повстанням на Київщині під проводом отамана Зеленого. Для відбиття атаки з боку Дніпра в липні 1919 р. повстанці Д. Терпила використовували буксирний пароплав «Шарлотта», що сприяло успішному розгортанню та результатам повстання.⁶⁹⁸

Третім містом Центральної України, у якому відбулося антибільшовицьке повстання, був Кривий Ріг – один із потужних промислових центрів цього регіону. Ініціатором та керівником повстання був Костянтин Юрійович Пестушко – також відомий як отаман Степовий або Блакитний. Повстання відбулося в травні 1920 р. Його нюанси детально описані в спогадах його молодшого брата Юрка (Федора) Степового, тому ми зупинимося лише на аналізі його причин та значення для розвитку українського антибільшовицького (антиросійського) повстанського руху в 1920 р.

Костянтин Юрійович Пестушко народився 1898 року у селі Ганнівка Криворізького повіту Катеринославської губернії (нині Олександрійський район Кіровоградської області). Батьки були заможними селянами, які подбали про гарну освіту для сина. Спочатку К. Пестушко закінчив Криворізьку гімназію, а в 1911 році вступив до Олександрівського механіко-технічного училища (нині Запорізький національний технічний університет). Навчався він непогано, однак під час Першої світової війни в 1916 р. покинув навчання та добровольцем вирушив

---

⁶⁹⁷ Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів: у 3 т. Т. 1. *упор. Круцик Р. М., Жовтий С. А.* Київ: Видавництво Преса України, 2015. С. 237.

⁶⁹⁸ Баров В. Річковий флот у бойви діях на Дніпрі 1918 – 1921 рр. Актуальні питання гуманітарних наук: *Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 2019. С. 4 – 8.

на фронт. Ймовірно закінчив офіцерську школу в місті Горі в Грузії та в ранзі підпоручника командував ротою на Західному фронті.

Восени 1918 р. К. Пестушко брав участь у протигетьманському повстанні Директорії. Після повстання, ймовірно, очолив Маньківський полк Дієвої армії УНР. З архівних документів відомо, що в січні-лютому 1919-го командиром цього полку був старшина на прізвище «Пестушко». І хоча його ім'я не наводиться, можемо припустити, що це був саме Кость Пестушко, оскільки іншого старшини з подібним прізвищем у лавах війська УНР не виявлено.

У жовтні 1919 р., ухилившись від денікінської мобілізації, брав участь у повстанському русі проти російських білогвардійців, контактував із махновцями. Зокрема, Віктор Білаш – начальник штабу махновців, згадував, що в жовтні 1919 р. за їхньої підтримки Пестушко створив кількатисячну Середньодніпровську групу, однак невдовзі розірвав контакти з анархістами та почав діяти самостійно⁶⁹⁹. До нього приєдналася частина махновців, зокрема легендарний Чорний Ворон (Микола Скляр). Ю. Горліс-Горський та Ю. Степовий згадували, що вже в 1920 р. від них віяло махновським духом та звичками, бо «ці нащадки дніпровських лоцманів відсахнулися від чорних анархістських прапорів та пристали під рідні жовто-блакитні»⁷⁰⁰. У січні 1920 р. К. Пестушко повернувся до рідного села, де був обраним головою волосного революційного комітету і комісаром волості села Ганнівка. На цих посадах він перебував до травня 1920 року, коли в Кривому Розі розпочалося одне з найбільших антибільшовицьких повстань у 1920 р. (травень-жовтень), яке охопило терени Херсонської, Катеринославської, Кременчуцької, Київської губерній.

Повстанню передувала спроба більшовиків здійснити мобілізацію українських селян до лав Червоної армії. 5 травня 1920 р. було оприлюднено наказ Криворізького повітового комісара, який наводить у своїх спогадах Ф. Пестушко – рідний брат отамана К. Пестушка. У цьому документі більшовики погрожували

---

⁶⁹⁹ Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махна. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007844> (дата звернення 22.08.2023)

⁷⁰⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 184.

розправою селянству в разі неявки до мобілізаційного пункту: «Військовий комісар Криворізького повіту т. Польовий наказав: всім громадянам, що народилися 1898, 1899 та 1900 роках, прибути на призовний пункт... Всі, хто ухилився від явки будуть вважатися дезертирами, за що понесуть суворе покарання за законами військового часу»⁷⁰¹.

Одним із тих, хто відповідав за мобілізацію на Криворіжжі був Кость Пестушко – член Ганнівського волосного ревкому. Він вирішив скористатися нагодою підняти селян на повстання проти російських окупантів. К. Пестушко було відомо про плани більшовиків відправити українських новобранців до військових частин, розташованих у Казані, Тулі, Саратові. Російські більшовики побоювалися формувати військові частини, які мали воювати в Україні з українців. В одному з більшовицьких документів згадувалося про настрої українського селянства, коли їх закликали до мобілізації в частини Червоної армії: «Коли населення довідалося, що всіх закликають до зброї, воно виявило дуже негативне ставлення до мобілізації. Це ставлення найкраще характеризувалося наступними словами, які мені доводилося чути багаторазово: «Кого будемо бити, – свого брата»⁷⁰².

К. Пестушко вирішив скористатися мобілізацією, як вдалою нагодою до повстання проти російських більшовиків. Серед майбутніх мобілізованих до Червоної армії була поширена листівка Головного Штабу Повстанкому на Херсонщині, яка закликала селянство до повстання. «Дорогі брати й сестри селяни! Невблаганний червоний кат із Кремля розсилає по наших землях свою дику орду, яка безжалісно руйнує наш край. Наша рідна, від дідів прадідів, земля, колись горда і непереможена, тепер потоптана паскудним лаптем большевицького окупанта.

Подивіться на своїх нещасних дітей, що жовті, як віск, блукають, знищені. Ваша дитина не має крашанки, молока, а московський загарбник усе вивозить, щоб

---

⁷⁰¹ Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2021. С. 103.

⁷⁰² Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат.-лів. С. 227.

нагодувати Москву ненажерливу. Чи довго байдуже дивитимемося на неоправдані кривди загарбника?»⁷⁰³

Текст листівки потребує аналізу. Він перегукується з універсалом отамана Григор'єва, у якому теж згадувалося про несправедливу продовольчу політику «московської обжорки». Частина тексту листівки закликає селянство згадати своє історичне коріння. У тексті чітко визначено образ ворога-окупанта, який асоціюється в автора листівки з «Кремлем» та «Москвою» – політичними символами більшовицького режиму. А згадка про «лапті» є натяком на російське походження цієї влади, що «грабує українського селянина та поневолює його Вітчизну, яка має славні історичні традиції».

7 травня 1920 р. відбулася нарада провідників повстання на Криворіжжі. Усі новобранці Криворізького повіту мали прибути до визначеного місця мобілізації з ретельно прихованою зброєю. Повстанців було ознайомлено з планом збройного виступу. 10 травня 1920 р. під час збору мобілізованих у Кривому Розі К. Пестушко застрелив воєнкома. Згодом три постріли вгору та його слова: «За нашу кров! За нашу честь! За кривди нашому народові!» стали сигналом до початку повстання.

За пів години повстанці захопили приміщення Криворізької НК, визволивши з підвалів чимало в'язнів. Після кількогодінного бою повстанці К. Пестушка повністю звільнили місто від більшовиків. Невдовзі численні колони повстанців, до яких приєднувалися місцеві мешканці, вже маршували Кривим Рогом із піснею «Ще не вмерла Україна...». Ця перемога стала початком одного з найбільших повстань проти більшовиків у 1920 р. (травень-жовтень), що охопило терени Центральної та Південної України.

Більшовицьке керівництво з розпачем констатувало: «Трапилося неймовірне. Новобранці Криворізького повіту збунтувалися. Зайняли місто... Повстанням керує якийсь Блакитний, офіцер царської армії, а згодом знаний петлюрівець, який проліз на посаду голови повітвиконкому, а наші шляпи проспали, і ось вам результати»⁷⁰⁴.

---

⁷⁰³ Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 102.

⁷⁰⁴ Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 110 – 111.

Так розпочався бойовий шлях Олександрійської повстанської повітової дивізії, отаманом якої був К. Пестушко (Блакитний). Повстанці ненадовго затрималися в Кривому Розі, захопивши зброю та набої вони рушили в стрімкі рейди селами Херсонської та Катеринославської губерній, зриваючи наміри російських більшовиків здійснювати грабіжницьку політику продовольчої розкладки в українських селах Центральної та Південної України.

Катеринославські чекісти після захоплення повстанцями Кривого Рогу та їхніх активних та вдалих рейдів теренами повіту мусили визнати, що дивізія Пестушка – це «велика реальна сила»: «За нетривалий період загін Степового виріс до 20 000 осіб, мав дві гармати і кулемети... були також автомобілі, мотоцикли і велосипеди, які Степовий здобув, захопивши в Криворізькому повіті дві автоколони»⁷⁰⁵.

Успішне антибільшовицьке повстання в Кривому Розі в травні 1920 р. дало можливість К. Пестушку сформувати боєздатну повстанську військову одиницю, згодом переформатовану на зразок регулярної військової частини, яка вдало діяла упродовж всього 1920 р. на теренах Херсонської та Катеринославської губерній, Центральної та Південної України. Успіхи повстанців схвально оцінив навіть Микола Капустянський – генерал-квартирмейстер Дієвої армії УНР у 1918 – 1919 рр., один із провідних штабістів українського війська періоду визвольних змагань: «На маргінесі вирішальних подій 1920 року яскраво зарисовується роль, вага і значення організованого повстанського руху як сприятливого чинника в нашій боротьбі. Таким цінним чинником, зокрема, була дисциплінована, боєздатна та відважна Степова Дивізія. Низка її блискучих перемог та бойових досягнень може служити зразком маневреності й оперативності, зручності її провідників та мужності й войовничої вдачі партизан і потребує окремого вивчення»⁷⁰⁶.

Повстання в Кривому Розі в травні 1920 р. за характером можна трактувати як антибільшовицьке та антиросійське. Гасла повстанців були спрямовані проти більшовицького режиму, який вони асоціювали з Москвою та Кремлем, зрозуміло

---

⁷⁰⁵ Звіти Катеринославської губернської НК з 1.01. 1920 по 1.11.1921 років. *Упорядник В. Ченцов*. Д., 1994. С. 138.

⁷⁰⁶ Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 78.

натякаючи на його російське походження. Термін «більшовицькі лапті» був своєрідним прийомом зв'язки, що пов'язував політичний режим «більшовизм» із елементом російської культури «лапті». Повстання проходило під українськими гаслами та національними символами: славнем «Ще не вмерла Україна...» та під синьо-жовтими прапорами, які повстанці встановили на приміщенні надзвичайної комісії та військкомату. За спогадами свідків подій, криворіжці вітали повстанців. Однак сил втримати Кривий Ріг К. Пестушко та його бійці, не навчені воювати в містах, та ще й у такому великому як Кривий Ріг, повстанці не могли. Тому це успішне повстання було найкоротшим за часом у порівнянні з елісаветградським народним повстанням 1918 р. та Нікопольським (Троїцьким) повстанням 1919 р.

4.2. ПЕШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР У ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Одним із намірів організаторів Першого Зимового походу було пробитися на терени Центральної України, де вони розраховували на підтримку чисельного повстанського руху. Перший Зимовий похід – одна з успішних та найгероїчніших військових операцій армії УНР періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Автором цього плану був командуючий Дієвою армією УНР Василь Тютюнник. Євген Маланюк – старшина армії Української Народної Республіки, ад'ютант В. Тютюнника, командуючого Дієвої армії УНР, навів цікаві подробиці розробки плану цього ризикованого рейду. Він згадував, як вже смертельно хворий на тиф В. Тютюнник, марив, продовженням боротьби. Саме він замислив і накреслив план рейду армії УНР та пояснив його стратегічну важливість: захопити запілля російських білогвардійців, поки туди не прийшли червоноармійці. Є. Маланюк в есеї «Пам'яті Василя Тютюнника» змалював обставини, в яких Василь Тютюнник приймав це рішення: «План такий: відірватися від Денікіна... Потім по хвостах Денікіна займаємо Правобережжя. Тільки тиждень-два протриматися і Правобережжя наше... А потім весна. Повстання... Нема терену. От біда. Переформуватися на марші. Один вихід – витягнути здорове, збити в купу і – перекинутися на Україну, вглиб. Там... Заховати ядро Армії. Врятувати Армію»⁷⁰⁷.

Таким був план В. Тютюнника, над яким він працював до останнього, вже тяжко хворий на тиф. Останніми рядками цього наказу були слова: «З огляду на мою хворобу, командування обіймає старший із командирів груп»⁷⁰⁸. На чолі походу став генерал Михайло Омелянович-Павленко, а його заступником – Юрко Тютюнник. Начальником штабу став Андрій Долуд. М. Омелянович-Павленко чітко окреслив мету рейду: «Військо мало перекинутися на вороже запілля, дезорганізувати тили, комунікації, засоби зв'язку, організувати повстанський рух,

---

⁷⁰⁷ Маланюк Е. Книга спостережень. Проза. Торонто: Видавництво: «Гомін України». 1966 Т. II. С. 312.

⁷⁰⁸ Там само.

підтримати серед населення віру в нашу справу, а найголовніше – переховати до наступної весни кадри армії»⁷⁰⁹.

Курс на терени Центральної України керівники Першого Зимового походу, що розпочався 6 грудня 1919 р. з території Волині, його очільники: обрали не випадково. Їм було відомо, що там діяли чисельні повстанські загони Андрія Гулого-Гуленка та холоднорярських отаманів. Ісак Мазепа – тодішній прем'єр-міністр УНР – згадував, що Олександр Удовиченко, командир 3-ї Залізної дивізії, також схвалював рух війська М. Омеляновича-Павленка, бо, на його думку, «тільки там, у центрі України, армія може зберегти себе й прохарчуватися до весни»⁷¹⁰.

Тому в керманічів Першого Зимового походу навіть виник план утворити на теренах Середньої України – центр визвольної боротьби. Керівником цього потужного та чисельного повстанського руху мав стати А. Гулий-Гуленко. Олександр Доценко, автор змістовних, цікавих, аналітичних спогадів, згадуючи про Перший Зимовий похід, писав про подібні наміри: «Коли раніше Команда Армії УНР тільки за чутками знала про широку повстанську діяльність от. Гулого в районі Знам'янка – Верблюжка – Суботці, то тепер вона мала про це вичерпні відомості від самого керівника руху. Здавалося б, що армія мусила скеруватися до цього повстанчого району, а може, зробити його й осередком акції у визвольній боротьбі»⁷¹¹.

Вже на початку січня 1920 р. армія УНР потрапила на терени Центральної України і пробула там аж до кінця квітня 1920 р. Між командирами відбулася нарада: в якому напрямку рухатися далі? М. Омелянович-Павленко визначив напрямок руху війська на території, які в адміністративному відношенні входили до складу південно-східної частини Херсонської губернії та західні терени Катеринославщини, бо мав відомості про перебування в районі Знам'янки-Єлисавету загонів отамана А. Гулого-Гуленка. М. Омелянович-Павленко

---

⁷⁰⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 233

⁷¹⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ: Темпора, 2003. С. 355.

⁷¹¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 68.

сподівався використати «організацію його району, розвідчі матеріали та партизанські відділи»⁷¹². За словами А. Гулого-Гуленка, наприкінці 1919 р. він почував тут себе повним господарем становища⁷¹³.

Нагадаємо, що в той момент армія УНР Першого Зимового походу рухалася тилами білогвардійців, незначні загони яких ще продовжували перебувати в Україні. Основні сили білих відступали до Криму. Ю. Тютюнник писав, що поява армії УНР у запіллі білих «зробилася для росіян страшнішою, ніж для щура кіт»⁷¹⁴. Один із білогвардійців із розпачем констатував: «Скажіть, на милість Божу, чого вони хочуть, оці українці? Вони ж програли справу; ми їх перемогли. Так ні ж! Без бази, без уряду, і, мабуть, без усякої ідеї вони йдуть і ріжуть нас на своєму шляху... Яка упертість! Самі гинуть, але нас теж гублять. Вони ж фактично допомагають червоним, які українцям теж не друзі... Одним бажанням помсти можу пояснити їхні учинки. Хто вони такі: Тютюнник, Павленко та інші? Інтелігенти, люди звірі?... Вони ходять, як ураган! Краще було б у свій час миритися з ними»⁷¹⁵.

Натомість керманічі Першого Зимового походу чітко розуміли чого вони прагнуть: зберегти військо, зайняти терени Центральної України, які під впливом наступу червоних та діяльністю українських повстанців залишали білогвардійці, посилити армію якісно та чисельно, об'єднавшись з повстанчими відділами отаманів Центральної України та підрозділами Української Галицької армії (УГА).

На початку 1920 р. військово-політична ситуація на теренах цього регіону була доволі заплутаною. Єлисаветград та інші великі міста контролювали білогвардійці. Проте вже було зрозуміло, що Збройні Сили Півдня Росії, знесилені боротьбою з армією УНР, повстанцями та більшовиками не зможуть втримати владу в Україні. На території, які поки контролювали прихильники «єдиної і неділимої Росії», просувалися дві армії. З півночі – червоні, які розраховували на підтримку радянських повстанців, а з заходу – армія УНР Першого Зимового походу. Обидві сили не могли оминати стратегічно важливі території Центральної України.

---

⁷¹² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 234.

⁷¹³ ГДА СБУ. Ф. Спр. 66646, Т. 13, арк. 5.

⁷¹⁴ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К: Книга роду. 2008. С. 134.

⁷¹⁵ Там само. С. 132.

Намагаючись не допустити втрати Єлисаветграда, командування білих планувало направити в район Єлисавета частини Української Галицької Армії. Нагадаємо, що з листопада 1919 р. УГА перебувала в союзі зі Збройними Силами Півдня Росії. На початку 1920 р. галичани дислокувалися на Побужжі. Традиційно для теренів Серединної України вирізнялися активністю повстанські загони, які підтримували владу УНР. Особливо небезпечними були повстанці отамана Коцура, Холодноярська організація, повстанці Андрія Гулого-Гуленка, які контролювали важливу залізницю Знамянка – Катеринослав. У селах періодично спалахували антиденікінські повстання, інспіровані прихильниками УНР. Ю. Тютюнник писав про їхній розмах: «Ще під час боїв із Добровольчею Армією на Бугові в жовтні 1919 року до мене зголосився четар Мелешко з гуртком старшин та козаків, бажаючих перекинутися у тил ворогів. Сам четар Мелешко і його старшини походили з Єлисаветчини, де вже там працювали в повстанцях. Туди вони й мандрували, обминаючи більші загони росіян, винищуючи дрібні загони та адміністрацію... Усі, хто йшов у тили росіян, одержували накази в найкоротший термін підняти повстання в своїх районах, зв'язуючись із сусідами і намовляючи їх до того ж. Почалися повстання. Заклекотіла Єлисаветчина, маючи центр у м. Глодосах»⁷¹⁶.

Противником українського війська тоді були рештки російської Добровольчої армії, які втратили боєздатність під впливом поразок від червоноармійців, складних кліматичних умов та боротьби з українським повстанством. Ю. Тютюнник влучно висловився про стан російської армії: «То була розтоптана гадина, що сичала й вертіла хвостом, але не мала вже сили посунутися вперед, щоб укусити ворога»⁷¹⁷.

Військо УНР за підтримки місцевого населення рухалося вперед тилами деморалізованих білогвардійців, іноді вступаючи в нетривалі сутички, як це сталося під Володимирівкою наприкінці січня 1920 р. Активність повстанців, які

---

⁷¹⁶ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 188.

⁷¹⁷ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 165.

підтримували більшовиків, була значно нижчою. Вони врахували це, тому скрізь був поширений наказ Льва Троцького про те, що «Червона армія йде на Україну як визвольниця»⁷¹⁸.

Більшовики не припиняли спроб, за допомогою потужної пропаганди, схилити на свій бік інші українські військові частини. М. Омелянович-Павленко згадував, що в січні 1920 р. радянська платформа була дуже популярною серед українського повстанства, тому керманічі армії УНР Першого Зимового походу побоювалися поширення радянофільства серед своїх вояків. 18 січня 1920 р. поблизу села Тишківка (нині Кіровоградська область) представники Волинської дивізії спробували домовитися про союз із українськими комуністами: боротьбістами, але невдало. Надалі завдяки твердій позиції командного складу війська, зокрема М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника, симпатії до більшовиків минули вояків армії Першого Зимового походу. «На нараді 18 січня 1920 р. промова отамана Тютюнника, а потім моє слово – остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська – воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному. Так була поставлена крапка над «і». До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які б вони не були важкі, питань про орієнтацію у війську ніхто не підносив», – підсумував Михайло Омелянович-Павленко⁷¹⁹. 21 січня 1920 р. армія УНР прийняла рішення воювати з червоними. Ю. Тютюнник відзначив, що рішення про початок війни з більшовиками приймалося в умовах секретності і навіть не було внесено до протоколу наради⁷²⁰.

Тим часом до Єлисавета прибули нові білогвардійські відділи з півночі, і таким чином навколо нього і в самому місті сконцентрувалися значні сили Збройних Сил Півдня Росії. О. Доценко, аналізуючи ситуацію навколо Єлисавета, зазначив, що коли денікінці довідалися, що ведуть бої з повстанцями, то почали вести з ними переговори через «отаманчика-зрадника» Ілька Струка, схиляючи їх до перемир'я.

---

⁷¹⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 267.

⁷¹⁹ Там само. С. 268.

⁷²⁰ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 166.

Але ці перемовини не мали успіху, тому повстанці продовжували атакувати Єлисавет, який утримували білі.

Чому Олександр Доценко вважав Ілька Струка «отаманчиком-зрадником»?⁷²¹. Це варто пояснити окремо, бо ситуація зі Струком була неоднозначною. Наприкінці серпня 1919 р. цей отаман, який підтримував УНР, потрапив у білогвардійське оточення під Києвом і був змушений перейти на їхній бік, погодившись воювати з більшовиками. Білогвардійська преса писала про цей перехід так: «Струк прийшов до генерала Бредова з повинною та запропонував свої послуги в боротьбі з більшовиками. Генерал Бредов прийняв Струка, але поставив йому ряд умов, перша з яких – повна підлеглість командуванню Добрармії. Струк погодився, і йому знайшли погони зауряд-полковника. В селах Струк дуже популярний. На цей час Струк сформував «1-й малоросійський партизанський загін». У штабі Струка офіцери за призначенням командування Добрармії. Щоденно до київського відділення струковського штабу приходять записуватися сотні повстанців... «1-й малоросійський добровольчий загін» уже на фронті, а з ним його «батько» Струк у золотих погонах. Слава Струка в Київському повіті велика...»⁷²². Це був єдиний у 1919 р. випадок, коли український повстанський ватажок перейшов на бік денікінців.

Підкреслимо, що це відбулося не з ідеологічних причин, а під впливом обставин. І. Струк воював виключно проти більшовиків. Наприклад, у жовтні 1919 р. він узяв участь у боях за Київ та в єврейському погромі. Це стало можливим після призначення Струка районним комендантом Подолу. Антисемітизм був тим явищем, яке поєднувало І. Струка та білогвардійців. Участі у військових операціях проти армії УНР він не брав. У складі Збройних Сил Півдня Росії отаман отримав цікаве звання «зауряд-полковник». Що це означало? «Зауряд» – юридичний термін, яким позначалися права й переваги за посадою за умови відсутності чина, яку особа обіймала. За посадою це звання дорівнювало чину полковника, але офіційно її повстанцю І. Струку надати не могли. Офіцери Добровольчої армії по-різному

---

⁷²¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 132.

⁷²² Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 2. С. 28.

оцінювали бойові та командирські якості українського отамана. Одні називали його «типовим бандитом», інші відзначали хоробрість у боях із більшовиками та популярність серед населення Київщини.

19 січня 1920 р. колоритна частина «батька в золотих погонах» дійсно перебувала разом з іншими частинами ЗСПР, які відступали на Південь, у Центральній Україні. М. Омелянович-Павленко згадував, що під час перебування частин І. Дубового поблизу Семенастого (нині велике село на теренах сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області) на одній дорозі вони перетнулися з білогвардійцями. Офіцер-ординарець запитав його чи це не «малоросійський полк», на що отримав ствердну відповідь. Маскування під загін І. Струка дало можливість війську УНР уникнути переслідування та спокійно продовжити рейд⁷²³.

Під Єлисаветом білі намагалися скористатися повстанським минулим І. Струка, щоб домовитися з українськими отаманами, але з цього нічого не вийшло. Після поразки білогвардійців під Єлисаветградом І. Струк відійшов з ними до Одеси, де продовжив боротьбу проти більшовиків. Він перейменував свій загін на «Першу українську селянську армію» та почав поповнювати її лави денікінцями, серед яких було чимало українців. Отаман контактував із генералом Сокирою-Яхонтовим, призначеним А. Денікіним командувачем УГА; українським адміралом Михайлом Остроградським, отаманом Василем Оробком, що командував Галицьким Корпусом. Вони планували після відступу білогвардійців встановити в Одесі владу УНР, однак не змогли стримати наступ більшовиків. Опинившись між румунами та більшовиками, Струк прорвався до Бессарабії.

Тим часом червоні 24 січня 1920 р. після кількадечних боїв силами 60-ї дивізії 12-ої армії за підтримки повстанців Андрія Гулого-Гуленка вибили білогвардійців із Єлисаветграда (Єлисавета). Після захоплення міста вони запропонували Гулому-Гуленку увійти до складу регулярної РСЧА, але отаман відхилив пропозиції більшовицького командування і вирушив на з'єднання з військом УНР, яке теж

---

⁷²³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 296.

шукало контактів із повстанцями Гулого. Наприкінці січня 1920 р. армії Першого Зимового походу вдалося об'єднатися з повстанцями А. Гулого-Гуленка. Гулівці відступили з-під Єлисавету та неочікувано натрапили на частини армії УНР. Ця зустріч армії Омеляновича-Павленка з повстанцями Гулого відбулася поблизу с. Володимирівка (нині Кропивницький район Кіровоградської області). М. Омелянович-Павленко писав, що вона «сталася незабаром і майже випадково». Він із теплотою писав про довгоочікуване єднання: «Ця зустріч із отаманом Гулим через свою несподіваність стала ще більш любовою та сердечною. Отаман Гулий через своїх агентів знав про наш рух і сам шукав із нами злуки; ця злука двох національних сил: одних, що являлись войовниками на місці, і других – нас, з регулярної армії, відбилася на обох сторонах дуже добре; хата, де відбулася ця зустріч, нагадувала шумний вулик – тут все гуло від розмов та вигуків, бо зустрілися старі товариші по зброї, по сучасній боротьбі, а навіть знайшлися й рідні»⁷²⁴.

М. Омелянович-Павленко із захопленням писав про повстанців А. Гулого-Гуленка: «Враження від організованості гулівців було надзвичайне, партизани мали бравий козацький вигляд, в доброму військовому убранні зо всіма національними відзнаками: шликами, стрічками і т.і. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня «національна гвардія»⁷²⁵.

Командувач армії Першого Зимового походу війська УНР вирішив скористатися зв'язками А. Гулого-Гуленка з більшовиками. Поки отаман не вступив у відкритий конфлікт із червоними, на нараді вирішили, що йому слід і надалі продовжувати свої стосунки з ними. А Запорізька дивізія армії УНР, замаскована під «гулівців», попрямувала тилами більшовиків, а всі конфліктні ситуації мав вирішити А. Гулий-Гуленко, якому червоні продовжували довіряти. Надалі отаман мав допомогти групі Івана Дубового та Олекси Алмазова об'єднатися з групою М. Омеляновича-Павленка.

---

⁷²⁴. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 278.

⁷²⁵Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 278 – 279.

Командир армії Першого Зимового походу зазначив, що на теренах Серединної України «склалася досить цікава група: частини Армії УНР, відділи партизанів, що тимчасово були під радянським прапором, та махновці. Але махновці невдовзі відсіялися, бо не прийшлися до смаку нашим козакам – їхній нігілізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне ставлення до начальників, анархічна логіка – все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром махновців, за винятком кінної сотні, було відпущено»⁷²⁶. Колишні махновці невдовзі змінили чорні бинди на червоні, перейшовши на бік більшовиків.

Підтримка повстанського руху та поповнення чисельності війська армії УНР були важливою метою Першого Зимового походу. Гулівці чисельно та якісно значно посилили військо УНР. М. Омелянович-Павленко з гордістю за українців згадував про період перебування армії УНР в Центральній Україні: «Опинившись у самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих із себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо»...

Присутність у війську священників і щире виконання релігійних потреб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналося в загальній журбі про долю рідного краю... На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка – прокльони і заклики до помсти змішувалися з салютаційними сальвами та співом гімну «Ще не вмерла Україна». Нарешті українська мова, що все лунала у війську, єднала його із суспільством»⁷²⁷.

Свідчення командарма про прихильність населення Центральної України до армії УНР Першого Зимового підтверджували більшовицькі джерела. В одному з них було зазначено: «Необхідно приховувати від населення мету нашого руху, в

---

⁷²⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 282.

⁷²⁷ Там само. С. 269.

іншому випадку нам загрожує повстання в запіллі. Населення співчуває бандам»⁷²⁸. «Бандами» більшовики називали українських повстанців та підрозділи армії УНР Першого Зимового походу.

У лютому 1920 р., коли білі остаточно залишили Центральну Україну, на теренах цього регіону залишилися дві військові сили: армія УНР та РСЧА. Тим часом більшовики, які встановили контроль над містами та залізничними станціями Серединної України, готувалися приборкувати повстанський рух у селах, які симпатизували «бандам Павленка та Тютюнника», тобто армії УНР, але сил для цього вони не мали. Також більшовики згідно наказам Л. Троцького та Г. Петровського розпочали боротьбу з повстанцями, з якими ще недавно спільно воювали проти білогвардійців, зокрема з частинами А. Гулого-Гуленка, бо він відмовився влитися до складу Червоної армії. Розвідники принесли звістку зі Знам'янки, що червоні оголосили війну «петлюрівцям, махнівцям та гулівцям»⁷²⁹. Інший наказ містив чіткі вказівки негайно розпочати боротьбу з українськими повстанськими загонами, спільно з якими червоні нещодавно боролися проти білогвардійців: «З партизанами перемовини були лише, аби викликати їх, а потім роззброїти ... Так вчиняємо з усіма партизанами...»⁷³⁰.

Повстанці, схоже, вирахували наміри більшовиків та вирішили перейти до відкритої боротьби. Зокрема, 4 лютого 1920 р. під час зборів отаманів Чигиринського та Олександрійського повітів було вирішено перейти від озброєного нейтралітету до відкритої боротьби проти більшовиків⁷³¹.

7 лютого 1920 р. в Цибулевому (село в Центральній Україні) між російськими червоноармійцями та українським військом Першого Зимового походу відбувся бій. Чисельна перевага була на боці червоних, які наступали зі Знам'янки, тому воякам УНР довелося залишити цей населений пункт. Дивізія червоних, що атакувала Цибулеве, також мала завдання ліквідувати повстанців А. Гулого-Гуленка, але той,

---

⁷²⁸ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів (1919 – 1922 рр.). С. 15.

⁷²⁹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 140.

⁷³⁰ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. С. 297.

⁷³¹ Там само. С. 304.

маючи з десяток ручних кулеметів, уникнув оточення, а згодом приєднався до основних сил армії УНР Першого Зимового походу.

8 лютого 1920 р. в селі Цвітній Київської губернії (нині Кіровоградська область) з'єдналися всі частини Південної групи армії УНР, за винятком полку Чорних запорожців, які в той момент перебували на сусідній Черкащині. М. Омелянович-Павленко прийняв рішення стати на перепочинок, щоб реорганізувати Південну групу та встановити зв'язки з Північною групою Ю. Тютюнника. Крім вояків А. Гулого-Гуленка, до війська доєднався також курінь Низових Запорозжців, сформований переважно з селян с. Глодоси – важливого повстанського осередку. До його складу увійшло чимало вояків, що упродовж 1918 – 1919 рр. служили старшинами та козаками в різних частинах Дієвої Армії УНР⁷³². Окрім цибулівського бою, сутичок між українським та більшовицьким військом у лютому 1920 р. більше не виникало.

Об'єднана Армія УНР залишилася на відпочинок у Холодному Яру для організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями щодо можливих майбутніх весняних акцій. Перебування в Холодному Яру позитивно позначилося на бойовому дусі повстанців, посприяло вихованню їхньої національної свідомості. М. Омелянович-Павленко згадував, яке враження справило на козаків відвідування Мотронинського монастиря – столиці холодноряських повстанців: «Дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі молитви за українську державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшини й козацтво. Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки як люде, що віддавали молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями»⁷³³.

Частина вояків Першого Зимового походу залишилася в Холодному Яру. Одним із них був Ю. Горліс-Горський – старшина Запорозької дивізії, майбутній автор роману «Холодний Яр». У Мотронинському монастирі було відправлено

---

⁷³² Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 34.

⁷³³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 301.

службу Божу, й під «гудіння монастирських дзвонів і благословення братії» поповнена армія рушила далі теренами Черкащини. Ю. Горліс-Горський відзначив приязне ставлення мешканців Центральної України до українського війська: «Нема тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлі і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їхніх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боримося, і це наповнює душу якоюсь щемливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме»⁷³⁴.

25 лютого 1920 р. частини армії УНР зупинилися в селі Хмельове Маловисківського району. Цього дня відбулися важливі кадрові призначення в українському війську. Андрій Долуд після хвороби повернувся до війська й продовжив виконувати функції начальника штабу, а священнослужителя Павла Пащевського було призначено Головним священником армії УНР. П. Пащевський мав високий авторитет серед військових та цивільного населення, незважаючи на сан, брав участь у боях, був пораненим. М. Омелянович-Павленко пояснював прихильність місцевих мешканців до армії УНР присутністю у війську цих двох осіб, тому й «розвідувальні дані надходили вельми хутко»⁷³⁵.

Під час руху теренами Центральної України серед війська не спостерігалось дезертирства, незважаючи на те, що чимало козаків проходили повз свої хати. Хоча для повстанців кращим варіантом завжди було воювати «біля своєї стріхи», а не віддалятися від рідних країв. Я. Тинченко в книзі «Лицарі Зимових походів 1919 – 1922 рр.» зазначив, що частина вояків Армії УНР вирушили в похід для того, щоб порівняно безпечно дістатися до своїх домівок, тому багато мешканців Подільської та Київської губерній, потрапивши до рідних місць, залишили лави українського війська. У Центральній Україні армія Омеляновича-Павленка не лише не втратила чисельність, але й зросла за рахунок повстанців⁷³⁶.

---

⁷³⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 27.

⁷³⁵ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 304.

⁷³⁶ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. К.: Темпора, 2017. С. 20.

Поки військо УНР рейдувало запіллям червоних у сільській місцевості, більшовики контролювали великі міста Центральної України та зміцнювали свої військові підрозділи за рахунок частин, які прибували з Росії. У середині лютого 1920 р. 60-ту стрілецьку дивізію 12-ї армії передали в розпорядження 14-ї радянської армії. Саме на неї покладалося завдання боротися з підрозділами армії УНР, що перебували на цих теренах. Червоні швидко встановили контроль над вузловими залізничними станціями. Близькість Холодного Яру – одного з потужних центрів українського повстанства зробила Єлисавет важливим містом у боротьбі з селянським повстанським рухом та «бандами Павленка та Тютюнника», які здійснювали марш тилами червоних. Саме цим було зумовлено рішення розташувати штаб 14-ї армії в Єлисаветграді.

Однак важко не погодитися з висновками історика Я. Тинченка, що в лютому 1920 р. для радянського командування фронт проти партизанської армії М. Омеляновича-Павленка не був основним. Головним завданням більшовиків була повна ліквідація групи військ Одеського напрямку Збройних Сил Півдня Росії. Другим серйозним противником були польські війська на заході, бо, незважаючи на формально неоголошену війну, поляки становили небезпеку для червоних. Для ліквідації повстанського війська більшовики не мали достатньої кількості сил та підтримки населення, тому занурюватися вглиб сільської місцевості поки не наважувалися, а брали під контроль тільки губернські, повітові міста та найважливіші залізничні магістралі.

На думку Я. Тинченка, для успішної боротьби з армією Першого Зимового походу червоним треба було виділити від 6 до 10 тис. вояків, але таких ресурсів вони теж не мали. Чисельність армії УНР на той момент складала 2800 піхотинців та 1500 кавалеристів. Пасивність більшовиків у боротьбі з армією УНР пояснювалася тим, що їхня розвідка надавала хибні дані про чисельність українського війська, вдвічі та навіть утричі перебільшуючи сили УНР⁷³⁷.

---

⁷³⁷ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 35.

Армія УНР також уникала боїв із великими більшовицькими загонами, бо мала обмаль набоїв. Тим часом червоні після перемоги над білими перекинули військові частини з Півдня до Центральної України, тому чисельність більшовицьких військ тут постійно зростала. Командуванню Дієвої Армії УНР було про це відомо завдяки даним розвідки. Зокрема, вояки Волинської дивізії повідомляли: «24.ІІ на ст. Єлисавет стояли 2 ешелони комуністів по 20 вагонів (200-250 чоловік кожний). Один ешелон стояв на ст. Єлисавет під парами в напрямку на ст. Знаменку»⁷³⁸.

Навесні 1920 р. розпочався новий етап військової боротьби між РСЧА та армією УНР. 7 березня 1920 р. з'явився наказ із завданням знищити частини армії УНР Першого Зимового походу: «Начальнику тилу фронту, в підлеглисть якого передаю з резерву фронту Латдивізію та 21 бригаду 7 дивізії з 7 кавполком та 121 бригаду. 41 дивізії завершити в найкоротший термін частинами 21 та 121 бригад ліквідацію павленківських банд (Тютюнника, Кацюри (Коцура), Чучупака, Гулий, Гуленко) в районі Знам'янка – Чигирин – Сміла»⁷³⁹.

У документі, підписаному командувачем фронту П. Єгоровим, начальником штабу Петіним та членом Реввійськради І. Сталіним, існує плутанина з прізвищами та політичною орієнтацією повстанців. Зокрема, Свирид Коцур був ворожим до армії М. Омеляновича-Павленка. А з особи Андрія Гулого-Гуленка більшовики створили аж двох повстанських ватажків «Гулого» та «Гуленка», що було помилкою. Цей наказ можна вважати початком активної фази військового протиборства між російськими більшовиками та армією УНР на території Центральної України.

У війську УНР на початку березня 1920 р. було прийнято стратегічне рішення, що суттєво вплинуло на перебіг подій весни 1920 р. Саме 12 березня 1920 р. у Гайвороні, що на східному Поділлі, відбулася важлива нарада в штабі армії, яка мала визначити напрямок подальшого руху українського війська та долю Першого Зимового походу. Ситуація була непевна. Юрко Тютюнник писав: «Ми ніяк не

---

⁷³⁸ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 83.

⁷³⁹ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського: джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. С. 299.

могли довго стояти на одному місці. Треба було бити ворога, коли не хотіли самі бути битими. Ми знову хиталися. Що робити? Переходити Буг, вішати на шибеницях російських комісарів і приєднувати Українську галицьку армію чи ні? А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформації з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати в нас ініціативу, і тоді було би кепсько. Армія була потомлена. У декого з командного складу почали псуватися нерви»⁷⁴⁰.

Під час наради обговорювалися два варіанти подальших дій. Перший – перейти Буг і форсованим маршем підійти до лінії польсько-радянського фронту, прорвати її та укритися на контрольованій поляками території та завершити похід. Другий – не переходити Буг, а продовжити рух запіллям червоних теренами Центральної України. Ю. Тютюнник писав, що командування усвідомлювало ризики продовження походу – бути розбитими, бо армії бракувало набоїв: «Коротко, перше рішення: мінімум ризику і надія на відпочинок; друге – значний ризик»⁷⁴¹. На думку Ю. Тютюнника, більш активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки між населенням, Українською Галицькою армією, а також і серед поляків. Перший варіант підтримували полковник Никонів – командир Волинської дивізії, полковник Стефанів – командир Третього кінного полку та полковник Долуд (т.в.о. начальника штабу армії). За другий варіант, тобто за продовження рейду тилами червоних, виступили Ю. Тютюнник та А. Гулий-Гуленко. М. Омелянович-Павленко – командуючий армією УНР схвалив рішення про продовження боротьби в запіллі. В мемуарах він детально описав затвержені рішення цієї наради. Одне з них стосувалося майбутньої Вознесенської операції: «зробити ряд демонстративних акцій і маршрутів углиб України, а потім повернутися до Бугу з метою захоплення Вознесенська, збройної бази та переправи через Буг»⁷⁴². Таким чином, рішення про атаку цього міста не було спонтанним, а

---

⁷⁴⁰ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 187 – 188.

⁷⁴¹ Там само. С. 188.

⁷⁴² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 329.

планувалося заздалегідь, а нарада в Гайвороні передувала майбутній блискучій військовій операції по захопленню Вознесенська армією УНР у квітні 1920 р.

Також у розвиток поставлених завдань було вирішено зайняти важливі військово-адміністративні пункти, у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою «здемонструвати там присутність армії», а потім продовжити наступ у південно-східному напрямку. М. Омелянович-Павленко зауважив, що площа маневрування була доволі ризикованою та несприятливою, бо загрожувала українському війську бути притиснутому до водної артерії або залізниці, де більшовики за рахунок панцерників мали б значну перевагу. Проте військо продовжувало свій небезпечний рейд. Одним із важливих чинників, на його думку, було «співчуття всього населення краю та переконання, що нас оточують свої люди»⁷⁴³. Тому настрій у вояків був добрий, а оскільки значно покращилася погода, то, за спогадами М. Омеляновича-Павленка, «козаки й коні мов відродилися»⁷⁴⁴.

Активні операції Армії УНР на Уманському та Ольвіопольському напрямках викликали занепокоєння у більшовицького командування. У складі штабу 14-ї армії 20 березня 1920 р. було створено т.зв. Штаб внутрішнього фронту, на який покладалося завдання боротьби з армією М. Омеляновича-Павленка, яку більшовики частіше називали «військом Тютюнника» під впливом листівок за його підписом, що ширилися Україною тисячами.

У ніч із 24 на 25 березня 1920 р. між бійцями УНР та російськими червоноармійцями відбувся бій поблизу Ємилівки (нині Голованівський район). Українці зупинилися на відпочинок і через неухважність варти були зненацька атаковані червоноармійцями 123-ї бригади 41-ї дивізії у кількості 300 багнетів та 80 шабель. Основний тягар бою припав на дві сотні полку Чорних запорожців та Низовий курінь Запорізького пішого полку, який складався з глodosян. Червоні мали значну перевагу в живій силі та зброї, тому під їхнім натиском бійцям УНР із втратами довелося відступити, але більшовики не змогли розвинути свій наступ, бо наштовхнулися на серйозний опір українських вояків. Тому, незважаючи на

---

⁷⁴³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 304.

⁷⁴⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 307.

більшовицькі реляції «про повне знищення» Запорізької дивізії, рейд армії УНР тривав. 30 березня 1920 р. уся армія Першого Зимового походу зосередилася в районі Хмельового – Глодос – Новомиргорода. Найбільше потребували відпочинку частини Запорізької дивізії, які брали участь у Ємилівському бою. М. Омелянович-Павленко згадував, що околиці Новоукраїнки-Глодос-Малої та Великої Виски були добре відомі війську з попередніх подій, а у війську було чимало старшин та козаків із цих селищ. Полковник Андрій Долуд особисто побував у Плетеному Ташлику, де зібрав потрібну інформацію, а також залишив на станції телеграфний патруль, доручивши йому вночі подати низку неправдивих депеш, що ввели в оману більшовиків стосовно чисельності та напрямку руху армії УНР.

Результатом березневих подій 1920 р. було ухвалення командуванням армії УНР важливого рішення про продовження Першого Зимового походу теренами Правобережжя на південь у напрямку Вознесенська. Успіхом можна вважати встановлення контролю над переправами та залізницями, які було форсовано без втрат. Налякані рухом та чисельністю українського військчервоні стягнули чимало частин до Єлисавета, а місто оголосили в стані облоги. Армія М. Омеляновича-Павленка також зробила велику справу в пропаганді боротьби за українську державність. Це відзначив І. Мазепа – прем'єр-міністр УНР, який ішов стежками війська Першого Зимового походу навесні 1920 р.: «Пригадую, вертаючись назад із Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом. Здається, не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. І всюди, де вона спинялася, залишала по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої свідомості поміж українською людністю. Нам часто доводилося говорити із селянами. Всюди про «армію Павленка й Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з сльозами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо»⁷⁴⁵.

М. Омелянович-Павленко пояснював причини симпатій мешканців цих теренів до української армії значною культурно-просвітницькою роботою

---

⁷⁴⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. С. 367.

проукраїнської інтелігенції під час Української революції 1917 – 1921 рр.: «Із національного боку Херсонщина значно пішла вперед. Енергійна дільність просвіт, українізовані школи, гімназії, національні театри і нарешті чимала кількість охочих козаків із Херсонщини свідчили про розуміння й зацікавлення мас національною справою. Населення добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, продавало коней. У розмовах нас називали «своїми»⁷⁴⁶.

І. Мазепа, аналізуючи настрої українського населення Центральної України, писав, що підтримку українське військо знаходило серед народних учителів, кооператорів та свідоміших селян. А от «свідомих та активних священників» українському суспільству бракувало: «здебільшого в той час священники трималися правила: «моя хата з краю»⁷⁴⁷.

Приязні стосунки в армії УНР склалися не тільки з українцями, а й з мешканцями інших національностей. Зокрема, євреїв Голованівщини та росіян-старовірів із села Злинка Маловисківського району.

М. Омелянович-Павленко також залишив цікаві спогади про настрої заможного селянства цієї місцевості та їхнє ставлення до визвольних змагань: «Сміливо, і трохи іронічно дивилися Херсонщина на всі ці бійки, наскоки, походи тощо і заховувала патріархальну консервативність, але ж не відмовлялася давати неспокійним мандрівникам збіжжя, харчі, худобу і т. і. зі свого повного току»⁷⁴⁸.

Заможне селянство Центральної України навесні 1920 р. мало можливість прогнати кілька армій і саме при цьому не лишалося голодним. М. Омелянович-Павленко згадував у мемуарах, що навесні 1920 р. перед Великоднем більшовики оголосили «тиждень червоноармійця»⁷⁴⁹. О. Доценко також писав про цю акцію, щоправда під іншою назвою: «тиждень фронту»⁷⁵⁰. «Селяни Херсонщини мусили знести значні податки якраз у час нашого перебування в Бобринецькому районі, і

---

⁷⁴⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 368.

⁷⁴⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. С. 368.

⁷⁴⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 333.

⁷⁴⁹ Там само. С. 334.

⁷⁵⁰ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 85.

замість червоних, це все прийшло до рук нашого козацтва. Населення не жалкувало за цим, хоча певне було, що після нашого відходу селянство буде примушене платити ці податки вдруге», – писав у спогадах О. Доценко⁷⁵¹. Врешті так і сталося, червоним таки вдалося зібрати багато фуражу та збіжжя⁷⁵².

Вирішальні бої між червоноармійцями та вояками армії УНР на теренах Центральної України відбулися в квітні 1920 р. Большевики постійно нарощували свої сили, перекидаючи їх до Єлисавета. І. Мазепа, який у квітні 1920 р. відвідав Єлисаветград, згадував про це: «Місто було переповнене большевицьким військом. Були все це московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Весь час із півночі прибували нові військові відділи»⁷⁵³. Уявлення про плани червоних дозволяють скласти накази командуючого Єлисаветградського гарнізону⁷⁵⁴.

Згідно наказу від 7 березня 1920 р. частини 41 та 60-ї дивізії 14-ї армії мали в найкоротший термін «завершити ліквідацію павленківських банд» у районі Єлисаветграду-Новоукраїнки. Для спостереження за переміщеннями частин армії УНР у розпорядження командування 14-ї армії було передано навіть кілька авіаційних загонів. Якщо частини 41-дивізії вели бої з вояками УНР переважно суходолом, то завданням 60-ї дивізії була охорона залізничних вузлів та великих міст. Крім того, зважаючи на активність загонів армії УНР у Центральній Україні, в складі штабу 14-ї армії наприкінці березня 1920 р. було створено т.зв. «Штаб внутрішнього фронту»⁷⁵⁵.

На початку квітня 1920 р. для більшовиків виникли сприятливі обставини для ліквідації армії УНР. Накази начальника Єлисаветградського гарнізону свідчать про активізацію наступальних дій червоноармійців проти українського війська. Зокрема, наказом від 5 квітня 1920 р. передбачалося взяти «бандитів» у кільце.

---

⁷⁵¹Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 85.

⁷⁵² Там само. С. 86

⁷⁵³. Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій 1917 – 1921 рр. С. 366.

⁷⁵⁴ ДаКіпО. Ф.П- 1, оп. 1, спр. 15, арк. 7.

⁷⁵⁵ ДаКіпО. Ф.П- 1, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

Частини 60-ї дивізії посилили контроль над залізницею та довколишніми селами: Хмельове – Янопіль – Якимівка – Плетений Ташлик – Капустине⁷⁵⁶.

Однак навіть в умовах наступальної тактики, більшовики передбачали небезпеку для Вознесенська, де знаходилися склади 14-ї армії, які щойно поповнилися військовим та цивільним майном із Одеси. Гарнізон Вознесенська був попереджений про небезпеку нападу загонів УНР. Для підкріплення командуванням червоних туди було відправлено бронепотяг «Червоний селянин».

Тим часом вояки УНР достатньо легко захопили Бобринець, поповнивши запаси харчування. Однак уже 9 квітня 1920 р. на Великдень зазнали поразки в бою за станцію Долинська. Залізничні станції були пріоритетними для більшовиків, тому командування внутрішнього фронту виділило для цього кілька збірних загонів зі складу 7-ї стрілецької дивізії РСЧА, до яких приєдналося 130 бійців Єлисаветградського гарнізону та 120 вояків Миколаївського. 9 квітня 1920 р. більшовики атакували частини УНР в Ізраїлівці. Бій продовжився на Великдень – 10 квітня. Зі значними втратами українські вояки залишили Долинську, використавши майже всі набої. За архівними документами, оприлюдненими Я. Тинченком, втрати армії УНР під Долинською становили 60 осіб⁷⁵⁷. А інформація з більшовицьких джерел, згідно якої набоїв у противника лишилося не більше п'яти на вояка, узгоджується зі спогадами вояків армії УНР про подібні проблеми⁷⁵⁸. «Ворог у цей же день знову двома дивізіями, підтриманий панцерниками, розпочав наступ із боку Миколаєва і ст. Долинської, – прийшлося, відбиваючись, вичерпати останній запас набоїв. Не мали набоїв й інші дивізії, а тим часом ворог навідав», – згадував про ті події Олександр Доценко⁷⁵⁹.

У цих умовах командування 14-ї армії вирішило, нарешті, реалізувати свій план, і розгромити українське військо. Про це свідчить наказ очільника Єлисаветградського гарнізону від 10 квітня 1920 р. З частин Єлисаветградського та Новоукраїнського гарнізонів створювалася Єлисаветградська група, яка отримала

---

⁷⁵⁶ ДаКіро. Ф.П- 1, оп. 1, спр. 15, арк. 9.

⁷⁵⁷ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 80

⁷⁵⁸ ДаКіро. Ф. П-1, оп. 1, спр. 15, арк. 11.

⁷⁵⁹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 119.

наказ не пізніше 12 квітня (!!!) перейти в наступ «на загони Тютюнника» та знищити їх, не дозволивши прорватися з оточення навіть маленьким групам. У селах, що симпатизували армії УНР або повстанцям, наказували брати заручників⁷⁶⁰. Єлисаветградська група формувалася з вояків 63-го полку 14-ї армії, також до її складу увійшли бійці кількох караульних батальйонів.

Натомість М. Омелянович-Павленко віддав наказ прискореним маршем рухатися до Вознесенська, уникаючи оточення та переслідування ворожими відділами. На відміну від червоних, воякам УНР вдалося реалізувати свій план. 16 квітня 1920 р. армія УНР «упертим боєм» здобула Вознесенськ і значно поповнила запаси зброї та амуніції під радісні вигуки: «Ну, тепер тримайтесь, товариші! Годі вам стріляти, а нам дивитись!» – згадував про настрій бійців М. Омелянович-Павленко⁷⁶¹. Було захоплено величезну здобич: набої, рушниці, гармати, інше військове майно, якого українська армія гостро потребувала. Важливу роль у цьому бою відіграли кіннотники Петра Дяченка, які входили до складу групи полковника Андрія Долуда, вкотре відзначився й Андрій Гуленко. Крім стратегічного, бій під Вознесенськом мав ще й символічне значення. Саме після цієї перемоги, найбільшої за час рейду, в наказі від 19 квітня 1920 р., який підписали М. Омелянович-Павленко та А. Долуд, було ухвалено: «Всім частям армії на похвалу, а то подяку за службу Україні відповідати: «Слава Україні!»⁷⁶².

Втрата Вознесенська стала для більшовиків подвійною поразкою: їм не вдалося розгромити армію УНР та запобігти втраті складів, за рахунок яких українські вояки значно посилилися та отримали можливість продовжити боротьбу з червоноармійцями. Чому так сталося? Адже більшовики передбачали можливий рух армії УНР на Вознесенськ та навіть попереджали гарнізон про ймовірний напад. Наявні джерела не дають відповіді на ці питання. Дивним чином документація про бойові дії між частинами 14-ї армії та військом УНР, що

---

⁷⁶⁰ ДаКіпО. Ф. П-1, оп. 1, спр. 15, арк. 11.

⁷⁶¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 379.

⁷⁶² Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). ф. 3217, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

зберігалася в Державному архіві Кіровоградської області, обривається наказом 10 квітня 1920 р. про створення Єлисаветградської групи, яка мала завершити розгром армії УНР. Наступний документ стосується лише подій серпня 1920 р.⁷⁶³

Історик Я. Тинченко теж не наводить документів, які б пояснювали зрив операції червоних із ліквідації армії УНР за найбільш сприятливих, із лютого 1920 р., обставин. Першим, хто намагався пояснити невдачу більшовиків, був Михайло Михайлик – повстанець із Глодосів, учасник бою під Крутами 1918 року. В спогадах, надрукованих в «Літописі Червоної Калини» 1934 р., він виклав своє бачення ситуації, що спричинила успіх армії УНР під Вознесенськом 16 квітня 1920 р.: «Вдогонку за армією УНР, що була вже під Вознесенськом, через містечко Злинка переходили частини 60-ї дивізії. Злинка виступила проти 60-ї дивізії і затримала її на два дні, ведучи завзяті бої... По дводеннім бою з застосуванням артилерії з обох сторін Злинка була переможена. Червоні спалили 80 дворів і забили 200 селян. Правда, багато і червоноармійців було забитих. Завдяки цьому бою дивізія не наспіла до Вознесенська, де армія УНР провадила свої акції»⁷⁶⁴.

Протягом тривалого часу дослідники визвольних змагань оминали увагою цю інформацію. Наскільки можна довіряти версії М. Михайлика та чи мало вплив Злинське антибільшовицьке повстання на результат бою під Вознесенськом? Ретельний аналіз цього повстання, яке, наголошуємо, звісно не узгоджувалося з керманічами армії УНР, але мимоволі суттєво допомогло українському війську, автор подав у книзі «Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Рік. 1920. Проти червоних та білих окупантів»⁷⁶⁵. Відзначимо, що Злинське повстання відбулося тоді, коли армія УНР атакувала Вознесенськ і переймалася за свій тил із боку Єлисаветграда. Намагаючись вирватися з можливого оточення, а

---

⁷⁶³ ДаКіро.Ф. П-1, оп. 1., спр. 15.

⁷⁶⁴ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.

⁷⁶⁵ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 2. С. 75 – 90; Митрофаненко Ю., Черткова Н. Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події. *Педагогічний вісник*. 2020. Вип. 1–2. С. 92 –98

саме такі плани виношували командири червоних, військо УНР рушило на південь. Більшовики помилково вартували на них поблизу Нового Бугу, але водночас були змушені тримати чисельні загони поблизу Єлисавета, очікуючи напад повстанців на це місто. Сил для боротьби на всіх ділянках фронту не вистачало. Керівник тилу 14-ї армії визнавав це: «Обмеження частин, які перебували в розпорядженні запілля, та малочисельний їх склад перешкоджає швидкій ліквідації петлюрівців та інших банд. Штабу тилу, через це, доводиться терміново перекидати частини в райони, що перебувають під загрозою, залізничні вузли та, маневруючи ними, вдається лише попереджати дії банд, а знищити їх зовсім немає можливості»⁷⁶⁶.

А О. Доценко писав, що селяни-розвідники інформували, що ще 6 квітня з Вознесенська в бік Помічної виїхало два ешелони комуністів невідомої кількості для «зліквідування банд»⁷⁶⁷. Тому, без сумнівів, велике повстання в більшовицькому тилу, якраз між Єлисаветом та Вознесенськом, та ще й поблизу важливої залізничної станції Капустине було вигідне українському війську. Та чи збиралися частини 14-ї армії переслідувати армію УНР? Документа, який би підтверджував думку М. Михайлика, відшукати не вдалося, хоча наказ завершити розгром «військ Тютюнника» до 12 квітня може бути використаний на користь цієї версії. Тим більше, що село Злинка знаходилося на найкоротшому відрізку шляху між Єлисаветом та Вознесенськом.

Злинське повстання, що вибухнуло на Великдень 1920 р., більшовики могли сприйняти як військову дію, пов'язану із загонами М. Омеляновича-Павленка. В одному з наказів очільника Єлисаветградського гарнізону згадувалося, що «на Великдень банди збираються атакувати Єлисаветград»⁷⁶⁸. Хоча ми не виключаємо, що М. Михайлик міг прийняти частини 14-ї армії, які викликали для придушення повстання, за сили, що прямували до Вознесенська для боротьби з армією УНР. Цікаво, що після приборкання більшовиками повстання в Злинці, документи про його перебіг теж зникли з архіву з дивним формулюванням «вилучено»!⁷⁶⁹

---

⁷⁶⁶ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 76.

⁷⁶⁷ Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6.V. 1920). С. 99.

⁷⁶⁸ ДаКіпО. Ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 11.

⁷⁶⁹ ДаКіпО.Ф. 347, оп. 1., спр. 247.

Тим часом вояки Єлисаветградської групи, зокрема і 63-й полк, наприкінці квітня 1920 р. відновили дії проти армії УНР. Про це свідчать документи, які вдалося відшукати Я. Тинченку в російських архівах: «Із зведення внутрішнього фронту 14 армії, до 18 години 26 квітня 1920 р. № 44-Б. Анан'ївський район: 63 полк і Єлисаветградський загін переслідував противника 24-го, в 18 годин увірвалися в передмістя міста Анан'єва, де зосередилося біля 2000 кавалерії та 2000 піхоти при кулеметах та гарматах»⁷⁷⁰.

Цей бій тривав 13(!) годин. У результаті червоні були змушені відступити. Звертаємо на це увагу, бо напередодні захоплення Вознесенська за два тижні до того, вояки армії УНР вичерпали майже весь запас набоїв, а гармати переважно були несправні. Тож шансів перемогти армію М. Омеляновича-Павленка раніше, наздогнавши її під Вознесенськом, відстань між містами трохи більше 120 км, червоним було набагато простіше. Захоплення цього міста дозволило значно поповнити запаси зброї та набоїв воякам ДА УНР.

Стосовно дати початку Злинського повстання існують різні версії. За спогадами місцевих, які ретельно збирала дослідниця Ольга Голованова, повстання тривало з 16-18 квітня 1920 року⁷⁷¹. Ця дата як початок повстання зустрічається й на сторінках «Історії міст і сіл України»⁷⁷². А от в одному з більшовицьких документів фігурує й інша дата – 12–14 квітня 1920 р⁷⁷³.

Обидві версії співпадають із рухом армії УНР на Вознесенськ та боями за це місто. Тобто, якщо повстання відбулося 12–14 квітня 1920 р., то затримало рух більшовиків на Вознесенськ і дозволило уникнути удару в тил напередодні штурму, а якщо бої під Злинкою відбулися 16-18 квітня, то співпали з атакою армії УНР на Вознесенськ та унеможливили допомогу місцевому гарнізону.

---

⁷⁷⁰ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 62.

⁷⁷¹ Голованова О. Злинка: від витоків до сьогодення. Кіровоград: «Поліграф-сервіс», 2014. С. 41.

⁷⁷² Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. С. 405.

⁷⁷³ ДаКіпО.Ф. 347, оп. 1., спр. 247, арк. 134.

Після боїв за Вознесенськ було прийнято рішення рухатися на захід на з'єднання з армією УНР, яка уклала військову конвенцію з поляками проти більшовиків, а також для підтримки УГА, що підняла повстання проти червоних. Рішення традиційно ухвалювалося на нараді. Думки вкотре розділилися. Ю. Тютюнник вважав рух на захід завчасним та пропонував лишитися на Одещині для продовження війни проти більшовиків. У цьому його підтримав А. Гулий-Гуленко, але командарм М. Омелянович-Павленко вважав місію українського війська на Наддніпрянській Україні виконаною: «В центрі України нам нема чого далі залишатися. Ми виконали там все, що могли: зруйнували запілля ворога на великому просторі... Тепер завданням є з'єднатися з рештою українського війська, щоб знову розпочати боротьбу організованим фронтом»⁷⁷⁴.

Важливою складовою походу були стосунки з мешканцями сіл та міст Центральної України. Підтримка населення була особливо важливою для війська, яке взимку просувалося ворожим запіллям малознайомих теренів. І. Мазепа згадував про враження М. Омеляновича-Павленка від стосунків із селянством Центральної України: «Населення приймало армію, як свою, годувало й постачало їй усе, що могло. Все це зміцнило зв'язок між армією та народом. Зимовий похід підніс національну свідомість українських мас, які бачили, що українська армія існує й провадить боротьбу в інтересах свого народу»⁷⁷⁵.

М. Омелянович-Павленко в мемуарах також відзначив допомогу місцевих мешканців українському війську, велику роль при цьому відіграла українська ідентичність: «для успішного виконання доручення досить було одного слова УКРАЇНЕЦЬ (виділення М. Омеляновича-Павленка – прим. Ю. М.), щоб дістати чуле відношення, хату, добру вечерю й віз із самим господарем за візника»⁷⁷⁶. Підтвердження його думки знаходимо в мемуарах П. Дяченка, його вояки постійно отримували різну підтримку від мешканців Єлисаветчини⁷⁷⁷. Причини добрих

---

⁷⁷⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 369.

⁷⁷⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. С. 389.

⁷⁷⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 388.

⁷⁷⁷ Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку чорних запорожців армії Української Народної Республіки. Київ: Стікс, 2010. 448 с.

взаємин між військом та цивільними була не лише в однаковій національній ідентичності та ворожості до російських окупантів, як білих, так і червоних, а й у високій дисципліні українського війська. Під час рейду не було випадків грабунків та погромів, скоєних військовими. Порушники наказів жорстоко каралися. Нерідко військові розраховувалися із селянами грошима, а в окремих випадках командарм навіть забороняв купувати в селян коней за цінами нижчими, ніж ті пропонували його бійцям.

Крім підтримки українського війська з боку місцевого населення, його керманічі бачили в заможному та патріотичному селянстві величезний резерв та потенціал у повстанській війні проти більшовиків. Ю. Тютюнник вважав, що своїми рейдами армія зробила великий позитивний вплив на активність повстанчих організацій, наголошуючи, що то була частина того, що треба було зробити⁷⁷⁸. М. Омелянович-Павленко, який часто розходився в поглядах з Ю. Тютюнником, теж зазначав, що похід «підготував населення, щоб у слушний час воно знало, з ким має йти і за що боротися»⁷⁷⁹. Наміри керманічів Зимового походу справдилися: військо отримало підтримку серед селянства Центральної України та зуміло підняти його на боротьбу проти більшовиків.

Але попри реалізовані плани був ряд завдань, які армія Першого Зимового походу не змогла виконати. По-перше, залучити на свій бік частини УГА, які спочатку перебували в союзі з денікінцями, а потім перейшли на бік червоних. Двічі в районі Гайворона українські армії мали таку можливість, однак галичани не погодилися пристати на союз із армією УНР. Також не вдалося збільшити й чисельність армії, але, на думку М. Омеляновича-Павленка, це зашкодило б українському війську, бо для збільшення армії не вистачало зброї та набоїв, а зростання її чисельності позбавило б військо рухливості, що могло призвести до знищення ворогом. Не вдалося армії УНР встановити контроль над теренами Центральної України та, попри окремі вдалі моменти співпраці з повстанцями,

---

⁷⁷⁸ Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. С. 198.

⁷⁷⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). С. 389.

підняти велике антибільшовицьке повстання та встановити владу УНР на теренах Центральної та Південної України навесні 1920 р.

Однак І. Мазепа не мав сумнівів, що військо виконало свою місію: «Я на власні очі переконався, яке велике національне діло ви виконали за ці 5 місяців (ці слова були сказані на нараді в квітні, похід тривав ще майже місяць – Ю. М.) героїчної боротьби в запіллі ворога... Похід тривав 5 місяців. За цей час армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально та фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні... Армія Зимового походу дала приклад високого героїзму вояків, що не знали ні труднощів, ні перешкод»⁷⁸⁰.

Підбиваючи підсумки військових дій між РСЧА та армією УНР в Центральній Україні упродовж січня – квітня 1920 р., можна зробити висновок, що червоним не вдалося виконати своєї бойової задачі: ліквідувати рейд українського війська. Натомість армія УНР під час перебування в Центральній Україні отримала чисельну підтримку, за рахунок загонів А. Гулого-Гуленка, які влилися до складу Запорозької дивізії, зуміла виконати стратегічний план, вироблений на нараді в Гайвороні 13 березня 1920 р., який передбачав захоплення стратегічно важливого Вознесенська. Селянські повстання проти більшовиків на соціально-економічному та релігійному ґрунті допомогли армії УНР захопити це місто, що було важливою військовою базою противника, та дозволили успішно завершити Перший Зимовий похід 6 травня 1920 р., об'єднавшись із частинами армії УНР, що разом із поляками вели боротьбу з більшовиками.

---

⁷⁸⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. С. 387.

4. 3. СЕЛЯНСЬКИЙ АНТИРОСІЙСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1919 – 1920 рр.

Терени Центральної України упродовж усього періоду боротьби за незалежність залишалися впливовим осередком антиросійського повстанського руху. Періодом початку спротиву населення цього регіону російській окупації був грудень 1917 – січень 1918 р., коли опір більшовицьким військам чинили загони Вільного козацтва. На теренах Центральної України цей спротив був особливо сильним⁷⁸¹. Наприкінці 1918 р. колишні учасники вільнокозацького руху та загони козацтва, сформовані восени 1918 р., активно долучилися до протигетьманського повстання, бо після проголошення П. Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією, побачили в цьому рішенні загрозу українській державності⁷⁸². Цим можна пояснити масовий повстанський рух на підтримку Директорії УНР наприкінці 1918 р. Боротьбу проти проросійського курсу гетьмана можемо вважати другим етапом повстанського руху на теренах Серединої України, який довів свою не лише антибільшовицьку, але й антиросійську спрямованість⁷⁸³.

Навесні 1919 р. селянство центральноукраїнських теренів активно долучилося до повстанських загонів, які боролися з більшовицьким режимом, який у значної частини українського селянства асоціювався з Росією (Москвою). Отаманам легко було мобілізувати на боротьбу з червоними тисячі людей, які сприймали

---

⁷⁸¹ Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр.. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 220 – 226; Митрофаненко Ю. Український повстанський рух 1917 – 1921 рр. на теренах Чорнолісся верхів'їв Інгульця. *Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу (1 березня 2018 року, м. Кропивницький)*. 2018. С. 55 – 58.

⁷⁸² Митрофаненко Ю. Вільнокозацький рух на Катеринославщині 1917 – 1919 рр.: історіографія та перспективи дослідження. *XII Дніпропетровська історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя»*. С. 158 – 160.

⁷⁸³ Митрофаненко Ю, Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині 1918 – 1940-і рр. *Український визвольний рух*. 2013. № 18. С. 84 – 97

більшовицьку аграрну політику як грабунок українського селянства російською владою⁷⁸⁴. У цьому випадку повстанський рух у Центральній Україні, де проживало переважно українське населення, був особливо чисельним та потужним, бо поєднував у собі національні та соціальні чинники. Найбільшими виявами спротиву були холодноярське повстання та рух отамана Григор'єва, які значно послабили більшовицьку владу в Україні в 1919 р. Лідери російських окупантів були змушені визнати свою поразку під час війни з українським селянством, організованим отаманами у військові нерегулярні підрозділи.

Проте поразка більшовиків не принесла перемоги УНР. Влітку 1919 р. Директорія та українське військо перебували на Поділлі, далеко від теренів Серedinної України. А відступом більшовиків скористалися російські білогвардійці, які швидко просувалися в напрямку Центральної України. Успішному наступу росіян сприяли антибільшовицькі повстання, які полегшували підрозділам ЗСПР захоплення великих міст цього регіону, як це сталося у випадку з Єлисаветградом у серпні 1919 р. Тим часом білі поступово захоплювали терени Серedinної України. На початку серпня загони Збройних Сил Півдня Росії взяли під контроль важливі населені пункти краю Верхньодніпровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Олександрію, Знам'янку, Єлисаветград, Бобринську. Досить драматичними були події, що розгорнулися в Єлисаветграді. У серпні 1919 р. єлисаветградці підняли повстання і скинули більшовицьку владу. Повсталі діяли під гаслами УНР, хоча окремі з їхніх керівників схилялися до визнання влади Денікіна⁷⁸⁵. Білогвардійці дізналися про єлисаветградське антибільшовицьке повстання, перебуваючи на ст. Знам'янка. Штаб Добровольчої армії наказав командирю 1-ої Кавказької дивізії А. Шифнер-Маркевичу зайняти Єлисавет силами російського гвардійського батальйону, що негайно було виконано. Представники місцевої української влади зазнали жорстоких гонінь із боку козачих

---

⁷⁸⁴ Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917 – 1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81 – 117

⁷⁸⁵ Єлисавет 1917 – 1923 рр. Шлях до України. Збірник архівних документів. С. 139 – 143.

білогвардійських частин. Після цього російське командування, врахувавши недоцільність використання козаків для каральних операцій проти українців, перекинуло 1-шу Кавказьку дивізію в район Харкова-Белгороду⁷⁸⁶.

Одним із тих, хто допоміг елісаветградцям ліквідувати владу більшовиків був отаман Герасим Нестеренко-Орел. Може скластися враження, що українське селянство, яке повстало проти більшовиків, було лояльним до російського білогвардійського режиму, однак це було не так.

Що ж являв собою денікінський режим на території України? В адміністративному відношенні українські землі були поділені на Харківську, Новоросійську й Київську області. Терени Центральної України білогвардійці включили до складу Новоросійської та Київської областей. Якщо національна політика білих була цілком зрозумілою – ніяких національних держав та автономій, то соціально-економічний курс був доволі заплутаним. Теорію і практику вирішення аграрного питання в Україні білогвардійським режимом ґрунтовно дослідив С. Корновенко⁷⁸⁷. Теоретично передбачалося забезпечення інтересів «трудового населення», створення та зміцнення середніх і великих селянських господарств за рахунок державних і приватновласницьких земель. А вирішення робітничого питання передбачало одночасно відновлення законних прав буржуазії та захисту інтересів пролетаріату, і навіть впровадження державного контролю над виробництвом тощо⁷⁸⁸. Але ані апарату для реалізації цих планів, ані продуманої стратегії їх втілення в білих не існувало. К. Соколов, один із керівників відділів закону і пропаганди білого руху писав, що у нас було звичайне «повільне вигадкування схем»⁷⁸⁹.

---

⁷⁸⁶ Ковальчук М. Невідома війна 1919 р.: українсько-білогвардійське збройне протистояння. К.: Темпора, 2006. С. 47.

⁷⁸⁷ Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)*. Черкаси, 2020. С. 245 – 299.

⁷⁸⁸ Єлісавет 1917 – 1923 рр. Шлях до України. Збірник архівних документів. С. 144 – 147.

⁷⁸⁹ Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 32.

Один із сучасників білогвардійського режиму влучно прокоментував реалізацію земельних порядків влади А. Денікіна: «У дуже м'яких висловлюваннях щось повідомлялося про землю взагалі, про поміщицьку якимось особливо, потім мова йшла про врожай, про засів. Братам пропонувалося дещо повернути, дещо поділити; за це їм обіцялося дещо дати. Усе було чудово. На жаль, було лише незрозуміло: що кому треба повернути, що з ким треба поділити, хто і що після цього одержить»⁷⁹⁰.

Земельна політика зводилася до спроби визнання за селянами права «орендувати» захоплену землю. Але на практиці цей компроміс зводився до того, що поміщики значно завищували розмір оренди і для селян він ставав обтяжливим. Під час збору врожаю траплялися відкриті конфлікти між селянами та поміщиками.

Денікінська адміністрація в цих конфліктах підтримувала поміщиків, які, крім того, вимагали від селян компенсації збитків, завданих їм під час революційних трансформацій. Крім підтримки поміщиків, білі викликали невдоволення населення грабунком селянського майна для забезпечення продовольством своїх військових частин. Особливо цим зловживали козачі війська, котрі традиційно з презирством ставилися до селянства, і звикли збагачуватися за рахунок військової здобичі. Ці грабунки супроводжувалися єврейськими погромами.

До осені 1919 р. беззаконні реквізиції, побори і навіть розстріли мирних мешканців стали щоденною практикою в білогвардійських військах. Попри конфлікти з місцевим населенням та складнощі реалізації економічної політики білі уявляли, що їх наступ Центральною Україною буде легким. Бо населення цього регіону, на їхню думку, ненавиділо більшовиків, яких вони прогнали, війська УНР перебували на Поділлі; а українці-малороси, це росіяни, які співчували відновленню Російської імперії⁷⁹¹. Повстанців, про яких повідомляла розвідка, вони не вважали за серйозного противника. Тому наступ та контроль над Україною, в їхній уяві Новоросією та Малоросією, мав бути тріумфальним. Проте наступні

---

⁷⁹⁰Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 34.

⁷⁹¹Лавренко В. Україна очима білоемігрантів. *Записки осередку Наукового товариства імені Шевченка у Дніпропетровську*. Зб. наук. пр. Вип. 2. Д.: Іма-прес, 2011. С. 93 – 102.

події показали хибність цих теорій. Селянство переважно не сприймало ані політичної програми білих – відновлення єдиної і неділимої Росії, нищення всього українського, ані економічної практики – скасування революційних здобутків селянства, які полягали в розподілі поміщицької землі, та її поверненні колишнім власникам⁷⁹².

Проти білих на території Центральної України боролися селянські повстанські загони трьох політичних орієнтацій: уенерівська (проукраїнська), махновська, радянська. Повстанець М. Дорошенко згадував про настрої селянства: «Денікінських реставраторів старої монархічної Росії били з усіх боків, били під прапорами червоними більшовики, били під жовто-блакитними Самостійної України і били під чорними Махна. Біла армія під командуванням генерала Денікіна боролася на всіх фронтах з одним гаслом єдина неділима Росія. Це вороже для всіх поневолених Росією народів шовіністичне гасло Денікіна зтягло його в поразку»⁷⁹³.

Вже у вересні 1919 р. повстанці Компаніївщини на чолі з колишнім учителем та просвітянином Герасимом Нестеренком на короткий час відбили в білих Єлисаветград. На цій сміливій операції зупинимося детальніше. Цим подіям неочікувано багато уваги приділили більшовики в книзі спогадів «Роки боротьби», бо зазвичай вони ігнорували дії повстанців, які були прихильниками УНР. Цікаву характеристику від більшовиків отримали керівники цього повстання, який більшовики назвали «Компаніївським повстанським штабом»: «Це були частково учасники тої організації, під керівництвом якої було піднято повстання проти радянської влади на початку серпня»⁷⁹⁴. Тоді до складу штабу входили петлюрівці та декілька офіцерів денікінської орієнтації. Про це повстання та конфронтацію між його керівниками ми згадували вище. Офіцери перейшли до органів влади, які

---

⁷⁹² Корновенко С. Аграрна політика уряду Півдня Росії. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)*. С. 300 – 310.

⁷⁹³ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 195.

⁷⁹⁴ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 27.08.2023)

підтримували білогвардійський режим. Повстанський штаб став цілковито проукраїнським. Його незмінним керівником був Г. Нестеренко, колишній учитель с. Обознівка. Він народився 1890 р. в селі Красновершка (нині Червоновершка Кіровоградської області). Із матеріалів його слідчої справи відомо, що в 1919 р. Г. Нестеренко деякий час воював у лавах махновців, але розчарувавшись у них, став прихильником УНР⁷⁹⁵. А Компаніївка перетворилася на один із центрів повстанського руху національного спрямування. 15-го вересня 1919 р. там відбувся великий селянський з'їзд до 500 делегатів. Селяни висловлювали обурення денікінськими порядками на селі: поверненням поміщиків, підвищенням оренди за користування землею, діяльністю каральних загонів, вимогами поміщиків віддавати їм третину врожаю. З'їзд поновився 22 вересня 1919 р., але не зміг продовжити роботу, бо з Єлисаветграду прибув збройний загін білогвардійських військ і розпочався невеликий бій. Нестеренко закликав учасників з'їзду до збройної боротьби: «Настав момент відкрито виступити проти добровольчої армії»⁷⁹⁶.

Повстанці вирішили повторити свій серпневий похід на Єлисаветград тепер уже проти росіян-білогвардійців. Повстання було призначене на 24 вересня 1919 р. Напевне, його очільникам було відомо, що білим серйозно дошкуляють махновці, з якими денікінці вели бої на теренах Центральної України упродовж вересня 1919 р.⁷⁹⁷ Г. Нестеренко вирішив скористатися цим шансом і вдруге захопити Єлисаветград. Повстанці повели наступ на місто з району Компаніївки, збільшуючи свою чисельність за рахунок селянства наближених до Єлисавета сіл. Контррозвідка білих спрацювала і про плани повстанців дізнався сам Яків Слащов. Він надіслав до Компаніївки наказ: «До мене дійшло, що селяни Компаніївки,

---

⁷⁹⁵ ДаКіро, Ф. П. – 5907, оп.2, спр.11666, арк. 22 – 23 зв.

⁷⁹⁶ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 27.08.2023)

⁷⁹⁷ Єлисавет 1917 – 1923 рр. Шлях до України. Збірник документів. С. 155 – 157.

Обознівки та інших сіл збираються в гурти і загрожують Єлисаветграду. Наказую розійтися по домівках, інакше натовп буде розігнано зброєю, а села спалено»⁷⁹⁸.

Наказ Я. Слащова викликав у повстанців обурення. Їхній план полягав у нападі на Єлисаветград із двох боків. Зброєю селян мав підтримати більшовик Чуприна з Федорівки, однак, за даними більшовиків, наштовхнувся на спротив «куркулів» та сільської влади, які не дали йому вивезти зброю. Червоні пояснювали цей факт ворожим ставленням заможного селянства до повстання через підтримку білих. На нашу думку, причина могла бути в іншому: вони просто боялися розправи у випадку поразки повстання. Зокрема, селяни Масляниківки та Арнаутового (нині околиці Кропивницького) вмовляли повстанців не виступати. Проте ці прохання не вплинули на Г. Нестеренка-Орла, який повів наступ на Єлисаветград. Двом групам вдалося прорватися в місто. 24 вересня 1919 р. місто на три години перейшло під контроль повстанців, які встигли знищити російські триколори, які майоріли над будівлями, та випустити листівку, в якій підкреслювався зв'язок із УНР та зазначалося, що вони діють за наказом самого Петлюри⁷⁹⁹.

Білі відступили до Трепівки (залізнична станція між Єлисаветом та Знам'янкою) і повідомили про втрату міста до штабу Слащова в Знам'янку. Той негайно відправив до Єлисавета бронепотяг, який почав обстрілювати місто. Денікінці тим часом повели наступ на Єлисаветград силами піхоти та кавалерії. Повстанці зі значними втратами мусли залишити місто. Повернувшись до Єлисавету, білі розгорнули наступ на Компаніївку, яка була центром цього повстання. Трьома групами білі увійшли до Компаніївки та інших сіл і розпочали над учасниками повстання жорстоку розправу. Повстання зазнало поразки.

Бої проти білогвардійців упродовж вересня 1919 р. тривали також на території Холодного Яру, де з денікінцями боролися загони Холодноярської організації. На Катеринославщині активністю вирізняли повстанці під проводом Михайла Мелашка та Трифона Гладченка.

---

⁷⁹⁸ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 27.08.2023)

⁷⁹⁹ Голос Півдня. 1919. 26 вересня.

Наприкінці вересня 1919 р. рейд теренами Центральної України здійснили махновці. На початку вересня 1919 р. вони атакували Єлисаветград, але наступ було відбито⁸⁰⁰. Повстанці, переслідувані білогвардійцями, були змушені відступити за Синюху на Східне Поділля. Там вони отримали допомогу від військ УНР та місцевого населення і зуміли 27 вересня 1919 р. розгромити Симферопольський полк російських білогвардійців. Після цього розпочався рейд махновців теренами Центральної України. Наприкінці вересня махновці, які рухалися на територію Півдня України, знову почали загрожувати Єлисаветграду. Намагаючись не допустити втрати важливого логістичного центру та залізничної станції в центральній частині України, білі перекинули резерви для захисту міста з Кривого Рогу. Махновцям знову не вдалося захопити Єлисаветград, але вони зуміли на короткий час відбити в білогвардійців Кривий Ріг та продовжили свій рух на Південь України.

На початку жовтня 1919 р. на теренах Центральної України знову спалахнуло відкрите повстання під прапором УНР. Оскільки значних військових сил у повіті білогвардійці не мали, то селяни безперешкодно хазяйнували в околицях Єлисаветграда. Коли вранці 6 жовтня 1919 р. повстанці, які називали себе петлюрівцями, наблизилися до міста, комендант Єлисаветграда Гаєвський був змушений терміново прохати в командування військ Новоросійської області допомоги. 12 жовтня начальник елисаветградського центру ЗСПР штабс-капітан Лаптев повідомляв Херсонського губернатора про «петлюрівське повстання в повіті». Для боротьби з повстанцями в Єлисаветградському повіті білогвардійцям довелося скерувати батальйон 136-го Таганрозького полку з Кривого Рогу. Побоюючись повстанців, елисаветградський міський голова навіть не наважувався вивішувати російський прапор над будівлею місцевого самоврядування, посилаючись на відсутність стягу, який знищили повстанці, та тканини потрібних кольорів для пошиву нового прапора

⁸⁰¹.

---

⁸⁰⁰ Єлисавет 1917 – 1923 рр. Шлях до України. Збірник архівних документів. С. 157.

⁸⁰¹ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922. Український погляд. Кн. 2. С. 121.

В Олександрійському повіті Херсонської губернії та Кременчуцькому повіті Полтавської губернії уенерівські повстанські загони, які діяли в районі Кременчук-Знам'янка-П'ятихатки–Долинська, об'єдналися в 1-й і 2-й Олександрійські полки Низових козаків. 2-му Олександрійському полку отамана Сірка вдалося навіть захопити містечко Нова Прага. Наприкінці жовтня 1919 р., за даними більшовицького Зафронтбюро, в Єлисаветградському повіті діяли кількатисячні загони В. Петренка, які підтримували зв'язок із чигиринськими повстанцями С. Коцура, та відділ Скибневського, озброєного артилерією. 29 жовтня начальник розвідки Київської області ЗСПР повідомляв про формування в районі Знам'янки та Єлисаветграда «петлюрівських» повстанських загонів⁸⁰².

Відомий російський генерал Я. Слащов, який перебував у Знам'янці, напевне, вважав причиною повстань проти ЗСПР нерозуміння населенням ідеї «єдиної і неділимої Росії» і взявся роз'яснити її представникам Єлисаветського та Олександрійського повітів. З цією метою він у Знам'янці ініціював зустріч із представниками місцевої влади та громадськості. Розмова, напевне, не надто сподобалася білому генералу, бо вже наступного дня за наказом Я. Слащова на кавалерійському плацу в Єлисаветграді повісили кількох учасників повстанського руху проти російських білогвардійців. На грудях одного з них була табличка: «петлюрівець-бандит-комуніст»⁸⁰³.

Однак репресії не могли зупинити розмаху повстанського руху. На початку листопада 1919 р. С. Петлюра призначив отамана А. Гулого-Гуленка керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини, Уманщини, Звенигородщини, Черкащини та Чигиринщини. Отаман відразу почав налагоджувати зв'язки з керівниками повстанських загонів цих теренів: «Після переговорів із Петренка та іншими направився у район Знам'янка-Катеринослав з метою підняти повстання проти Добрармії, незважаючи на спротив деяких членів

---

⁸⁰² Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 81.

⁸⁰³ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 27.08. 2023).

уряду, які були за примирення з Денікіним», – згадував А. Гулий-Гуленко⁸⁰⁴. Через деякий час йому вдалося зосередити керівництво всіма повстанськими загонами цього регіону⁸⁰⁵.

А. Гулий-Гуленко виявився успішним організатором повстанства в запіллі Денікіна на Катеринославщині та Херсонщині (поблизу Єлисаветграда). Він наголошував, що «організація повстань проходила легко та вдало, то був розквіт повстанства. У своєму районі я був у буквальному сенсі господарем становища»⁸⁰⁶. Достовірність слів А. Гулого-Гуленка підтверджують два факти. Це вимушена співпраця більшовиків із «гулівцями» під час наступу на Єлисаветград у грудні 1919 р. Спільними силами вибити денікінців із міста вдалося лише наприкінці січня 1920 р. Здобувши Єлисаветград, більшовики запропонували частинам А. Гулого-Гуленка, згідно інструкціям Л. Троцького щодо стосунків з українськими повстанцями, влитися до лав Червоної армії або скласти зброю. З'ясувавши наміри більшовиків, які були несумісні з його переконаннями, А. Гулий-Гуленко залишив Єлисаветград. Більшовики, коментуючи рішення українського ватажка, зазначали: «На пропозицію червоного командування злитися з дивізією Гулий відповідає відмовою й відступає на Знам'янку, де зустрічається з петлюрівським командиром Омеляновичем-Павленком. З цього моменту розпочинається новий етап боротьби Гулого з радянською владою»⁸⁰⁷.

Успішними були дії українських повстанців у районі Холодного Яру, де на короткий час об'єдналися загони отаманів Чигиринської та Холодноярської організацій: С. Коцура, Ф. Богдана, В. Чучупака, до яких долучилися загони отамана С. Туза. Для координації дій між повстанськими підрозділами було утворено спільний повстанком. Це дало позитивні результати. У грудні 1919 р. повстанцям вдалося здобути Чигирин⁸⁰⁸.

---

⁸⁰⁴ ГДА СБУ, Ф. 5, спр. 66646, Т. 12, арк. 4.

⁸⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф.1, оп. 18, спр. 63, арк. 28.

⁸⁰⁶ ГДА СБУ, Ф. 5, спр. 66646, Т. 12, арк. 5.

⁸⁰⁷ ЦДАВОВУ, ф. 2248, оп. 1, спр. 7, арк. 26.

⁸⁰⁸ Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 196.

На правобережжі Катеринославщини проти білогвардійських військ успішно діяли повстанці під проводом Т. Гладченка та М. Мелашка. Особливо активними вони були в Катеринославському та Верхньодніпровському повітах. Наприкінці листопада 1919 р. загін А. Гулого-Гуленка разом із повстанським відділом М. Мелашка зайняв Верхньодніпровськ. Після цієї перемоги А. Гулий-Гуленко призначив М. Мелашка командиром повстанців Катеринославщини. Йому вдалося налагодити зв'язок із повстанцями Криворіжжя. Поступово у енергійські повстанські відділи Правобережжя Катеринославщини зосередилися у Верхньодніпровську, які в оперативному й військово-організаційному плані підпорядковувалися отаману М. Мелашку, як представнику уряду УНР. У Верхньодніпровську почав виходити часопис «Повстанець» за редакцією українських соціал-демократів та есерів (центральної течії)⁸⁰⁹.

Якщо Лівобережжя Катеринославської губернії тимчасово взяли під свій контроль махновці, яким вдалося захопити такі важливі міста, як Катеринослав та Олександрівськ, то на Правобережжі Катеринославщини російським білогвардійцям доводилося тривалий час боротися з українськими повстанськими загонами, які підтримували УНР.

На початку 1920 р. активно діяли повстанські загонами на Катеринославщині. На Правобережжі губернії, яка згідно наших критеріїв є частиною Серedinної України, підтримкою населення користувалися повстанські загонами національного спрямування. Ю. Пахоменков навів дані з доповіді Катеринославського губкому КП(б)У своєму керівництву стосовно настроїв населення цих територій: «Катеринославська губернія має два види повстанських настроїв: 1) махновські в областях Олександрівська, Нікополя, 2) петлюрівські – у Катеринославському, Криворізькому і Кам'янському та змішані в Новомосковському повіті⁸¹⁰.

---

⁸⁰⁹ Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). С. 166 – 167.

⁸¹⁰ Пахоменков Ю.. Повстанський рух Придніпров'я (1918 – 1922): історичний нарис *Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки)*. Збірник документів. С. 20.

Це призвело до виснаження російських білогвардійців, які були змушені швидко залишити терени Центральної України. Відступ білих перетворився на панічну втечу. П. Дяченко – командир Полку Чорних запорожців, учасник Першого Зимового походу, яскраво описав відступ «оникінців» (так українці селяни іноді називали денікінців): «Здається, шлях відступу Наполеона не мав більш грізних і трагічних картин. Безліч возів із поламаними колесами, розторощеними передками засіяли, мов велетенський цвинтар, увесь шлях. Круглі кухні з димарями стояли осторонь, покинуті своїми кашоварами. Чорні пащі гармат без замків тупо дивилися вдалечінь. Майже на кожному кроці лежали задубілі трупи коней. Весь шлях був засіяний поламаними рушницями, набоями, порізними сідлами, мішками та іншим лахміттям. Чорні зграї вороння надавали цій картині ще більшого виразу руїни. Так представлявся шлях відступу Добровольчої армії»⁸¹¹.

Контроль над теренами Серединної України намагалися встановити українські повстанці та червоноармійці. Большевики пропагандою намагалися залучити на свій бік українських повстанців, із яким вони взаємодіяли під час боротьби з білогвардійцями наприкінці 1919 р. Однак цього разу українські отамани, навчені досвідом 1919 р., відмовилися влитися до лав Червоної армії. Навіть С. Коцур, який упродовж всього 1919 р. мав тісні контакти з більшовиками, відхилив ці пропозиції та невдовзі підняв повстання проти червоних у Чигирині. Не вдалося більшовикам схилити на свій бік і отамана Ф. Богдана. Наприкінці січня 1920 р. червоним вдалося домовитися з М. Мелашком про співпрацю. Цей отаман у 1919 р. був організатором і керівником Катеринославського Коша Повстанських військ, який діяв на території Верхньодніпровського, Катеринославського та Криворізького повітів, у яких панували націоналістичні настрої. Отаман навіть отримав дозвіл на формування Особливої української бригади 45-дивізії 14-ї армії РСЧА.

На початку лютого 1920 р. було оголошено про створення цього підрозділу. Штаб новоутвореної бригади знаходився у м. Саксагань Верхньодніпровського

---

⁸¹¹ Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку чорних запорожців армії Української Народної Республіки. Київ: Стікс, 2010. С. 56.

повіту. У наказі М. Мелашка була не лише інформація про формування бригади, а й про мету її створення, яка традиційно для українських отаманів на початку 1920 р. поєднувала національні мотиви з комуністичними: «З дозволу Реввоєнради армії і начдива 45 мною переформатовуються бувші повстанські полки – Верхньодніпровський, Веселотернівський і полк січових стрільців вільного козацтва на Херсонщині в регулярну окрему Українську бригаду, тому запрошую всіх бувших козаків-повстанців, а також усіх бажаючих служити для рідного краю вільної незалежної Радянської України... Для штабу бригади потрібні фахові інженери, сапери, метеорологи, наблюдателі, чертежники, телеграфісти, телефоністи, писарі, сапожники та інші. Хай живе червоне козацтво. Хай живе Вільна Незалежна Українська Радянська Соціалістична Республіка!»⁸¹².

На нашу думку, комуністичними гаслами отаман намагався загравати з червоними, переконуючи у своїй лояльності до їхньої тактики, яка полягала в переконанні населення України, що російські більшовики, на відміну від російських білогвардійців є визволителями, а не окупантами. Тим часом червоні намагалися відправити його загін на фронт, однак отаман не поспішав виконувати цей наказ. Це було традиційною тактикою повстанських отаманів, яких прагнули підпорядкувати собі командири регулярних частин⁸¹³. Чекісти запідозрили М. Мелашка в хитрощах, бо отримавши дозвіл на формування власної бригади, він зберіг власні загони та отримав можливість збільшувати їхню чисельність, вербуючи нових повстанців та озброюючи їх за рахунок советської влади. На підконтрольних йому теренах М. Мелашко розсилав накази волосним та сільським виконкомам щодо впровадження в школах української мови⁸¹⁴.

Наприкінці лютого 1920 р. М. Мелашко був заарештований на ст. Олександрія. Отамана планували відправити до штабу 45-дивізії в м. Кременчук, який на той

---

⁸¹² Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів. С. 233.

⁸¹³ Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр..240 с.

⁸¹⁴ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). Збірник документів. С. 201.; Пахоменков Ю. Останній бій отамана Мелашка. Напад повстанців на Верхньодніпровськ (березень 1920 р.). *Січеславицина: Краєзнавчий альманах*. 2020. Вип. 9. С. 29 – 47.

момент уже отримав статус губернського центру, однак повстанці відбили отамана. М. Мелашку вдалося дістатися до штабу своєї бригади в с. Софіївка, де він оголосив про початок повстання проти російських більшовиків. Метою повстанців було захоплення Верхньодніпровська та Кривого Рогу. У ніч із 6 на 7 березня 1920 р. повстанський загін М. Мелашка чисельністю 200 осіб зайняв Верхньодніпровськ⁸¹⁵. Однак втримати місто отаман не зміг. Під тиском червоних М. Мелашко відступив, а невдовзі захворів на тиф і був змушений переховуватися від більшовиків. 2 квітня 1920 р. чекістам вдалося заарештувати його в м. Кам'янське. 10 квітня 1920 р. отамана розстріляли⁸¹⁶. Навесні 1920 р. червоним також вдалося ліквідувати Трифона Гладченка, іншого керівника українських повстанців цих теренів⁸¹⁷. Упродовж лютого-квітня 1920 р. російські більшовики знищили впливових отаманів, очільників повстанського руху на теренах Центральної України: В. Чучупака, П. Чучупака, Ф. Богдана, С. Коцура, М. Мелашка, Т. Гладченка.

Однак це не зупинило повстанський рух у Середній Україні. В умовах коли більшовицька пропаганда не вплинула на українських отаманів, які в свою чергу теж почали з нею боротися, поширюючи свої ідеї серед українського селянства, лідери червоних розпочали боротьбу проти повстанців та продовжили політику грабіжницької продрозкладки в українських селах. Селяни відповідали збройним опором. У квітні 1920 р. велике селянське антибільшовицьке повстання відбулося в Злинці, про яке вже згадувалося, оскільки воно суттєво допомогло армії УНР здобути Вознесенськ та успішно завершити Перший Зимовий похід. Зупинимося на аналізі причин та перебігу цього повстання детальніше.

---

⁸¹⁵ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). Збірник документів. С. 204 – 205.

⁸¹⁶ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). Збірник документів. С. 201.

⁸¹⁷ Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки). Збірник документів. С. 92: Чепурко О. Архівно-слідча справа Трифона Гладченка як джерело з історії повстанського руху. *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. 2019. Вип. 14. С. 168 – 190.

Передумовою Злинського повстання була більшовицька політика «воєнного комунізму». Населення цього села, значну частину якого склали росіяни-старовіри, не чинило нападів на військо УНР під час Першого Зимового походу взимку 1920 р., а навпаки навіть надало йому допомогу. Злинчани нейтрально поставилися до армії УНР і не бачили для себе загрози від українського війська, яке боролось з більшовиками, ставлення до яких у Злинці було ворожим. А от у березні 1920 року, коли в село прийшли російські червоноармійці, в Злинці розпочалися більшовицькі експерименти, які зачіпали економічні інтереси селянства. Червоні продовжили курс продовольчої диктатури, конфіскуючи худобу, зерно, фураж, заарештовували тих, хто чинив опір.

Григорій Харічкін – дослідник історії міліції Кіровоградської області – писав, що в квітні 1920 р. представники волосної міліції повідомили в Єлисаветград, що мешканці Злинки мають до 600 стволів зброї і стають «некерованими»⁸¹⁸. Тобто, напевне, погано здавали продрозкладку, обсяги якої сягнули фантастичних розмірів. У цьому контексті цікавою буде згадка про чутки, які чекісти зафіксували в селі Сасівка. Там «гуляла» інформація про те, що на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії «продрозкладка» буде поширюватися навіть на жіноче молоко!⁸¹⁹ За спогадами селян, червоноармійці почали вимагати ще й фуражу для коней. М. Михайлик, учасник повстанського руху з сусіднього села Глодоси, писав, що Злинське повстання відбулося на «грунті економічного незадоволення»⁸²⁰.

Проте невдоволення злинчан економічними заходами більшовиків не вичерпувалося. Мали місце й ідеологічні протиріччя. У мешканців набожної Злинки, значну частину населення якого склали російські старовіри, викликав недовіру войовничий атеїзм більшовиків. Тому їхня поява в селі під час релігійного свята, бо конфлікт спалахнув на Великодньому тижні, та навіть

---

⁸¹⁸Харічкін Г. Сторінки історії міліції Кіровоградщини. Документальна хроніка. Кіровоград, 1991. С. 52.

⁸¹⁹ ДаКіроО. Ф. 347, оп. 3, спр. 158, арк. 131, 176.

⁸²⁰ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.

елементи форми червоноармійців – будьонівки, які асоціювалися в селян із нечистою силою, стала додатковим приводом до повстання. Недарма в українських селах червоноармійців нерідко називали «рогатими». Ю. Горліс-Горський, згадуючи про зовнішній вигляд будьонівців, які допитували його в Єлисаветі в травні 1920 р., не уникнув згадки про це: «за столом у кабінеті голови ЧК сиділи два військових у рогатих будьоновських шапках»⁸²¹.

Також селян дратувало й більшовицьке звернення «товариш». Павло Тичина згадував, як один із селян Центральної України ображено йому відповів: «Та як: ото зовсім сопляк, а вже до старого: товариш. Який я йому товариш? Оп'ять же і до попа так само...»⁸²².

Підстав для початку конфлікту було чимало, тому, обурені появою більшовиків у селі під час Великодня та їхніми вимогами, селяни згуртувалися під гаслом: «Збирайтеся, будемо червоних вигонять!». Чисельна перевага була на боці злинчан, серед яких було чимало чоловіків, що мали військовий досвід та зброю. Тому вони роззброїли червоноармійців і змусили загін залишити село. Г. Харічкін мав власний погляд на події в Злинці, але згадки про релігійне свято не уникнув, назвавши головною причиною повстання пияцтво: «Під час святкування Великодня до села увійшов невеликий загін Червоної армії. Місцеві п'яні розбишаки, головним чином із молоді, яких підбили куркулі, напали на загін й частину червоноармійців роззброїли. Ті змушені були відступити, але за декілька годин вступили до села з підкріпленням»⁸²³.

Допомога прибула з Єлисавету, можливо, червоноармійці отримали завдання швидко придушити повстання та продовжити переслідування війська УНР Першого Зимового походу, враховуючи, що Злинка була на цьому шляху. Це була найкоротша дорога до Вознесенська (122 км). Цей шлях називали військовим. Це була широкий ґрунтова дорога з міцним мостом через річку Буки. Погода була теплою, поля сухими, тому червоні планували стрімко дістатися

---

⁸²¹ Холодний Яр. С. 164.

⁸²² Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 59.

⁸²³ Харічкін Г. Сторінки історії міліції Кіровоградщини. Документальна хроніка. Кіровоград, 1991. С. 52.

Вознесенська. Вояки армії УНР не очікували більшовиків із цього напрямку. Можливо, не знали про нього, або сил було недостатньо, щоб перекрити всі шляхи ймовірного нападу. Цю роль мимоволі виконали селяни Злинки.

Якщо червоні планували швидко дістатися Вознесенська, то їхній розрахунок був правильним, але в Злинці вони несподівано зустріли серйозний опір, який на декілька днів затримав їх, що дозволило армії УНР уникнути удару в тил. 16 квітня 1920 р. частини 60-ї дивізії 14-ї армії спробували прорватися в Злинку, де за версією більшовицьких істориків відбулося «куркульсько-есерівське повстання»⁸²⁴.

Автор історичного нарису про Злинку, місцевий історик-краєзнавець В. Махно в «Історії міст і сіл Кіровоградської області» писав: «16 квітня куркульство підняло заколот проти радянської влади, але частини 14-ї армії з допомогою місцевих жителів швидко ліквідували його»⁸²⁵. Ці дані спростовують навіть більшовицькі джерела. Бої були запеклими, тривали три дні, а фактів про допомогу місцевих більшовикам жодними документами не зафіксовано.

Звернемо увагу на той факт, що в свідченнях злинчан, і в спогадах М. Михайлика, і в більшовицьких джерелах фігурують саме частини Червоної армії, а не продзагонівців. Краєзнавець зі Злинки О. Голованова від одного зі свідків записала інформацію, що 17 квітня з боку села Хмельове до Злинки підійшли частини 14-ї кінної армії Будьонного, яка на той час розташовувалася під Уманню. М. Михайлик, мешканець сусіднього села, глodosянин, активний учасник визвольних змагань, писав про 60-ту дивізію Червоної армії⁸²⁶. Саме ця дивізія під командою Миколи Крапивнянського наприкінці січня 1920 р. вибила білогвардійців з Єлисаветграда та залишилися в місті, а потім з 12-ї армії перейшла до складу 14-ї армії. У квітні в Єлисаветі перебували частини 14-ї

---

⁸²⁴ Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. С. 405.

⁸²⁵ Там само. С. 405.

⁸²⁶ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.

армії зі своїм штабом, про що згадував І. Мазепа, який у цей час теж перебував у цьому місті⁸²⁷. Тому маємо всі підстави стверджувати, що бої точилися між злинчанами та червоноармійцями 60-ї дивізії 14-ї армії, які входили до ударної групи для боротьби з армією УНР Першого Зимового походу, яка в цей час рухалася до Вознесенська.

Стосовно будьонівців – це міф, який ґрунтувався на популярності тогочасного мему «будьонівці», якими в СРСР нерідко називали всіх червоноармійців, що воювали в своєрідних шоломах із червоною зіркою, а не тільки вояків Першої та Другої кінних армій Семена Будьонного. «Будьонівка» стала одним із більшовицьких символів перемоги, за їхньою версією, в «громадянській війні». Справжні, а не символічні будьонівці, разом зі своїм командармом у квітні 1920 р. перебували в Ростові. С. Будьонний писав про це в мемуарах. На терени Центральної України вони прибули в травні 1920 р., тобто вже за місяць після повстання. Злинку вони оминули, рухаючись шляхом Верблюжка–Олександрія⁸²⁸.

Схоже, що злинчани очікували повернення червоних, тому ретельно готувалися до оборони. Заручившись підтримкою сусіднього села Глодоси, вони розклали догори вістрям борони вздовж околиці Злинки, притрусили свіжою травою, озброїлися та приготувалися до оборони. На найвищій точці населеного пункту, на дзвіниці храму, злинчани за допомоги Матвія Караманова, священника Різдествобогородицької церкви, встановили кулемет, з якого обстрілювали ворога. Дзвіниця храму була найвищою точкою в селі, тому з неї було зручно вести обстріл кінноти⁸²⁹.

Першу атаку більшовицької кінноти злинчани відбили, тому для придушення повстання червоним довелося навіть викликати з Помічної бронепотяг, який не підходив близько до Злинки, стріляючи здалеку. Червоні боялися бути відрізаними від своїх сил у разі пошкодження залізниці. Після

---

⁸²⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. С. 368.

⁸²⁸ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. С. 81.

⁸²⁹ ДАКО. ф. П-347, оп. 1, спр. 247, арк. 134.

відступу бронепотяга злинчани скористалися звичною в таких випадках тактикою: вони таки спалили міст у сусідньому селі Кам'яний Міст. Тим часом наступ більшовиків суходолом не припинявся. Вище згаданий дослідник Г. Харічкін описав деталі бою: «За декілька годин червоноармійці вступили до села з підкріпленням. Зав'язався бій, під час якого озброєних злинчан довелося вибивати майже з кожного будинку з застосуванням артилерії»⁸³⁰.

Більшовик Михайло Степанов згадував про три гармати, з яких обстрілювалося село. Злинчани чинили запеклий опір: «З флангів строчили кулемети, вдарили шрапнеллю гармати (у селі було 2 гармати, відвойовані взимку у денікінців), коні, наражаючись на гострі зуби борін та від куль падали, червоноармійці зазнавали втрат»⁸³¹.

Розлючені опором та втратами, червоноармійці-кіннотники, а їх, за спогадами очевидців, було кілька сотень, безжально рубали всіх, хто потрапляв під шаблю, навіть дітей та жінок. Це був справжній «Пекельний Великдень» у Злинці. Село перетворилося на суцільний факел, горіли дві вулиці, а заодно і Покровська дерев'яна церква. Найжахливіше видовище спостерігали ошелешені злинчани, коли із моторошним стогоном, схожим на плач, падали з дзвіниці у вогонь дзвони. Учасники повстання розповідали, що озвірілі російські окупанти (більшу частину вояків цієї дивізії складали етнічні росіяни) протягом двох годин продовжували карати непокірних злинчан. Вони рубали, пороли шомполами на лаві привселюдно усіх, хто був причетний до бою та палили їхні хати. За спогадами злинчан, які вдалося відшукати О. Головановій, убитих та закатованих селян поховали в братській могилі на сільському цвинтарі⁸³².

Г. Харічкін не приховував жахливих результатів бою: «у зв'язку з застосуванням артилерії згоріло та було зруйновано 332 будинки та багато

---

⁸³⁰ Харічкін Г. Сторінки історії міліції Кіровоградщини. Документальна хроніка. С. 52.

⁸³¹ Голованова О. Злинка: від витоків до сьогодення.. С. 43.

⁸³² Там само. С. 45.

скирд»⁸³³. Ф. Мелешко згадував про 400 зруйнованих дворів⁸³⁴. Нащадки учасників повстання чули від батьків, що «горіли відразу 2 вулиці (520 дворів) і дерев'яна Покровська церква»⁸³⁵. Точної кількості людських втрат не знали навіть самі злинчани, які після повстання «блукали гуртами по степу і до свого рідного попелища й наблизитися боялися»⁸³⁶.

Після придушення повстання, яке за будь-яких обставин посприяло армії УНР здобути Вознесенськ, у населення Злинки було вилучено зброю (кілька тисяч гвинтівок), націоналізовано млини та аптеку. Надалі було вжито заходів щодо обмеження приватної власності: заборонили торгівлю хлібом, стягнення великої плати за помол зерна. Напевне, побоюючись повстань, Злинський волосний ревком увів до свого складу і обрав головою уповноваженого 14-ї армії А. Шадрихіна, який був також і завідувачем військового відділу. Його включення до складу волревкому підтверджує участь саме цієї військової частини в придушенні повстання. Надалі в Злинці постійно перебували загони червоноармійців. Зокрема, в селі дислокувався 460-й стрілецький полк, який налічував у своїх лавах чимало членів РКП(б).

Чому Злинське повстання тривалий час залишалося поза увагою дослідників? Учасники Першого Зимового походу: М. Омелянович-Павленко, О. Доценко, П. Дяченко, П. Певний, Б. Монкевич, які залишили змістовіні мемуари про цей рейд, могли нічого не знати про події, які відбувалися в їхньому заплілі. У добу СРСР історія Злинського повстання замовчувалася, а за Злинкою закріпилася репутація «бандитського» села, яке чинило опір більшовикам. У січні 1946 р. на основі зібраних у той час у різних регіонах УРСР відомостей було підготовлене узагальнене зведення під назвою «Політико-економічна характеристика (паспорт) УРСР». Його було віддруковано російською мовою та підписано генерал-

---

⁸³³ Харічкін Г. Сторінки історії міліції Кіровоградщини. Документальна хроніка. С. 52.

⁸³⁴ Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 20 – 24.

⁸³⁵ Голованова О. Злинка: від витоків до сьогодення. С. 43.

⁸³⁶ Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 20– 24.

лейтенантом В. Рясним, наркомом внутрішніх справ УРСР, під грифом «цілком таємно». На сторінках паспорту «радянської України» була згадка про Злинку: «Населення села Злинка активно підтримувало петлюрівсько-денікінські банди в боротьбі проти Червоної армії»⁸³⁷.

Завданням більшовиків було стерти з пам'яті згадку про повстання або дискредитувати його учасників, звинувативши в пияцтві і, звісно, навіть згадуючи про повстання, уникати згадок про чисельність загиблих серед злинчан. І досі на теренах сучасної Кіровоградської області можна почути вислів: «Каби Глодоси помогли, то Злинка б республікою стала». На думку злинчан, глодосці не допомогли, бо в той час у їхньому селі було весілля, на якому гуляло багато його мешканців: «Поки вони на вози посідали та приїхали, то в Злинці вже військову перевагу здобули червоноармійці»⁸³⁸.

Версія про весілля в Глодосах як причину відмови глодосян допомогти злинчанам у боротьбі з більшовиками є вигадкою. Вперше інформація про події в Злинці в квітні 1920 р. була оприлюднена ще в 30-х рр. під час полеміки стосовного цього повстання між глодосянами М. Михайликом та Ф. Мелешком на сторінках часопису «Літопис Червоної Калини» в 1934 р. Нагадаємо, що в квітні 1920 р. обидва перебували в Глодосах, але ні про яке весілля не згадували. Тобто, ця версія була вигадана значно пізніше з метою дискредитувати повстанців та приховати справжню причину збройного опору більшовикам. З покоління в покоління передавалася легенда про те, як село Злинка чинило опір червоноармійцям, а сусідні Глодоси не підтримали їх. М. Михайлик вважав, що Глодоси не хотіли втручатися в боротьбу між двома проросійськими силами, бо значна частина мешканців Злинки – це росіяни-старовіри, які навіть називали село на свій манер «Зльонка». «Злинка зверталася за допомогою до Глодос, але козацтво відмовило. Злинка, це було цілком кацапське село, заселене 50 літ назад виходцями з Московщини, тому воно стояло завжди проти Української Влади, а тепер

---

⁸³⁷ Чекістське досьє окупованої України. Збірник документів: у 3 Т. *Круцик Р.М.; упор. Круцик Р. М., Жовтий С. А.* Київ: Видавництво Преса України, 2015. Т. 2. С. 624.

⁸³⁸ Голованова О. Злинка: від витоків до сьогодення. С. 44

виступило на ґрунті економічного незадоволення. Козацтво було зацікавлене в тім, щоби кацапи якнайбільше сварилися і билися між собою і нищили одні одних, тому для збільшення упорности Злинки спочатку обіцяло допомогу, надіслало одного козака, а пізніше не виступило. Однак ціль осягнено, населення Злинки, що вороже ставилося до української армії, виступило проти 60-ї дивізії і по дводеннім бою з застосуванням артилерії з обох сторін Злинка була переможена. Червоні спалили 80 дворів і забили 200 селян. Правда, багато і червоноармійців було забитих. Завдяки цьому бою дивізія не наспіла до Вознесенська, де армія УНР провадила свої акції», – виклав свою версію подій М. Михайлик⁸³⁹.

Ф. Мелешко піддав сумніву та критиці цю версію, підкресливши, що це могла бути виключно думка М. Михайлика, тому не варто її поширювати на всіх глodosян. Натомість пояснив, чому злинчани не дочекалися допомоги від сусідів. Насамперед Ф. Мелешко пов'язував це з втомою від війни та зневірою у власних силах. Важливо, що мешканців Злинки він вважав громадянами України, бо іншу половину села складали українці. Тому, на думку Ф. Мелешка, М. Михайлик неправдиво описав ставлення злинчан до українського національно-державного руху, «бо проти українців вони ніколи не виступали, навпаки, навіть допомогли потомленим частинам армії УНР під час Першого Зимового походу навесні 1920 р»⁸⁴⁰.

Іншою була також оцінка характеру повстання та ставлення до їхньої боротьби з боку глodosян: «У цьому разі билися вже не кацапи з кацапами, а населення України з московськими окупантами. Тут окупанти нищили вже не кацапське добро, а добро населення України. У мене і моїх близьких товаришів була добра воля допомогти злинчанам, але таких глodosян знайшлося б тоді, може, 10-20. Глodosи вже були втомлені довгою боротьбою. Постійні загальні невдачі, – не з вини глodosян, – зневірили їх. Та нам вже й зброї достатком бракувало. З Глodos

---

⁸³⁹ Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8.

⁸⁴⁰ Мелешко Ф. Глodosи в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 23–24.

раніше виходили зорганізовані й на місці озброєні бойові частини, а назад поверталися поодинокі люди, без зброї, обшарпані, часто хворі та ранені. Бувші завзяті козаки та старшини хотіли хоч трохи пожити мирним життям»⁸⁴¹.

Жорстоке придушення повстань червоними окупантами не зупинило повстанський рух на теренах Центральної України. У травні 1920 р. на цій території успішно діяла Олександрійська повстанська повітова дивізія (Степова, Олександрійська) на чолі з К. Пестушком (Блакитним). Після захоплення Кривого Рогу в травні 1920 р. дивізія озброїлася, значно посилилася і зросла за різними джерелами до 15 – 20 тис. бійців, хоча, напевне, ці цифри можуть бути завищеними. Повстанці нищили більшовицьку адміністрацію, захоплювали зброю, брак якої постійно відчувався. Після нападів на міста та містечка, у яких їм сприяли міліціонери, що симпатизували повстанцям, вони відходили в рідні села. Ю. Степовий згадував про атмосферу, яка панувала в них після повернення повстанців: «По селах, через які проїжджають колони, дівчата й жінки, старики і діти безперервним ланцюгом стоять із повними кошиками ягід і щедро обдаровують вояків. Пізно ввечері село Верблюжка (яке в 1919 р. було одним із опорних пунктів отамана Григор'єва – прим. Ю. М.)» заповнилося військом до кінця. Але це військо не було схоже ні на котовців, ні на денікінців. Усе свої близькі, знайомі і рідні хлопці з навколишніх сіл. У кожному подвір'ї, немов на Пречисту на ярмарку, – шум, гомін, вигуки, повстанці розташовуються попід соломою, просто на токах, на запашному сіні»⁸⁴².

Більшовики силами Криворізької та Єлисаветградської НК намагалися вибити повстанців із Верблюжки, але зазнали поразки. Олександрійська дивізія здобула значні трофеї та почала в червні 1919 р. готувати наступ на Олександрію. Цей повітовий центр Херсонської губернії мав солідну залогу: два полки новобранців, чекістський полк, кілька загонів ЧОП («частини особливого призначення»). Проаналізувавши отриману з міста інформацію, повстанці оточили Олександрію

---

⁸⁴¹ Мелешко Ф. Глодоси в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 23– 24.

⁸⁴² Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 158.

кільцем. Попередньо було перекрито дороги з Єлисаветграда, Знам'янки, П'ятихаток, Кривого Рогу. Штурм повітового центру розпочався вдосвіта 29 червня 1920 р., а на ранок усе місто вже було в руках повстанців. Степовики полонили чимало чекістів, частина червоноармійців, перебивши своїх командирів, перейшла на бік повстанців. Ю. Степовий писав про настрій містян Олександрії після перемоги над більшовиками: «Тим часом на Соборній площі біля храму із золотими банями зібралися тисячі народу вітати своїх визволителів. На імprovізованій трибуні стояв Вовгура (один з командирів дивізії – Ю. М.). Він поздоровляв горожан з великим святом...»⁸⁴³.

Не затримавшись в Олександрії, дивізія Костя Пестушка в липні 1920 р. успішно атакувала Херсон. Більшовики відзначали чисельність, силу та організованість дивізії Пестушка: «Олександрійська дивізія цікава головним чином через те, що вона являє собою майже єдиний приклад, коли отаманам пощастило об'єднатись і на довгий період утворити серйозну бойову силу. Сили дивізії сягали 15-20 тис. чоловік. У районі діяльності Олександрійської дивізії майже неможливо було проводити радянську роботу. Банди тут рубали й сікли на всі боки – вони зробили з деяких повітів кип'ячий казан». Чисельність дивізії Б. Козельський обраховував від 15 до 20 тис⁸⁴⁴.

У серпні 1920-го дивізія Костя Пестушка увійшла на терени Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії (нині Кіровоградської області) та планувала наступ на Єлисаветград, але атакувати місто з невідомих причин не наважилася. Повстанці Блакитного кружляли в селах навколо міста, яке перебувало на осадному становищі. Поява степовиків значно посилила та пожвавила повстанський рух, хоча й спровокувала більшовиків на проведення червоного терору проти селян, які підтримували повстанців. «Бандитизм у 1920 р. особливо сильно лютував в Олександрійському,

---

⁸⁴³ Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 144.

⁸⁴⁴ Козельський Б. Петлюрівське повстанство (шлях зрадництва та авантюри). С. 69.

Чигиринському та Черкаському повітах. Цей район був справжнім кублом великого бандитського руху», – писав чекіст Борис Козельський⁸⁴⁵.

Влітку 1920 р. ситуація для розгортання та поширення антибільшовицького повстанського руху здавалася сприятливою. Білогвардійці розгорнули наступ із Криму на терени Катеринославської та Херсонської губерній. Олександрійська дивізія Костя Пестушка захопила Херсон та швидко пересувалася степами Південної та Центральної України. Н. Махно збирав до купи свої розпорошені сили. Холодноярські повстанці вели локальні бої з продзагонівцями. На літо-осінь 1920 р. припадає найвищий розмах повстанського руху на центральноукраїнських теренах Катеринославщини. Вплив на його спалах мала оголошена мобілізація до лав Червоної армії. На нашу думку, місцеве керівництво, пам'ятаючи про повстання К. Пестушка в Кривому Розі, викликане мобілізацією до лав Червоної армії усвідомлювали всю небезпеку такого рішення, однак не виконати наказів із Москви не могли. Цілі волості та села Центральної України ігнорували рішення про мобілізацію, а відповіддю на її насильницький характер була підтримка повстанських загонів, до яких долучалося селянство. За даними Катеринославської губернської комісії боротьби з дезертирством упродовж липня-грудня 1920 р. було виявлено 39 572 подібних випадки. Негативне ставлення мешканців Центральної України до мобілізації в лави Червоної армії ілюструють фрагменти документів. Перший – доповідь інструктора В. Карнаухова про настрої селян Катеринославського повіту з приводу мобілізації: «До мобілізації поставилися вороже, були вигуки: нам нема кого захищати, нам не треба війни, були агенти суто петлюрівського впливу, які проводили агітацію проти мобілізації та проти совєтської влади, а більшість селян була на їхньому боці»⁸⁴⁶.

Інший документ свідчить про рішучі наміри українських отаманів центральноукраїнських теренів не допустити мобілізації до лав ворожого війська, в цьому випадку їхні очільники не гребували й відвертими погрозами населенню: «Шановні громадяни! Доки ми будемо підставляти свої спини під жидівські

---

⁸⁴⁵ Там само. С. 70.

⁸⁴⁶ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 234.

канчуки та віддавати кращих синів України на поталу ворогам... Ні, поки ми живі цього не може бути. Годі вже з нас драть шкуру. Громадяне, зараз до вас прийшов наказ о мобілізації, ніякої мобілізації бути не може. Бо якщо ви дасте хоть одного козака комуністам, то місто ваше буде спалено, а мобілізовані по дорозі перебиті»⁸⁴⁷.

Михайло Дорошенко – повстанець із Цибулевого – згадував, що мобілізація в Центральній Україні проходила незадовільно: «Пішов до війська переважно різний набрід, якого тоді в Україні не бракувало... Всіх їх примістили в кошарах в Олександрії, під зміцненою охороною. Але вночі 30-го липня 1920 р. охорону повстанці тихенько роззброїли, а мобілізовані непомітно розійшлися, хто куди»⁸⁴⁸.

Іншою причиною спалаху повстанського руху на центральноукраїнських теренах влітку 1920 р. традиційно була економічна політика більшовиків. Причини селянського опору фахово пояснив історик Павло Ісаков. Він навів декілька красномовних фактів, які дозволяють зрозуміти причини активізації повстанського руху. У 1920 р. для селян було встановлено 24 повинності і податки, існувала фантастична різниця між закупівельними та ринковими цінами. Наприклад, державна ціна на 1 фунт пшеничного борошна була меншою від ринкової на 100 000 %, на 1 пуд житнього борошна – на 13 636%, на один пуд картоплі – на 2 667 %, 1 фунт олії – на 8 300 %, сала – 6 600 %, м'яса – 3 200 %, вершкового масла – 4 000 %, мила – 427 %, гречки – 3 400 %. А зростання ринкових цін на 1 пуд пшеничного борошна становило 4 000 %.⁸⁴⁹

Політику «обдирства» селян здійснювали переважно не українці, а люди інших національностей, хоча українців серед більшовиків значно побільшало. Українські повстанці, яким був притаманний побутовий антисемітизм, відверто

---

⁸⁴⁷ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. С. 235.

⁸⁴⁸ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 217.

⁸⁴⁹ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 – 1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державу. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. С. 298

вороже були налаштовані й проти росіян: «Вони голодують не тому, що там неврожай, а тому, що вони – ледацюги, а радянська влада панькається з ними, тільки і знає, що здирати з селян продподаток і вивозити з України, а українське населення ж морить голодом»⁸⁵⁰.

Тобто до економічного чинника додався ще й конфлікт на національному ґрунті. В експропріаціях брали участь китайці, які воювали в лавах Червоної армії. Єлисаветградський письменник Павло Гельбах згадував, як у 1920 р. на вулицях Єлисаветграда він побачив китайців, які сиділи на бруківці та стукали порожніми мисками об неї, викрикуючи ламаною російською: «Є борщ – є війна, нема борщу – нема війни...»⁸⁵¹. Фраза головного більшовицького продзагонівця Олександра Шліхтера 1919 р. про те, що «кожен пуд хліба зібраний в Україні, окроплений кров'ю» не втратила актуальності й наступного року. П. Ісаков, характеризуючи український повстанський рух в 1920 р., зазначив: «Нерідко серед жертв селянського руху опору більшовикам можна було бачити тіла зі вспоротими животами, наповнених зерном!» Це була символічна страта селянами тих, хто прийшов до них за врожаєм. В. Ленін був змушений констатувати: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»⁸⁵².

Це була заключна промова В. Леніна під час з'їзду голів волосних, повітових та селянських виконкомів Московської губернії. Ця зустріч відбувалася 15 жовтня 1920 р., тобто В. Ленін підсумовував хлібозаготівлю в Україні, пік якої припав на липень – жовтень 1920 р. Незважаючи на 10 млн зібраних пудів хліба, це було значно менше, ніж те, на що розраховували більшовики, незважаючи на їхні рішучі спроби виконати плани хлібозаготівлі будь-якою ціною: «Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошене ворогом радянської влади... Кожен селянин, який добре

---

⁸⁵⁰ Там само. С. 299.

⁸⁵¹ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветичні. Український погляд. Кн. 3. С. 238.

⁸⁵² Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр. С. 299.

харчується в себе вдома, вже оголошується куркулем... Куркулів-експлуататорів у багато разів більше, ніж експлуатованих... Тримається наша влада поки що виключно на багнетах», – не приховував фактів один із більшовицьких функціонерів⁸⁵³.

Терени Центральної України завжди були проблемним для більшовиків краєм, що їм неодноразово доводилося визнавати в офіційних документах та мемуарах, написаних після утвердження більшовицького режиму на Єлисаветчині, термін який використовувався повстанцями для позначення частини теренів Центральної України. У мемуарах 20-х рр. ХХ ст. вони називали цю частину Серединної України Зінов'євщиною, бо в 1924 р. місто Єлисаветград було перейменовано на Зінов'євськ: «На загальному тлі революційних подій на Україні, Зінов'євщина виокремлюється особливо яскравим контрастуючим місцем, як арена найбільш жорстокого зіткнення рушійних сил революції з рушійними силами самої затятої та сліпої кулацької реакції»⁸⁵⁴.

Активний спротив селянства цього регіону аграрній політиці більшовиків, вони пояснювали тим, що селянство Центральної України було найбільш заможним у прибережній чорноморській полосі округи з найбільшим відсотком тоді великих селянських господарств⁸⁵⁵.

У липні-червні 1920 р. активізувалися повстанські загони на правобережжі Катеринославщини. Губком повідомляв про ситуацію на теренах губернії: «Кам'янський район Катеринославського повіту «Волості петлюрівського настрою...». Криворізький повіт... Днями розкрита крупна контрреволюційна змова, яка охопила більшість волостей. Ватажок – якийсь Клепач, – петлюрівський отаман. Змова мала зв'язок у самому виконкомі...»⁸⁵⁶.

---

⁸⁵³ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3 кн. К.: Темпора, 2013. Кн. 1. С. 442.

⁸⁵⁴ Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 27.08.2023)

⁸⁵⁵ Там само

⁸⁵⁶ Провідники повстанського руху Придніпров'я. Збірник документів. С. 22.

Тож не дивно, що в серпні 1920 р. на теренах Серединної України невдовзі вибухнуло нове повстання. Більшовики, не вигадуючи, назвали його «серпневим повстанням», хоча спротив селян Центральної України тривав аж до листопада 1920 р.⁸⁵⁷. Свідком цих подій мимоволі став П. Тичина, який у вересні 1920 р. потрапив на терени цього краю в складі капели К. Стеценка. Спогади поета про ці небезпечні мандри повсталою Центральною Україною рясніють згадками про те, що кругом «банди», а навколо Єлисавета прямо «казан кипить». П. Тичина згадав навіть прізвища окремих повстанських ватажків цієї місцевості, зокрема Квашу та Голого⁸⁵⁸.

Причин спалаху селянського антибільшовицького повстанського руху в 1920 р., було декілька. Першою була політика «воєнного комунізму» та ненависна селянству продрозкладка. Саме тому більшість селянських виступів припала на серпень-вересень 1920 р., після збору врожаю, який більшовики намагалися реквізувати. Другим чинником спалаху повстанського руху була близькість сіл Центральної України до двох потужних повстанських центрів опору комуністам – Холодного Яру на півночі та діяльності дивізії К. Пестушка. Третьою причиною була духовна складова – протести селян проти релігійної та національної політики більшовиків, марно повстання супроводжувалися релігійними дзвонами, а вчителі відкрито підтримували українських повстанців. Четверта – більшовики не мали підтримки українського селянства, а чутки про союз української та польських армій підживлювали віру повстанців у підтримку регулярного війська. П'ята – національні конфлікти в українському селі під час збору продрозкладки, яка здійснювалася переважно неукраїнськими за етнічним складом частинами. Українське селянство в кожному іноземцеві вбачало ворога. П. Тичина згадував про незадоволені погляди селян, які прийняли артистів за «голодуючих, яких наженуть на заводи з голодних губернь»⁸⁵⁹. Причину голоду в російських губерніях український селянин вбачав у невмінні та небажанні працювати, а лише

---

⁸⁵⁷ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 9.

⁸⁵⁸ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 196.

⁸⁵⁹ Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. С. 73.

потім – у несприятливих кліматичних та економічних обставинах. Шосте – селяни були розлючені свавільною поведінкою червоних військових частин, які дорогою на польський фронт або повертаючись із нього жорстоко грабували селян. Давалися взнаки й потужні традиції повстанського руху 1919 р., коли, за влучним висловом учасника визвольних змагань, письменника Юрія Липи, «села були як фортеці», тобто селяни набули значного досвіду військової боротьби⁸⁶⁰. Ґрунт для потужного антибільшовицького руху був доволі значним.

Ким були його ватажки? Адже лідери повстанців 1919 р. на території Центральної України більше не були керманічами селянського антибільшовицького повстанського руху на цих теренах. Н. Григор'єва було вбито, а Н. Махно, А. Гулий-Гуленко залишили територію Середньої України та воювали в інших регіонах. З провідних повстанських ватажків цього терену продовжив боротьбу Г. Нестеренко-Орел, який очолив Єлисаветградсько-Олександрійський повстанський комітет⁸⁶¹.

1920 р. дав нових керманічів повстанського руху. Серед них вирізнялися: Пилип Хмара, Микола Бондаренко (Кибець), Ларіон Загородній, Юхим Коваленко, Василь Кваша, Мефодій Голик-Залізник, Григорій Іванов. Появу нових повстанських отаманів більшовики пов'язували з негативним впливом заможного селянства, яке, на їхню думку, формувало повстанські загони для захисту своїх інтересів. Історику Ф. Шепелю вдалося відшукати в архівах звіт чекіста з цікавим псевдо «Непитай», який протягом тривалого часу перебував у лавах повстанців і залишив надзвичайно цікавий та інформативний звіт про «Чорноліський полк» Пилипа Хмари, одного з найбільш відомих та харизматичних ватажків Центральної України⁸⁶². Сексот «Непитай» дав цьому отаману цікаву характеристику: «Хмара – один із небагатьох темних неполітичних людей, яких мало, та має і в цей час ще

---

⁸⁶⁰ Липа Ю. Рубан. *Козаки в Московії*. Львів: Червона калина, 1995. С. 192.

⁸⁶¹ Козельський Петлюрівське повстанство (шлях зрадництва та авантюри). С. 68.

⁸⁶² Шепель Ф. «Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари». Матеріали обласної науково-практичної конференції «За волю і долю України» (Наш край у період 1917 – 1920-х рр.).

кожне село...»⁸⁶³. Текст більшовицький працівник писав у 1931 р., коли селянство центральноукраїнських теренів чинило опір колективізації.

У серпні 1920 р. і повстанці об'єднали свої загони та обрали отаманом Пилипа Хмару. Велике та заможне село Цвітна, яке було одним із центрів гончарства Київської губернії, перетворилося на важливий осередок антибільшовицького повстанського руху в серпні 1920 р. Перші перемоги над більшовиками, коли Хмарі вдалося зірвати мобілізацію до лав червоних, значно посилили авторитет молодого отамана серед повстанців. «Непитай», не приховуючи правди та свого захоплення отаманом, доповідав: «Ім'я Хмари переходило з вуст в уста як щось священне й приковувало розум багатьох із молоді. Куркульство різних сіл обожнювало Хмару. Всюди робили йому гарні зустрічі, а загін його годували якомога краще»⁸⁶⁴.

Не позбавлений об'єктивності та літературного хисту чекіст писав, що наприкінці серпня 1920 р. до П. Хмари почали прибувати отамани з Цибулевого, Хіровки, Чутовки, Богданівки, Веселого Кута, Дмитрівки та інших сіл. Повстанці об'єднувалися не лише під економічними, а й під національними гаслами: «Хай живе вільна наша мати самостійна Україна!». Один із лідерів повстанців, Василь Холявка, закликав боротися зі спільним ворогом – «великоросом, який прагне поневолити нас, українців», – і за словами сексота «добре «наелектризував маси»⁸⁶⁵.

Іншим центром повстанського руху було село Цибулів (Цибулеве), яке висунуло таких ватажків, як Микола Бондаренко (Кибець), Василь Холявка, Михайло Дорошенко. «Непитай» зазначив, що населення Цибулевого підтримувало повстанців: «Село Цибулеве як ніяке інше село допомагало банді, про це можна судити лише по тому, що для банди без попередження варилися обіди та разносилися фронтом аж до ст. Хіровка. Окрім обіду, разносилися відрами мед, пшеничний хліб, пироги й вода... У кожному селі та хуторі населення зустрічало

---

⁸⁶³ Історія банди Хмари. З особистого архіву Ю. Митрофаненка, арк. 9.

⁸⁶⁴ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 10

⁸⁶⁵ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 12.

банду доволі радісно, крім підтримки фуражом та продукцією населення поповнювало її новими силами»⁸⁶⁶.

Наведені уривки зі звіту чекістського сексота свідчать про значну підтримку повстанців мешканцями сіл Центральної України. Тому наприкінці серпня 1920 р. П. Хмарі вдалося сформувати «Перший Чорноліський полк» до 2 тис. осіб. Третина була добре озброєна гвинтівками, обрізами, бомбами, двома кулеметами, була технічна сотня, яка з проводила рейкову війну, руйнуючи залізничну колію. «Непитай» писав, що керував цією сотнею Мефодій Голик (Залізник) із Єлизаветградківки – село поблизу Холодного Яру. Також у складі полку було п'ять рот піхоти, кулеметна сотня. Полк мав дві кінні сотні: одна на чолі з Пилипом Хмарою, іншу привів з Цибулевого М. Бондаренко (Кибець). Кіннотники були гарно озброєні бомбами та іншими вибуховими пристроями⁸⁶⁷. Також до них приєдналися повстанці Штиля, які, щоправда, не завжди вдало взаємодіяли з загонами Хмари⁸⁶⁸.

Зібравши значні сили, повстанці готувалися атакувати Знам'янку. Більшовицький сексот детально описав їхні наміри. Повстанці намагалися утворити своєрідну селянську республіку. Для цього вони планували оволодіти важливою Знам'янкою. Залізничну колію на Олександрію збиралися знищити, щоб забезпечити свій тил. Шлях на Миколаїв заблокувати паровозами зі станції Знам'янка, тобто покласти їх під відкоси на самій лінії. З півночі повстанців прикривали холодноярські отамани, а також Чорний та Чутянський ліси з глибокими ярами та балками. Значну допомогу повстанцям надали села Дмитрівка та Диківка (нині Кропивницький район Кіровоградської області)⁸⁶⁹.

На початку вересня 1920 р. повстанцям П. Хмари вдалося на короткий час захопити Знам'янку, але червоні кинули до важливої залізничної станції допомогу з елисаветградської кавалерійської школи старшин із гарматами та скорострілом та невдовзі відбили Знам'янку. Проти повстанців виступили також робітники-

---

⁸⁶⁶ Там само, арк. 16, 20.

⁸⁶⁷ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 13.

⁸⁶⁸ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 18.

⁸⁶⁹ Там само, арк. 24.

залізничники, які симпатизували червоним. Повстанцям та селянам, які їм допомагали, довелося відступати в ліси. Більшовицький агент «Непитай», завербований із місцевих селян, згадував про цю апокаліптичну картину «червоного терору»: «Катували винних і невинних. Били вікна, виломлювали двері в хатах, грабували все, що було вартісніше, і врешті підпалили село, якого гасити вже було нікому»⁸⁷⁰. Селянам Дмитрівки, на відміну від сіл Красносілля та Єлизаветградківки, пощастило уникнути червоного терору. А от мешканці цих двох сіл відчували на собі всю лють окупантів. Інформацію сексота підтверджують спогади місцевого українського повстанця Михайла Дорошенка: «Невинні люди падали на коліна й благали пожаліти, але їх не жаліли і нищили. Ранених дострілювали, а більше рубали шашками»⁸⁷¹. Поразка в Знам'янці змусила повстанців відступити в рідні ліси та села. Цвітну та Цибулеве червоні атакувати не наважувалися.

Восени 1920 р. склалася вже звична для цих територій ситуація. Села контролювали повстанці, міста – більшовики. Більшовики відзначали, що повстання проходять під гаслами «самостійної України», сигналом для їхнього початку є церковні дзвони, в селах, де діють повстанці, вчителями поширюється національна жовто-блакитна символіка, а селяни підтримують повстанців продовольством. Більшовики зауважували великий авторитет отаманів серед населення, використання української мови, антикомуністичних та антиросійських гасел, національної символіки, відмову здавати продрозкладку та факт підтримки повстанців місцевим населенням⁸⁷².

Події наприкінці серпня 1920 р. у цьому регіоні більшовики вважали селянським повстанням: «Таємно. Наказ по запіллю Єлисаветградського повіту. Від 24 серпня. Вороги революції, скориставшись темнотою, підняли кулацьке

---

⁸⁷⁰ З особистого архіву Ю. Митрофаненка. Історія банди Хмари, арк. 31.

⁸⁷¹ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: спогади 1918 – 1923 років. С. 224.

⁸⁷² ДАКіО. Ф. Р-14, оп. 1, спр. 14, арк. 35, 49.

повстання в Інгуло-Кам'янській, Губовській та інших волостях...Повстанням керують бандити, які хочуть знищити робітничо-селянську владу»⁸⁷³.

Проти повсталих сіл більшовики застосовують справжні каральні операції. Для прикладу наведемо звіт більшовиків про події 31 серпня 1920 р.: «Увірвалися в Новгородку, захопили штаб бандитів, порубали багато противників, спалили близько 70 хат учасників повстання. Повстанням керують петлюрівські агенти під жовто-блакитним прапором»⁸⁷⁴. Участь у придушенні повстання брали курсанти Єлисаветградського кавалерійського училища, частини ВОХР та кіннотники зразкового кавалерійського дивізіону Першої кінної армії, більш відомі як будьонівці. Загалом – до 400 осіб⁸⁷⁵. Командував цими загонами росіянин Агапов – командир 318 батальйона ВОХР (Війська Внутрішньої охорони Республіки). Найбільше дісталось мешканцям Інгуло-Кам'янки – спалено 70 хат, Новгородки – 100 хат⁸⁷⁶. До переліку спалених сіл потрапила також відома завдяки художньому фільму Малинівка (нині Олександрійський район Кіровоградської області). Таким чином, лише в трьох селах Центральної України: Злинці, Новогородці, Інгуло-Кам'янці російські окупанти в 1920 р. спалили близько 500 хат, однак на цьому червоний терор проти українського селянства, яке чинило спротив червоноармійцям, не припинився.

Крім збройних повстань, селяни вдавалися й до ненасильницьких акцій спротиву більшовикам. Вони відмовлялися здавати продрозкладку, руйнували залізниці, щоб ускладнити примусовий збір продрозкладки. Але такі повстання також придушувалися з винятковою жорстокістю. У вересні 1920 р. червоні жорстоко покарали виступ проти збору продрозкладки селян Соснівки, Тернівки, Дев'ятки. Досліднику Р. Ковалю вдалося записати спогади про Соснівське повстання. Вся провина селян полягала лише в тому, що вони відмовилися здавати продрозкладку та розібрали залізничну колію, щоб не бути обстріляними більшовицькими бронепотягами. Червоні під страхом репресій змусили селян

---

⁸⁷³ ДАКіро. Ф. 347, оп. 1, спр. 97, арк. 524 а.

⁸⁷⁴ ДАКіро. Ф.347, оп. 1, спр., 97, арк. 524 а.

⁸⁷⁵ ДАКіро. Ф. 347, оп.1, спр. 97, арк. 525.

⁸⁷⁶ ДаКіро. Ф.14, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 9, 11.

відновити колії. Залізницю селяни поновили, але коли дізналися, що в сусідньому селі більшовики спалили млин, то терпець увірвався. Хлібороби оточили Соснівку боронами догори зубцями та приготувалися до оборони. Учасників повстання було близько 150, значна частина яких була погано озброєна. Вони навіть не встигли підготуватися до бою, тому були порубані курсантами Єлисаветградського кавалерійського училища. Також червоні обстріляли села з гармат бронепотяга та кулеметів, чимало хат згоріло. Однак частина селян уникла покарання та приєдналася до повстанців Пилипа Хмари та холодноряців. У Соснівці на знак тих подій нині встановлено пам'ятник⁸⁷⁷.

Аналіз документів дозволяє припустити, що повстанці намагалися діяти узгоджено, проте не завжди вдало. Повстання на цих теренах тривали протягом серпня-вересня 1920 р., більшовики зазначали, що їхні учасники спілкувалися між собою українською мовою, підтримували контакти з Холодноряською організацією, готували наступ на Єлисаветград. Наприкінці серпня 1920 р. на терени Центральної України після боїв на Півдні повернулася чисельна та рухлива дивізія повстанців отамана К. Пестушка (Блакитного)⁸⁷⁸. Повстанці знищували червоноармійські підрозділи в сільській місцевості, однак на Єлисавет, який 18 вересня 1920 р. знову опинився на осадному становищі, бо був оточений з усіх сторін загонами отаманів, К. Пестушко наступати не наважився. Причина такого рішення очільника Степової дивізії невідома. Спогади його брата Ю. Степового обриваються фразою про плани повстанців атакувати Єлисаветград⁸⁷⁹. Невдалою вийшла спроба повстанців захопити Олександрію, у якій вони протрималися кілька годин, поповнили запаси одягу, але, зазнавши втрат, були змушені відступити. З-під Єлисаветграда степовики повернули до Цибулевого та Розумівки, об'єднавшись із Чорноліським полком П. Хмари, проте між отаманами виникли

---

⁸⁷⁷ Повстання в Соснівці восени 1920 року. *Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. К. Вінниця, 2010. С. 394 – 397.*

⁸⁷⁸ ДаКіро. Ф.14, оп. 1, спр. 14, арк. 19, 53.

⁸⁷⁹ ДАКО. Ф. 347, оп. 1, спр. 97, арк. 53; Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. С. 165 – 166.

розбіжності та невдовзі вони знову почали діяти окремо⁸⁸⁰. П. Хмара відступив до Цвітної, а Олександрійська дивізія вирушила до Холодного Яру⁸⁸¹.

Активно діяли повстанці й на теренах правобережжя Кременчуцької губернії, утвореної 1920 р. Губернським центром обрали м. Кременчук. Однією з причин утворення нової територіально-адміністративної одиниці було посилення координації дій боротьби з селянським повстанським рухом у Центральній Україні. Посилення тягаря продрозкладки зумовило різке зростання антибільшовицьких настроїв серед селян Кременчуцького повіту. Краєзнавець В. Сергєєв писав, що деякі місцеві радянські органи навіть тимчасово припиняли своє існування⁸⁸². Учасник встановлення більшовицької влади в цьому регіоні І. Забіяка зазначав: «Починаючи з середини літа 1920 року, на території нашого Олександрійського повіту і нашої волості оперували різні контрреволюційні банди... При цьому вони проходили через наше село мало не кожен місяць. В усякому разі у той час робота в місцевих органах влади була зв'язана з великими труднощами і небезпеками. І кожного разу, коли проходила повз наше село банда, вона приносила нам нещастя, вона громила будівлі волвиконкома, сільвиконкома, знищувала усю документацію, яка була у волвиконкомі, а працівники виконкому рятувалися втечею в ліс, в городи і яри. Як правило, банди довго в нашому селі не затримувалися, оскільки вони кожного разу майже по п'ятах переслідувалися частинами Червоної Армії. Це не давало їм можливості довго залишатися в селі з тим, щоб розшукати і репресувати місцевих комуністів і активістів...»⁸⁸³.

На території Кременчуцького повіту з більшовиками також боролися рухливі загони Степової дивізії. Миронівська, Новогеоргіївська і Павлиська волості входили до смуги оперативних дій півторатисячного куреня, яким командував Сергій Клепач. У 20-х числах серпня 1920 р. його бійці здійснили глибокий рейд територіями Олександрійського повітів Херсонської губернії та правобережжям новоутвореної Кременчуцької губернії. Архівні документи свідчать про значний

---

⁸⁸⁰ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 22

⁸⁸¹ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 22

⁸⁸² Сергєєв В. На зламі. Кременчук: Піраміда, 2011. С. 137

⁸⁸³ Сергєєв В. На зламі. С. 138.

розмах повстанського руху на цих теренах влітку-восени 1920 р.: «25 серпня: бандитизм розростається. У повіті оперують 6 бандитських загонів під проводом отаманів Палія-Клепача, Хмари, Кобчика... 26 серпня. Велика банда Клепача іменує себе петлюрівцями. Штаб в Червоній Кам'янці. Банда зробила наліт на Новогеоргіївськ. За відомостями новогеоргіївських комуністів, що прибули в Кременчук, Новогеоргіївськ був зданий...»⁸⁸⁴.

Наприкінці серпня 1920 р. повстанцям вдалося продовжити свої рейди теренами Кременчуцької губернії та в деяких випадках паралізувати роботу органів окупаційної советської влади: «28/VIII банда до 30 чоловік увірвалася до Звенигородського Волвиконкому, захопила друк, телефонний апарат, папери і сховалася. У містечку Дмитрівка розгромлені Радянські установи, захоплені до 300 голів худоби. Бандитами зайнято село Онуфріївка, частина міліції захоплена, частина відступила. За неперевіреними відомостями, бандитів у зазначеному районі до 2-х тисяч чоловік. У районах Павлиша і Лікарівки оперують банди чисельністю 1000 чоловік. Організовано було по повіту 23 волосних і 132 сільських Комнезаможей, працювали 22 інструктори. Тепер організована робота припинилася із-за бандитизму...»⁸⁸⁵.

А в оперативно-розвідувальному зведенні начальника штабу тилу Кременчуцької губернії від 02.09.1920 року йшлося про наступне: «Комбат 322 доносить, що перша і друга рота виступила для зайняття Андрусівки. По донесенню Агентурної розвідки, висланої в Янів, що 20-25 верст і Глинськ, що 25-30 верст на північний захід від Олександрії, банда чисельністю до п'ятисот багнетів при трьох кулеметах і знярядді пройшла 31/ VIII 20 року мимо Глинська по напрямку Чигирин. 1 вересня уранці Чигирин зайнятий бандою, невідомої чисельності. За відомостями військової розвідки села Подорожнє, Карпівка, Воронівка, Дюшки утворили банду з мобілізованих. У селах Чигиринського і Олександрійського повітів сильна Петлюрівська агітація. Влади ніде немає. Міліція усюди

---

⁸⁸⁴ ДАПО. Ф. Р. 2289, оп.1, спр. 4, арк. 4.

⁸⁸⁵ ДАПО. Ф. Р. 2289, оп.1, спр. 4, арк. 4зв – 5.

обеззброєна...»⁸⁸⁶.

На початку вересня 1920 р. повстанський рух продовжував ширитися Кременчуцькою губернією, а червоні мусили визнати свою безпорадність у боротьбі з повстанськими загонами: «Зведення по Кременчуцькій губернії на 3 вересня 1920 року. ...Олександрійський повіт. По з'ясуванню, банда, що зробила 26/VIII наліт на Новогеоргіївськ, розгромила усі установи. Банда тепер влаштувалася в Калабарській, Подорожанській волостях Чигиринського повіту. Зв'язок із повітом, у зв'язку з розвитком бандитизму, майже перерваний. Приймаються заходи до її відновлення»⁸⁸⁷.

Значна частина цього регіону восени 1920 р. перебувала у вирі масштабного селянського повстання. Тому більшовицький губревком вимушений був вдатися до введення на цій території військового стану. На місцях були утворені військово-революційні комітети (ВРК) із надзвичайно широким колом повноважень.

Клекотіли повстанням й інші терени Центральної України. Поблизу Новомиргорода (Київська губернія) діяли загони отамана Василя Кваші та Ларіона Загороднього. У с. Сентове Херсонської губернії більшовики зафіксували заклики населення до масового повстання та боротьби з радянською владою. Вони використовували природні умови Чорнолісся, переховуючись у Нерубаївському, Цибулівському, Чорному, Чутянському лісах. З метою перешкоджання руху більшовицьких ешелонів селяни руйнували залізничні колії. Мали місце факти освячення повстанцями зброї в церквах⁸⁸⁸.

Важливим завданням було об'єднання значної кількості повстанських загонів в один чисельний військовий підрозділ. За політичною орієнтацією всі вище згадані загони були самостійниками, прихильниками незалежності України. Великі надії повстанці покладали на з'їзд отаманів у Холодному Яру у вересні 1920 р. Саме в цей час дивізія Пестушка увійшла на територію Холодноярської організації. Це значно посилювало військові можливості повстанців. У вересні 1920 р. степовики (так

---

⁸⁸⁶ ДАПО. Ф. Р. 2289, оп.1, спр. 4, арк. 123.

⁸⁸⁷ ДАПО. Ф. Р. 2289, оп.1, спр. 4, арк. 132.

⁸⁸⁸ ДаКіро. Ф.14, оп. 1, спр. 14, арк. 35.

називали вояків дивізії К. Пестушка) об'єдналися з Холодноярською бригадою. Це сталося 24 вересня 1920 року на нараді повстанців у Медведівці (територія підконтрольна повстанцям Холодного Яру). К. Пестушка було обрано Головним отаманом Холодного Яру (Холодноярської бригади).

Під командою К. Блакитного (Пестушка) тепер була сила в декілька тисяч багнетів, сотні кулеметів і артилерійський дивізіон, кавалерія, тачанки, але повстанцям бракувало згоди. Вони так і не змогли виробити єдиної тактики боротьби, щоправда, домовилися спільними силами атакувати Черкаси. Однак напередодні штурму міста вояки дивізії К. Пестушка дістали звістку про червоний терор проти своїх родин. Вони закликали отамана негайно повертатися на терени, де формувалася їхня дивізія. Повстанці не були регулярною частиною, тому К. Пестушко був змушений прийняти рішення своїх бійців. Такою була специфіка стосунків у нерегулярній повстанській частині. Це зменшило сили повстанців. Ударний кулак, який вдалося створити в Холодному Яру, розпався, вояки розпорошилися по своїх районах.

У жовтні 1920 р. теренами Центральної України пройшла Перша Кінна армія С. Будьонного, який залишив свої враження про боротьбу з повстанцями цього регіону: «Ми йшли Єлисаветградською губернією», – писав С. Будьонний, помилково назвавши терени Єлисаветградського повіту губернією⁸⁸⁹. Перша кінна рухалася з польського фронту в Крим, тому не могла оминати терени Центральної України. На цьому шляху червоноармійцям доводилося вступати в сутички з повстанцями, про що згадував С. Будьонний, який залишив цікаву характеристику повстанства цього регіону: «З кінця вересня розпочалися сутички з бандами... Головну силу бандитських зграй складали місцеві куркулі та їхні синки. Бандитами вони ставали добровільно: захищали своє багатство, свої привілеї. Ненависть до совєтської влади не знала меж. Вони по-звірячому розправлялися з червоноармійцями, які потрапляли в полон»⁸⁹⁰.

---

⁸⁸⁹ Даценко В., Митрофаненко Ю. Будьонівці в «Єлисаветградській губернії. Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. Рік 1920. С. 170

⁸⁹⁰ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. Рік 1920. С. 163.

С. Будьонний відзначив високу боєздатність повстанців та їхніх отаманів і визнав, що боротися з ними було складно: «Боротьба з бандитами була нелегкою. Наша розвідка, незважаючи на її героїчні зусилля, не завжди могла встановити чисельність бандитських загонів із місцевого населення та місця їхньої дислокації. Нерідко та або інша банда складалася з декількох загонів. Кожен діяв у своєму районі. У більшості випадків бандитами командували колишні офіцери царської армії, які мали великий досвід. За своєю організацією банди скоріше нагадували регулярні частини з кулеметами та гарматами, з піхотою та кавалерією. Тому боротьба з ними не була легкою і билися вони з відчаєм приречених»⁸⁹¹.

Один із таких боїв відбувся в жовтні 1920 р. поблизу Розумівки (нині Кропивницький район Кіровоградської області), коли українські повстанці відчайдушно боролися з будьонівцями. Мова про Чорного Ворона (Миколу Скляра) та його повстанців. М. Скляр у 1919 р. воював у складі махновців, але не був прихильником ідей анархізму. Тому в 1920 р. під впливом Чорного Ворона вояки, що раніше воювали в лавах махновців, перейшли до дивізії отамана Пестушка. У жовтні 1920 р. Олександрійська дивізія Костя Пестушка, яка вирушила з Холодного Яру на терени Олександрійського повіту Херсонської губернії, рятувати земляків від червоного терору зіштовхнулася з будьонівцями. Чорний Ворон, який командував розвідувальним загonom дивізії, прийняв бій із більш чисельними підрозділами червоноармійців. Це дозволило основним силам вчасно прибути до рідних сіл та врятувати земляків від «червоного терору». Чорний Ворон (Микола Скляр) та більша частина його бійців загинула в бою з червоними під Розумівкою (нині село в Кіровоградській області)⁸⁹².

Варто згадати про важливий епізод, пов'язаний зі ставленням повстанців до релігії. У жовтні 1920 р. вигнання більшовиків та тимчасове відновлення влади УНР повстанцями К. Пестушка дозволило селянам села Іскрівка поховати священника Миколу Іскрівського, закатованого більшовиками в жовтні 1919 р. До

---

⁸⁹¹ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. Рік 1920. С. 163.

⁸⁹² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 231.

того часу селяни, залякані більшовиками, боялися ховати його, тому тіло священника, закидане гілками, протягом року лежало непохованим. Лише з поверненням цих теренів під контроль повстанців тіло священника поховали за православним обрядом. Нині його нетлінні моці зберігаються в іскрівській церкві, збудованій на початку ХХ ст.

Упродовж жовтня та листопада 1920 р. повстанці Серединної України вели бої з регулярними частинами червоних. Чекіст Б. Козельський писав, що для знищення Олександрійської дивізії отамана Блакитного червоне командування виділило дві піші бригади та декілька загонів Першої кінної. Зазнавши поразок у боях з будьонівцями та розуміючи, що погано озброєні повстанці не зможуть успішно боротися з вишколеним військом, К. Пестушко припинив боротьбу⁸⁹³. Наприкінці листопада 1920 р. через нестачу амуніції та теплої одягу він прийняв рішення про тимчасову демобілізацію своєї дивізії, однак відновити її в 1921 р. отаманові не вдалося. Втома від війни та нова економічна політика, запроваджена більшовиками в березні 1921 р., зробили свою справу. Повстанці зневірилися в можливостях успішного продовження війни з більшовиками, тому припинили боротьбу.

Поразка в боях з червоноармійцями, наміри об'єднатися з військом УНР змушували повстанців змінювати тактику, відриватися від рідних стріх. Наприкінці 1920 р. П. Хмара зі своїм Чорноліським полком вирушив на Захід, але дізнавшись про припинення боротьби армії УНР, повернув до рідної Цвітної. Отаман теж розпустив дивізію до весни 1921 р.⁸⁹⁴

За умов, коли повстанці національної течії припинили активну боротьбу, на терени Центральної України в грудні 1920 р. несподівано увірвалися махновці. Гарнізони Єлисавета та Олександрії отримали інформацію про прорив махновців із Криму та війну проти більшовиків, тому були готовими до оборони⁸⁹⁵. В. Сосюра, який на той час перебував на навчанні в школі червоних командирів у

---

⁸⁹³ Козельський Б. Петлюрівське повстанство (Шлях зрадництва та авантюри). С. 73.

⁸⁹⁴ Історія банди Хмари (з особистого архіву Ю. Митрофаненка), арк. 35.

⁸⁹⁵ ДаКіро, Ф. Р. 347, оп.3., спр. 5, арк.3.

Єлисаветграді, згадував про участь в обороні міста від махновців у складі червоних. Але, як і в 1919 р., захопити Єлисавет махновцям не вдалося⁸⁹⁶.

Наприкінці 1920 р. антибільшовицький повстанський рух на теренах Центральної України було придушено більшовиками. Росіяни скористалися розпорошенням повстанців, відсутністю зв'язків з регулярною армією, перемир'ям із поляками та придушили роз'єднані повстанські загони. Зіграли свою роль червоний терор, морози, відсутність матеріального забезпечення повстанців. Також негативною умовою для розгортання антибільшовицького повстанського руху на теренах нашого краю була радянсько-польська війна, яка розпочалася в квітні 1920 р. Більшовицькі війська, які кидали на польський фронт, тобто на захід, просувалися Центральною Україною та брали участь у придушенні селянських антибільшовицьких повстань. Так було в травні-червні 1920 р., коли частини Червоної армії рухалися на захід та в жовтні 1920 р., коли вони поверталися з польського фронту. Перебування чисельних та добре озброєних червоних кавалерійських частин створювало значні проблеми для українських повстанців. Наявність у більшовиків бронепотягів та перевага в артилерії також спричинили поразки повстанського руху та значні жертви серед цивільного населення, яке їх підтримувало. Під впливом поразок та червоного терору селяни значно менше підтримували повстанців, тому наприкінці 1920 р. повстанський рух у Центральній Україні поступово згасав, але його потенціал не було вичерпано. Що й підтвердили події 1921 – 1922 рр.

---

⁸⁹⁶ Сосюра В. Третя рота. С. 202 – 205.

4.4. Антибільшовицький повстанський рух 1921 – 1922 рр.

На початку 1921 р. повстанці Центральної України намагалися змінити тактику опору російським окупантам. Одним із таких рішень було припинити локальний характер дій та вирушити на з'єднання з регулярними частинами армії УНР. Під час цього рейду в лютому 1921 р. у степах Центральної України вперше перетнулися стежки махновців та холодноряців. Цей епізод перебування махновців та теренах Середньої України та їхня зустріч із холодноряцями не згадується в дослідженнях, присвячених історії махновського руху, тому зупинимося на його аналізі детальніше.

Місце зустрічі автор «Холодного Яру» Ю. Горліс-Горський вказав точно: село Рівне – волосний центр Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області), а от її час просто не пам'ятав, щиро визнавши «що дати позабувалися»⁸⁹⁷. З роману Ю. Горліса-Горського дізнаємося, що повстанські шляхи перетнулися вже після Різдва 1921 року, коли холодноряці, спільно з Чорноліським полком Пилипа Хмари, вирішили здійснити рейд до Чорного моря. На цій дорозі якраз і знаходилося велике село Рівне, що мало кілька тисяч дворів та мешканців⁸⁹⁸.

Махновці взимку 1920 – 1921 рр. здійснили декілька рейдів центральноукраїнськими теренами. Інформація про їхнє перебування в цьому регіоні відображена в більшовицьких джерелах. Інформацію про чергову появу махновців поблизу Єлисаветграда зафіксували наприкінці лютого 1921 р. : «Банда Махно в тисячу шабель переправилася на правий берег Дніпра і почала свій рейд, наближаючись до наших повітів» (тобто Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії). Єлисаветград вкотре оголосили містом на «осадному становищі», яке зняли тільки на початку березня 1921 р., коли махновці повернулися на Лівобережжя⁸⁹⁹.

---

⁸⁹⁷ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 5.

⁸⁹⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 302.

⁸⁹⁹ Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 214 – 215.

В лютому ж 1921-го загони махновців, уникаючи ударів червоних, здійснювали рейд з Південної України та Правобережжю, намагаючись поповнити свої лави. Про цей рейд згадував також Віктор Білаш – начальник штабу Партизансько-Повстанської армії України ім. батька Махна. Зокрема, він писав, що в лютому 1921 р. махновці знову повернули на Правобережжя⁹⁰⁰. Про зустріч із холодноряцями В. Білаш не згадував, але, можливо, його просто не було в той момент поруч із Н. Махном. Згідно з тактикою, визначеною «батьком», махновці мали діяти, «невеликими відділами, щоб шарпати червоних всюди, – не давати їм ніде спокою»⁹⁰¹.

Наведений документ свідчить про перебування махновців на теренах Центральної України наприкінці лютого та про їхні бої з червоними 25 лютого 1921 р. Большевики навіть припустили, що Н. Махно намагається повторити свій рейд грудня 1920 р., який завершився захопленням кількох сіл та містечок. Але надалі, схоже, червоні просто загубили слід махновців, бо не встигали за їхніми рейдами. Тому й були змушені тримати в Єлисаветі сили для відбиття ймовірної атаки махновців на місто⁹⁰².

А от для холодноряців, що рухалися до Чорного моря, зустріч із махновцями у розлогих центральноукраїнських степах виявилася приємною несподіванкою, бо ж могли натрапити й на будьонівців, які переслідували як холодноряців, так і махновців. Ю. Горліс-Горський, осавул 1-го куреня Холодноряської бригади, занотував чимало цікавих епізодів цієї зустрічі: «Ідемо Вознесенським трактом – Хмарі забагнулося зробити рейд від Чорного лісу до Чорного моря... Переночувавши в Рівному, довідуємося, що в недалекому Куті ночують загони «батька» Махна...»⁹⁰³.

Холодноряці знали про розрив угоди між більшовиками та махновцями та відновлення війни між ними, тому не очікували нападу з боку анархістів. Махновці

---

⁹⁰⁰ Білаш В., Білаш А. Дороги Нестора Махна. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007844>

⁹⁰¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 305.

⁹⁰² Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. С. 215 – 216.

⁹⁰³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 302 – 303.

завдяки розвідці теж володіли інформацією, що поруч не вороги, хоча частина холодноярців була одягнута в трофейні «рогаті» будьонівки.

Найбільш ймовірна дата цієї зустрічі 26 лютого 1921 р., після боїв махновців із більшовиками, про які згадувалися в документі. Під час бесіди Ю. Горліс-Горський зафіксував важливу згадку зі слів одного з махновців про те, що до «батька цілий полк донців від Будьонного перейшов. Тепер червоних рубають, аж дрантя летить»⁹⁰⁴. Колишні будьонівці невдовзі прибули до Рівного разом із Махном. Ця інформація є важливою для встановлення часу зустрічі повстанців. Полк донців-будьонівців, який став на бік махновців – це бригада 4 дивізії Першої кінної армії, якою командував Григорій Маслак (Маслаков). У січні 1921 р. на Катеринославщині Маслак відмовився брати участь у каральних операціях проти махновців, а на початку лютого став на їхній бік. Цей перехід не був випадковим. Махновські гасла: «Бий комуністів та комісарів!» поширилися серед конармійців ще восени 1920 р. під час відступу теренами Правобережжя після поразки під Варшавою та Замостям. В одному із звітів про настрої в 6-дивізії Першої кінної армії прямо зазначалося: «у солдат на устах ім'я Махна, як вождя». Більшовицьке керівництво судами, розстрілами, усуненням із керівних посад командирів намагалося запобігти таким настроям, однак вирішило цю проблему лише частково. Ю. Горліс-Горський також навів слова й самого Махна про те, що до нього «Маслак із полком донців від Будьонного перебіг»⁹⁰⁵.

Згадки в розмовах про перехід бригади Маслака на бік Махна свідчать про те, що ця зустріч не могла відбутися раніше лютого 1921. Натомість інформація з наказу начальника оборони Єлисаветграда доводить факт перебування махновців у Єлисаветградському повіті саме наприкінці лютого 1921 р.⁹⁰⁶. Детальні спомини Ю. Горліса-Горського підтверджують цей факт і дозволяють локалізувати місце перебування Н. Махна з найближчим оточенням.

---

⁹⁰⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 304.

⁹⁰⁵ Там само. С. 303.

⁹⁰⁶ ДаКіро, ф. Р- 347, оп. 3, спр. 5, арк. 7.

В інших джерелах про зустріч із холоднорцями не згадується. Чи міг Ю. Горліс-Горський вигадати цей факт? Навряд чи, достовірність його спогадів неодноразово підтверджувалися дослідниками, а спомини про зустріч із махновцями він подає в таких деталях, що по суті стверджують реальність цієї зустрічі. Ю Горліс-Горський навів колоритні описи Махна, його вояків, символіки, занотував враження від спілкування з анархістами стосовно їхньої ідеології, стратегії, тактики, які викликали неоднозначне ставлення в холоднорців. Про Махна автор «Холодного Яру» писав з іронічною симпатією, називаючи «Наполеоном українських степів»⁹⁰⁷.

Крім Ю. Горліс-Горського, з позитивом до Махна поставилися обережний Андрій Чорнота та чорноліський отаман Пилип Хмара, які поцікавилися кількістю війська та причинами союзу махновців з більшовиками проти Врангеля. Проте далеко не всі холоднорці горіли бажанням побачити Махна. Наприклад, Баранів – колишній старшина дивізії синьожупанників, який напередодні приєднався до холоднорців, ставився до «батька» презирливо і навіть руки йому не хотів простягувати: «Я з тією сволотою не хотів і не хочу мати діла. Він червоним сильно допоміг. Я Врангелеві не ворог, могли його чорти і забрати, але пізніше»⁹⁰⁸.

На питання холоднорців до Махна, чи дійсно «чи не краще, що б під Кримом і досі був фронт», той емоційно відповів: «Наплювати мені на фронт! Ті дурні у Кремлі головою у вогонь самі лізуть. Ще рік такої політики – і будемо мати сто, тисячу селянських фронтів. В Україні, Росії, на Дону – всюди! Селянська революція – право кожного народу, міста чи села на влаштування собі життя по своїй вподобі... Врангеля треба було підсікти, щоб ситуації не використав. Червона армія із Врангелем охоче билася, а подивимося, як буде битися проти батьків і братів! Чи не посиплються на наш бік полки! – Віриш, батьку, в перемогу селянської революції? – Вірю!». Ю. Горліс-Горський відзначив харизму «батька» завагою: «у цьому короткому «вірю» була справді тверда віра»⁹⁰⁹.

---

⁹⁰⁷ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 306.

⁹⁰⁸ Там само. С. 306.

⁹⁰⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 306.

Мова про об'єднання повстанських сил не йшла. Н. Махно попередив холодноярців, що рух до Чорного моря є небезпечним, бо там зосереджено чимало підрозділів Червоної армії. Також він повідомив, навіть не чекаючи можливої пропозиції холодноярців, що об'єднуватися з тактичних міркувань не варто. До слова, холодноярці теж не мали наміру вступати в союз із анархістами. Повстанці лише узгодили напрямки руху, бо так було легше сплутати карти будьонівцям, які переслідували махновців. З Рівного повстанці вирушили одночасно: холодноярці – на захід, махновці поверталися на Лівобережжя⁹¹⁰.

Шляхи повстанців розійшлися. Надії Махна на селянську революцію, якою він так марив, у 1921 р. не справдилися. Плани «батька» були підірвані «появою в Україні свого «Поволжя», тобто голодом; рішеннями про амністію повстанцям та різкою зміною аграрної більшовицької політики. Ю. Горліс-Горський під час написання «Холодного Яру» в 30-х рр. розмірковував над цим: «Хто знає, якби Кремль не змінив би круто того року внутрішньої політики, може, і здійснилось би «батькове» віщування про тисячу внутрішніх фронтів»⁹¹¹.

Лідери УНР на еміграції також розраховували на підтримку «тисяч, сотень тисяч повстанських фронтів», які мала розбурхати поява з-за кордону українського війська. Повстанці теж чекали наступу армії УНР і були готові підтримати його. У цьому полягав основний задум антибільшовицького повстання в Україні в 1921 р. Підготовку до цієї військової операції в лютому-березні 1921 р. розпочав Партизансько-повстанський штаб, який очолив Ю. Тютюнник. Напевне організаторів та учасників антибільшовицького повстання надихав успішний приклад Першого Зимового походу, коли армія УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка упродовж шести місяців успішно пройшла тилами білих та червоних окупантів. Найбільш тривалим та успішним було перебування війська УНР саме на теренах Центральної України. План походу розробляв Юрій Отмарштайн – начальник оперативного відділу Партизансько-повстанського штабу. Він передбачав вторгнення війська УНР, сформовано з інтернованих вояків,

---

⁹¹⁰ ДАКіро, Ф. Р – 347, оп. 3, спр. 5, арк. 8.

⁹¹¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 307.

на терени України з Польщі та Румунії. Партизансько-повстанський штаб розділив територію України на 5 повстанських груп і 22 повстанські райони. Початок рейду планували на травень 1921 р., однак його було скасовано через зміну польської позиції стосовно підтримки повстання. Зв'язані умовами Ризького миру 1921 р., який забороняв допомогу УНР, поляки почали втрачати віру в його успіх, а підтримка повстання проти советської влади в Україні могла загострити стосунки з більшовицькою Росією. Тому повстання перенесли з травня на серпень 1921 р., розраховуючи, що реквізиції врожаю спричинять спалах повстанського руху. Однак і в серпні 1921 р. повстання не відбулося, хоча це був найбільш вдалий час для його початку.

Згідно плану майбутнього антибільшовицького повстання територія України була розподілена Партизансько-повстанським штабом на групи та райони. Центральна Україна входила до складу Південної групи, що охоплювала терени Південної та Центральної України. На цей осередок повстанського руху Партизансько-повстанський штаб покладав особливо великі надії, оскільки на цих теренах повстанський рух традиційно був чисельним та потужним. Навесні 1921 р. не припинили боротьби отамани Холодноярської організації, активністю вирізнялися загони П. Хмари, Л. Загороднього, Г. Нестеренка-Орла, Д. Гупала, М. Голика-Залізняка⁹¹². На Криворіжжі значні проблеми органам советської влади створював отаман Г. Іванов⁹¹³.

Південна група, діяльність якої мала охопити й центральноукраїнські терени, складалася з чотирьох повстанських районів. Центрами четвертого району були визначені міста Єлисаветград та Олександрія. Командувачем призначили Михайла Вербицького, а його помічником – Тихона Березняка. Штаб району знаходився в Глодосах, великому селі, яке протягом визвольних змагань було одним із потужних центрів повстанського руху Центральної України. Між штабом групи та підпільниками було організовано зв'язковий пункт у с. Хмельове, в якому

---

⁹¹² Історія банди Хмари. З особистого архіву Ю. Митрофаненка, арк.43.

⁹¹³ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 254.

працювали українські підпільники – радянські урядовці Марущенко та Коваленко. Були навіть плани про перенесення центру усієї Південної групи з Кишинєва до Глодосів, що дало б змогу краще підготувати майбутнє антибільшовицьке повстання, однак вони не були реалізовані⁹¹⁴.

На Катеринославщині підпілля очолював лікар Гелієв. На Криворіжжі повстанці розраховували на отаманів К. Пестушка та Г. Іванова. Однак у травні 1921 р. К. Пестушка було викрито чекістами. Отаман загинув у бою. Натомість загони Г. Іванова на Криворіжжі не припиняли своєї боротьби⁹¹⁵. Окрім чисельного повстанського формування отамана Іванова, на Катеринославщині діяло ще 7 повстанських загонів чисельністю до 650 осіб⁹¹⁶.

Очільники Партизансько-повстанського штабу розраховували на допомогу Польщі та Румунії. Однак ще в березні 1921 р. відбулося дві події, які згодом істотно вплинули на результат майбутньої військової операції. Більшовики протягом місяця встигли помиритися з поляками, умови миру передбачали припинення підтримки армії УНР, та піти на поступки селянству, оголосивши початок нової економічної політики, яка розпочалася в Україні лише в 1922 р. Однак більшовицька агітація стосовно змін економічного курсу мала вплив на українське селянство.

Умови Ризького миру 1921 р. вплинули на позицію польського військового керівництва стосовно підтримки повстання. Після підписання цієї угоди вони ухвалили рішення використовувати штаб Ю. Тютюнника виключно як «розвідувальний орган і лише в разі потреби – диверсійний».

Проте рішення поляків не зупинило організаторів повстання, та й весна 1921 р. давала надію на його успіх. 27 березня 1921 р. Михаїл Фрунзе – головнокомандувач військами Червоної армії в Україні, в одній із телеграм

---

⁹¹⁴ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. 1919 – 1922 рр. С. 138 – 139.

⁹¹⁵ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 255 – 256.

⁹¹⁶ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 304 – 305.

схарактеризував становище советської влади на її теренах: «Щоденні розгрома радянських установ, залізничних станцій, телеграфних контор... складів і заводів...до цього часу є головним гальмом у всіх заходах більшовиків змінити владу в Україні...»⁹¹⁷.

Думки М. Фрунзе підтверджуються матеріалами одного з елісаветградських часописів, у якому йшлося про ситуацію в селі Федвар Єлісаветградського повіту Миколаївської губернії, що поблизу Холодного Яру: «Советської влади ніби немає. Лише де-небудь зустрінеш бліде, перелякане обличчя якого-небудь комітетчика, який пішов до виконкому, або заспане обличчя міліціонера з куцаком у руці, який шмигнув у ворота, аби якомога швидше сховатися від пильних вільних або невірних агентів бандитських зграй, що діють у цьому районі»⁹¹⁸.

Протягом квітня-травня 1921 р. більшовики фіксували зростання та активізацію повстанського руху в Україні. За підрахунками дослідників підпільні антибільшовицькі організації діяли в усіх без винятку губерніях, а кількість учасників повстанських загонів за різними підрахунками становили від 13 до 40 тисяч⁹¹⁹. Щоправда повстанці, окрім махновців, традиційно «трималися стріхи», тобто діяли локально і слабо контактували один із одним. Ю. Горліс-Горський під час розмови з Ю. Отмарштайном розмірковував про особливості психології українського селянина-повстанця: «Чи можу я знати, чому український селянин готовий боротися на життя і смерть із ворогом лише під своїм селом, найдалше під своїм повітовим містом? Далі – то вже не його діло»⁹²⁰.

Щоб позбутися локальності в діях повстанців Партизансько-повстанський штаб намагався підпорядкувати діяльність отаманів собі як єдиному центру. Отамани на місцях мали поступитися владою представникам штабу. Направленому з Холодного Яру до штабу Ю. Горліс-Горському один із його представників так

---

⁹¹⁷ Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. Історичний нарис. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. С. 12.

⁹¹⁸ Вісті Єлісаветградських соціалістичних партій. 15 березня. 1921.

⁹¹⁹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 304 – 305.

⁹²⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 320.

пояснював алгоритм подальших дій: «Ми тепер нову систему впроваджуємо у повстанчу роботу. Досить уже тієї безвідповідальної та безпланової отаманії. Генерал призначив уже своїх певних людей, що переймуть владу в усіх районах... У кожен піде наш отаман...»⁹²¹.

Місцевим ватажкам керівництво Партизансько-повстанського штабу не довіряло. Ю. Горліс-Горський згадував, що до холодноряців мав вирушити представник штабу на прізвище Кузьменко. Чи дістався той Холодного Яру невідомо. Натомість в квітні 1921 р. в Холодному Яру відбувся з'їзд отаманів за участю Миколи Бондарука, який назвав себе представником УНР. Це зібрання завершилося конфліктом між М. Бондаруком та Я. Водяним – смілянським отаманом, одним із провідників Вільного козацтва Центральної України. Водяний пропонував негайно розпочати повстання, а Бондарук очікувати наказу від штабу. У відповідь Я. Водяний назвав М. Бондарука «більшовицьким шпіоном» та закликав не довіряти йому. Конфлікт ледь не дійшов до стрілянини. Присутній на цьому з'їзді отаманів, більшовицький сексот «Непитай» згадував, що Водяний залишив з'їзд отаманів зі словами: «Попереджаю вас, панове, що це є не представник нашого уряду, а є шпіон від уряду Москви, який доведе і вас отаманів і вірне вам і Україні козацтво до повної загибелі»⁹²².

Про подібний розвиток подій Ю. Горліс-Горський попереджав Ю. Отмарштайна, зазначивши, що в Холодному Яру «з призначенням незнаного там чоловіка на отамана не погодяться»⁹²³. І хоча частина холодноряців під впливом Я. Водяного втратила довіру до М. Бондарука, він все ж залишався серед них протягом всього 1921 року, але належного авторитету так і не набув. М. Бондарук періодично конфліктував з іншими впливовими ватажками: П. Хмарою та Л. Загороднім⁹²⁴. Ким насправді був Бондарук: представником Партизансько-повстанського штабу чи більшовицьким агентом – наразі невідомо. Спроби організувати отаманів з єдиного центру знову виявилися невдалими.

---

⁹²¹ Там само. С. 321.

⁹²² Історія банди Хмари. Особистий архів Ю. Митрофаненка, арк. 47

⁹²³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 320.

⁹²⁴ Історія банди Хмари. Особистий архів Ю. Митрофаненка, арк. 49.

Для покращення організації повстань на центральнотериторіальних територіях керівництвом штабу 30 червня 1921 р. було призначено Андрія Гулого-Гуленка – відомого повстанського отамана, генерал-хорунжого армії УНР, одного з керманців армії Першого Зимового походу. Він став командувачем 1-ї Південної групи (фронту) зі штабом у Кишиневі для підготовки антибільшовицького походу. Призначення А. Гулого-Гуленка було вдалим рішенням та здавалося найкращим з усіх можливих варіантів. У 1919 та 1920 рр. А. Гулий-Гуленко був очільником повстанського руху проти російських білогвардійців, а в 1920 р. успішно долучився зі своїми повстанцями до рейду армії УНР Першого Зимового походу та отримав схвальні відгуки від його очільників, зокрема М. Омеляновича-Павленка. Серед центральнотериторіальних отаманів він користувався повагою та авторитетом.

Історія життя Андрія Олексійовича Гуленка (Гулого-Гуленка) має чимало білих плям та загадок. Напевне, доля цього отамана найдовше з-поміж інших ватажків залишалася невідомою як сучасникам, так і дослідникам його діяльності. І навіть щодо його імені та прізвища нерідко трапляються різні варіанти. Але запис у метричній книзі Новоархангельської церкви, який вдалося відшукати істориком Олександром Чорному, переконливо засвідчує: майбутнього отамана, що народився 1 жовтня 1886 р., хрестили 2 жовтня під іменем Андрій та прізвищем Гуленко. Тобто варіант Тиміш, який іноді використовуються дослідниками, є неправильним⁹²⁵.

Проте нерідко Андрій Олексійович Гуленко фігурує в документах як Гулій або Гулий. Ці варіанти утворилися, як похідні від прізвища Гуленко. Варіант «Гулий» вперше було використано ним під час Першої світової війни. Андрій Гуленко (Гулий) – штабс-капітан 11 саперного батальйону (11-го інженерного полку) відзначився в боях, дістав поранення та був нагороджений кількома відзнаками, серед яких і Орденом Святого Георгія IV ступеня – найвищою бойовою нагородою для офіцерів свого рангу.

---

⁹²⁵ ДаКіпО. Ф. 669, оп.1, спр. 2, арк. 146.

До весни 1919 р. у пресі та документах його згадували виключно як Гулого або Гулія. Надалі отаман частіше фігурував вже під подвійним прізвищем Гулий-Гуленко. У більшовицьких документах його називають Гулим або Гулим-Гуленком. Останній варіант є найбільш поширеним у джерелах та дослідженнях, присвячених цій особистості.

Напередодні свого призначення на посаду керівника 1-ї Південної групи А. Гулий-Гуленко та голова української військової місії в Румунії С. Дельвіг зустрічалися з керівництвом румунського генерального штабу. Румуни дали дозвіл на створення штабу Південної групи, його Інформбюро, зобов'язувалися надати матеріальну допомогу та навіть погодилися повернути українським воякам зброю, відібрану в Запорізькій дивізії армії УНР після її інтернування в румунських таборах.

Завершивши формування штабу Південної повстанської групи, Гулий-Гуленко розпочав підготовку до її рейду на терени УСРР. Згідно розробленого плану повстання першою на радянські терени мала увійти Бесарабська група А. Гулого-Гуленка. Участь у операції мали брати три відділи під командою Й. Пшонника, Батуріна і самого Гулого-Гуленка. За підтримки отамана Семена Заболотного планувалося захопити Єлисаветград. Для організації повстань на теренах Центральної України А. Гулий-Гуленко направив до Єлисаветграда Володимира Новицького. У середині липня 1921 р. В. Новицький прибув до Єлисавету. Центральна Україна мала стати вагомим осередком повстання. Поруч на Криворіжжі більшовики так і не змусили скласти зброю отамана Іванова, навіть враховуючи той факт, що його родину вони взяли в заручники⁹²⁶.

Проте літо 1921 р., традиційно найкращий час для повстань, неочікувано для організаторів антибільшовицького спротиву виявилось не найкращим періодом для повстанського руху в Україні. Сподівання очільників штабу на «тисячі селянських фронтів» не справдилися завдяки змінам в економічній політиці, запроваджених більшовиками навесні 1921 р. та неврожаю у низці районів, серед них і Центральна

---

⁹²⁶ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 256 – 257.

Україна, які були базою повстанського руху. А в червні-липні 1921 р. чекістам вдалося ліквідувати цілий ряд підпільних організацій по всій Україні, схиливши до співпраці окремих очільників повстанства, зокрема Юліана Мордалевича. У червні 1921 р. після ліквідації Центрального Українського Повстанського Комітету та мережі повстанських організацій на Київщині, члени ЦУПКОМ(у) вирішили перенести свій штаб до Холодного Яру, однак цей план реалізувати не вдалося.

Тим часом більшовикам влітку 1921 р вдалося провести ряд успішних операцій і проти Холодноярської організації. Вони знищили систему оповіщення в Холодному Яру, знявши монастирські дзвони та спаливши дзвіницю; вилучити в повстанців друкарську машинку, на якій друкувалися «контрреволюційні листівки»; домоглися капітуляції частини отаманів⁹²⁷. Здавалося, що на серпень 1921 р. потенціал масового повстанського руху вичерпався. А нова економічна політика та використання більшовиками голоду в Україні, як зброї проти повстанців, дали свої результати. Масштаби селянського опору більшовикам згасали. Серпень 1921 р. також був вдалим для більшовиків у боротьбі з повстанським рухом в Україні. Червоним вдалося ліквідувати махновщину, змусивши Н. Махна з найближчим оточенням із боями пробиватися за кордон.

За таких обставин до Єлисаветграда – важливого центру антибільшовицького повстання 1921 р. прибув В. Новицький – представник Південної групи та її очільника А. Гулого-Гуленка. Однак напередодні появи В. Новицького в місті чекістам вдалося викрити та заарештували М. Вербицького – одного з керівників підпілля в Єлисаветграді, тому тепер саме В. Новицький був змушений очолити підготовку повстання в місті, у якому він мало кого знав. Незважаючи на подібні несприятливі обставини, В. Новицький почав формувати організацію під назвою «Народна помста». Першим, кого він залучив до неї, був його молодший брат Федір. 18-річний юнак мав досвід повстанської війни як член загону Коваленка (на псевдо Залізник), що діяв на Єлисаветчині. Коли загін припинив своє існування, Ф. Новицький влаштувався на роботу в Єлисаветградське управління освіти.

---

⁹²⁷ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 188 – 190.

Намагаючись залучити до організації знайомих, Ф. Новицький розповів одному з них про мету діяльності «Народної помсти», однак колишній повстанець вже був агентом місцевого відділу НК. Дослідник В. Постолатій, коментуючи цей епізод зазначив: «Прямота і відвертість, з якою діяв недосвідчений юнак, приголомшила елісаветградських чекістів: чи, бува, не агенти одеської ЧК діють у них в місті без їх відома?»⁹²⁸

Таку реакцію чекістів можна пояснити історією фіктивної організації «Комітет по боротьбі з більшовизмом», створеної в Єлисаветграді Особим відділом Першої кінної навесні 1921 р., та викритої елісаветградськими чекістами⁹²⁹. На початку 1921 р. більшовики почали створювати фіктивні підпільні антибільшовицькі організації, намагаючись виявити та ліквідувати ворожі до більшовицького режиму сили⁹³⁰. Проте цього разу виявилось, що брати Новицькі не мають до ВУНК жодного відношення. Почалася оперативна розробка українського підпілля в Єлисаветграді.

Тим часом розбудова «Народної помсти» тривала. Підпільникам вдалося встановити контакти з повстанцями Холодного Яру, який після розгрому мережі підпілля на Київщині в червні-липні 1921 р., знову став головним центром повстанського руху. Готуючи ґрунт для повстання, В. Новицький писав листівки, спрямовані до червоноармійців, колишніх учасників визвольної боротьби, пересічних громадян. Наприклад, переконуючи вояків Червоної армії перейти на бік повстанців, В. Новицький наголошував: «З вас кожен вже скуштував рідної крові. А за що? Ви билися та лили кров за майбутнє життя робітника та селянина. А чи він його бачить? Де ж той рай, за котрий пролили так багато крові, той всесвітній рай залишився на паперах... Не гайтесь, брати, пізнавайте брат брата,

---

⁹²⁸ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2001. С. 64 -71

⁹²⁹ Архів тимчасового зберігання обласного управління СБУ в Кіровоградській обл. Спр. 14345-П.

⁹³⁰ Архів тимчасового зберігання обласного управління СБУ в Кіровоградській обл. Спр. 14 700, Т. 1 – 3.

ідіть до повсталих братів і захисників рідного краю та нації... Хай живе наш рідний край і нація... Слава повсталим! Хай живе могутня незалежна вільна Україна! Слава!»⁹³¹.

Інша листівка, доволі емоційна, адресувалася колишнім учасникам вільнокозацького руху, отаманом яких у 1918 р. був саме В. Новицький. «Славне товариство! Ви не тільки були першими в Марківській волості і Єлисаветградському повіті, ви були першими в Херсонщині. Ви були тут першим квітом, першим відголоском нашого народу, що прокидався від летаргічного сну... Зараз прийшов час збиратись нам і приступати до розпочатої праці... Я надіюсь, що козацтво не схоче залишати розпочату працю на глум своїх ворогів і цим накласти брудну пляму не тільки на вільне козацтво, а і на всю Марківську волость. Вилазьте з темних куточків і не лякайтеся кат зна чога. Будьте здоровими і чекайте наказу»⁹³².

Готуючись підтримати повстання, керівництво «Народної помсти» проводило організаційну та агітаційну діяльність в Єлисаветградському та Первомайському повітах Миколаївської губернії та Звенигородському повіті Київської губернії. Щоправда, В. Новицький не зміг встановити контакти з іншими повстанськими загонами, що діяли на Єлисаветчині. Зокрема з повстанцями Г. Нестеренка-Орла та Л. Загороднього, що були найбільш активними на цих теренах у 1921 р. Тому в разі початку повстання В. Новицький міг сподіватися виключно на власні сили. На вересень 1921 р. повстанці з «Народної помсти» мали 150 гвинтівок та шабель, 1 кулемет, 10 коней, 5 сідел. Однак наказу розпочати активні дії «Народна помста» від Партизансько-Повстанського штабу не дочекалася. Тому В. Новицький, маючи інструкцію від Ю. Тютюнника дрібних повстань не піднімати, вичікував. Намагаючись з'ясувати плани керівництва українським повстанським рухом, він вирішив відправити до Львова, куди з Тарнова переїхав штаб, людину для отримання інструкцій та фінансів.

---

⁹³¹ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2001. С. 68.

⁹³² Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». С. 69.

Планами В. Новицького вирішили скористатися більшовики, які з самого початку діяльності «Народної помсти» мали в її складі своїх сексотів. Саме таким виявився Сергій Даниленко (псевдо Карін). Він відіграв значну роль у ліквідації «Народної помсти». Під іменем студента Степана Черненка Карін став членом елисаветградської антибільшовицької організації і навіть одним із впливових особистостей «Народної помсти». Саме йому як представнику цієї організації та учаснику повстанського руху Південної групи, В. Новицький доручив доволі ризиковане завдання: відправитися за кордон, до Партизансько-повстанського штабу та зустрітися із самим Юрком Тютюнником. У вересні 1921 р. Черненку (Каріну) зробили фальшиві документи та направили до Львова. Він провів там три тижні, побував не лише в штабі, а й у таборах для інтернованих, контактуючи з керівниками та пересічними учасниками повстанського руху. Каріну вдалося зібрати важливу інформацію про плани повстанців.

Успіх Каріна пояснюється великою необережністю в перевірці осіб, що прибували з Наддніпрянської України до Львова, насамперед, самими очільниками антибільшовицького повстання 1921 р. Цей факт відзначив Ю. Горліс-Горський у романі «Холодний Яр», згадуючи деталі зустрічі з одним із поручників Партизансько-повстанського штабу. Він прибув до Львова навесні 1921 р. як представник Холодноярської організації із завданням з'ясувати наміри штабу стосовно організації антибільшовицького повстання. Відсутність необхідної в таких справах конспірації вразила осавула холодноярців: «Кімната була завалена військовими мапами України. Великий стіл застелений шматками полотна з накресленими на них мапами місцевості. Поручник тикав пальцем у мапи районів і називав прізвища. «Сюди той піде, сюди той. У цей район – отой... Люди всі певні і здібні». Я сидів очманілий – ніби мене хто макогоном по голові тарахнув. Хотілося закричати: «Чоловіче! Нащо ти мені це говориш?! Звідкіля ти знаєш, хто я?! Може я з ВУЧК?! Ти ж тикаєш пальцем у життя тисяч, десятків тисяч людей?!»⁹³³.

---

⁹³³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. С. 322.

Саме таким виявився Карін. Але ані контррозвідці УНР, ані польській «дефензиви» не вдалося викрити більшовицького сексота. Як і передбачав Ю. Горліс-Горський, зібрана С. Каріним інформація допомогла більшовикам успішно ліквідувати Листопадовий рейд армії УНР (Другий Зимовий похід).

Тим часом у листопаді 1921 р. в Єлисаветграді чекісти заарештували членів «Народної помсти», які готувалися до повстання. Всього було затримано п'ятдесят одну особу. Одинадцятьох із них, серед яких були брати Новицькі, розстріляли, дев'ятьох засудили до позбавлення волі, дехто зумів утекти, частину підпільників виправдали, але в 30-і рр. ХХ ст. під час Великого терору, таки засудили до страти⁹³⁴.

Більшовики намагалися послабити повстанський рух обіцянками амністії його учасникам. Вимушену амністію холодноряців зумовила низка несприятливих для повстанців чинників. На початку 1921 року повстанці Холодного Яру зробили спробу «відірватися від стріхи», тобто змінити тактику боротьби, яка полягала у веденні проти червоних локальної війни: від власного села і максимум до повітового центру. В лютому 1921 р. вони вирушили в рейд на захід із метою приєднатися до війська УНР для боротьби з більшовиками. Однак вояк армії УНР, якого вони випадково зустріли на Поділлі, повідомив їх про припинення боротьби з червоними та інтернування українського війська до польських таборів. Холодноряці були вимушені повертатися на рідні терени.

Та й довгоочікуваного наказу про початок повстання від Партизансько-повстанського штабу до Холодноряцької організації не надходило. За таких умов все більше повстанців схилилися до думки «піти на амністію». Більшовики всіма можливими засобами пропаганди спокушали повстанців скласти зброю та продовжували виманювати залишенців із лісу. 7 серпня 1921 р. на амністію змушено погодилася частина штабу холодноряців на чолі отаманом Іваном Петренком. Збереглися спогади, які ілюструють цей епізод: «У містечку Жаботин, де відбувався акт «здачі» отаманів, повстанців, що вийшли з холодноряцьких лісів,

---

⁹³⁴ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». С. 70 – 71.

зустріли музикою оркестру, святковим обідом та мітингом. Советських працівників, приймавших «здачу» бандитів, вразив той факт, що повстанці, про яких советська пропаганда розповідала як про грабіжників, були «голі й босі»⁹³⁵.

Проте інші повстанські загони, що не склали зброї, намагалися використати перемовини з більшовиками на свою користь. 13 серпня 1921 р. командир 25-ї дивізії Червоної армії Зомберг попереджав, що «залишки банд залишилися та групуються в одну банду, що завдяки всіляким перемовинам про «здачу» знаходиться в напівлегальному становищі й це сприяє можливості зміцнити свої сили в матеріальному становищі та згуртуватися»⁹³⁶.

Холоднорярці під час перемовин вимагали почесних умов припинення боротьби та гарантій збереження життя для себе та своїх родин. Про це свідчить доповідь секретаря Чигиринського парткому Блеєра про результати перемовин з окружним холоднорярським Повстанкомом на засіданні Чигиринської «райвоєнради». Отамани добивалися від більшовиків повної амністії всіх повстанців та партизан без будь-яких винятків; медичної допомоги всім пораненим та хворим партизанам; вільного місця проживання на всіх теренах УСРР; допомоги лісом населенню, що постраждало від бойових дій між партизанами та Червоною армією. Документ про перемовини з повстанцями Холодного Яру стосовно амністії містить цікаву згадку про один із пунктів домовленостей: «На вимогу, що вся зброя повинна бути передана Советській владі, бандити остаточного рішення не дали»⁹³⁷. Заслухавши текст угоди з повстанцями, чисельність яких становила до п'ятиста озброєних осіб, із них двісті кавалеристів, більшовики постановили: «Незалежно від виду перемовин Військовій Раді приготуватися до 9 числа до ліквідації банд»⁹³⁸.

Проте перемовини тривали ще сім днів. Близько сотні холоднорярців таки пішли на амністію. Серед них були впливові отамани Семен Чучупак та Іван Деркач, члени холоднорярського повстанкому Омелян Дзигар та Логвин Панченко.

---

⁹³⁵ Савченко В. Отаманщина. Х.: Фоліо, 2011. С. 350.

⁹³⁶ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 189.

⁹³⁷ ДАЧО. ф.Р. 3225, оп.1, спр.6, арк. 12.

⁹³⁸ ДАЧО. ф.Р. 3225, оп.1, спр.6, арк.

У серпні 1921 р. працівники Криворізької повітової НК різними способами змушували до амністії отамана Г. Іванова, лідера повстанців цього краю. Однак у серпні 1921 р. їм не вдалося цього досягти. Більшовики відзначили, як отаман Іванов закликав повстанців та селян, які їх підтримували, не припиняти боротьби: «Селяни! І ви, козаки, у нас була червона делегація та просила нас, аби ми здали їм свій прапор і додав: як бути, а козаки заспівали «Ще не вмерла Україна», тому можна зрозуміти, що не погоджуються здаватися»⁹³⁹. Також чекісти відзначили популярність та авторитет отамана Іванова серед селян, про який свідчили розмови, що більшовикам не вдасться захопити отамана Іванова, бо він хитрий⁹⁴⁰. У доповіді голови військової наради Криворізького повіту щодо перемовин про припинення отаманом Г. Івановим боротьби проти советської влади згадується про причини відмови отамана: «Вони кажуть: «Ви нас кличите, даєте амністію, а нас військові частини грабують та вбивають»⁹⁴¹. Навіть більшовики, автори цього звіту, були змушені визнати, що цей аргумент, безумовно, вагомий.

Спокусивши повстанців амністією, більшовицька влада швидко перестала дотримуватися домовленостей. Уже наприкінці жовтня 1921 р. розпочалися арешти амністованих повстанців, які виявили бажання служити в підрозділах советської міліції. Проте проведеною амністією більшовикам не вдалося зупинити повстанський рух у Холодному Яру. Представники окупаційної влади визнавали, що на відміну від інших центрів повстанського руху в Україні, збройна боротьба в районі Холодного Яру наприкінці 1921 р. тривала під проводом нових отаманів.

Якщо для УНР відтермінування початку повстання погіршувало шанси на успіх, то червоні, навпаки, використовували час, аби ретельніше підготуватися до його ліквідації. ВУНК та командування Червоної армії з різних джерел мали досить точну інформацію про підготовку повстання. Окремі більшовицькі агенти,

---

⁹³⁹ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 258.

⁹⁴⁰ Там само. С. 258.

⁹⁴¹ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 268.

наприклад, Сергій Карін (Даниленко), отримували дані про підготовку до рейду навіть безпосередньо від його організаторів. А деякі українські часописи, наприклад, «Рідний край» та «Українська трибуна» відкрито поширювали інформацію про плани учасників антибільшовицького повстання з мапами дій повстанських організацій включно⁹⁴².

Тому не дивно, що упродовж літа 1921 р. ВУНК вдалося викрити та ліквідувати значну кількість повстанських підпільних організацій, готових підтримати повстання. Мережа українського антибільшовицького підпілля, включно з ЦУПКОМ (Центральний Український Повстанський Комітет), була знищена. А НЕП та проголошена амністія значно зменшували потенціал повстанського руху та соціальну базу його підтримки. Тим часом відкладений на серпень наступ з-за кордону українських військ знову не відбувся. Рейд армії УНР на терени України розпочався лише наприкінці жовтня 1921 р. Найбільш вдалий, на думку повстанців, для початку військової операції час було згаяно. Найкраще про втрачений для повстання час висловилися Яків Орел-Гальчевський – відомий отаман Поділля: «Невже, Боже, настала довгождана хвилина?! Вирушили в Україну наші брати, але чому так пізно? Хто їх підтримує, коли вже листопад?»⁹⁴³.

Думка автортетного отамана ілюструвала настрої очільників та рушійних сил повстанського руху в Україні, які вважали, що час рейду війська УНР на терени України був дуже невчасним. Повстанці не могли його підтримати восени 1921 р.

Невдала організація Другого Зимового походу також була спричинена стосунками між його очільниками. На відміну від Першого Зимового походу, вже під час підготовки до повстання не було того порозуміння, яке панувало між А. Гулим-Гуленком та Ю. Тютюнником під час операцій 1920 р. А. Гулий-Гуленко почав діяти на власний розсуд, не виконуючи наказів ані Петлюри, ані Тютюнника. Йому не вдалося знайти достатню кількість зброї для своїх вояків. Натомість отаману закидали надмірні витрати на утримання штабу, а С. Петлюра навіть

---

⁹⁴² Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. С. 303.

⁹⁴³ Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. С. 159 – 160.

просив військового міністра УНР зберігати всі документи, що надходили від Гулого-Гуленка, вважаючи, що ця справа може стати предметом судового розслідування. Допомога румунів в організації походу виявилися слабкою. Попри названі проблеми та невдало обраний для походу час – жовтень-листопад 1921 р., Гулий-Гуленко таки наважився на авантюру. Завданням Бесарабської (Південної) групи було увійти на територію УСРР із боку Румунії. У ніч із 18 на 19 листопада 1921 р. отаман із нечисельним загonom у декілька десятків (!) повстанців, переодягненими у червоноармійців, перейшов кордон, але отримавши відсіч прикордонників, припинив рейд, повернувшись до Бухареста.

Однак провал Другого Зимового походу не призвів до ліквідації повстанського руху на теренах Центральної України. Вже 7 листопада 1921 р. в одному з чекістських звітів про ситуацію в Холодному Яру зазначалося: «Бандитизм поширюється. Банда Загороднього нараховує вже 60 осіб»⁹⁴⁴. Невдовзі після амністії частини повстанців загін Нагірного витримав у Матвіївці Чигиринського повіту (нині Черкаська обл.) кількагодинний бій із батальйоном червоних. Повстанці зазнали серйозних втрат, але зброї все одно не склали. У сусідньому Єлисаветградському повіті представники більшовицької окупаційної влади, налякані активністю повстанців, що завжди активно контактували з холоднорцями, навіть скасували вибори до рад «до кращих часів».

Серед тих, хто не припинив боротьбу були також повстанці отамана Д. Гупала, І. Лютого-Лютенка, Г. Нестеренка-Орла, М. Голика-Залізняка, Л. Залізняка⁹⁴⁵. Окрім повстанців Холодного Яру, які не склали зброї та продовжили боротьбу з більшовиками, на Криворіжжі російським окупантам активно чинив опір отаман Г. Іванов⁹⁴⁶. Червоним не вдалося схилити його на свій бік, хоча такі спроби мали

---

⁹⁴⁴ Історія банди Хмари. Особистий архів Ю. Митрофаненка, арк. 56.

⁹⁴⁵ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських отаманів Холодного Яру в 1921 – 1922 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2009. № 12. С. 140 – 149.

⁹⁴⁶ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 264 – 268.

місце⁹⁴⁷. Лише в грудні 1921 р. більшовикам вдалося ліквідувати отамана та його загін⁹⁴⁸.

Після придушення спроб антибільшовицького повстання восени-взимку 1921 р. на більшій частині окупованої України та ліквідації рейду трьох повстанських груп, які намагалися підтримати його, більшовики вкотре констатували, що повною мірою ліквідувати повстанський рух їм не вдалося. На теренах Центральної України, зокрема в районі Холодного Яру, та наближених до нього територіях вони помітили факти продовження боротьби під національними гаслами: «Холодний Яр продовжував тримати прапор повстання. До початку 1922 р. українського бандитизму як факту державного значення вже не існувало. Винятком залишився район Холодного Яру...»⁹⁴⁹.

7 грудня 1921 р. чекісти в одному з оперативних звітів відзначили спалах повстанського руху в районі Холодного Яру. В одному зі звітів зазначалося покращення організації серед повстанців та концентрацію їхніх сил. Більшовики також відзначили, що відчувається спільне керівництво, взаємозв'язок і робота за суворо розробленим планом.

Позитивні зміни в повстанському русі на теренах Холодного Яру були пов'язані з появою нових отаманів. Зокрема, Іван Лютий-Лютенко – отаман зі Звенигородщини, впливовий повстанський ватажок, відзначив отамана Герасима Нестеренка, під команду якого «навіть невмілі отамани стали діяти організовано та дисципліновано». Самого Нестеренка Лютий-Лютенко охарактеризував подібним чином: «людина чесна, ідейна, не погромник»⁹⁵⁰. Ким були нові керманичі повстанського руху Холодного Яру? Яких змін зазнала його структура? І. Лютий-Лютенко, як людина обізнана із ситуацією в Холодному Яру, бо бував там неодноразово, про що відомо з роману Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр»,

---

⁹⁴⁷ Там само. С. 264 – 268.

⁹⁴⁸ Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї. Збірник документів та матеріалів. С. 270 – 271.

⁹⁴⁹ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 191 – 192.

⁹⁵⁰ ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 – 30 зв.

отримав завдання від повстанського центру в екзилі з'ясувати плани повстанців. Звіт І. Лютого-Лютенка, датований 23 квітня 1922 р., містив детальну інформацію про отаманів Холодного Яру, настрої повстанців та організацію боротьби в одному з важливих центрів антибільшовицького спротиву⁹⁵¹.

Зі звіту Лютого-Лютенка ми дізнаємося, що восени 1921 р. повстанський рух в Холодному Яру та прилеглих до нього селах очолили отамани, які раніше діяли на теренах Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії: Герасим Нестеренко (Орел) та Ларіон Загородній. Також у 1921 р. у структурі Холодноярської організації відбулися зміни, спричинені умовою переходу на боротьбу з більшовиками невеликими відділами. Холодноярська організація була поділена на дві округи. Першу – Єлисаветградсько-Олександрійську – очолив Герасим Нестеренко-Орел. Другу (Чигиринсько-Звенигородську, Чорноліську) – Ларіон Загородній⁹⁵². Головною метою діяльності Г. Нестеренка-Орла була підготовка населення до підтримки Другого Зимового походу, яку йому так і не вдалося реалізувати. Рейд Південної групи А. Гулого-Гуленка в жовтні-листопаді 1921 р. зірвався, а власних сил було замало. У 1922 р. Г. Нестеренко емігрував до Румунії, де брав активну участь в українському еміграційному русі аж до самого арешту НКВС в 1945 р. Подальша доля отамана і навіть дата смерті не встановлені⁹⁵³.

Отаманом другої округи був Л. Загородній. Він народився 16 березня 1897 р. в селі Кошарки (Юзефівка) Златопільської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Брав участь у Першій світовій війні. Восени 1917 р. демобілізувався за станом здоров'я. В листопаді-грудні 1918 р. підтримав протигетьманське повстання. У 1919 р. долучився до антибільшовицького повстанського руху. В 1920 – 1921 рр. приєднався до холодноярців та повстанців Чорного лісу під проводом П. Хмари. Загони Л. Загороднього були одними з найбільш ефективних та чисельних на теренах Центральної України упродовж 1921 – 1922 рр. Переважно

---

⁹⁵¹ ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 зв.

⁹⁵² Там само., арк. 27 зв.

⁹⁵³ ДАКіро, Ф. П-5907, оп 2 р, спр. 11666, арк. 22 – 23 зв.

це були кіннотники, що вирізнялися рухливістю, жорстокістю по відношенню до комуністів та їхніх симпатиків, хитрістю: нерідко повстанці Загороднього використовували червоний прапор, маскуючись під більшовиків⁹⁵⁴.

Восени 1921 р. Л. Загородньому, загін якого нарахував до ста осіб, підпорядковувалися отамани Чернолісся: Денис Гупало, Мефодій Голик-Залізник, Архип Бондаренко, Чорний Ворон з-під Лебедина. У грудні 1921р. на засідання «реввоєнради» Чигиринського повіту констатувалося, що в «кожному куточку, в кожному населеному пункті відчувається присутність бандита»⁹⁵⁵. Так у звітах чекісти традиційно називали повстанців.

На відміну від Г. Нестеренка у 1922 р. Л. Загородній не емігрував, а продовжив боротьбу, постійно турбуючи місцеві владні осередки своїми раптовими нападами: «Трійки Загороднього поширили свій вплив на весь Єлисаветградський повіт... Заважають збору продподатків, полюють за відповідальними робітниками, які бояться їздити в глибину повіту...»⁹⁵⁶. Не кращою була ситуація і в інших населених пунктах. Більшовики були змушені визнати слабкість своєї влади навіть у волосних центрах. В оперативних звітах червня 1922 р. відзначалося, що у районах, прилеглих до Холодного Яру, повстанці почували себе, як ніколи краще, і навіть у середині 1922 р. ситуація внутрішнього фронту на межі Кременчуцької, Миколаївської та Катеринославської губ. нагадувала час розквіту повстанства 1919 – 1921 рр.⁹⁵⁷.

Наведені факти доводять, що повстанський рух на теренах Центральної України залишався вагомим осередком спротиву більшовицькій окупації. Стурбовані активізацією повстанства чекісти використовували різні методи для його придушення: створювали «летючі загони» по боротьбі з повстанцями, конфісковували в селян зброю та продукти, брали заручників, карали селян за

---

⁹⁵⁴ ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 27 зв.

⁹⁵⁵ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. С. 191 – 192.

⁹⁵⁶ Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. Історичний нарис. С. 19.

⁹⁵⁷ Красносілецький Д. Зимові походи та отаманщина національного вектору антибільшовицького повстанського руху. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. С. 394.

підтримку отаманів. Зокрема, погрожували, що в села, де буде зафіксовано поява повстанських загонів, будуть вводитися військові частини на повне утримання мешканців.

Крім репресивних більшовицьких заходів ставлення селян до «залишенців», повстанців, які продовжували боротьбу, виразно змінювалося під впливом НЕП (у). І. Лютий-Лютенко згадував, що після проголошення нової економічної політики «повстанці втрачали єдиного союзника, що мали – село»: «Під час зустрічей із «дядьками вже не було колишньої приязні та щирості. Сміливіші з них відверто казали: «Покиньте, хлопці, своє діло, з нього нічого не вийде. Ідіть додому – оріть, сійте, збирайте і будете жити як люди. А жити можна, хто не лінується»⁹⁵⁸. Отаман зауважив, як «терпко і прикро було слухати такі й подібні поради селян, за волю й долю яких ми, повстанці, жертвували себе самих – билися, вмирили, каліками ставали на все життя»⁹⁵⁹.

Тим часом ВУНК продовжувала полювати на повстанських отаманів. У липні 1922 р. чекістам вдалося заарештувати А. Гулого-Гуленка – генерал-хорунжого армії УНР, відомого організатора антибільшовицьких повстань, на якого «залишенці» поклали великі надії. Протягом 1922 р., навіть після його арешту, чекісти активно використовували постать А. Гулого-Гуленка під час проведення операції «Заповіт» проти холодноряських отаманів. Як зазначив дослідник повстанського руху Р. Коваль: «знаючи про величезний авторитет генерала, чекісти використовували його ім'я як принаду і від його імені хотіли запросити отаманів на з'їзд»⁹⁶⁰. Серед «залишенців» поширювали інформацію про присутність «ген. Гулого, і нач. штабу Тютюнника полк. Ступніцького» на з'їзді ватажків повстанського руху. Напевне, чекісти знали, що ні «Вісті ВУЦВК», ні «Селянська правда», що писали про арешт А. Гулого, до холодноряців не доходили та були впевнені, що ніхто не перекаже повстанцям, що його вже було заарештовано.

---

⁹⁵⁸ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: спогади. Дорошенко М. Стежками холодноряськими: спогади 1918 – 1923 рр. С. 54, 56.

⁹⁵⁹ Там само. С. 54.

⁹⁶⁰ Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. Історичний нарис. С. 19.

Цей план був складовою операції «Заповіт» («Щирі», «Справа лицарів лісу»), розробленою Єлисаветградською чека, тому інша її назва «Єлисаветградська справа». Колишнім петлюрівцям Трохименку та Завірюсі, завербованими чекістами, вдалося увійти в довіру до холоднорських отаманів, які продовжували боротьбу проти советської влади. Операція була успішною. 29 вересня 1922 р. чекісти таки заманили отаманів на з'їзд у Звенигородці. У пастку потрапили сім отаманів, серед них Ларіон Загородній – отаман Холоднорської бригади. Упродовж осені 1922 р. були ліквідовані великі збройні відділи повстанців у Холодному Яру⁹⁶¹.

Інтерес викликає доля отамана А. Гулого-Гуленка. Тривалий час вона залишалася нез'ясованою. А в дослідженнях, присвячених повстанському руху та цій персоналії, використовувалися неперевірені дані стосовно долі цього отамана. Аби спростувати їх, приділимо увагу сторінкам його біографії після арешту в 1922 р. Після затримання А. Гулого-Гуленка в чекістів існували сумніви стосовно його особи. Тому в Лук'янівській в'язниці вони показали фото Гулого-Гуленка отаманам, затриманим під час операції «Заповіт» у Звенигородці, і ті впізнали його. Про цей факт свідчить документ під назвою «Записка по проводу Голові ГПУ України тов. Балицькому» від повноважного представника на Правобережній Україні Юхима Євдокимова: «У питанні розмов Ломгуненко можу заспокоїти Вас та Шумського: Гулий-Гуленко, той самий, хто командував з боку Румунії. Отамани його впізнали. 1 жовтня 1922 року»⁹⁶².

На суді Гулий-Гуленко визнав свою провину і надзвичайна сесія Харківського губернського суду винесла йому вирок: 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією та конфіскацією всього майна. Порівняно м'який вирок суд пояснив «поразкою всіх ворогів радянської влади та непорушністю її позицій в Україні». А. Гулий-Гуленко визнав факт боротьби проти більшовиків, відзначивши, що хотів цим принести користь українському народу. Водночас отаман зазначив, що НЕП позбавив УНР

---

⁹⁶¹ Там само. С. 72 – 75.

⁹⁶² ЦДАВОВУ, ф. 2248, оп.1, спр. 7., арк. 9.

підтримки населення, тому подальша повстанська боротьба була б шкідливою для українців.

Після арешту А. Гулого-Гуленка поповзли чутки про його зраду. В епістолярній спадщині Ю. Тютюнника є декілька згадок про цей факт із посиланням на інформацію від різних учасників визвольної боротьби. У датованому 29-м серпня 1922 р. листі до Михайла Палія-Сидорянського, учасника Першого та Другого Зимових походів, він зазначив: «Зараз голова повертається: Гулий виявився трусом у чрезвычайці!»⁹⁶³. Доказів, що спонукали до таких висновків, він не навів. Ймовірно, підставою для звинувачень було оприлюднене у пресі повідомлення про арешт Гулого-Гуленка, яке супроводжувалося доволі розлогою розповіддю про підготовку керівництвом УНР в екзилі повстанської боротьби і, зокрема, і ролі у ній самого Ю. Тютюнника.

Серед повстанців-емігрантів кружляла інформація, що в 1927 р. більшовики амністували генерал-хорунжого, а після амністії Гулий-Гуленко мав наміри виїхати на Донбас працювати агрономом, бо мав відповідну освіту. Згодом він опинився в Польщі. Микола Чеботарів, колишній начальник контррозвідки ДА УНР, у листі до сотника Володимира Шевченка, згадав про нього: «Тільки для Вас: Гулий-Гуленко, генерал, втік з большевії. Зараз знаходиться у мене. Скоро випущу його в світ для інформацій ширших кол. А. М. (Андрій Миколайович Левицький, президент УНР в екзилі – прим. Ю. М.) ще його не бачив, але знає, що він тут»⁹⁶⁴.

Факт перебування А. Гулого-Гуленка в Польщі підтверджується й іншими джерелами. Отаман опинився в цій країні за дуже цікавих обставин, нюанси яких історик Я. Тинченко відшукав у слідчій справі Сергія Романова – російського робітника-монархіста. Заарештований у 1924 р. та переміщений до Харківського бупру № 1 С. Романов познайомився там із Гулим-Гуленком. Декілька років вони

---

⁹⁶³ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. Упор.: В. Верстюк, В. Скальський, Я. Файзулін. К.: Дух і літера, 2011. С. 50, 148.

⁹⁶⁴ Митрофаненко Ю. Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка в революційних подіях 1918 – 1919 рр. на Катеринославщині *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126 – 140.

відбували покарання в одній камері. Між ув'язненими тривали розмови про європейську та громадянську війну. Гулий-Гуленко доводив «неминучість повалення советської влади шляхом повстання» та наголошував, що «советська влада неправильно розв'язує національне та особливо земельне і обов'язково зламає на цьому зуби»⁹⁶⁵.

За свідченнями Романова, його звільнили в 1926 р, а за декілька місяців, ймовірно у 1927 р., на волю вийшов і Гулий-Гуленко. І в тому ж таки 1927 р. відбулася їх несподівана зустріч у Варшаві. Романов там опинився нелегально, маючи на меті через Польщу потрапити до Аргентини, де він мріяв стати фермером. Однак в Польщі його затримали представники «двійки» (польської спецслужби) і неочікувано влаштували зустріч із ... Гулим-Гуленко.

Розмова Романова з А. Гулим-Гуленком не була змістовною: перекинулися лише кількома словами, Романов був попереджений поляками уникати згадки про арешт. Ймовірно, що вони показували Романова Гулому-Гуленку, щоб пересвідчитися, що він дійсно той, за кого себе видає. Припускаємо, що ця зустріч відіграла фатальну роль у житті А. Гулого-Гуленка. «Двійка» схилила Романова до співпраці, повернувши на терени СРСР. Він отримав завдання перевезти до Радянського Союзу українську закордонну літературу: листівки за підписом Андрія Лівницького та Володимира Сальського з критикою більшовицької політики в Україні; часописи: «Тризуб», «Вільне козацтво», «Діло», «Українська громада». Однак в лютому 1928 р. Романова було заарештовано. Під час допиту він розповів про співпрацю А. Гулого-Гуленка з поляками. Напевне, тому невдовзі було заарештовано і колишнього генерал-хорунжого УНР, якого більшовики намагалися використовувати як свого агента⁹⁶⁶.

Лише нещодавно російським дослідником Яном Рачинським було оприлюднено знахідку з архівів ФСБ Росії, яка дозволила встановити обставини та точну дату смерті Андрія Гулого-Гуленка. 30 квітня 1929 р. Колегія ОДПУ засудила його до розстрілу за ст. 58-6 (особливо небезпечний шпіонаж). Вирок

---

⁹⁶⁵ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 338 – 345.

⁹⁶⁶ Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. С. 338 – 345.

було виконано 10 травня 1929 р. Тіло отамана поховали в Москві на Ваганьковському цвинтарі. На жаль, деталі справи залишаються і досі невідомими⁹⁶⁷.

Один із дослідників, на підставі свідчень Романова, назвав А. Гулого-Гуленка сексотом ДПУ. Звісно, не можна виключати спробу його вербовки чекістами, але припускаємо, що опинившись за кордоном, А. Гулий-Гуленко почав працювати проти більшовиків, налагодивши давні контакти з польською розвідкою. Такі випадки траплялися, зокрема Ю. Горліс-Горський теж був подвійним агентом, згодом викритий більшовиками та засуджений до розстрілу, якого йому дивом знову вдалося уникнути⁹⁶⁸.

А. Гулому-Гуленку не пощастило. Напевне, ґрунтовні свідчення колишнього співкамерника Романова переконали чекістів, що «каяття» отамана було спробою ввести їх в оману, бо, насправді, той і надалі боровся з більшовиками для відновлення УНР. Ймовірно, саме цим слід пояснити факт його розстрілу з формулюванням, що коли шпигунство викликає особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР, то до обвинувачених застосовується вища міра соціального захисту – розстріл. Що й сталося у випадку з А. Гулим-Гуленком.

Після операції «Заповіт» в Центральній Україні загони повстанців під проводом отаманів, зокрема, Чорного Ворона (Іван Чорноусов (Чорноусенко) – прототип героя роману Василя Шкляра «Чорний Ворон», продовжували боротьбу ще декілька років⁹⁶⁹.

---

⁹⁶⁷ Митрофаненко Ю. Біографія під грифом «Секретно». Ким був повстанський отман Гулий-Гуленко URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/biografiya-pid-grifom-sekretno-kim-buv-povstanskiy-otaman-guliy-gulenko-30062021- (дата звернення 27.08.2023).

⁹⁶⁸ Роки боротьби 1917 – 1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. Кн. 3. Рік 1920. С. 133 – 138.

⁹⁶⁹ Коваль Р. Чорний Ворон: п'ять біографій. К.: 2013. 96 с.

Висновки до IV розділу

Аналіз військового протиборства на теренах Центральної України дозволяє зробити висновок про сильні антибільшовицькі та антиросійські настрої мешканців цього регіону. Упродовж 1918 – 1922 рр., тобто протягом всього періоду визвольних змагань, територія Серединної України була потужним та впливовим центром саме антиросійського повстанського руху. Населення цього регіону продовжувало чинити спротив окупантам навіть в умовах відсутності мобілізаційних заходів з боку української влади: Центральної Ради та Директорії УНР. Тобто боролось проти ворогів української державности не під впливом примусу чи пропаганди, а з переконань, які базувалися на національному та соціально-економічному ґрунті. Подібні процеси можна вважати результатом «революції сприйняття»: під впливом процесів Української революції 1917 – 1921 рр. значна частина населення цього регіону усвідомила себе українцями та продовжувала чинити спротив російським окупантам майже до середини 20-х рр. XX ст.

Рушійними силами повстань були не лише мешканці сіл, що було властиво сусіднім регіонам, а й населення міст Центральної України. Упродовж 1918 – 1920 рр. антибільшовицькі повстання відбулися в Єлисаветграді, Нікополі, Кривому Розі – великих містах цього регіону. Єлисаветградське та Криворізьке повстання призвели до ліквідації більшовицької влади в цих населених пунктах, а для придушення збройного виступу мешканців Нікополя та кількох навколишніх сіл російським більшовикам знадобився тиждень.

Населення Серединної України підтримувало не лише земляків-повстанців, а й регулярне військо УНР під час Першого Зимового походу в 1920 р., що посприяло його успішному завершенню. Взимку 1920 р. до війська УНР долучилися чисельні підрозділи отаманів А. Гулого-Гуленка та Г. Нестеренка-Орла. Отамани холоднорської організації також надали підтримку армії УНР Першого Зимового походу. Населення Центральної України підтримувало українське військо

засобами харчування для особового складу та коней. А Злинське антибільшовицьке повстання в квітні 1920 р. вплинуло на успішний результат Вознесенської військової операції. Плани організаторів Першого Зимового походу, які свідомо спрямували рейд до Центральної України, вдалося реалізувати повною мірою. За підтримки місцевого населення, зростання рівня національної свідомості якого відзначили учасники рейду, вдалося зберегти українське військо для продовження боротьби з більшовиками. Однак повною мірою використати потенціал повстанського руху цього регіону в боротьбі за незалежність України не вдалося.

Особливість повстанського антибільшовицького та антиросійського повстанських рухів на центральноукраїнських землях полягала у відсутності підтримки з боку органів влади та війська УНР. Населення було змушене самоорганізовуватися та власними силами боротися проти збройних сил російських окупантів. Упродовж 1919 – 1920-х рр. терени цього регіону були важливим та впливовим осередком повстанського руху в Україні. Найбільш впливою та чисельною течією повстанства була уенерівська. Хоча періодично в цьому регіоні існували повстанські осередки, ворожі до УНР: григор'євці та коцурівці. Важливу роль Центральна Україна відіграла у відновленні махновщини в 1919 р. У 1920 р. на території цього регіону відбувся новий спалах антибільшовицького повстанства. Отаману К. Пестушку вдалося сформувати Степову (Олександрійську дивізію) із селянства цих теренів. Потужним осередком антибільшовицького опору залишалася Холодноярська організація. Її отамани намагалися об'єднати навколо своїх загонів інші отаманські формування цього регіону, однак ця спроба виявилася невдалою. Повстання на теренах Серedinної України були локальними та розрізаними, що не дозволило повною мірою використати їхній потенціал у боротьбі з більшовицьким режимом.

Організатори антибільшовицького повстання 1921 р. розглядали терени Центральної України як важливий осередок підтримки рейду війська УНР. Цього року, незважаючи на проголошену більшовиками зміну економічного курсу щодо селянства, який полягав у значних поступках влади на їхню користь, повстанці Центральної України продовжували боротьбу з більшовицьким режимом. Однак

прорахунки очільників повстання та відсутність підтримки з боку Польщі та Румунії спричинили поразку Другого Зимового походу 1921 р.

Після невдалої спроби організації антибільшовицького повстання в 1921 р. Центральна Україна залишалася одним із потужних осередків спротиву більшовицької окупації України. Цьому сприяла реорганізація Холодноярської бригади, формування загонів під проводом нових отаманів. Однак під впливом нової економічної політики, втоми від війни, зменшення чисельности учасників повстанського руху, амністії, еміграції, арештів отаманів більшовикам вдалося поступово ліквідувати впливові повстанські осередки Центральної України. Операція з арешту залишенців (холодноярських отаманів) у 1922 р. спричинила згортання масового повстанського руху в цьому регіоні.

ВИСНОВКИ

Актуальним завданням сучасної вітчизняної історіографії залишається осмислення територіального розмаїття України. Одним із найменш досліджених теренів і досі залишається Центральна Україна. Відповідно до розроблених критеріїв територіального поділу України існує п'ять великих історико-географічних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна, Південна Україна. Територію Центральної України маємо підстави вважати регіоном другого (середнього) рівня в складі Правобережної України.

Розробка критеріїв регіонального поділу країни – необхідна передумова вивчення регіону. У новітній історіографії відсутній усталений погляд на визначення меж історико-географічних регіонів. На нашу думку, одним із прийнятних критеріїв можуть вважатися водні артерії України. Тому межі Центральної України, як історико-географічного регіону, сягають на сході Дніпра, на заході – Синюхи, Гнилого Тікича, Південного Бугу, на півдні – Південного Бугу, на півночі – р. Рось. У досліджуваній нами період визвольних змагань 1917 – 1922 рр. ці терени в адміністративному відношенні були частиною Київської, Херсонської, Катеринославської, Кременчуцької, Миколаївської губерній.

А історичними підставами для виокремлення цього регіону є сукупність наступних чинників. Історичним ядром Центральної України були козацькі землі. На цій основі наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються риси, які відрізняють цей регіон від сусідніх, інспіруючи у свідомості населення відчуття цілісності краю: розвиток кооперативного руху, появу українського професійного театру, як вияву української ідентичності. Це накладалося на виразно представлені в регіоні загальноукраїнські тенденції націотворення: діяльність «Громад», «Просвіт». Поширенню національної ідеї на теренах Центральної України сприяла діяльність таких особистостей як М. Кропивницький, І. Тобілевич, М. Садовський, М. Заньковецька,

Є. Чикаленко, М. Левитський, В. Винниченко. Це дає нам підстави поєднати їх в один історичний простір.

На сучасній територіально-адміністративній мапі України терени Центральної України охоплюють території окремих районів Кіровоградської, Черкаської, Дніпропетровської, Миколаївської, Полтавської та Запорізької областей. Найбільша частина території Середньої України – це терени Кіровоградської, Дніпропетровської та Черкаської областей.

З географічними особливостями були пов'язані характерні ознаки економічного розвитку центральноукраїнських теренів та їхня спеціалізація. Це переважно степова зона, своєрідні риси якої мали вагомий вплив на події та процеси революційних трансформацій на цих землях у 1917 – 1922 рр. Економіка Центральної України мала переважно аграрний характер. Цьому сприяли великі площі родючих чорноземів, які вплинули на формування значного прошарку заможного селянства на цих територіях. Наприкінці ХІХ ст. саме в Центральній Україні, в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії з ініціативи М. Левитського зароджувався український артільний (кооперативний) рух. Ці чинники сприяли формуванню чисельного прошарку середнього та заможного українського селянства, яке в період визвольних змагань стало рушійною силою селянських повстанських рухів. Центральна Україна впродовж усього періоду революційних трансформацій залишалася потужним та впливовим осередком українського повстанства на підтримку процесів Української революції 1917 – 1921 рр., які на теренах цього регіону тривали до 1922 р.

Однак економіка Центральної України не мала винятково аграрного характеру. На її території існувало декілька потужних індустріальних центрів, що постали під час промислового перевороту 60 – 90-х рр. ХІХ ст. Мова, насамперед, про такі міста як Кривий Ріг, Нікополь та Єлисаветград. Населення центральноукраїнських міст, на відміну від сіл, переважно було неукраїнським. Проте міста Середньої України не стали опорою більшовицького режиму в цьому регіоні, незважаючи на те, що комуністи

вважали пролетаріат вагомою частиною своєї соціальної бази підтримки. У великих містах Центральної України впродовж 1918 – 1921 рр. відбулися або готувалися антибільшовицькі повстання. Три з цих повстань: двічі в Єлисаветграді та Кривому Розі призводили до ліквідації більшовицької влади в населених пунктах, які були важливими економічними центрами та транспортними вузлами Центральної України. Ці повстання мали потужну підтримку населення міст центральноукраїнського регіону. У 1921 р. більшовикам вдалося знешкодити підпільну організацію в Єлисаветграді, яка готувала нове повстання проти більшовиків. На підставі аналізу цих епізодів визвольних змагань можемо зробити висновок, що у великих містах Центральної України були присутні антибільшовицькі настрої серед його мешканців, які підтримували організаторів повстань, частина з яких мала успіх та призводила до тимчасової ліквідації більшовицької влади.

Іншою особливістю регіону періоду боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр., пов'язаного з його територіальною та економічною специфікою, була значна довжина залізничних колій, що робило ці терени важливою ділянкою «рейкової війни» або «війни вокзалів». Це був вагомий чинник впливу на процес зміни влад та революційних трансформацій на території Центральної України. Важливими залізничними станціями регіону були Знам'янка, Бобринська, Довгінцеве, Помічна, Єлисаветград, Долинська. Довжина залізничних колій Серединної України становила до 2 тис. км., на відміну від окраїнних, прикордонних регіонів України, центральноукраїнські терени не могла оминати жодна з впливових сил військово-політичної боротьби революційного періоду 1917 – 1922 рр. Терени Центральної України були вигідним стратегічним плацдармом, з якого відкривалися шляхи до вузлових у військовому або адміністративному значенні пунктів Лівобережжя, Правобережжя, Півдня та Півночі України.

Особливість степових ландшафтів Центральної України сприяла успішним тактичним маневрам кавалерійських частин, посилені тачанками з кулеметами, які вдало використовувалися українськими повстанцями,

насамперед махновцями. Лісові ландшафти Центральної України сприяли розгортанню чисельного повстанства. Саме ця природня особливість стала однією з причин появи потужного та впливового повстанського руху в Холодному Яру, який упродовж тривалого періоду боротьби за незалежність 1917 – 1922 рр. залишався одним із її вагомих центрів.

Своєрідною рисою Серединної України, як історико-географічного регіону, був багатонаціональний склад населення, який почав формуватися ще з часів перебування її північних теренів у складі Речі Посполитої, а південних – Російської імперії, яка проводила політику колонізації цих земель шляхом заселення представниками інших народів. Унаслідок цього окрім українців значні прошарки населення складали росіяни (великороси), поляки, євреї, серби, німці.

Навесні 1917 р. під впливом російської революції в Центральній Україні розпочався процес трансформацій, який був складовою російської та Української революцій. Упродовж весни 1917 р. конфлікту між цими революційними моделями не було. Про це свідчать рішення зборів українських губернських громад, які відбулися під впливом та згідно з рішеннями Всеукраїнського національного конгресу 6-8 квітня 1917 р. у Києві. Аналіз рішень цих представницьких зібрань, які проходили в травні 1917 р., дозволяє помітити підтримку процесів російської революції, попри негативну оцінку російського впливу на історію українських земель та долю його населення впродовж XVII – XX ст. Незважаючи на подібні висновки, лідери українського національного руху виступали за автономію України в складі федеративної Росії. Цей факт можна пояснити тривалим перебуванням в складі Російської імперії, а зміни на краще лідери та рушійні сили Української революції вбачали в позитивних змінах революційних трансформацій, що відбувалися в Росії та Україні.

Доба Центральної Ради позначилася потужним національно-культурним піднесенням, яке В. Винниченко назвав «відродженням нації». У Серединній Україні значно посилювався інтерес до української культури, періодичних

видань, театру, який досяг високого професійного рівня саме на цих теренах наприкінці XIX ст. почали функціонувати або були відроджені «Просвіти», що стали впливовими центрами поширення національної свідомости на території краю.

Під впливом українізації краю у значної кількості мешканців Центральної України розвинулося почуття національної ідентичности, тому вони підтримували цей процес у різних формах, тобто мав місце факт «революції сприйняття». Це відбувалося під впливом кількох чинників: історичного минулого, національної ідентичности, просвітницької діяльності українолюбів XIX ст., національно-культурного відродження, пов'язаного з процесами Української революції навесні 1917 р. Особливо яскраво це виявилось влітку 1917 р., коли відбувся перший конфлікт російської та Української революцій, пов'язаний із прагненням Тимчасового уряду приєднати терени Центральної України, мова про землі Катеринославської та Херсонської губерній, до складу Росії. Рішення сільських та повітових органів місцевого самоврядування свідчать про небажання українського населення знову бути «під москалями», про підтримку своєї української влади, довіру до лідерів Центральної Ради, Генерального Секретаріату, серед яких було чимало представників цього регіону: В. Винниченко, М. Левитський, І. Мазепа.

Натомість міські думи Центральної України, серед керівного складу яких українці не мали більшості, були прихильниками російського революційного вектору, тому обережно поставилися до визнання української влади, надаючи перевагу російському Тимчасовому уряду. Однак у процесі революційних трансформацій під впливом економічних проблем, які не міг вирішити Петроград, а в подальшому більшовицького перевороту, розгону Установчих зборів, думи цього регіону почали визнавати Центральну Раду та Генеральний Секретаріат, як органи влади з якими необхідно продовжувати співпрацю для вирішення економічних проблем своїх громад, бо влада більшовиків, на їхній погляд, не мали жодної легітимности. Наприкінці 1917 р. міські думи та повітові ради більшості територіально-адміністративних одиниць

Центральної України, мова насамперед про Херсонську та Катеринославську губернії, визнали їхнє входження до складу УНР. Під час виборів до Установчих зборів українські політичні партії, зокрема УПСР, здобули вагому підтримку українського населення цього регіону.

Спроби більшовиків приєднати частину теренів Центральної України, мова про Криворіжжя, до складу штучно створеної ними Донецько-Криворізької республіки також зазнали краху. Це рішення не підтримали навіть прихильники більшовиків цього регіону, про що свідчать рішення рад населення цих теренів, які, на думку окремих дослідників, слід сприймати як акт народного волевиявлення.

Особливістю центральноукраїнського історико-географічного регіону було зародження та значне поширення вільнокозацького руху. Перші підрозділи Вільного козацтва були засновані на Звенигородщині, у північній частині Центральної України. Невдовзі цей рух досяг значної популярності на інших теренах Черкащини, на Єлисаветчині та правобережжі Катеринославщини. Організації Вільного козацтва різних напрямів виникали не лише в селах, але й у містах Центральної України. На думку сучасників тих подій та дослідників окресленого періоду, причиною цього була історична спадщина краю, пов'язана з козацтвом та національний склад населення центральноукраїнського регіону, переважно український. У жовтні 1917 р. Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва відбувся саме в Чигирині. У грудні 1917 – січні 1918 р. вільнокозацькі підрозділи Черкащини, Єлисаветчини та Катеринославщини виявилися найбільш чисельними, організованими та боєздатними під час відсічі російській агресії. У наступні роки визвольних змагань, зокрема у 1918 – 1919 рр., рух Вільного козацтва на теренах Центральної України продовжував зберігати вплив на революційні процеси цього регіону. Зокрема, з вільнокозацькими підрозділами пов'язаний один із найбільших успіхів українського війська на початку 1919 р. Так полк Січових Стрільців «Вільного козацтва» під проводом Р. Самокиша, сформований на

теренах Центральної України, звільнив Катеринослав від махновців і більшовиків та утримував це місто протягом січня 1919 р.

У добу війни російських більшовиків проти України, яка розпочалася в грудні 1917 р., червоним не вдалося повністю захопити територію Центральної України. Це можна пояснити кількома чинниками: географічним розташуванням Центральної України, віддаленої від північних та східних теренів, та відсутністю підтримки більшовицької влади серед місцевого населення, яку вони мали в інших регіонах, зокрема на Сході, Півдні та Півночі України. За таких обставин російські більшовики були змушені перекидати до Центральної України військові частини зі сходу та півночі, але не завжди були спроможними це зробити, а серед місцевих мешканців їхні революційні експерименти не знаходили підтримки. У цьому випадку в містах досліджуваного регіону вони зіштовхнулися з антибільшовицькими повстаннями, а в сільській місцевості до подібних настроїв додався ще й національний чинник: населення захищало свої території не лише від більшовиків, а й від росіян-чужинців, що чинили спроби встановити в Україні російську владу.

У період Гетьманату в Центральній Україні відбувалися важливі соціокультурні трансформації, пов'язані з тривалим перебуванням на території від Олександрівська до Єлисаветграда чисельного підрозділу Українських Січових Стрільців (УСС) на чолі з самим В. Вишиваним, за влучною характеристикою істориків, українським патріотом із династії Габсбургів: Вільгельмом фон Габсбургом Лотрінгеном. Центральноукраїнські терени асоціювалися у вояків легіону УСС, сформованого в Західній Україні, з потужними українськими історичними та культурними традиціями. Якщо Запорожжя сприймалося галичанами, як важлива складова козацької історії, то терени Єлисаветчини (Єлисаветградського повіту Херсонської губернії) передусім асоціювалися в їхній свідомості з місцем формування українського професійного театру, пов'язаного з іменами М. Кропивницького та І. Тобілевича, а також розвитком українського кооперативного руху,

ініційованого артільним батьком М. Левитським. Процес перебування галичан на теренах Центральної України можемо вважати яскравим проявом «революції сприйняття»: усвідомлення себе українцями, єдиною нацією, яку можна позначити терміном духовна соборність, що є передумовою політичної соборности.

Січові стрільці встановили приязні взаємини з мешканцями Центральної України. Вони надавали підтримку не лише населенню нейтрально налаштованому, як до Центральної Ради, так і до Гетьманату, але й представникам організацій Вільного козацтва Єлисаветградського повіту, що перебували в опозиції до влади П. Скоропадського. Спогади свідчать, що українських державників галичани бачили не в проросійсько налаштованих представниках місцевої влади Української Держави, а в нейтральних до суспільно-політичних процесів носіях української культури або тих, хто перебував в опозиції до Гетьманату. Період перебування січового стрілецтва в Центральній Україні, їхньої соборницької місії та приязних стосунків з її мешканцями вагомо відтворено в его-документах учасників тих подій: галичан та наддніпрянців, які стали прикладом порозуміння між українцями різних регіонів у її центральній частині. Саме за підтримки УСС вдалося зберегти національно свідомі сили, цього регіону які після відходу галичан на Буковину, у листопаді 1918 р. зуміли швидко відновити владу УНР в Єлисаветі – одному з найбільших міст цього історико-географічного регіону.

Проте період влади Директорії на центральноукраїнських теренах тривав недовго. Нарикінці січня – на початку лютого 1919 р., на відміну від першої війни проти УНР, більшовикам вдалося встановити свою владу в Центральній Україні. Цьому посприяла сумнозвісна отаманщина – деструктивний рух очільників частини українського повстанства (отаманів) проти Директорії УНР. Саме за їхньою допомогою більшовики захопили Катеринослав та Єлисаветград, який на початку 1919 р. став губернським центром Херсонщини. У той період на бік більшовиків перейшли загопи отамана С. Коцура та Н. Григор'єва. Вагомий вплив мала й більшовицька агітація на

українське селянство та розчарування у власній владі, якій українське населення просто не дало часу на реалізацію своєї політики. Повстання проти Директорії розпочалися вже в перший місяць після відновлення УНР: в січні 1919 р.

Своєрідною рисою революційних трансформацій на території Середньої України в 1919 р. став феномен «множинної суверенності», тобто утворення локальних селянських квазідержавних утворень під проводом отаманів, які іноді називають «республіками». На відміну від інших регіонів України, де теж мали місце подібні явища, подібні організації на території Центральної України були тривалішими в часі та мали більш вагомий вплив на революційні процеси. На центральноукраїнських теренах такими були Холодноярська організація, Чигиринська республіка С. Коцура, територія, підконтрольна отаману Н. Григор'єву в квітні-травні 1919 р, анархістські організації різних спрямувань. Політичний напрям цих організацій, структура їхньої влади, ставлення до процесів українського державотворення, незважаючи на те, що їхні очільники та рушійні сили були українцями, не були подібними одна до одної. Якщо Холодноярська організація відзначалася сталою державницькою позицією та чіткою організаційною структурою і не була прив'язана до особистості отамана, який її очолював, то організації С. Коцура та Н. Григор'єва мали антидержавницький характер. Упродовж 1919 р., за винятком січня, вони боролися проти УНР. Це можна пояснити впливом ідеології комунізму, соціалізму та анархізму на українських отаманів, що призвело до поширення політичної, соціально-деструктивної отаманщини на території регіону.

Найбільш тривалою у часі та вагомою на події була Холодноярська організація, яка існувала під проводом різних отаманів, серед яких вирізнялася родина Чучупаків, упродовж 1918 – 1922 р. Холодноярці відзначилися не тільки військовою боротьбою проти російських окупантів, а й вагомою соціокультурною діяльністю, яка досі продовжує впливати на покоління українців від 20-х рр. ХХ ст. до сьогодення.

Дві інші організації були менш впливовими та тривалими в часі, однак теж мали значний вплив на процеси суспільно-політичних трансформацій революційного періоду 1919 р. Особливо це стосується руху під проводом отамана Н. Григор'єва, що виокремився, як своєрідний напрям повстанського руху, під час збройного виступу проти більшовиків у травні 1919 р. Територією григор'євщини були охоплені терени Центральної України, а його рушійною силою було місцеве селянство. Незважаючи на те, що повстання зазнало поразки, воно значно послабило сили російських більшовиків в Україні та зірвало їхні плани допомоги комуністам Угорщини.

Повстання отамана Н. Григор'єва супроводжувалося єврейськими погромами, які значно загострили міжнаціональні відносини на території регіону, національний та релігійний склад якого вирізнявся розмаїттям. Більшу частину населення Центральної України становили українці, але в містах їх традиційно переважали росіяни та євреї. Під час повстання отамана Григор'єва проти більшовиків єврейські погроми охопили територію, на яку поширилася влада підрозділів цього отамана. Поведінка представників інших національностей під час погрому була різною. Мали місце факти як участі місцевого населення в погромницьких акціях, так і випадки порятунку євреїв представниками інших національностей: українцями, грузинами, німцями, росіянами.

Повстання Н. Григор'єва, яке охопило значні терени Центральної України, було не єдиним. У червні 1919 р. року велике антибільшовицьке повстання під національними гаслами вибухнуло в Нікополі. Події 1919 р. дозволяють висунути тезу, що в той період на теренах Середньої України відбувалися не тільки антибільшовицькі, а й антиросійські за характером повстання. Учасники повстанського руху Центральної України боролися як проти російських більшовиків, так і проти їхніх ворогів російських білогвардійців. На території регіону не зафіксовано жодного випадку підтримки Збройних Сил Півдня Росії українськими повстанцями, хоча симпатії до представників «єдиної та неділимої Росії» представники населення

Центральної України, безумовно, виявляли. Боротьба проти російських окупантів на короткий час навіть об'єднала коцурівців та холоднорців, які до того протягом року воювали один проти одного. То ж маємо всі підстави називати Центральну Україну потужним осередком антиросійського повстанського руху.

У червні-вересні 1919 р. центральноукраїнські терени стали важливим осередком махновщини. Після поразки в Південній та Східній Україні в травні-червні 1919 р. Н. Махно відступив до Центральної України. На цих територіях йому вдалося реорганізувати та кількісно збільшити свої загони, що стало передумовою та запорукою перемог осені 1919 р. – одного з найбільш успішних періодів в історії махновського руху. Під час перебування на теренах Серединної України махновці, на відміну від Лівобережжя та Півдня, не провадили своїх анархістських експериментів, а відзначилися військовою боротьбою з російськими червоноармійцями та білогвардійцями.

У 1920 р. Центральна Україна стала важливою територією для війська УНР. Саме на ці терени в грудні 1919 р. вирушила армія УНР Першого Зимового походу під проводом М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника. Відповідно до розробленого плану українське військо мало здійснити рейд до Серединної України, щоб протриматися там до весни 1920 р. та отримати підтримку від чисельного та потужного на цих територіях повстанського руху. Цей план вдалося реалізувати повною мірою. У Центральній Україні військо УНР Першого Зимового походу перебувало з січня по квітень 1920 р. Населення регіону надавало значну підтримку армії УНР. Це стосувалося, як представників повстанського руху, так і пересічних мешканців. Прихильне ставлення населення Центральної України до українського війська та ідей боротьби за незалежність відзначили в спогадах учасники походу. Антибільшовицький повстанський рух допоміг українському війську в квітні 1920 р. захопити Вознесенськ, що стало найбільш успішною військовою операцією під час Першого Зимового походу. Саме в той час в армії УНР

вперше документально було затверджено вітання: «Слава Україні!», що невдовзі стало і залишається національним гаслом.

Висловимо припущення, що рішення очільників Першого Зимового походу залишити терени Серединної України навесні 1920 р. та вирушити на південно-західний напрямок було помилковим. На нашу думку, Центральна Україна з її потужним аграрним ресурсом, прихильним ставленням населення, чисельним повстанським рухом, зручним географічним розташуванням могла б стати базою для продовження боротьби за незалежність у 1920 – 1921 рр., однак військове та політичне керівництво під впливом різних обставин обрало інше рішення.

Потенціал цих територій та їхнє значення в боротьбі за незалежність виявилися під час активізації повстанського руху на центральноукраїнських теренах улітку-восени 1920 р., коли російським більшовицьким окупантам чинили опір як сталі осередки повстанства: Холоднорярська організація, так і нові повстанські підрозділи, насамперед Олександрійська (Степова) дивізія К. Пестушка. Активний повстанський рух на цій території тривав упродовж всього 1920 р. без підтримки української держави та регулярної армії. Повстанці могли розраховувати лише на допомогу місцевого селянства, яку отримували протягом усього 1920 р. Лише залучивши значні сили до лав Червоної армії, яка складалася переважно з росіян, більшовикам вдалося уникнути поразки 1919 р. та зберегти свою владу в Серединній Україні.

Учасники подій відзначали значний поступ населення Центральної України в усвідомленні себе українцями. Якщо військові та політичні діячі УНР вбачали його в підтримці української армії, то представники советської влади відзначали, яким успіхом серед мешканців терену користувалося українське мистецтво під час гастролей капели К. Стеценка з українським музичним репертуаром восени 1920 р. Спогади П. Тичини, який був учасником цього туру, свідчать, що українська пісня мала значний успіх у мешканців сільської місцевості цього регіону, які за національністю переважно були українцями, так і в населення міст, здебільшого не

українських за етнічним складом, які теж позитивно сприймали український музичний репертуар. Цей приклад цілком узгоджується з тезою про успіх «революції сприйняття» української національної ідеї як серед мешканців сільської місцевості, так і населення міст Центральної України. Серед населення регіону зросла національна ідентичність, яка витісняла зі свідомости російську або імперську.

У 1921 р. Центральна Україна була визнана українськими провідниками на еміграції важливим осередком боротьби за незалежність УНР. Очільники антибільшовицького повстання розраховували на потенціал організованого повстанського руху та підтримку населення цього регіону. Однак внутрішні та зовнішні чинники під час організації повстання в 1921 р. негативно вплинули на його результати. Більшовики використали примирення з поляками, запровадження нової економічної політики, голод 1921 р. для боротьби з повстанцями. Завдяки вдалим операціям проти учасників українського підпілля, росіянам вдалося не допустити розгортання масштабного антибільшовицького повстання. Організатори повстанського руху на еміграції не зуміли об'єднатися з впливовими осередками повстанства Центральної України, що й спричинило поразку їхніх задумів.

Однак навіть після невдалої спроби антибільшовицького повстання, боротьба отаманів проти окупаційної влади на теренах Середньої України не припинялася і тривала до осені 1922 р. Лише успішна операція з ліквідації холоднорських провідників у вересні 1922 р. поклала край організованому спротиву російському окупаційному більшовицькому режиму, хоча антибільшовицькі (антиросійські) повстанські загони продовжували свою діяльність на цих теренах до середини 20-х рр. ХХ ст.

Аналіз процесів революційних трансформацій 1917 – 1922 рр. дає нам підстави зробити висновок, що Центральна Україна була важливим регіоном боротьби за незалежність. На цих теренах відбувалися події, які мали вагомий вплив на результати військово-політичної боротьби за незалежність, так і на соціокультурні процеси, «революцію сприйняття»: розвитку української

національної ідентичности мешканців регіону; формування почуття духовної соборности українців, особливо в період перебування на цих теренах галичан із Легіону Укранських Січових Стрільців.

У Центральній Україні, завдяки її географічному розташуванню, мав місце синтез революційних процесів, що відбувалися на інших теренах. Аналіз процесів періоду визвольних змагань 1917 – 1922 рр. на цих територіях, виокремлення загальноукраїнського контексту та окреслення регіональних особливостей, дає підстави вважати Центральну Україну, окремим історико-географічним регіоном, який відіграв важливу роль у процесах українського етногенезу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Подальше дослідження процесів революційних трансформацій у Центральній Україні, які до того не були об'єктом уваги науковців і не отримали збалансованого історіографічного аналізу, сприятимуть сучасним оцінкам балансу «центр-регіони» в подіях визвольних змагань 1917 – 1922 рр. Визначені та обґрунтовані критерії територіальних меж цього регіону стануть початком критичного переосмислення його ролі та значення в історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Док. і матеріали. *Упор.: В. Верстюк (керівник) та ін.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
2. «Українська революція 1917 – 1921 рр. на Придніпров'ї». Збірник док. і мат-лів. *Державний архів Дніпропетровської області: уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева; ред. Н. Л. Юзбашева.* Д.: Ліра, 2016. 372 с.
3. Звіти Катеринославської губернської НК з 1.01. 1920 по 1.11.1921 років. *Упорядник В. Ченцов.* Д., 1994.
4. Єлисавет. Шлях до України. 1917 – 1923 рр. Збірник архівних документів. *Упор. Вівсяна І., Житков О, Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л., передм. Ю. Митрофаненко.* Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. 288 с.
5. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання. *Передм. Я. Тинченко.* К.: Темпора, 2004. 558 с.
6. Чекістське досє окупованої України. Збірник документів: у 3 Т. *упор. Круцик Р. М., Жовтий С. А..* Київ: Видавництво Преса України, 2015.
7. Героїзм і трагедія і Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів. *Під ред. Р. Коваля.* К.: Незборима нація, 1996.

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)

Ф. 630. Катошинське сільське правління, с. Катошине Катеринославської губернії, оп. 1.

Спр. 9. Циркуляри, телефонограма Катеринославського губернського комітету про обрання сільських, волосних виконкомів, про заборону самовільного захоплення землі, 372 арк.

спр. 12. Рішення сільських сходів села про обрання членів сільського волосного виконкомів, про відкриття гімназії в селі Томаківка, по інших питанням, 50 арк.

спр. 17. Протоколи повітових земських зборів, переписка з повітовою земською управою про кількість засіяної землі, порядку сплати податків та інших питанням, 390 арк.

Галузевий державний архів СБУ

Ф. 5. Справи nereабілітованих осіб

Спр. № 66646. Петлюрівські отамани. 1922 – 23 рр.

Т. 12 Обвинувачення та вирок Гулому-Гуленку, 15 арк.

Т. 13. А. Гулий-Гуленко. Слідчі матеріали, 168 арк.

Т. 14. А. Гулий-Гуленко. Слідчі матеріали, 44 арк.

Т. 23. Справа отамана Гризла, 19 арк.

Спр. 74 561 З обвинувачення Зенкевича Г. І. (21 травня – 15 липня 1920 р.).

Спр. 28 774. З обвинувачення Городянина, Смірнова, Яковлева.

Спр. 4789. Справа з обвинувачення С. Францина.

Ф. 13. Фонд друкованих видань

Спр № 439.

Т. 1. Переписка Ю. Тютюнника та про нього, 125 арк.

Т. 2. Відповідь Ю. Тютюнника на питання т. Балицького, 37 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), м. Київ

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)

Оп. 18

Спр. 63. Матеріали банди Зеленого. Накази, біографія Зеленого, лист бандита Скирти до партійного комітету,

Ф. 57. Колекція документів з історії КПУ.

Оп. 2.

Спр. 398. Листівки петлюрівських військ та отаманів, 13 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) у м. Києві

Ф. 1078. (Головне управління Генерального штабу Армії УНР, 1919 – 1920)

Оп. 1.

Спр. 3 Листування з начальниками головного постачання зв'язку про забезпечення армії (24.XI.1918 р. – 30.IV.1920 р.), 52 арк.

Спр. 6. Оперативні звіти та листування командуючих військ УНР про положення на фронтах (18.XII.1918 – 20.II.1919 р.), 129 арк.

Спр. 7. Повідомлення, звіти, телефонограми штабів про становище на фронтах, накази по головному управлінню Генерального штабу (12.XII.1918 – 26.III.1919 р.), 169 арк.

Спр. 17. Оперативні звіти ШДА УНР (30.XII.1918 – 20.VI.1919 р.), 294 арк.

Спр. 21. Телеграми, повідомлення штабів, корпусів про положення на Правобережному фронті (1 – 14.II.1919 р), 387 арк.

Спр. 48. Звіти Інформаційного бюро армії УНР про події на фронтах (20.XII.1918 р. – 1.VII.1919 р.), 483 арк.

Ф. 3504. Рукописи творів.

Оп.1, спр. 2.

Отаман повстанців Ілько Струк, «Українські повстанці. Отаман Юрко Тютюнник, 68 арк.

Ф. 1077. Військове міністерство Української Держави.

Оп.4. Спр. 2

Матеріали до історії Київської групи отамана Юрка Тютюнника, 11 арк.

Ф. 2248. Штаб Південно-Східної групи армії УНР.

Оп. 1.

Спр. 7. Накази головнокомандуючого Південно-Західного району військ УНР, 185 арк.

Ф. 526. Канцелярія Головного Отамана Українських Республіканських військ.

Оп. 1,

Спр. 31. Привітання, телеграми, повідомлення (28 грудня 1918 р.–29 вересня 1919 р.), 269 арк.

Ф. 3217. Штаб 1-ї Запорізької дивізії військ УНР, табор Пікуліци, Водовиці (Польща)

Оп.1.

Спр. 1. Накази по Запорізьському війську і Запорізьській дивізії (8 грудня 1919 – 13 грудня 1919), 267 арк.

Ф. 1078. Головне управління Штабу армії УНР

Оп.2

Спр. 210. Донесення розвідки повстанців, що перебувають на території України про військовий та політичний стан більшовицької армії. Схема

розташування гарнізону польських військ у листопаді 1920 р. (10.10.1921 – 03.05.1922), 312 арк.

Державний архів Київської області.

Ф. Р – 3050. Київська районна комісія єврейського суспільного комітету допомоги постраждалим.

Спр. 37. Накази, відозви та інші документи контрреволюційного характеру петлюрівської влади, 289 арк.

Р – 2796. Канцелярія Київського губернського комісара Центральної Ради, м. Київ

Спр. 13. Донесення Чигиринського повітового комісара про виступи селянства повіту проти власників, постанови земельних комітетів, агітація на розподіл майна і землі поміщиків, тижневі відомості про політичне становище повіту (22 вересня 1917 – 22 квітня 1918 р.), 81 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 931. Колекція Метричні книги запису актів цивільного стану

Спр. 351. Метричні книги села Мельники.

Ф. Р. 529, оп. 1. Чигиринський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів.

Спр. 22. Постанови Ради робітничо-селянських депутатів оборони України від 17 липня 1919 р. про придушення кулацьких закатів в селах, про стан Чигиринського повіту в зв'язку з заколотом Григор'єва. Звернення інформбюро Холодного Яру та отамана Уварова до населення. Постанова військово-революційного суду I куреня Червоного козацтва Директорії, 251 арк.

Архів Тимчасового зберігання Управління СБУ в Черкаській області

Спр. № 1083. Учасників Білоярського полку Щириці Я. О, Романенка Ф. А. та інших.

Архів Тимчасового зберігання Управління СБУ в Кіровоградській області, м. Кропивницький

Спр. № 14700. Слідча справа № 291 з обвинувачення Яржембковського В.С. та інших. У 3 т.

Спр. № 14345 – П. Слідча справа № 730 з обвинувачення Тихонова М. І., Вергун П.М, Шмичельський П. А. У 3 т.

Державний архів Полтавської області

ф. Р. 2289 Кременчуцький губернський тимчасовий революційний комітет (губревком), м. Кременчук Кременчуцької губернії, оп. 1.

Спр. 4. Вхідні документи, телеграми. Оперативні зведення повітвиконкомів про боротьбу з бандитизмом, 224 арк.

Спр. 5. Звіти відділів губревкому. Доповіді губернської наради з питань боротьби з бандитизмом, комітету допомоги хворим і пораненим червоноармійцям, губернської надзвичайної комісії, 121 арк.

Спр. 6. Доповідна записка завідуючого Кременчуцьким Губфінвідділом про фінансове становище Кременчуцької губернії, інформаційні зведення про банди, які оперують у Кременчуцькій губернії, 114 арк.

ф. Р. 4008. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Кременчуцькому губернському виконавчому комітеті рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Кременчук Кременчуцької губернії.

Спр. 1. Розпорядження Ради Народних Комісарів УСРР про організацію боротьби з бандитизмом. Протоколи засідань комісії по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УСРР та постійної наради, 114 арк.

Спр. 6. Телеграфні оперативні зведення штабу тилу губернії, голів політвиконкомів про рух бандитизму та ліквідацію банд, 6 арк.

Ф. Р.-2048, оп. 2.

Спр. 154. Справа по обвинуваченню Потеляхіна Михайла, Косьміна Івана, Левченка Івана, Кириліної Уліти по зв'язкам із бандитами Холодного Яру, 191 арк.

Державний архів Кіровоградської області (ДАКіроО)

Ф. 7145. Кохан Анатолій Ілліч (14.02.1937-) – лікар-педіатр Олександрійської міської лікарні № 3, краєзнавець.

Оп, 1, спр. 13. Документи комсомольців 20-х рр. м. Олександрія (спогади, листи, світлини, автобіографії, особовий листок, телеграма та інше), 55 арк.

Ф. Р-1918. Статистичне бюро Зінов'євського міського виконавчого комітету ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ, Зінов'євського району Одеської області, оп. 1.

Оп. 1,

Спр. 6. Статистичні відомості про кількість жертв контрреволюційних подій 14-17.05.1919 р., 10 – 30 липня 1919 р., 13 арк.

Ф. П. 5909. Спогади і документи учасників революційних подій і громадянської війни 1905-1924 років, ветеранів комуністичної партії України і Ленінського комсомолу, учасників комуністичного будівництва 20-30-х років і Другої світової війни,

Оп. 1,

Спр. 10. Спогади Бесчастного Омеляна Іларіоновича, 33 арк.

Спр. 34. Спогади Т. Гуляницького, 124 арк.

спр. 54. Спогади про участь китайських добровольців в розгромі григор'євсько-махновських банд на Єлисаветградщині (1918 – 1920 рр.), 17 арк.

Ф. 18. Єлисаветградська міська дума, м. Єлисаветград, Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Оп. 1.

спр. 578. Журнал засідань Єлисаветградської міської думи (03.01. – 21.11. 1918), 277 арк.

**Ф. 78, Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград,
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 7

Спр. 467. Звіт про речі передані, міській управі та іншим особам, захоплених М. Никифоровою, 28 арк.

**Ф. П-1. Єлисаветградський повітовий комітет компартії більшовиків
України Одеського губернського комітету компартії України, м.Єлисаветград
Одеської губернії, оп. 1**

Спр.14. Звіти Єлисаветградської політпросвіти, повітначтилу про стан справ із бандитизмом у повіті. Телеграми, листи райкомів і волкомів (квітень – грудень 1920 р.), 128 арк.

спр. 15. Накази командувача військами гарнізону м. Єлисаветграда і повітначтилу (18.02. – 13.09. 1920), 22 арк.

**Ф. Р-347, оп. 1. Відділ управління Єлисаветградського повітового
виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських
депутатів, м.Єлисаветград Одеської губернії**

Спр. 97. Звіти про політичне становище в районах, де діють банди та подіях по Єлисаветградському повіту. 1920 р., 584 арк.

Спр. 247. Відомості про діяльність волосних виконавчих комітетів, щомісячні відомості білого терору, стан його жертв та інш. (29.11. 1920 – 27.02. 1921), 393 арк.

Спр. 158. Накази начальника тилу Херсонської губернії з боротьби з бандитизмом, зведення про політстан та подіях в районах Єлисаветградського повіту (30.11.1920 – 02.01. 1921), 18 арк.

Оп. 3.

Спр. 5. Накази начальника тилу Херсонської губернії з боротьби з бандитизмом, зведення про політстан та події в районах Єлисаветградського повіту. (02.06. 1920 – 25.09. 1921), 483 арк.

Ф. П. – 5907. Фонди Управління Державної безпеки при Раді Міністрів УРСР по Кіровоградській області.

оп.2 р.

Спр.11666. Справа з обвинувачення Герасима Нестеренка-Орла, 56 арк.

Спр. 10113. Справа з обвинувачення Автонома Чучупака, 119 арк.

Спр. 790. Справа з обвинувачення Ф. Богдана, П. Кулинича, К. Федоренка

Спр. 1725. Справа з обвинувачення Караманова Матвія, 37 арк.

Ф. 669. Метричні книги

Оп. 1

Спр. 3. Церква святого Михаїла, с. Новоархангельськ Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, 193 арк.

Інв. № 2371.

Круть В. Григор'євський рух на Україні. *Письмова робота до вступу в аспіранти Комуністичної академії Ц.В.К.С.Р.С.Р. До інституту історії.* м. Зінов'євськ, 1930, 94 арк.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО)

Ф. 210. Петро-Строганівська Балабинська волосна земська управа, с. Петро-Строганове (Балабине) Петро-Строганівської волості (Балабинської) Олександрівського повіту Катеринославської губернії

Оп. 2

Спр. 3 Обов'язкова постанова Української Центральної Ради про заготівлю зерна. Рішення сільських сходів. (2 січня – 2 грудня 1918 р.), 388 арк.

Архів Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого.

Мелешко Ф. Українські Січові Стрільці на Єлисаветчині Архів Кн-2065. НДФ.

Мелешко Ф. Південно-Східня Група Армії УНР та її командир отаман Янів. Архів Кн-2065. НДФ.

Олександрійський краєзнавчий музей, м. Олександрія

Універсал отамана Григор'єва. Інв. № 12.

Музей «Історія євреїв міста Єлисаветграда», м. Кропивницький.

Лист з інформацією про порятунок євреїв під час єврейського погрому в Єлисаветграді. Інв. № 9.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, м. Кропивницький

Листівка Тимчасового революційного комітету до мешканців м. Єлисаветграда. Інв. № 47.

Листівка Тимчасового революційного комітету до робітників Дніпровського заводу м. Кам'янське. № 48.

Особистий архів Юрія Митрофаненка.

Історія банди Хмари, 63 арк.

ЧАСОПИСИ

Вільний голос. 1919. 19 лютого.

Вісник Одеського земства. 1918. 9 березня.

Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918. 15 Лютого (2 березня).

Вісті комітетів Єлисаветградських соціалістичних партій. 1918. 8 (21) березня.

Вісті Єлисаветградської ради Робітничих і Селянських депутатів. 1919. 3 квітня.

Голос Півдня. 1918. 24 серпня.

Голос Півдня. 1918. 10 березня.

Голос Півдня. 1918. 1 квітня.

Голос Півдня. 1919. 26 вересня.

Єлисаветградські вісті соціалістичних партій. 1921. 12 січня.

Єлисаветградський день. 1918. 14 (27) липня.

Єлисаветградський день. 1918. 15 (28) липня.

Набат. 1919. 23 березня.

Набат. 1919. 3 травня.

Набат. 7 травня. 1919.

Набат. 1919. № 16. 26 травня.

Наше життя. 1919. 15 травня.

Наше життя. 1919. 22 травня.

Наше життя. 1919. 23 травня.

Наше життя. 1919. 25 травня.

Наше життя. 1919. 27 травня.

Республіканець. 1919. 3 січня.

Республіканець. 1919. Ч. № 20. 7 січня.

ЕГО-ДОКУМЕНТИ (МЕМУАРИ, ЛИСТУВАННЯ, ЩОДЕННИКИ)

Аршинов П. Історія махновського руху. Запоріжжя: Дике поле, 1995.

Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махна. К.: РВЦ «Проза», 1993. URL:
<http://resource.history.org.ua/item/0007844>

Винниченко В. Відродження нації. В 3 Ч. 1. К.: Видавництво політичної літератури, 1990.

Витвицький В. Стрілецька пісня. Літопис Червоної Калини. Л., 1997. № 10 – 12.

Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011.

Горбовий М. Від'їзд Українських Січових Стрільців на Велику Україну 1918. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931.

Гірняк Н. Австрійські та німецькі генерали й дипломати проти Василя Вишиваного. Вісті (Мюнхен). 1961–1962. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Дрогобич: Відродження, 2006.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. *Упор., ред., передм., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010.

Гриневич Я. Стрільці на сцені. Літопис Червоної Калини. 1936. № 9.

Доценко О. Зимовий похід (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 р.). URL:
<https://diasporiana.org.ua/istoriya/7992-dotsenko-o-zimoviy-pohid-6-12-1919-6-5-1920/> (дата звернення 29.07. 2023)

Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. К.: Стікс, 2010.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. *Упорядн. С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної*. Д., 1997.

За волю України: Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви 1914 – 1964. *Гол. ред. С. Річицький*. Нью Йорк: Вид-ня Головної Управи УСС, 1967.

Кедрин І. У горнилі революції. *Золоті роковини: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Нью Йорк, 1967.

Лепкий Л. Осінь 1918 р. Історичний календар Червоної Калини на 1927 рік. Львів, 1926.

Лісничий О. Спогади про буремні роки (1917 – 1919). К.: ТОВ «Бізнес-Поліграф», 2010.

Лимаренко Д. Південно-Західний кіш вільного козацтва. *Бюлетень – Союзу Бувших Українських вояків у Канаді*. 1962 р., ч. 13.

Лютій-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру, М. Дорошенко Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 – 1923 років. К., 2015.

Маланюк Е. Книга спостережень. *Проза*. Торонто: Видавництво: «Гомін України». 1966 Т. II.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921 рр. К.: Темпора, 2003.

Махно Н. Спогади. Кн. 2-3 К.: Видавництво «Україна», 1991.

Мелешко Ф. Глоси в часи національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 20– 24

Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 2. С. 8 – 15.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма. К.: Темпора, 2007.

Пекарчук Х. Вояцьким шляхом. URL: http://docs.wixstatic.com/ugd/8b9e4a_cb2e0c07c66a4309af

Пеленський Д. Осінь 1918 року. Історичний календар Червоної Калини на 1934 рік. Львів, 1933.

Полиновий мед... Євген Маланюк, Олександр Семененко, Кирило Емануель: поезії – спогади-листи – світлини. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011.

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Вид-во «Червона Калина», 1956.

Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. До 10-ї річниці Жовтневої революції. Зінов'євськ: Окружна жовтнева комісія. Зінов'євськ, 1927. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> (дата звернення 25. 07. 2023)

Семененко О. Харків, Харків... URL: <https://diasporiana.org.ua/proza/875-semenenko-o-harkiv-harkiv/> (дата звернення 25. 07. 2023)

Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). Київ – Філадельфія, 1995.

Сосюра В. Третя рота. К: Радянський письменник, 1988.

Степовий Ю. Отаман Степової дивізії. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2021.

Тичина П. Подорож з капелою Кирила Стеценка. Київ: «Радянський письменник», 1982.

Тобілевич С. Рідні гості. Нью-Йорк, 1954.

Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. К.: Книга роду, 2008.

Угрин-Безгрішний М. Українські Січові Стрільці. *Історичний календар Червоної Калини на 1924 рік*. Львів, 1923.

Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920. Монреаль: Вид-во І.Федіва, 1955.

Чикаленко Є. Спогади 1861 – 1907. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/1755-chikalenko-ye-spogadi-1861-1907/> (дата звернення 25. 07. 2023)

Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. *Інститут історії України НАН України*. Упор.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Адамс А. Велика Українська Жакерія. Україна 1917 – 1921 рр. *Дослідження з питань революції*. Кембрідж-Масачусетс, 1977. С. 268 – 277.

Архірейський Д., Буланова А. Повстанство Катеринославщини у 1920 – 1921 рр. «За звітом Катеринославської губернської надзвичайної комісії». *Універсум історії та археології*. 2019. 2 (27). С. 44 – 55.

Архірейський Д. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918 – 1921 рр. К.: Темпора, 2015.

Архірейський Д. Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови. *Грані*. 2005. № 4 (42). С. 15 – 21. № 6 (44). С. 15 – 22.

Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874 – 1921 рр.). Кропивницький: Центральнотукраїнське видавництво, 2018.

Баров В. Річковий флот у бойових діях на Дніпрі 1918 – 1921 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 2019. С. 4 – 8.

Бейкер М. Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917 – 1920 рр. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 69 – 77.

Берестова Н. Утворення селянських республік як результат селянського повстанського руху в роки Української революції 1917 – 1921 рр. *Актуальні розробки природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2023»*. С. 68 – 71.

Білошарка, В., Кузик, Б. Кіровоградщина: історія і сучасність Центру України. (В 2 т.). Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2010.

Боган С. Повстанці Одещини та Придністров'я. Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України. Одеса: Зелений пес: Гамазин, 2013.

Бойко П. Козацькі поселення як визначальний чинник будівництва та долі російських фортець у Степовій Україні (XVIII ст.). *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 2015. С. 24 – 27.

Бокій Н., Брайченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю : навчальний посібник. Кіровоград, 1994.

Босько В. Подорож у російську та Українську революції 1917 р. через Єлисаветград. *Історичний календар Кіровоградщини на 2021 рік. Етюди у червоному, чорному та синьо-жовтому кольорах*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 221 – 226.

Босько В. Експорт більшовицької революції: з Єлисаветграда і в зворотньому напрямку. *Історичний календар Кіровоградщини на 2018 рік. Люди. Події. Факти*. Кропивницький, 2017. С. 60 – 64.

Босько В. Радянський концентраційний табір у Єлисаветграді 1920 – 1921 рр. Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922. Український погляд. Кн. 3. *Рік 1920. Проти білих і червоних окупантів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. С. 185 – 208.

Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. К.: ЗАТ «Віпол», 2010.

Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала». Війни Росії проти України XII – XXI ст. К., 2016.

Верстюк В. Селянський повстанський рух на Україні (1918 –1921). К.: «Наукова думка», 1991.

Вівсяна І. Соборницька місія Українських Січових Стрільців у Наддінпряниці. Х.: ФОП Озеров, 2018.

Війна з державою та за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років. *За ред. В. Лободаєва*. Х.: Книжковий клуб «КСД», 2017.

Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 6; 2002. № 7.

Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії НАН України, 2003.

Верменич Я. Соціокультурна динаміка регіонального розвитку України: методологічні підходи дослідження. *Народна творчість та етнологія*, 2021. №1 (389), С. 16 – 30.

Вінцковський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 80 – 92.

- Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. К.: Перліт Продакшн, 1994.
- Гіденс Е. Соціологія. К.: Основи, 1999.
- Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. Іст. Дослідження. Фастів: Політ-фаст, 1999.
- Голованова О. Злінка: від витоків до сьогодення. Кіровоград: «Поліграф-сервіс», 2014.
- Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005.
- Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2021.
- Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть? *Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. К.: Критика, 2011. С. 321 – 341
- Грицак Я . Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. К.: Генеза, 1996.
- Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Д.: Арт-Прес, 2007.
- Даценко В., Митрофаненко Ю. Будьонівці в «Єлисаветградській губернії. Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Кн. 3. Рік 1920. С. 163 – 180.
- Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... Україна . 1990. № 11 – 12.
- Домаранський А. Перейменування міста Кіровограда: труднощі, необхідність, критерії реалізації процесу. *Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кіровоград, 2015. С. 37 – 41.
- Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 р. К., 1997.
- Захарченко П. Історія і сьогодення: роздуми та історичні аналогії щодо політико-правової оцінки більшовицької агресії в Україні у 1917 – 1918 роках. *Добридень*. 2013 – 2014. № 28 – 29. С. 4 – 8.
- Єфіменко Г. 6 липня як червоний день календаря: причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції.

URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12734/22-Yefimenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 02.10.2022)

Іваненко В. Регіонально-історичні дослідження в сучасній Україні: науковий та соціокультурний вимір. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2004. № 1. С. 5 – 12.

Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 – 1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державу. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років*. Х.: КСД, 2017.

Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972.

Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Л.: Видавництво «Світ», 1992.

Каганов Ю. Центральна-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, ХІХ., 2005. С. 333–341.

Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн. За ред. І. Козир. Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2012. 432 с.

Козельський Б. Шлях зрадництва і авантюри (Петлюрівське повстанство). Х.: Державне видавництво, 1926.

Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001.

Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. К., Операція «Заповіт» (Чекістська справа № 206). К., Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007.

Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. К.: Діокор, 2001.

Коваль Р. Чорний Ворон: п'ять біографій. Київ – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013.

Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2012.

Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К.: Темпора, 2006.

Ковальчук М. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. К.: Стилос, 2018.

Ковальчук М., Руккас А. Перший Зимовий похід армії УНР. *На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах та революціях*. К.: КСД, 2015.

Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941 – 1950-ті рр. К., 2011.

Колечкін В., Шевченко Б. Битва за Центральну Україну (Військове протистояння між Червоною армією і вермахтом на Кіровоградщині у січні березні 1944 року). Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2021. (Серія «Студії з історії Центральної України»).

Комарніцький О. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр. : монографія. Кам'янець-Подільський, Аксіома, 2009.

Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020.

Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.

Корновенко С., Тельвак В. Аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції (1917 – 1921 рр.). *Український селянин*. 2021. № 25. С. 64 – 68.

Котляр Ю. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921 – 1929). Одеса: ТОВ Від, 2004.

Котляр Ю. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010.

Котляр Ю., Левченко Н. Регіональний зріз Української революції 1917 – 1921 рр. Миколаївщина. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 122 – 147.

Котляр Ю. Жінки Півдня у селянських повстаннях першої третини ХХ ст.
URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Kotliar_Yurii/Zhinky_Pivdnia_Ukrainy_u_selianskykh_povstanniakh_pershoi_tretyny_XX_st/

Кизименко П. Козаки не за порогами, або сучасна територія Кіровоградщини як невід'ємна складова частина Вольностей «Війська Запорозького». Кіровоград: ПЖО «Вечірня газета», 1992.

Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських отаманів Холодного Яру в 1921 – 1922 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2009. № 12. С. 140 – 149.

Круцик Р. Народна війна. Путівник до експозиції К.: ТОВ «Дорадо-Друк», 2001.

Кузякіна Н. Траєкторії доль. К.: Темпора, 2010.

Кульчицький С. Симон Петлюра «Я вірю, я певний, Україна, як держава буде...» К.: Парламентське видавництво, 2022.

Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. К.: Наш час, 2008.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3 кн. К.: Темпора, 2013. Кн. 1.

Курас І., Солдатенко, В. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917 – 1920 рр.). К.: ІПіЕНД НАН України, 2001.

Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні (1917 – 1918 рр.). К.: Темпора, 2010.

Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать. К: Вид. центр «Просвіта», 2002.

Лавренко В. Україна очима білоемігрантів. *Записки осередку Наукового товариства імені Шевченка у Дніпропетровську. Зб. наук. пр. Вип. 2. Д.: Іма-прес, 2011. С. 93 – 102.*

Лисенко А. Військова та політична діяльність отамана Н. Я. Григор'єва у 1918–1919 рр. *Український історичний журнал*. №. 6. С. 63 – 80.

Лозовий В. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.) *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 88 – 95.

Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917 – 1921 рр.) *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*: у 2 т. Т. 2. – Кам'янець – Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог: Вид-во На УОА, 2006. С. 248 – 254.

Лунін С. Холоднорці Юрій Городянин-Лісовський, Гнат Зінкевич та інші у більшовицькому полоні в травні-липні 1920 р. URL: Режим доступу до ст.: <http://historians.in.ua/>

Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. *Холодний Яр*. Х. : КСД, 2017. С. 294 – 354.

Лунін С. Операція ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 р. та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. *Холодний Яр*. Х., 2017. С. 354 – 367.

Літовко О. Історіографічний нарис Холоднорської республіки . *Історичні етюди: зб.наук.праць*. Вип. 4. 2014. С. 252 – 253.

Масляник О. Гуцульська республіка повернення із забуття *За вільну Україну*. 1991. 31 січня.

Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках). Кіровоград, 2002.

Мельник О. Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі (1919–1923). Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2018.

Mytrofanenko Y., Domaransky A. Central Ukraine as historical region: the problem theoretical conceptualization. *East European Historical Bulletin*. 27, 2023, pp. 259 – 271.

Mytrofanenko Y, Kyryliuk O, Dmytruk V., Kryvko I., Pryimachok O., Vakulyk I. Humour as an opposition to enemy propaganda in the conditions of the struggle for the independence of Ukraine (20 th – 21 st centuries): *historical and linguistic aspects*. *AD ALTA-journal of interdisciplinary research*, 13, 2, pp. 53 – 62.

Mytrofanenko Y. Zhytkov O, Doroshchuk N. Socio-economic relations in Central Ukraine on the threshold of and during the Ukrainian revolution (1881–1922): the agrarian question *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. V. 9. № 3. С. 151 – 161.

Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918 – 1919 рр. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016.

Митрофаненко Ю. Нестор Махно та Марія Никифорова: порівняльний аналіз. Наукові записки. Збірник ІППЕНД, К.: 2005. С. 135 – 154.

Митрофаненко Ю. «Наполеон українських степів». Як Махно з холодноярцями зустрічався і що з того вийшло. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyarivcyami-zustrivsyia-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (дата звернення 18. 01. 2023)

Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Таємниці Байгорода Ярія Яновського*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. С. 95 – 147

Історія сіл Кіровоградського району. *За ред. Ю. Митрофаненка*, 2017.

Митрофаненко Ю. Український повстанський рух. *За Україну, її долю, за честь і волю, за народ! Фотолітопис до 100-річчя Української національної революції 1917 – 1921 рр.* / за ред. С. Кубіва. К: Видавничий Дім «Ін Юре». С. 197 – 232.

Митрофаненко Ю. Справа отамана Волинця. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*. 2011. Вип. ІХ. С. 206 – 214.

Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 16. С. 122 – 126.

Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр.. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 220 – 226.

Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920-х рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*. 2014. Вип. ХІ. С. 113 – 123.

Митрофаненко Ю. Життєві та творчі зв'язки Д. І. Яворницького з Єлисаветградщиною. *Наддніпрянська Україна: зб. наук. праць*. 2015. Вип. XIII. С. 43 – 53.

Митрофаненко Ю. Образ Тараса Шевченка в процесах Української революції 1917 – 1920-х рр. *Наддніпрянська Україна*. 2016. Вип 14. С. 125 – 135.

Митрофаненко Ю., Черткова Н. Злинське антибільшовицьке повстання 1920 р.: хронікально-документальна реконструкція події. *Педагогічний вісник*. 2020. Вип. 1– 2. С. 92-98

Митрофаненко Ю. «Рецензія на книгу «Провідники повстанського руху Придніпров'я». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 35. С. 24 – 30.

Митрофаненко Ю. Голокост на Кіровоградщині: історіографія та перспективи дослідження. *Південний архів. (історичні науки)*. 2022. № 37. С. 60 – 67. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-8>

Митрофаненко Ю. Події та постаті Української революції 1917 – 1921 рр. у публіцистиці Євгена Маланюка. *Південний архів. (історичні науки)*. 2022. № 38. С.68 – 75. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-9>

Митрофаненко Ю. Катеринославське чи елисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус Володимира Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34 – 38.

Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся Никифорова) та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917 – 1921 рр.» *Південний архів (історичні науки)*, (40), 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3>

Митрофаненко Ю. Військова боротьба між військом УНР Першого Зимового походу та Червоною армією на теренах Центральної України (лютий – квітень 1920 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету: Історичні науки*. 2023. № 34. С. 97 – 105. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.14>

Митрофаненко Ю. Історичний контекст новели Юрія Липи «Рубан»: критичний аналіз літературного джерела доби визвольних змагань 1917 – 1922 рр.

Південний архів (історичні науки). 2023. № 41. С. 67 – 75.
<https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8>

Митрофаненко Ю. Аксіологічний контекст історичної прози Юрія Яновського: традиції трактування та інновації осмислення. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 141 – 146 <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.19>

Митрофаненко Ю. Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині 1918 – 1940- і рр. *Український визвольний рух*. 2013. № 18. С. 84 – 97.

Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917 – 1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81 – 117

Митрофаненко Ю. «Козацькі проекти» на Катеринославщині в добу Української революції 1917 – 1919 рр. *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянини*. 2016. С. 15 – 27.

Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д. В. Архірейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918 – 1919 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126 – 140.

Митрофаненко Ю. Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка в революційних подіях 1918 – 1919 рр. на Катеринославщині *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126 – 140.

Митрофаненко Ю. Біографія під грифом «Секретно». Ким був повстанський отаман Гулий-Гуленко URL:

https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revoljutsiya_1917/biografiya-pid-grifom-sekretno-kim-buv-povstanskiy-otaman-guliy-gulenko-30062021-429769 (дата звернення 16.03. 2018)

Митрофаненко Ю. Василь Боженко: трагедія «червоного отамана». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/16/152209/> (дата звернення 16.03. 2018)

Митрофаненко Ю. Єлисаветградські рятівники під час єврейського погрому в травні 1919 р. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. X. 2018. С. 267 – 272.

Митрофаненко Ю. Вплив єлисаветградського інтелектуального кола на розвиток національної свідомості Євгена Чикаленка. *Педагогічний вісник*. 2022. № 58. С. 121 – 124

Митрофаненко Ю. Невідомі аспекти Української революції 1917 – 1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XII. 2019. С. 33 – 40.

Митрофаненко Ю. Український повстанський рух 1917 – 1921 рр. на теренах Чорнолісся верхів'їв Інгульця. *Чорнолісся верхів'їв Інгульця: цінність, проблеми, перспективи: матеріали круглого столу (1 березня 2018 року, м. Кропивницький)*. 2018. С. 55 – 58.

Митрофаненко Ю. Еволюція політичних поглядів Володимира Винниченка в 1920 р. в контексті кризи радянської форми української державності. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2021. Т. 4. С. 50 – 59.

Митрофаненко Ю. Вільнокозацький рух на Катеринославщині 1917 – 1919 рр.: історіографія та перспективи дослідження. *XII Дніпропетровська історико-краєзнавча конференція «Історія Дніпровського Надпоріжжя»*. С. 158 – 160.

Митрофаненко Ю. Свідоме українство Катеринослава в контексті проблеми національної ідентичності та української пам'яті 1917 – 1919 рр. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2023. Т. 5 (30). Вип. 1–2. С. 59 – 70.

Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Роман Самокишин (Самокиш) у революційних подіях 1918 – 1919 рр. на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2007. Вип. 4. С. 53 – 63.

Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Полк Січових Стрільців «Вільного козацтва» Романа Самокиша в Українській революції на Катеринославщині 1918 – 1919 рр. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2011. Вип. 9. С. 175 – 182.

Митрофаненко Ю. Фортеця св. Єлисавети в історії українського козацтва. *Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2015. С. 37 – 41.

Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. С. 271 – 281.

Митрофаненко Ю. М. Григор'єв – уособлення слави чи трагедії отаманщини? *Наукові записки ІПЕНД*. 2004. Вип. 26. С. 51 – 61.

Митрофаненко Ю. Фрагменти життя єврейської громади м. Єлисаветграда в епоху революцій (1917 – 1919 рр.). *Зб. доповідей науково-практичної конференції «Національні культури в процесі формування української нації»*. 2006. С. 162 – 180.

Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. Військове формування «Запорізька Січ» Юхима Божка в подіях Української революції 1919 р. *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. 2011. С. 309 – 314.

Мондзік М., Коженьовський М., Лятавець К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832 – 1921 рр. К.: Ніка-Центр, 2017.

Мороз В., Пахоменков Ю. Вибори до Українських установчих зборів на Катеринославщині. *Проблеми політичної історії України*. 2017. Вип. 12. С. 117 – 128.

Муніч Н. В асоціації вчителів географії. *Краєзнавство, географія, туризм*. 2002. № 4. С. 2–7.

На бій за волю перемога через поразки. Україна у війнах та революціях 1914 – 1921 років. Х.: КСД, 2016.

Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. Кіровоград: Мавік, 2002.

Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. К.:Твім Інтер, 2004.

Пахоменков Ю. Повстанський рух Придніпров'я (1918 – 1922): історичний нарис *Провідники повстанського руху Придніпров'я (за матеріалами органів державної безпеки)*. *Збірник документів*. Д.: Герда, 2021. С. 17 – 29.

Пахоменков Ю. Останній бій отамана Мелашка. *Січеславщина: Краєзнавчий альманах*. Вип. 9. 2020. С. 29 – 47.

Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: Щедрик против «русского мира». Місія капели Олександра Кошиця (1919 – 1924 рр.). К.: Видавничий дім «АртЕк», 2019. 312 с.

Піскун В, Ковальчук М., Горбач Ю., Старовойтенко І., Преловська І., Себта Т., Черченко Ю., Ковальчук В., Кузьменко Л. Регіональна та національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості: колективна монографія. К.: «Видавництво Людмила», 2021.

Піріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. (571). С. 59 – 84.

Полікша С. Кубанець Ф. Уваров – отаман Холодного Яру в 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч. 5. С. 16 – 18.

Постолатій В. Трагедія «Народної помсти». *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2002. С. 64 – 71.

Ревегук В. За волю України: нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині. Полтава, 2007. 300 с.

Революційна доба 1917–1921 років у системі координат сучасної історіографії. Збірник наукових статей. *Відп. ред. В. Ф. Верстюк. НАН України. Інститут історії України*. К.: Інститут історії України, 2020.

Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Початок революційної стихії. 1917 – 1918 рр. К. 1. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018.

Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. У вирі революцій. 1919. В 3 к. К. 2. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019.

Роки боротьби на Єлисаветчині 1917 – 1922 рр. Український погляд. Проти білих та червоних окупантів. К. 3. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018.

Рудницький С. Історія. Геополітика. Географія. (В 5 кн.) К.2. К.: Темпора.

Руккас А, Ковальчук М. Перший Зимовий похід армії УНР. *На бій за волю перемога через поразки. Україна у війнах та революціях 1914 – 1921 років*. Х.: КСД, 2016. С. 200 – 223.

Савченко В. Отаманщина. Х.: Фоліо, 2011.

Савченко В. Проєкт «Україна». Вільна Одеса – Одеська республіка – Південно-Західний край (1917 – 1919 рр). Х.: Фоліо, 2013.

Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві. Д.: Видавництво «Ліра», 2016.

Сергеєв В. На зламі. Кременчук: Піраміда, 2011.

Середа М. Холодний Яр Літопис *Червоної Калини*. 1931. Ч. 12. С. 11 – 14.

Сінченко М. Байгород і Єлисавет 1918 року: художній твір та історичні події. *Таємниці Байгорода Юрія Яновського*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2017.

Снайдер Т. Червоний князь. К.: Грані-Т, 2011.

Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Сталіним та Гітлером. К.: Дуліби, 2015.

Солодар О. Як були коцурці... Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009.

Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2020.

Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 8 т. Т. 2. Торонто, 1968.

Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кременчук, 2000.

Таємниці Байгорода Юрія Яновського. Літературно-історична розвідка. Упор. Б. В. Стасюк. Кропивницький: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018.

Тепер Г. Махно: від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924.

Терен-Юськів Т. Михайло Гайворонський – композитор і громадянин. Визвольний шлях. 1987. № 1.

Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: Науково-документальне видання. К.: Темпора, 2008.

Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання. К.: Темпора, 2007.

Тинченко Я. Лицарі Зимових походів 1919 – 1922 рр. К.: Темпора, 2017.

Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії). К.: Темпора, 2008. 480 с.

Турченко Ф., Турченко Г. «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)». К.: Генеза, 2003.

Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005.

Турченко Г. Культурно-просвітницька та політична діяльність українських військових на Півдні України в 1918 р. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Вип. 4. Д., 2007. С. 94 – 103.

Улянич В. Отаманша Маруся. *Голос України*. 1994. 26 березня.

Файзулін Я. Бесарабська повстанська група в Другому Зимовому поході армії УНР: збірник наук. праць. *Проблеми вивчення Української революції 1917 – 1921 рр.* К.: Інститут історії НАН України, 2011. Вип. : С. 367 – 388.

Федорович В. Україна і Крим в плянах Німеччини й Австро-Угорщини в період першої світової війни. *Вісті комбатанта*. 1989. № 5 – 6.

Харічкін Г. Сторінки історії міліції Кіровоградщини. Документальна хроніка. Кіровоград, 1991.

Хмара С., Шевченко Б. (Упорядн). ОУН і УПА на центральноукраїнських землях. Документи і матеріали. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022,

Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. Черкаси: Відлуння Плюс, 2005.

Цимлякова Т. До біографії Д. Яворницького. 2005. *Грані*. № 5. С. 31– 39.

Чоп В. Українське питання в історії махновського руху. *Політична і військова діяльність Нестора Махна*. Запоріжжя, 1998. С. 83 – 99.

Чоп В., Лиман І. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918 – 1921 рр). Запоріжжя: Дике поле, 2018.

Чепурко О. Архівно-слідча справа Трифона Гладченка як джерело з історії селянського повстанського руху. *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр.* Вип. 14. С. 168 – 190.

Чоп В. Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.). *Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства*. Т.6. 2001. С. 340 – 348.

Чоп В. Маруся Никифорова. Запоріжжя: Тандем-У, 1998.

Шатайло М. Генерал Юрко Тютюнник Л.: Світ, 2000.

Шевченко Б. Олександрійська повстанська повітова дивізія отамана Блакитного. Вересень – жовтень 1920 року. *Музейний вісник Центральної України. Випуск II. Український повстанський рух у 1917 – 1921 роках*. Кропивницький: Поліграф-сервіс, 2022. С. 19 – 34.

Шевченко С. Специфіка подій української національно-демократичної революції та національно-визвольних змагань на терені Центральної України. «За волю і долю України» (*Наш край у 1917 – 1920-х роках*): матеріали науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 2002. С. 15–23.

Шевченко С. Кіровоградщина – козацький край. Кіровоград, 2001.

Шевченко В. Про географічний центр території України. *Український географічний журнал*. 1993. № 1. С.23 – 28.

Шепель Ф. Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників, записана чекістами в тридцяті роки минулого століття. *Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917 – 1920 роках)*. Кіровоград, 2002. С. 99 – 127.

Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія... *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 166 – 172.

Шепель Ф. «Мішу Злого та Валу Тарковського вбили григор'євці...». *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 43 – 52.

Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років: українська історіографія. К.: Наукова думка, 2012.

Щербатюк В. Селянський повстанський рух за Української Центральної Ради. *International scientific conference*. Riga, the Republic of Latvia. 2022. С. 38 – 42. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-236-4-10> (дата звернення 27.08. 2023)

Щербатюк В. Становлення вільного козацтва в контексті національної свідомості українських селян (літо 1917 – весна 1918 рр.): сучасна історіографія проблеми. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Вип. 182. С. 45 – 54.

Щербатюк В.М. Міфи та реальність Звенигородського збройного повстання (до 100-річчя події). *Наукові записки. Серія: історичні науки*. Вип.25. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім.В. Винниченка, 2019. С. 26 – 44.

Щербатюк В.М. Висвітлення Звенигородського повстання в окремих наукових працях та його характерні риси як збройного виступу селян України проти німецько-австро-угорських військ та Гетьманату. *До 105-ї річниці події. I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні виклики науки та освіти» (18–20 вересня 2023 р.)*. Берлін, Німеччина. 2023. С. 193–200. URL: <https://sci-conf.com.ua/i-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-current-challenges-of-science-and-education-18-20-09-2023-berlin-nimechchina-arhiv/>

Щупак І. Голокост в Україні: Пошук відповідей на питання історії. Д.: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2015.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби Безпеки України

Ген. – генерал

Г.О. – Головний Отаман

ДАКО – Державний архів Київської області; Державний архів Кіровоградської області

ДА УНР – Дієва Армія УНР

ЗСПР – Збройні Сили Півдня Росії

НВС – Надзвичайний військовий суд

НК УГА – Начальна Команда Української Галицької армії

Н.О. – Наказний отаман

от. – отаман

полк. – полковник

РНК – Рада Народних Комісарів

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

УГА – Українська Галицька армія

УРА – Українська Республіканська армія

УПСС – Українська партія соціалістів-самостійників

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УСДРП – Українська соціал-демократична партія

ШДА УНР – Штаб Дієвої Армії УНР

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦУПК – Центральний Український повстанський комітет

ДОДАТКИ МАПИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Додаток 1.

Додаток 2.

